

Леонід Залізняк

Моя археологія Битва за Київ

Леонід Залізник

Моя археологія

(Біографічні спогади та суб'єктивні враження
про українську археологію)

Битва за Київ

(Враження з оточеного
російськими окупантами Києва)

Київ, 2023

Текст: Л. Залізник

Ілюстрації: Л. Залізник

Редагування розділів I, II: О. Петренко, III: Л. Залізник

Залізник Л. Моя археологія. Битва за Київ. Київ, 2023

Перший розділ спогадів Л. Л. Залізника містить драматичний життєпис його батька, який тридцять років був об'єктом сталінських репресій з тавром «ворога народу». У другому розділі подана біографія автора та опис його наукового шляху і суб'єктивні авторські враження про стан і перспективи української археології. Текст третього розділу написано під враженням від драматичних подій, які автор цих рядків спостерігав з оточеного російськими окупантами Києва у лютому-травні 2022 року. Порівняно з книгою Л. Залізника «Моя археологія» 2020 р. дане електронне видання оновлено на 40% обсягу.

Умовно друкованих 28,8 арк. Обліково-видавничих 21.1 арк.

© Л. Залізник

ЗМІСТ

Передмова	11
Частина перша. МОЇ БАТЬКИ	16
Родовід	17
Максим Залізник	23
Гайдамаки	29
Дитинство та юність батька	38
Перший арешт, 1927 рік. Черкаське ОГПУ	43
Другий арешт, 1937-1946 роки. Спецкорпус Київської тюрми НКВД. Воркутлаг	46
Арешт матері та «мама» Оксана з Донбасу	61
Третій арешт батька, 1950-1957 роки. Красноярський край	68
Після таборів та заслань, 1957-1975 роки	75
«Я лишився живим бо не визнавав звинувачень»	86
Частина друга. МОЯ АРХЕОЛОГІЯ	92
Куренівське дитинство	96
Дитяча археологія	100
Віталій Васильович Отрощенко	103
Знову в Амвросіївці	108
Археологічний гурток Київського палацу піонерів	116
Музей просто неба поблизу с. Таценки	117
Маяки	120
Армія та справа нумізматів	129
Від армії до Інституту археології	135
У пошуках мезоліту Київського Полісся	139
Огринь	148

Огринь-2018, або тридцять років потому	168
Феномен Передпоріжжя	171
Бухта Ласпі	176
Ак-Кая	186
Археологічний гурток та захист кандидатської дисертації	191
Архіпелаг Шпіцберген	194
Повернення в Полісся під Чорнобильську станцію	205
Деснянська мезолітична експедиція	208
Крик болотяного птаха	213
Волинь	217
Самогоноваріння як народний промисел доби розвиненого соціалізму	234
Кам'янська Січ	251
Добрянка	263
Палеоліт околиць Новомиргорода	268
Овруцький кряж	283
Природа Овруцького кряжу	285
Палеоліт	287
Руський Вручій	289
Овруцька околична шляхта	292
Татарська альтернатива руським витокам родоводу околичної шляхти	297
Археологія про тяглість культурно-історичного розвитку Овруччини	300
«Чорна археологія» Овруччини	304
Коростень	307
М. Ю. Брайчевський як моральний авторитет української історичної науки та археології	315
Експедиція С. М. Бібікова 1946 р. «Чорна» та «біла» кістки	330
Як Л. Залізняк у член-кори ходив	337

Чи страшні Україні «російські воші» та «українські гниди»? . . .	342
Інститут українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка	350
Від антів та склавинів до модерноїукраїнської нації	356
Універсальні принципи етнічного розвитку середньої смуги Європи	357
Україногенез як локальний прояв універсальних принципів етнічного розвитку народів Європи	360
Три спроби модернізації української нації	364
Висновки	370
Індоевропеїстика України часів незалежності	376
Києво-Могилянська академія. Від магістерської програми до кафедри археології	385
Українська археологія: стан і перспективи	397
Чи потрібні археологи Україні?	420
Частина третя. БИТВА ЗА КИЇВ	424
Нове прищестя «великого триєдиного російського народу» . . .	426
Критичний тиждень	437
Київ не вимер, він зачаївся	458
«Русский мир» як різновид неонацизму, або кого і за що слід денацифікувати	473
Історичні витоки імперської агресивності російських неонацистів	489
Втеча орків з околиць Києва. Перемоги і поразки на півдні	501
Післямова	513
Використані джерела та література	524
Додатки	530
Док. 1 Протокол очної ставки Л. М. Залізняка з	

Л. С. Лупаном. 3 грудня 1937 р.	530
Док. 2 Звинувачувальне заключення. 3 грудня 1937 р.	534
Док. 3 Заключення помічника Військового прокурора. 4 грудня 1937 р.	537
Док. 4 Постанова ОС при НКВД СРСР. 27 грудня 1937 р.	538
Док. 5 Протест прокурора по справі Л. М. Залізняка. 31 травня 1957 р.	539
Док. 6 Визначення Судової колегії по справі Л. М. Залізняка. 2 серпня 1957 р.	541
Док. 7 А. Виписки з метричних книг Свято-Петропавлівської церкви с. Оситняжка Чигиринського уїзду Київської губернії.	542
Док. 7 Б. Схема сімей роду Залізняків/Железняків с. Оситняжка на 1810-1853 рр.	545
Док. 7 В Родове дерево родини Залізняків с. Оситняжка.	546
Ілюстрації.	547

Передмова

Ці неплановані мною спогади написані волею випадку та обставин, що склалися незалежно від мене.

Усе почалося у січні 2019 р., коли на день народження я отримав від свого аспіранта Ігоря Цеунова безцінний подарунок — фотокопію слідчої справи мого батька, арештованого НКВД¹ УРСР у жовтні 1937 року. Її відшукали і сфотографували в Центральному державному архіві громадських об'єднань України у Києві Т. В. Вронська та О. В. Петренко, за що я їм безмежно вдячний.

Загалом органи ВЧК-НКВД-МГБ арештовували батька тричі, і близько 30 років життя він провів у радянських тюрмах, таборах, на засланні або під пильним наглядом каральних органів. Його драматична доля мені видалася цікавою для широкого читача, що надихнуло мене на статтю відповідного змісту.

Написане виявилось більшим за обсягом від стандартної статті, але недостатнім для видання окремою книжкою. Директор видавництва «Темпора» Юлія Володимирівна Олійник люб'язно погодилася видати мої спомини про батька, але запропонувала збільшити обсяг рукопису за рахунок власних мемуарів. Однак, вважаючи власну біографію стандартною для

¹ Тут і далі аббревіатури радянських репресивних органів на кшталт ЧК, ОГПУ, НКВД, МГБ тощо даються в російській транскрипції. — Автор.

мого покоління археологів і тому не надто цікавою для читачів, я продовжив пошуки видавця життєпису батька.

Проте за півроку безуспішних зусиль я був змушений погодитися на пропозицію «Темпори». Так, після першої частини книжки «Мої батьки» з'явилася друга — «Моя археологія», яка стала заголовком усієї книжки моїх спогадів. До власних біографічних мемуарів автор цих рядків ставиться скептично, але без них не побачив би світ і драматичний життєпис батька.

Книжка споминів розрахована не лише на колег-археологів, а й на широке коло читачів, які цікавляться не тільки археологією України, а й трагічною для українців епохою червоного терору. Щоб зробити текст доступнішим, у розділах, що стосуються моєї археологічної кар'єри, я поможливості свідомо уникав аналізу суто наукових аспектів, концентруючись на побутових деталях організації та функціонування археології в Україні, зокрема деяких археологічних експедицій, учасником яких мені довелося бути.

Автор цих рядків наперед просить вибачення у читача за надто сухий, позбавлений образності стиль викладу. Багаторічний досвід роботи з максимально формалізованими і стандартизованими археологічними текстами з глибоко русифікованою термінологією (опис колекцій археологічних артефактів, методики розкопок, топографії та стратиграфії пам'яток, археологічних об'єктів тощо) неминуче накладає своєрідний відбиток на мовлення більшості фахових археологів України. Аналогічні процеси відбулися і з академічною мовою інших наукових установ Академії Наук.

Один досвідчений філолог, що багато років пропрацював літературним редактором у головному видавництві АН УРСР

«Наукова думка», наприкінці 80-х років минулого століття говорив, що «так звана академічна мова — це канцелярсько-бюрократична говірка, дуже далека від справжньої літературної української мови». Академія Наук незалежної України — навіть не нащадок, а пряме продовження АН УРСР, спадкоємиця багатьох її досягнень і недоліків, серед них і надто забюрократизована й русифікована так звана «академічна наукова мова». Остання потребує значного реформування, зокрема і в бік наближення до стандартів української літературної мови.

Зрозуміло, що ця книжка спогадів суб'єктивна й жодним чином не претендує на вичерпний аналіз шляхів розвитку української археології за минулі 50 років.

Археологія — це історична дисципліна, що вивчає минуле людства за матеріальними рештками. І робить вона це не від гарного життя. Адже про початки людської історії за відсутності писемних джерел можуть розповісти лише речі, поселення, поховання, полишені стародавніми людьми. Якщо різноманітні історики (середніх віків, нового та новітнього часів, фахівці з історії Франції, Англії, Німеччини, Польщі, Росії, України тощо) працюють із письмовими джерелами в комфортних умовах кабінетів, бібліотек, архівів, то археологам доводиться здобувати свої наукові джерела, озброївшись лопатою у спекотних степах Надчорномор'я чи лісових хащах та болотах Полісся.

До того ж, якщо ціла армія класичних істориків вивчає короткий період останніх 2-3 тисячоліть, коли поширилася писемність, то нечисленна верства археологів досліджує дописемний період історії людства тривалістю аж 3 млн років. Тобто людство про 99% тяглості своєї біографії дізнається саме від археологів.

Базові підвалини сучасної цивілізації — мистецтво, вірування, економіка, право, соціальна організація суспільства, вінцем якої є державність, — зароджувалися в дописемний період історії людства. Тобто без даних археології неможливе повноцінне, глибоке розуміння ключових складових сучасної цивілізації, суспільства, світоустрою. Тому закорінене в нашому соціумі уявлення про археологію як екзотичну, несерйозну, другорядну наукову дисципліну — хибне. Воно призвело до фінансування археології за залишковим принципом під сумнівним гаслом «сім років мак не родив, а голоду не було», що своєю чергою зумовило брак фахівців із початкових етапів історії людства.

Як наслідок сталося своєрідне здичавіння суспільства в галузі первісної історії. Країну заповнили сенсаційні аматорські «концепції» минулого та хворобливі, політизовані фантазії на кшталт «Священної трипільської Арати» народного академіка Ю. Шилова. Ця «фольклорна» творчість на ниві археології не лише дезінформує громадян України, а й дискредитує країну, виставляючи українців перед цивілізованим світом неосвіченими дикунками. Усе це є прямим наслідком багаторічного ігнорування археології як науки спочатку радянським керівництвом, а останнім часом і очільниками незалежної України.

Для самих археологів те, чим вони займаються, — це не так наука, як спосіб життя й навіть важка, невиліковна хвороба. Одного разу інфікувавшись її вірусом, людина хворіє на археологію все життя і вже не в змозі змінити свою долю без психологічної травми. Саме це інфікування археологією сталося зі мною в ранньому дитинстві й визначило мій життєвий шлях.

Я, Залізник Леонід Львович, народився в Олександрівській (тоді Жовтневій) лікарні Києва 19 січня 1951 року. Але пікантність цієї події визначалася не тим, що сталося це якраз на Водохреща, а тим, що з'явився я на світ Божий... із судимістю. Незадовго до мого народження мою матір, попри вагітність, засудили як дружину ворога народу до трьох років таборів, проте гуманно дозволили відбути до місця ув'язнення після пологів — із відтермінуванням. Свое ім'я я отримав на честь батька, який був вчергове арештований за п'ять місяців до мого народження. Коли мені виповнилося десять місяців, матір відправили до табору під Караганду, що в Казахстані, а я опинився в райцентрі Амвросіївка на Донбасі, де виховувався до семи років у моєї тітки Оксани Залізник (Фещенко за чоловіком).

Отже, карколомний кульбіт долі на самому початку моєї біографії був спричинений драматичною долею моїх батьків, яка заслуговує окремої розповіді.

Частина перша

МОЇ БАТЬКИ

Родовід

Мої батько та мати родом із села Оситняжка Златопільського району на Кіровоградщині (до революції — Чигиринський уїзд Київської губернії). Село розкинулося на пологих схилах широкої долини степової річки Ташлик, береги якої поросли очеретами та вербами. Не випадково наймення села походить від слова «оситняг» — назви болотяної рослини родини осокових, що росте по берегах водойм, на луках. З «Історії міст і сіл УРСР» за 1972 р. дізнаємося, що село заснували у першій половині XVIII століття біжинці з Канівщини, Полтавщини та Поділля.

Батьки вирости в багатодітних селянських родинах. Якщо в сім'ї моєї матері, Котляренко Ірини Андріївни (1915 р. н.), було п'ятеро дітей, то в сім'ї батька, Залізняка Левка Митрофановича (1907 р. н.) — аж одинадцятьоро: Мирон (1899 р. н.), Устина (1900 р. н.), Микола (1903 р. н.), Оксана (1904 р. н.), Григорій (1905 р. н.), Левко (1907 р. н.), Марія (1909 р. н.), Параска (1914 р. н.), Степан (1915 р. н.), Андрій (1918 р. н.), Петро (1924 р. н.).

Мій дід Митрофан Харитонович Залізняк був грамотним, бо закінчив церковно-приходську школу. Грамотною була і його перша дружина Наталка Андріївна. Вона померла в молодому віці, полишивши діда удівцем з двома малолітніми дітьми — Мироном та Устиною. Дід одружився вдруге на моїй

бабці Парасці Кіндратівні близько 1901 р.

У селі здавна мешкали й інші родини Залізняків, які доводилися нам ріднею. Зокрема поряд з обійстям мого діда Залізняка Митрофана Харитоновича була садиба його старшого брата Павла Харитоновича. Його дочка Наталка Павлівна жила в іншому кінці села. Порослий чагарями та деревами розлогий Залізняків яр за селом свідчить, що Залізняки давні мешканці цих місць.

У 2012 р. була зроблена спроба розшукати коріння роду в церковних записах села Оситняжки, які частково збереглися в Державному архіві Кіровоградської області у м. Кропивницький (фонд 528, опис 1). Ініціатором цього архівного дослідження був відомий краєзнавець із міста Новомиргорода Петро Іванович Озеров, з яким автор цих рядків багато років (2006-2017 рр.) розкопував палеолітичні стоянки на річці Велика Вись. Він і зробив відповідні виписки про родини Залізняків та Котляренків із метричних та сповідальних книг Свято-Петропавлівської церкви села Оситняжка, що збереглися в держ. архіві м. Кропивницький (Залізняк 2020 а, додаток 7а, 7б).

Церковні записи велися зі слів прихожан і нерідко довільно перекладалися священниками на російську мову з елементами церковнослов'янської. Тому прізвища часто набували незвичних, іноді фантастичних форм. Наприклад, в записах 30-х років XIX ст. трапляється лише прізвище Железняк та похідні від нього. А у сповідальних книгах 1853, 1859 років вже немає жодного Железняка, лише Залізняка. Навіть записані у 1831 році під прізвищем Железняк люди за чверть століття вже фігурують як Залізняка. Так, записаний у 1831 році Никифор Корни-

лович Железняк у записі 1853 року фігурує під прізвищем Залізняк. А дружина Івана Івановича Железняка 1810 р. н. Меланія у тому ж 1853 році записана вже як Меланія Залізнячка.

Переклад нашого прізвища російською мовою — давня традиція, що не вмерла й донині. Мої двоюрідні брати, чії батьки давно виїхали до Росії (Мурманськ, Хабаровськ, Новоросійськ), носять російську версію нашого прізвища — Железняк» (2020 а, с. 16).

З добутих П. І. Озеровим у Кіровоградському обласному держ. архіві матеріалів з'ясувалося, що родини Залізняків мешкали в с. Оситняжка принаймні з часів Коліївщини. Однак особистий родовід Л. Залізняка по чоловічій лінії уривався на 1867 році, коли народився його дід Залізняк Митрофан Харитонович. Батько останнього Харитон Залізняк не фігурував у церковних розписах с. Оситняжки, які велися з 1786 р. (Залізняк 2020 а, с. 15-17, додаток 7А, 7Б).

Утім, за три місяці після публікації згаданих спогадів, а саме на початку грудня 2020 р. до мене зателефонував краєзнавець з Черкас Васильченко Віктор Георгійович, який вивчає родословну мешканців містечка Капітанівка та навколишніх сіл, зокрема й Оситняжки. Він відшукав матеріали про родовід Залізняків с. Оситняжка у Центральному історичному архіві України у Києві. З'ясувалося, що фігуруючий на с. 294, 295 названих спогадів Л. Залізняка (2020 а) Парамон Петрович Залізняк 1844 р. н. насправді мав ім'я Харитон. Помилка сталася через нечіткість написання імені. Тобто він був батьком мого діда Митрофана Харитоновича 1867 р. н. та відповідно моїм прадідом.

Перипетії пошуку коріння роду Залізняків часом нагадували детективне розслідування, подробиці якого заслуговують

окремої розповіді. У цілому ж, люб'язно надані В. Г. Васильченком архівні матеріали дали можливість не лише відшукати прямих пращурів діда Л. Залізняка у першій половині XIX ст., але й опустити коріння родоводу Залізняків с. Оситняжка на 300 років до 1720 р. (додаток 7В).

Загалом, рід Залізняків с. Оситняжка XVIII-XXI ст. нараховує понад 100 осіб. Істотно розширений В. Васильченком родовід прямих пращурів Л. Залізняка по чоловічій лінії, складається з 8 поколінь і сягає корінням принаймні початку XVIII ст., коли, як зазначалося, й було засноване с. Оситняжка.

В. Г. Васильченко вважає, що пращур роду Залізняків був серед першопоселенців с. Оситняжка. За церковними розписами цей чоловік мав п'ятеро синів (Корній 1742 р. н., Олексій 1744, Іван 1750?, Федір 1760?, Кузьма 1764?). Прямим прапрапрапрадідом Л. Л. Залізняка був Іван (рис. 1). На думку згаданого дослідженого архівіста ватажок гайдамаків «Максим Залізняк за віком (1740 р. н.) цілком міг бути старшим братом (можливо двоюрідним) п'яти братів Залізняків з с. Оситняжки».

Загадковий засновник роду Залізняків початку XVIII ст., з якого починається схема родоводу, відсутній у церковних записах с. Оситняжки, які велися з 1786 р. Однак про його існування свідчить раптова поява у цих записах кінця XVIII ст. п'яти його синів (додаток 7В), старший з яких Корній, відповідно клерикальному запису, народився у 1742 р., що дає підстави реконструювати рік народження його батька — близько 1720 р. Більша частина церковних розписів с. Оситняжка, зокрема й найдавніші з 1786 по 1802 р., лишаються не опрацьованими дослідниками, що дає надію поточнити родовід Л. Л. Залізняка у майбутньому і дізнатися ім'я його засновника.

Однак про ім'я останнього дізнаємося з відшуканої тим же В. Г. Васильченком серед документів Канцелярії Новосербського корпусу згадки про мешканця с. Оситняжка Андрія Зелезняка, датованій 15 червня 1762 р. Посланий з Новомиргороду з розвідувальним завданням до с. Оситняжка Іван Кучеренко доповідав, що «заїхав до мешкаючого там малоросіянина Андрія Зелезняка, який розповів, що польське військо між Турією та Макеєвкою в урочищі Шії численне... і має наміри новосербські поселення до фортеці Святої Єлізавети розорити, бо они на грунтах польських состоять» (Джерела з іст. Півд. Укр., Том. 7, арк. 57, № 5). Ворожа налаштованість до поляків Андрія Зелезняка напередодні антипольського повстання Коліївщини здається не випадковою бо відповідає загальним настроям українського населення Правобережжя у зазначений час. Схоже, що саме Андрій Зелезняк був батьком згаданих 5 братів Залізників, тобто засновником роду Залізників с. Оситняжка (додаток 7В).

Попри нові цікаві архівні матеріали про родовід Залізників с. Оситняжки, люб'язно надані черкащанином В. Г. Васильченком, стан джерел не дає змоги встановити достовірні родинні зв'язки з ватажком гайдамаків Максимом Залізняком. Разом з тим, підсумовуючи ці реконструкції, які, базуються на точних фактах, зафіксованих у метричних книгах Свято-Петропавловської церкви села Оситняжка, можна зробити висновок, що люди на прізвище Залізняк мешкали на селі не лише в часи відомого гайдамацького повстання на чолі з Максимом Залізняком, але ще на початку XVIII ст., тобто за пів сторіччя до Коліївщини.

На думку автора цих рядків, є вагомими підстави опускати коріння родовету Залізників на колишньому південному кордоні Гетьманщини з Диким Полем, де розташоване с. Оситняжка, в

часи Богдана Хмельницького. Підстави до цього дає відомий Зборівський реєстр Війська Запорозького 1649 року (1995), в якому 12 разів згадуються козаки з прізвищами Железняк/Залізняк і похідними від них (с. 32, 34, 126, 205, 213, 244, 277, 484, 485). Серед них Желязняк Омелян, Желязняк Лаврин, Железняк Богдан, Желязняченко Пилип, Зелязняк Грицько, Желізняченко Іван, Желязнечок Мусій, Желізняк Клим, Желізняк Остап, Желізняк Іван, Желізняк Грицько, Зелезняченко Іван.

Показово, що десятеро зі згаданих дванадцяти реєстрових козаків записані у прикордонні полки, що дислокувалися на межі зі степом на півдні лісостепового Правобережжя — Чигиринський, Уманьський, Браславський, Кальницький. Найбільше Залізняків служило в Чигиринському полку (чотири перші за списком). І лише двоє останніх фігурують у реєстрі далекого від південного прикордоння Чернігівському полку.

Отже, Зборівський реєстр дає уявлення про географію прізвища Залізняк/Железняк на середину XVII століття. Насамперед, це Чигиринщина та розташовані західніше Уманьщина і Браславщина. Якщо звернутися до карти Гетьманщини часів Богдана Хмельницького (Реєстр Війська Запорізького, 1995, с. 8, 9), то з'ясується, що на цей час прізвище Залізняк було поширене між Дніпром і Південним Бугом у прикордонній смузі Гетьманщини з Диким Полем. На півдні цього прикордоння, західніше Чигирини на степовій річці Ташлик, розташована батьківщина батьків Л. Залізняка — село Оситняжка, де, судячи з церковних записів, здавна мешкали численні родини Залізняків та Котляренків. Отож, досить вірогідно, що Залізняки с. Оситняжка були нащадками козаків з відповідними прізвищами, які фігурують у Зборівському реєстрі часів Хмельниччини.

Максим Залізник

На сьогодні наш рід єднає з Максимом Залізником лише прізвище, відносно недалека відстань між Оситняжкою та Медведівкою, де минуло його дитинство (близько 40 км по прямій) та давня сімейна легенда. Разом з тим батько з дитинства вважав себе нащадком Максима Залізника, з приводу чого я неодноразово висловлював свої сумніви. Пам'ятаю, як на початку 70-х років минулого століття, коли я вже вчився в університеті, між нами розгорілася дискусія на цю тему. Відомі два анонімні портрети Максима Залізника, на яких зображені антропологічно різні люди (мал. 1а, б). «Хто з цих двох наш пращур?», — саркастично питав я батька. Він свято вірив у цю сімейну легенду й відкидав усі мої заперечення, посилаючись на розповіді мого діда, Митрофана Харитоновича Залізника, якого я ніколи не бачив, бо він помер ще до мого народження, у 1939-му. Рідня розповідає, що причиною смерті була туга за моїм батьком, від якого після арешту наприкінці 1937 року довго не було звістки.

Пам'ятаю невеликий сюжет в «секретному зошиті» батька, в якому дід Митрофан розповідав про родича Максима Залізника. Подробиці я забув, а сам «секретний зошит» моя племінниця Олена, яка живе зараз у Швейцарії, випадково здала в мукулатуру наприкінці 70-х років минулого століття, про що йти-меться далі.

Докладніше зупинитися на особі мого потенційного родича мене спонукає не лише сімейна легенда, а й дводенний візит до Холодного Яру, з якого я повернувся напередодні нового 2020 року з незабутніми враженнями. З колегами з Інституту археології НАНУ ми побували на батьківщині Максима Залізняка — в селах Медведівка, Івківці, Мельники, у Мотронинському монастирі, біля дуба Залізняка в селі Буди, у Суботові та Чигирині.

Холодноярські села, зокрема й Медведівка та Івківці, де народився і провів дитинство Максим Залізник, справляють враження депресивних. Численні хати-пустки на околицях із порослими чагарем і бур'янами подвір'ями та садками, розбиті, вузькі дороги із зарослими буйною рослинністю узбіччями. Ночували ми на мальовничій околиці с. Івківці, у Просвітницько-розважальному етнографічному комплексі «Зерноленд», що розбудовується знавцем історії краю, великим ентузіастом і патріотом Холодного Яру Назаром Петровичем Лавріненком. Господар етнографічного комплексу — молода діяльна людина років 35, уродженець села Івківці. Попри молодий вік, він уже кандидат історичних наук, автор багатьох наукових праць, встиг попрацювати викладачем історії Черкаського національного університету. Але через свій завзятий, безкомпромісний характер покинув університетську кар'єру й повернувся до рідного села.

На шести гектарах сімейного паю Назар Петрович побудував діючий млин-вітряк, етнографічний музей, завів коней, овець. Етнографічний музей у великій клуні повний різноманітного селянського реманенту, яким досконало володіє господар, особисто демонструючи туристам забуті селянські технології, дозволяючи охочим спробувати льон чесати, пряжу прясти, на кузні залізо кувати й навіть із козацької гармати стріляти. Назар Петрович —

вроджений вершник, віртуозно володіє конем і на своєму хуторі дає уроки верхової їзди всім охочим.

На тлі пересічних українців ця неординарна людина вирізняється не лише козацькою статурою, а й нестримною енергією, завзятістю. Саме такими я уявляв собі легендарних лідерів козацтва, зокрема й Максима Залізняка, отаманів Холодного Яру 1918-1923 років, про яких Тарас Шевченко писав: «і воює, і гарцює з усієї сили». Та, на жаль, у наш час «за ними буйний вітер по могилах віє».

Сторіччями негаразди української історії нищили активну частину суспільства. Прямим наслідком цієї багатоміркової негативної історичної селекції українців стала трансформація козацької нації (за висловом француза Гійома де Боплана) в суспільство пасивних терпил-гречкосіїв. Вони, бачте, дуже втомилися від війни, яку бачили лише по телевізору, а за іржаву євробляху та низькі тарифи готові хоч москалеві, хоч ляхові служити і голосувати за будь-кого — від кримінального злочинця до самовпевненого блазня. А їхня свята ненависть до злодіїв-олігархів не заважає грабувати державу де тільки можна, від «жучків» на електро- та газових лічильниках до масової контрабанди євроблях.

Повернувшись із Холодного Яру до Києва, ми з дружиною подивилися фільм «Чорний Ворон» за мотивами відомих творів Юрія Горліса-Горського та Василя Шкляра про Холоднороську республіку. Фільм справляє враження, але серед акторів бракує корінного холодноросьця Назара Лавріненка з його конем. З такою козацькою фактурою та характером йому і грати роль не довелося б, а лише поводитися перед камерою звично, як на своєму хуторі.

Вочевидь, я занадто ідеалізую Назара Лавріненка, якого я мало знаю, бо спілкувався з ним лише два дні. Але людина він,

безумовно, неординарна, наділена багатьма талантами. Сакральними місцями, з яких почнеться відродження України, є не лише Київ із його майданами та Львів із традиціями УПА, а й місто Дніпро як форпост супротиву путінській навалі, Хортиця, Холодний Яр, де маємо таких людей як Назар Лавріненко. Попри постійні плачі та скиглення бляхарів-гречкосіїв, вони відродять не лише свої депресивні села, а й усю Україну. Як писав поет: «І повіє огонь новий з Холодного Яру».

Кажуть, якщо чоловік талановитий, то його здібності проявляються в усьому, за що він береться. Сказане вповні стосується гостинного господаря, який приймав нас у с. Івківці. Назар Петрович — фундатор і голова Української млинологічної асоціації, що входить до Міжнародного млинологічного товариства. Він — засновник «Українського млинологічного журналу», останній фундаментальний випуск якого містить 46 наукових статей українських та зарубіжних авторів.

Прощаючись, Назар Петрович подарував мені кілька своїх книжок, зокрема й невелику, на 80 сторінок, але дуже цікаву брошуру «Максим Залізник». Це повноцінне наукове видання, але, на відміну від багатьох праць подібного жанру, написане воно доброю, доступною широкому читачеві літературною українською мовою. Я маю багаторічний досвід роботи з текстами моїх численних аспірантів і мушу визнати, що переважна більшість із них поступається за літературним таланотом холодноярцю Назару Лавріненку.

Книжка містить свіжий аналіз доволі нечисленних фактів з архівних джерел про особу ватажка гайдамацького повстання 1768 року Максима Залізняка та його драматичну долю, а також науко-

вих розвідок істориків минулого із цієї теми. Найбільш інформативними та достовірними серед цих джерел є протокол допиту Максима Залізняка від 26 червня 1768 року та рапорт отамана Тимошівського куреня Війська Запорізького Василя Коржа від 2 липня 1768 року, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві.

Н. Лавріненко у своїй книжці вносить ясність щодо зовнішності Максима Залізняка. Зокрема, він переконливо доводить, що один зі згаданих мною раніше портретів не має стосунку до Залізняка (мал. 16). Він посилається на статтю Олександра Лазаревського 1898 року «Псевдо-Залізняк», в якій її автор називає згадане зображення так: «...портрет одного селянина полтавской губ., срисованный Трутковским и награвированный В. В. Верещагиным» (Лазаревский, 1889, с. 221, 222).

Достовірним зображенням ватажка гайдамаків Н. Лавріненко вважає знайдений у Мотронинському монастирі портрет, який був виконаний наприкінці XVIII століття на полотні олійними фарбами (Лавріненко, 2012, с. 35). Невідомий художник зобразив чоловіка козацької зовнішності в чорній чернечій рясі, із сережкою у вусі й оселедцем за вухом, із шаблею в одній руці й чотками у другій (мал. 1а). Зображення відповідає уявленням про ватажка гайдамаків, що збереглися в пам'яті народу. Пантелеймон Куліш наводить народний переказ, в якому Максим Залізняк описаний як «нестарий ще чоловік... на вид повний, круглолиций, уродою хороший, на зріст невеликий та плечистий; вуса русяві, невеличкі, за вухом оселедець» (Куліш, 1856, с. 252). За свідченням кількох очевидців, Максим Залізняк був козак сміливий, хоробрий і грамотний, вправний гармаш.

Проаналізувавши кілька версій щодо місця народження

Максима Залізняка, Назар Лавріненко підсумовує, що народився він близько 1740 року в селянській сім'ї в селі Івківці поблизу містечка Медведівка на Чигиринщині. По смерті батька переїхав жити разом із матір'ю в сім'ю сестри, що мешкала в сусідній Медведівці. Біля дворища, де в дитинстві мешкав Максим, досі є відома «криниця Максима Залізняка». У тринадцятирічному віці Максим із Медведівки подався на Січ, де років із п'ять служив молодиком по хуторах, а потім записався гармашем у Тимошівський курінь. У 1762 році пішов у пониззя Дніпра рибалити у складі запорізьких артилей. Потому наймигував у шинкарів міста Очакова. Наприкінці 1767 року Максим Залізняк повернувся на батьківщину, до Холодного Яру, де поселився в Мотронинському монастирі разом із сімома іншими запорожцями.

У лютому 1768 року польська шляхта під гаслом захисту католицизму, шляхетських прав та відродження Речі Посполитої підняла заколот, відомий під назвою Барської конфедерації. Конфедерати чинили насилля над православним населенням, руйнували православні церкви та монастирі, грабували й катували навіть священників.

Гайдамаки

Б агаторічний національний, релігійний, соціальний гніт досягнув максимуму, що спричинило черговий вибух національно-визвольної боротьби проти польської шляхти, відомий під назвою Коліївщина. Його початком вважається 26 травня 1768 року, коли повстанці-гайдамаки на чолі з Максимом Залізнякам освятили ножі у ставу Мотронинського монастиря.

Існує дві версії походження назви повстання — від слова «колотити» та від польської назви надвірного козацтва магнатів — «колейна служба». Надвірну міліцію або колейну службу воєводи Ф. Потоцького в Умані очолював сотник Іван Гонти, що приєднався разом зі своїми надвірними козаками до Максима Залізняка. Значна кількість надвірного козацтва серед повсталих дає підстави багатьом сучасним українським та польським історикам схилитися до другої версії походження терміну Коліївщина.

Менш ніж за місяць гайдамаки під проводом М. Залізняка опанували Правобережну Україну від Дніпра до Південного Бугу. А 10 червня 1768 року за участю І. Гонти та підпорядкованих йому надвірних козаків оточили й захопили Умань, що супроводжувалося жертвами серед польського та єврейського населення, які традиційно перебільшуються в польській історіографії. Польські, як і значна частина російських імперських істориків, традиційно бачили в повстанцях-гайдамаках лише

кримінальних злочинців, «різунів»: «гайдамаки не воїни — разбойники, воры, пятно в нашей истории...»

Відповідь на ці звинувачення дав ще Тарас Шевченко у вірші «Холодний Яр»:

*Брешиш, людоморе!
За святую правду-волю
Разбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний.*

Якось у науковому відрядженні до Вроцлавського університету автор цих рядків мав невелику дискусію щодо Коліївщини. Один із польських професорів натякнув, що українцям варто вибачитися за загибель поляків в Умані. У відповідь я запитав: «Пане професоре, а що поляки робили в Умані та в інших українських містах і селах? З точки зору корінного українського населення це були загарбники, окупанти, колонізатори. Повірте, якщо б українці пішли зі зброєю під Варшаву й там загинули, нікому б і на думку не спало вимагати від поляків вибачення за загибель окупантів на чужій землі» (Залізняк, 2016б).

Розмову подібного змісту я мав і з росіянином, ветераном Другої світової війни, який ненавидів бандерівців. «Стою я, простой тверской учитель, с трехлинейкой под Львовом после войны, а он в меня стреляет!». Питаю: «А що простий вчитель із Твері робив під Львовом із трьохлінійкою після війни? Якби я, простий київський учитель, пішов би під Твер з рушницею і

в мене б там стріляли, то, мабуть, правильно робили. Бо нема чого ходити до сусідів із трьохлінійками». Ветеран обурився й заявив, що він «освободяв Україну от фашистской нечисти». «І за це, — кажу, — ми вам щиро дякуємо. Але “освободитель” — це той, хто “освободил” і пішов додому, а той, хто залишився “после войны” як володар звільнених земель, — вже не “освободитель”, а новий окупант».

Кожен народ має священне право боронити свої землі, батьківщину від колонізаторів і загарбників, зокрема й зі зброєю в руках. І якщо окупант гине на чужих землях при спробі їх загарбати, то вибачатися перед ним не випадає. Поляків ніхто не звинувачує в тому, що вони стріляли в німців під час Варшавського повстання. Росіяни мали право стріляти в німців під Смоленськом, бо німці прийшли туди для захоплення російських територій. То чому українцям не можна збройно боронитися від окупантів (наприклад, польських) на власній землі, зокрема в Умані?

Кожен повинен бути готовими до того, що, перейшовши зі зброєю кордон і опинившись на землях сусідів, він стає окупантом, боротьба з яким є не лише законним правом, а й священним обов'язком окупованих.

Право націй на самовизначення ще ніхто не скасовував. А воно передбачає священні права народів (зокрема й українського) не лише на мирний, а й на збройний захист своїх етнічних земель від загарбників та будівництво в межах цих територій власної національної держави, як це вже зробили Польща, Фінляндія, Литва, Швеція, Угорщина, Франція, Німеччина та інші. У такій європейській Україні права сусідів (росіян, поляків, білорусів, литовців, євреїв, грузинів) повинні бути такими самими, як і у згаданих європейських країнах, не менше, але й

не більше. А всі забаганки другої чи третьої державної мови, повної освітньої вертикалі чи автономії діаспори сусіднього народу на українських землях не відповідають стандартам сучасного європейського законодавства. Численна турецька діаспора в Німеччині чи арабська у Франції не претендують ні на автономію, ні на другу державну мову, ні на повну освітню вертикаль, бо турки та араби не мають власних етнічних земель у межах зазначених держав. Право на привілеї та автономію в державі сусідів дає лише наявність у її межах власних етнічних територій, яких російська, польська чи угорська діаспори в Україні не мають.

То чому, всупереч загальноприйнятому принципу самовизначення націй, українцям відмовляють у праві захищати власну батьківщину? Чому українці, на відміну від інших народів, повинні вибачатися перед окупантами та колонізаторами за те, що пробують захистити власну землю і свій народ? Вибачатися за боротьбу з польськими колонізаторами в Умані 1768 року, на Волині 1943 року, з російським НКВД-МГБ на Галичині... У чому причина цього подвійного стандарту щодо українців, який часом визнають навіть окремі представники української «еліти», зокрема історики?

Достойна відповідь знайшлася на одному з блогів сайту відомої провокаційної виставки «Волинська різанина», що була організована ненависниками УПА та українофобами всіх мастей у Києві в квітні 2010 року. Цитую: «З нашого “травоїдного народу” (термінологія сучасних російських фашистів, по суті вірна!) народи-вовки роблять потвору, чудовисько. І чому вони мають можливість це робити? Та саме тому, що ми траво-

їдні. Й поки такими будемо, вовки будуть нас поїдати — неминучі наступні розстріли, висилки, голодомори. Тому на запитання відчаю “невже, щоб вижити, нам треба стати вовком”, згадується народна мудрість: з вовками — по-вовчи. Українці це не нація і не народ, а гній для удобрювання великопольського і великоросійського шовінізмів. Така є ситуація на сьогодні. Але так не повинно бути завтра». Краще не скажеш.

Саме тому ми постійно перепрошуємо за опір польським окупантам під час Коліївщини, на Волині у 1943 році, просимо вибачення у російських «освободителів» з НКВД-МГБ, які у 33-му свідомо виморили голодом Східну Україну, у повоєнні роки залили кров'ю Західну, а сьогодні знову вбивають українців на Донбасі та в Криму. Дивує, що деякі наші політики та історики-всепрощенці ще не закликали українців вибачитися перед німцями за те, що не зовсім гречно приймали їх у 1941-1944 роках. А чому б і ні? Якщо боронитися від польських окупантів Волині з Армії Крайової чи російських карателів з МГБ — військовий злочин, то чому можна стріляти в німців? За аналогією варто вибачитися й перед солдатами вермахту, СС та гестапо. Тим більше, що від Гітлера загинуло менше українців, ніж у «дружніх» обіймах «братньої» Москви протягом ХХ століття.

Щось не видно, щоб наше всепрошення та абстрактний гуманізм наших моралістів-істориків щодо окупантів України викликав з їхнього боку хоча б запізніле розкаяння. Вони й не думають вибачитися за мільйони замордованих українських чоловіків, жінок, дітей у їхній же хаті. І взагалі не визнають влаштованих ними голодоморів та етноцидів і продовжують

не лише претендувати на українські землі, а здійснюють відверту агресію в Україні. Бо вовки перед травоядними не вибачаються. Як кажуть: «На похиле дерево й кози скачуть».

«А братія мовчить собі витріщивши очі... Може, так і треба?». Так і треба, бо не встигли нас побити, як біжимо вибачатися за те, що пручалися, коли нас били в нашій же оселі. Ми за мир будь-якою ціною, аж до капітуляції. Бо дуже втомилися від війни, від якої як тільки могли «косили» на чолі з президентом-головакомандувачем. Бо ми — травоядні хохли, терпили-гречкосії, безсловесне тягло в закривавлених імперських возах сусідів: росіян, поляків, а знедавна й угорців. Так було, так є, але так не повинно бути, якщо ми бажаємо, щоб Україна відбулася в колі незалежних цивілізованих європейських держав.

Характеристиці повстанців-гайдамаків як «разбойников, воров» суперечить масштабна політична програма, яку вони почали впроваджувати в життя наступного ж дня після захоплення Умані. Протягом 11-26 червня 1768 року проголошено відновлення започаткованої Богданом Хмельницьким козацької держави Гетьманщини, чотири роки тому скасованої імперським Петербургом. Гетьманом України обрали Максима Залізняка, який у своєму листі закликав звільнити Правобережжя від поляків по Случ і Дністер. Проголошувалося відновлення козацького устрою в Україні, кріпацтво скасовувалося, а селян визнавали козаками. Зрозуміло, чому окупанти України росіяни та поляки миттєво консолідувалися проти гайдамаків і понині продовжують звинувачувати українців в усіх гріхах смертних.

Далекосяжні політичні наміри очільників Коліївщини були співзвучні з настроями широких кіл українського суспільства —

козаків, селян, міщан, православної української церкви. Цим пояснюється всенародна підтримка Коліївщини. «Жінки навіть з рогачами пішли в гайдамаки», — писав Тарас Шевченко.

Однак у ніч на 27 червня російські війська під керівництвом полковника Гур'єва та генерала Кречетникова підступними діями захопили гайдамацьку верхівку на чолі з Максимом Залізняком та Іваном Гонтою, внаслідок чого гайдамацьке військо в Умані було розгромлено. Тисячі повстанців по-звірячому закатували поляки в Кодні та інших селах Правобережжя. За деякими даними, число покараних на смерть повстанців перевищило тридцять тисяч. Івана Гонту поляки замордували в селі Сербі на Поділлі, а Максиму Залізняку після тортур вирвали ніздрі й відправили до Сибіру, у Нерчинськ, на довічну каторгу. Однак у народі ще довго ходили легенди про втечу Максима Залізняка та його участь у повстанні Омеляна Пугачова.

Після розгрому гайдамаків під Уманню російськими військами окремі загони повстанців під проводом Микити Швачки, Івана Бондаренка та інших ватажків Коліївщини воювали з поляками та росіянами ще майже рік.

У цій короткій біографії Максима Залізняка маємо немало загадок. Зокрема, незрозуміло, звідки взялися Залізняки в Медведівці та Івківцях і куди вони поділися, якщо «в церковних записах з 1792 р., які збереглися до цього часу, жодного прізвища Залізняк серед православних жителів Медведівки ми не знаходимо» (Лавріненко, 2012, с. 24).

Є кілька можливих пояснень цього феномена. Зокрема, Н. П. Лавріненко вважає, що раз у церковних записах Медведівки немає згадок про Залізняків, отже, це не прізвище, а псе-

вдо, січове прізвисько козака-запорожця Максима із села Івківці. Спираючись на роман Юрія Мушкетика про Максима Залізняка «Прийдімо вклонімося...» 1976 року, де сказано, що «з гомону людського відомо... що дід Залізняка Максима промишляв гончарним ремеслом», Н. П. Лавріненко припускає, що справжнє прізвище Максима було Гончаренко. Рід Гончаренків відомий із клірикових записів Покровської церкви села Івківці 1823 року (Лавріненко, 2012, с. 32, 24). Однак, на мою думку, інформація з художнього твору не може бути надійним підґрунтям для достовірної наукової конструкції.

Не виключено, що люди з прізвищем Залізник з кінця XVIII століття не фігурують у церковних записах сіл Медведівка та Івківці через те, що поляки винищили їх під час каральних експедицій на Холодноярщину після придушення Коліївщини. Можливо, що під загрозою утисків з боку польських карателів хтось із Залізників змінив прізвище, інші повтікали з холодноярських сіл подалі. Може, хтось із цих утікачів від польського терору оселився в розташованому всього лише за сорок кілометрів на захід від Медведівки селі Оситняжка, започаткувавши наш рід. Не виключено, що все було якраз навпаки: хтось із численних Залізників села Оситняжка переселився до Медведівки чи Івківців і народив там сина на ім'я Максим. Обмежений стан джерел відкриває неозоре поле для подібних мало обґрунтованих фантазій.

Мабуть, перелічені версії мають право на існування в ролі робочих гіпотез, але, на мою думку, за відсутністю переконливих джерел, усі вони контрпродуктивні. Істина лежить десь на вкритих віковим пилом архівних полицях, якщо не згоріла в

черговій пожежі, які повсякчас загрожують сховищам історичних документів.

Отож, маємо давню сімейну легенду, що з нашого роду походив легендарний ватажок гайдамаків Максим Залізняк. Її правдивість важко як довести, так і спростувати. Як на мене, нехай вона лишається романтичною легендою, як таємнича стародавня могила в степу, що живила фантазію незчисленних поколінь, породжуючи перекази про фантастичні скарби, сховані під курганним насипом, доки його не розкопали археологи. Розриті археологами могили в більшості випадків викликають почуття гірко розчарування, коли під величезним насипом замість обіцяних народними переказами фантастичних багатств найчастіше знаходять лише кістки давно померлих людей та зотлілі рештки їхнього скромного скарбу. Поширена практика насипання на місці розкопаної археологами могили штучного насипу чимось нагадує мені заміну справжньої різдвяної ялинки на штучну пластмасову. Виходить за приказкою: «Федот — да не тот».

Тому автор цих рядків сповідує філософію численної верстви археологів, які ставляться до розкопок курганів за принципом «якщо можеш — не копай», щоб не померла таємниця. Щось подібне я відчуваю до згаданої сімейної легенди про родича Максима Залізняка, правдивість якої поки що ні довести, ні спростувати немає можливості.

Дитинство та юність батька

Уся моя численна рідня по батьківській лінії (дід Митрофан, бабця Параска, дядьки та тітки, їхні діти, а також моя матір і рідна сестра) були темноволосими — брюнетами. За винятком батька, який із народження був «білобрисим» і мав непосидючий, як казала його мати, а моя бабця Параска, «вредний» характер. Через свою гіперактивність у дитинстві батька звали Левко-лихо. Як і Тарасу Шевченку, з дитячих років йому передрікали непевне майбутнє. Дід Митрофан казав, що з нього вийде «або велика людина, або велике стерво». Життя перевершило найпохмуріші пророцтва: починаючи з двадцятилітнього віку батько став об'єктом багаторічних сталінських репресій із тавром «ворога народу». Попри повну реабілітацію у 1957 р. «ввиду отсутствия состава преступления», це тавро ускладнювало життя не лише батьку, а й усій сім'ї, навіть після його смерті, аж до часів брежнєвського застою включно.

Із розповідей батька, моїх численних дядьків та тіток, а також із письмових джерел знаю, що Залізники брали участь у відомому антибільшовицькому («куркульському», як навчали раніше) повстанні 1919-1923 років у легендарному Холодному Яру. Прізвище (іноді — псевдонім) «Залізник» мали кілька відомих учасників повстання.

Від рук більшовиків загинув старший брат батька, Мирон, якого сплутали з його дядьком Григорієм. Останній був активним

учасником чи навіть одним із керівників (?) того повстання. Обезголовлене тіло Мирона знайшли на кризі замерзлого ставка посеред села. Убивці забрали голову дядька «на опознання» до Златопільського ЧК. Згодом, коли з'ясувалася «прикра помилка», мішок з головою сина повернули матері.

Початок 20-х років минулого століття на Черкащині був часом складним і небезпечним. Крім червоних, повстанців-холодноярців, махновців, підрозділів УНР, були там і просто бандити. Ночами вони вешталися по селу з дерев'яною лопатою (якою дістають хліб із печі) і, просовуючи її через вибиту шибку вікна до хати, вимагали, щоб господарі клали на неї цінності. Якщо давали мало, могли кинути всередину гранату. Тому родина Залізників озброїлася — мали вдома гвинтівки й навіть кулемет «Люїс». Батько розповідав, що, попри юний вік (років 15-16), мав персональний «наган», який ховав вдень під стріхою, а вночі під подушкою.

Я пам'ятаю цю побудовану ще до революції велику хату-мазанку під очеретяною стріхою з вибіленими стінами та мазаною глиною коричневою призьбою. У 50-ті роки, у дошкільному віці, мене возили на літо до моєї бабці Параски в Оситняжку. Вона мешкала одна, бо дід Митрофан помер, а діти роз'їхалися по різних містах України й навіть Росії. До баби на літо з'їжджалися й інші онуки, яким баба була рада, а нам було весело.

Коли з двору потрапляєш у темні, тісні сіни, то ліворуч, праворуч і прямо перед собою бачиш троє дверей, які ведуть у три житлові кімнати. Головна — та, що прямо. У ній ліворуч від входу була величезна глиняна руська піч з лежанкою для дітей. Праворуч у дальньому кутку — образи та ліжко, вкрите строкатим рядном. По центру кімнати стояв великий дерев'яний

стіл, а під стінами — довгі лави. Підлогою служила глиняна до-
лівка, яку періодично застеляли свіжоскошеною в березі осо-
кою. Прохолодне навіть у літню спеку повітря хати було напо-
внене пахощами щойно спеченого на соломі в печі хліба, сіна,
аїру, що звався «татарським зіллям».

У 1957 році, коли бабця Параска стала немічною, а я пішов
до київської школи, її дочки Оксана та Параска забрали бабцю
до себе на Донбас, де доглядали до смерті. А хату зруйнували
на початку 70-х років нові власники.

У часи Першої світової війни та Української революції 1917-
1921 років батько навчався у школі, яка була справжнім куль-
турним центром села Оситняжка, де працював осередок това-
риства «Просвіта». Сільська вчителька Параска Іванівна Кот-
ляренко організувала шкільний хор і театр, які регулярно да-
вали концерти й вистави, незмінним учасником яких був і мій
батько. Саме Параска Іванівна, яка, судячи з прізвища, доводи-
лася ріднею моєї матері, була першою вчителькою батька з гри
на фортепіано. По закінченню школи (приблизно у 1925-1927
роках) батько навіть завідував клубом села Оситняжка, хор-
мейстером якого була Параска Іванівна.

Батько не забував свою першу вчительку і відвідував її під
час своїх численних поїздок з Києва до Оситняжки. Зокрема,
після повернення з таборів Воркути, у 1947 році, батько пове-
рнувся до рідного села й налаштував фортепіано своєї вчи-
тельки, на якому вчився грати ще в дитинстві. Контакти літ-
ньої вчительки з неблагонадійним учнем привернули увагу ре-
пресивних органів. Ці подробиці мені відомі не лише з розпо-
відей батька, а й із наявного в його справі протоколу допиту
Параски Іванівни у Златопільському відділенні МГБ у вересні

1950 року (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42737, т. 1, арк. 46).

Після придушення Холодноярського повстання більшість залізників, побоюючись більшовицьких переслідувань, рятувались від голодомору та в пошуках роботи роз'їхалися з Оситняжки до різних міст України й Росії: Київ, Одеса, Дніпропетровськ, Донбас, Мурманськ, Хабаровськ, так що на сьогодні жодного прямого родича в селі не лишилося.

Батька це не врятувало, його заарештовували тричі, за одними й тими самими статтями Кримінального кодексу (КК) УРСР 54-10 ч. II та 54-11 (антирадянська діяльність), але з різними формулюваннями — відповідно до історичного моменту. У 1927 році він був заарештований за популярний тоді троцькізм; у 1937-1946 роках — за націоналістичну пропаганду серед студентів Київського університету; у 1950-1957 — як член ОУН, що нібито вербував терористів для націоналістичного підпілля.

Подробиці стосунків батька з радянською репресивною машиною знаю з його розповідей та з його кримінальної справи, що складається з двох папок загальним обсягом 160 сторінок, архівний номер 42737. Фотокопію цієї справи я отримав нещодавно, у січні 2019 року, як подарунок до Дня народження від свого аспіранта Ігоря Цеунова. Саме знайомство зі слідчою справою батька і змусило мене «взятися за перо».

Перша папка (том) містить документи слідства другого арешту батька наприкінці 1937-го та документи про його реабілітацію по цій справі у 1957 році. У другій папці зберігаються документи слідства щодо третього арешту 1950 року, а також щодо реабілітації батька у 1957-му.

Бюрократична мова протоколів слідчої справи суха й нудна, з численними повторами одних і тих самих формулювань та запитань слідчих. Впадає в око абсолютне переважання росіян (судячи з прізвищ) серед слідчих, прокурорів та інших співробітників НКВД-МГБ УРСР: Казін, Перцов, Баранов, Бурцев, Шаповалов, Чернов, Цветухін, Лобанов, Фадєєв, Зуєв, Дубов, Лебедев, Кабанов, Зайцев, Кротов, Лапкін, Крюков, Гришин, Подобєдов, Стариков, Антонов, Власов тощо. Тому не видається випадковістю й російська мова слідчого діловодства в репресивних органах України 30-50-х роках ХХ століття. Окремі українські прізвища серед співробітників МГБ УРСР (Марченко, Омельченко, Ковальчук) трапляються лише в повоєнних документах 1950-1957 років. Символічно, що єдиний і останній у справі документ українською («Ухвала» про звільнення батька із заслання) підписано чотирма суддями з українськими прізвищами — Євсеєнко, Збаращенко, Коваленко, Осипенко (датовано 15. VIII. 1957, т. 2, арк. 102, 103).

Перший арешт, 1927 рік. Черкаське ОГПУ

У грудні 1927 року батька, якому виповнилося 20 років, арештували співробітники Черкаського ОГПУ за статтею 54-10 КК УРСР «антисоветская деятельность, которая состояла в критике политики партии и советской власти с троцкистских позиций». З Черкаського ОГПУ його випустили після закінчення слідства, що тривало 20 днів. Повернувшись після звільнення до рідного села, батько дізнався, що його виключили з комсомолу за троцькізм, хоч уявлення не мав, що це таке. Життя його стало нестерпним через недовіру та обструкцію місцевої влади.

Рятуючись від переслідувань влади, батько їде на Донбас, до містечка Амвросіївка. Спочатку він працював на цементному заводі, пізніше — у редакції Амвросіївської районної газети. Однак у 1928 році батько захворів і повернувся в рідне село, де саме розпочиналася сталінська суцільна колективізація. У заяві до прокурора УРСР від 21 березня 1956 року батько пише про ті часи: «С самого начала и в особенности после съезда (I окружного съезда по сплошной коллективизации в Черкассах. — Л. 3.) я решительно противился тем перегибам, которые допускались в проведении этого важного мероприятия.

За это попал в немилость у местных руководителей и снова уехал в Донбасс» (т. 2, арк. 97).

У 1932 році батько переїхав з Амвросіївки до Києва і вступив на літературний факультет Київського держуніверситету, де провчився до п'ятого курсу. Коли в 1933 році в Україні лютував голодомор, батько вчився на першому курсі. Він згадував, що в Києві було сутужно з харчами, а у студентській їдальні з'явилися незвичні страви, наприклад, салат із картоплиного душпиння.

Влітку батько зібрався до батьків у рідне село на канікули. Однак отримав листа від діда Митрофана, щоб не їхав, бо в селі нічого їсти. До того ж дорога від залізничної станції Капітанівка до села Оситняжка (7 км) небезпечна. Шлях проходив повз великий Капітанівський ліс, і на перехожих із лісу нападали людожери. Кілька людей зникли безслідно. Ходили чутки, що на базарі найближчого містечка Златопіль продавали холодець, в якому знаходили людські нігті та пальці.

У 1933 році в батьківській сім'ї ніхто не помер, бо більшість дітей були вже дорослі й роз'їхалися по різних містах України вчитися або в пошуках роботи.

Під час навчання в університеті, крім літератури, батько захоплювався українською історією, читав праці Михайла Грушевського, Миколи Костомарова, Дмитра Бантиш-Каменського, Дмитра Яворницького, Аполлона Скальковського, цікавився історією Холодного Яру. Вважаючи себе нащадком знаменитого земляка, ватажка гайдамаків Максима Залізняка, батько наприкінці свого життя справді зовні був схожий на один із портретів Максима Залізняка. Запальний, холеричний характер батька ускладнював йому життя і врешті-решт призвів до

фатального конфлікту з радянською владою та другого арешту 20 жовтня 1937 року.

Про свої поневіряння протягом десятиліття між першим та другим арештами батько писав:

«Весь цей період з дня мого першого арешту, де б я не працював, мені не давали ні на один день забути, що я під підозрою. Нескінченні виклики, несуттєві, надокучливі зачіпки, пропозиції, здатні обурити навіть людину з невимогливою совістю надходили одна за одною і не раз доводили мене до крайнього відчаю.

У 1933 р. я вступив до Київського університету на філологічний факультет, але вже в 1935 р., після вбивства Кірова, мене виключили з університету. Щоб уникнути гіршого я поїхав до Москви і подав скаргу на ім'я Марії Ільїнічни Ульянової. В результаті мене поновили в університеті і я повернувся до Києва.

Прийшов 1937 р. У зачумленій атмосфері підозри, відвертого фіскальства та шантажу я дійшов до того, що сам з'явився до заступника начальника обл. МГБ, щоб мене арештували, але мене заспокоїли, а за три місяці — 20 жовтня 1937 р. співробітниками МГБ УРСР я був арештований» (т. 2, арк. 97).

Другий арешт, 1937-1946 роки. Спецкорпус Київської тюрми НКВД. Воркутлаг

20 жовтня 1937 року студент п'ятого курсу КДУ Л. М. Залізник разом із чотирма друзями-однокурсниками І. Г. Голубом, А. І. Замулою, Г. М. Сірим, Л. С. Лупаном (мал. 2) був заарештований співробітниками НКВД за місцем проживання в університетському гуртожитку, за адресою: м. Київ, вул. Тарасівська, 5, кв. 4. За дивовижним збігом обставин автор цих рядків, син репресованого Л. Л. Залізник, проживає і пише цей текст за адресою: м. Київ, вул. Тарасівська, 3, кв. 4 (мал. 3), тобто впритул із будинком, звідки вісімдесят два роки тому його батька повезли для проведення слідчих дій до «спецкорпусу Київської тюрми НКВД», де протягом двох місяців і семи днів (до 27 грудня 1937 року) тривало слідство у справі батька.

Що собою являв на той час спецкорпус Київської тюрми НКВД, яка, імовірно, розташовувалася за адресою вул. Короленка, 33 (колишня будівля КДБ України, нині СБУ), розповідає у своїй скарзі начальству співробітник НКВД з великим стажем Мирон Лазарович Вітковський (у ВЧК-ОГПУ-НКВД з 1920 року), арештований його ж колегами з НКВД за півроку після перебування там мого батька.

«В Киевский обком КП/б/У
От арестованного члена КП/б/У
с 1920 года ВИТКОВСКОГО
Мирона Лазаревича
Спецкорпус Киевской тюрьмы
Заявление

14-го июля 1938 года партийным комитетом УГБ НКВД УССР я был исключен из партии. В момент исключения из партии я работал членом коллегии Киевского областного трибунала НКВД. До этого я работал в секретариате НКВД УССР — помощником секретаря и продолжал оставаться в УГБ... 29 июля я был арестован и совершенно незаконно и безосновательно томлюсь вот уже около 10 месяцев в тюрьме. В момент ареста я совершил ужасный поступок — я не выдержал позора незаслуженного ареста и в состоянии безумия и нестерпимого горя выбросился из окна 4-го этажа. Этот поступок был подготовлен моими тяжелыми переживаниями в связи с неправильным исключением из партии. Арест послужил тем толчком, который окончательно убил мою волю. Каким-то чудом я остался жив. Меня отправили в тюремную больницу и в скором времени, еще совершенно больного, еле-еле передвигающего ногами, ночью взяли на допрос. Я попал в ужасную, неслыханную обстановку следствия, проводимую бывшим наркомом Успенским в отношении арестованных сотрудников НКВД. Эту обстановку следствия невозможно описать. Места следствия: здания Наркомата (сучасна СБУ? — Л. З.) и спец. корпус тюрьмы были превращены в форменные средневековые застенки. Арестованных самым зверским образом избивали, истязали, подвергали нравственным и моральным издевательствам. Заставляли оговаривать себя и других в самых невероятных преступлениях. Людей заставляли насильно записываться в троцкисты, называть себя вредителями, шпионами и т. д...

Буквально на расстоянии двух-трех кварталов от здания Горкома и Обкома ЦК КП(б)У (в здании Наркомата), на расстоянии нескольких улиц (в здании тюрьмы) группа сотрудников НКВД, вооруженная палками, ножками от стульев, резинами кромсала, терзала своих же братьев, своих же товарищей, с которыми они лишь вчера вместе работали в одном здании, в одном коридоре, и даже в одних комнатах. Этот весь ужас невозможно передать. Жаловаться нельзя было, так как создана непроницаемая изоляция. Только последнее время начали давать бумагу для заявлений. Больной, с поврежденным позвоночником и побитыми после падения с 4-го этажа костями, я не выдержал всего этого кошмара и пошел на ужасный оговор себя и других арестованных. Будучи безгранично преданным партии, Центральному Комитету и вождю товарищу Сталину, я назвал себя членом троцкистской организации, хотя никогда в жизни не то, что слова, но даже мысли у меня не было троцкистского порядка. Горячо любя свою прекрасную социалистическую родину, готовый отдать за нее жизнь я назвал себя шпионом. Все это заставил меня сделать, до всего этого довел меня следователь ДРУШЛЯК...

Этот ДРУШЛЯК, допрашивая арестованных сотрудников НКВД, доходил до особого зверства, до особого варварства. Избивая арестованного, он старался бить в одну точку. Так, например, в темя головы бил до тех пор, пока у человека не распухла голова. Доведенный до физического отчаяния такой арестованный мог наговорить на себя всякую чепуху. В своих издевательствах этот ДРУШЛЯК мог дойти до того, что, например, заставил арестованного коммуниста-чекиста Френкеля часами до хрипоты лаять и выть на электрическую лампочку. Во время одного из допросов он мне угрожал, что вызовет моего единствен-

ного мальчика Толю, лучшего ударника учебы в школе, расскажет ему какой его отец враг и заставит его написать письмо с отказом от отца.

...Когда я подал жалобу прокурору на избиение, ДРУШЛЯК, узнав об этом, еще больше избил меня, причем избивал меня не один, а при помощи самого начальника 2-го отделения капитана госбезопасности (какой позор) Павличева и другого следователя Волошина... Можно ли представить большее надругательство над Советскими законами, большее нарушение Великой Сталинской Конституции, решений партии и правительства? Прокуратура на мои жалобы не реагировала.

ДРУШЛЯКА надо немедленно арестовать и предать самому строгому суду, своими действиями он дискредитировал Советскую Разведку, обманул партию и Соввласть».

Немає меж «благородному» обуренню та безмежному відчаю професійного сталінського ката, коли довелося спробувати на власній шкурі тортури й знущання, які багато років він безкарно застосовував до інших людей. «Ай я яй! Как же так? Вместе ж строили ГУЛаг!». Саме на захист таких «безневинно пострадалих» від сталінських репресій енкеведистів написав і захистив докторську дисертацію соратник В. Януковича сумнозвісний Дмитро Табачник.

Щоправда, подільша доля співробітника НКВД з 18-річним стажем М. Л. Вітковського склалася менш драматично, ніж доля мого батька. За рік після арешту його виправдали і звільнили з-під варті. Як кажуть: «Ворон ворону око не виклює».

У протоколах допитів мого батька в спецкорпусі Київської тюрми НКВД, а також арештованих по тій самій справі його однокурсників, відсутні будь-які згадки про систематичні побої

та знущання над в'язнями. Однак кримінальна справа батька все ж містить переконливі свідчення масового застосування слідчими НКВД під час допитів нібито офіційно заборонених силових методів впливу на заарештованих. Зокрема, про застосування до ув'язнених І. Г. Голуба, Г. М. Сірого, Л. Л. Залізняка незаконних методів вибивання зізнання йдеться на стор. 63 тому І справи. Про знущання та погрози розстрілом під час слідства писав зламаний слідчими НКВД Л. С. Лупан:

«Лупан Л. С. в своих жалобах в 1939 и 1940 годах Прокурору СССР и Прокурору УССР указывал, что следователь Баранов путем различных издевательств и угроз расстрелом вынудил его подписать вымышленные и сфальсифицированные самим Барановым показания...» (т. 2, арк. 76).

«Залізник Л. М. 23 июля 1956 года показал... что во время следствия к нему систематически применялись запрещенные методы» (т. 1, арк. 67).

«Следствием по делам ЗАЛИЗНЯКА и ЛУПАНА руководил пом. Начальника УГБ НКВД УССР Перцов, осужденный в 1941 году Военным Трибуналом войск НКВД Киевского Округа за фальсификацию следственных дел и применение запрещенных методов следствия» (т. 1, арк. 67).

В особистих бесідах зі мною наприкінці 60-х — на початку 70-х років минулого століття батько неодноразово розповідав, що під час слідства їх били і знущалися нещадно, вибиваючи зізнання в нескоеених злочинах. Зокрема, коли слідчі дізналися, що батько грав на фортепіано, то йому потрощили пальці рук, заклавши їх у двері. Але варто було триматися, бо визнання

вини загрожувало розстрільною статтею. Тоді б, за іронією долі, я б взагалі не з'явився на світ Божий.

До всіх, хто не піддавався тиску слідчого й відмовлявся визнати його надумані, а часом абсурдні звинувачення, однозначно застосовували силові методи впливу. «Якби я не витримав психологічного та силового тиску й погодився зі звинуваченнями, могли б розстріляти. А свідчити на інших — то з цим довелося б жити до смерті», — казав батько десь на початку 70 - х.

Жахливі часи. Але не впевнений, що тоді, у восьмому чи навіть десятому класі школи я сприймав адекватно його слова, принаймні так, як я їх розумію тепер. На той час я настільки захоплювався археологією (якою цікавився й батько), що все інше здавалося несуттєвим і другорядним. Сьогодні ж вважаю, що вивчаючи прадавню історію, не варто стояти осторонь історичних подій недавнього минулого та сьогодення, тим більше якщо ти історик.

Арештованим 30 жовтня 1937 року п'ятьом друзям-п'ятикурсникам висунули однакове звинувачення — за статтями 54-10 ч. II, 54-11 КК УРСР — антирадянська діяльність, що полягала в участі в терористичній організації, яка вела націоналістичну, антирадянську агітацію серед студентів Київського держуніверситету. Підставою для звинувачень стало зізнання наймолодшого з арештованих Л. С. Лупана, який не витримав фізичного і психологічного тиску слідчих НКВД і обмовив себе та своїх друзів, у чому він пізніше каювся і про що неодноразово писав прокурору у своїх оскарженнях. У першому томі кримінальної справи по арешту 1937 року наявні два протоколи допиту батька, протокол допиту Л. С. Лупана, покази якого стали основою

для звинувачення й засудження батька та інших студентів, заарештованих по тій самій справі, а також протокол очної ставки батька з Л. С. Лупаном (додаток, док. 1).

З протоколу допиту Залізняка Л. М.

в ніч з 1 на 2 грудня 1937 року
в спецкорпусі Київської тюрми

«ВОПРОС: Вы арестованы как активный участник антисоветской, националистической организации, стоявшей на террористических позициях. Дайте подробные показания, кем, когда и при каких обстоятельствах вы вовлечены в организацию?

ОТВЕТ: Участия в антисоветской националистической организации я не принимал и о наличии такой организации мне ничего не известно.

ВОПРОС: Вы говорите неправду. Ваше участие в организации и практическая антисоветская работа в достаточной мере доказана. Предлагается дать правдивые показания о вашем участии в организации.

ОТВЕТ: Утверждаю, что участия в организации я не принимал и никакой антисоветской работы по заданиям организации не проводил. О наличии антисоветской организации я также осведомлен не был.

ВОПРОС: Вы продолжаете говорить неправду. В распоряжении следствия имеются документы и показания ваших соучастников, которые изобличают вас как участника организации. Следствие требует от вас правдивых показаний по данному вопросу.

ОТВЕТ: Участие в организации я не принимал и, следовательно, соучастников по антисоветской работе, которые могли уличать меня как участника организации, я не имел. В 1937 году

и 1936 г. я имел довольно близкие взаимоотношения с ЛУПАНОМ Леонидом, который в 1935 году одновременно со мной исключался из института. Об антисоветской работе ЛУПАНА мне ничего не известно.

ВОПРОС: Голое отрицание всего того, что установлено следствием вам не поможет. Зачитываю вам выдержку из показаний ЛУПАНА Леонида Сильвестровича, где он в числе других фактов показал — «с 1935 г. я являюсь участником антисоветской националистической группы, которая существовала в киевском госуниверситете. В эту группу входили ЗАЛИЗНЯК Лев Митрофанович, ГОЛУБ Иван Григорович, ЗАМУЛА Андрей и др. Группу возглавлял ЗАЛИЗНЯК и лично он вовлек меня в эту националистическую группу...

ЗАЛИЗНЯКУ хорошо были известны мои антисоветские националистические взгляды. В 1935 г. одновременно со мной из госуниверситета был исключен ЗАЛИЗНЯК, что нас в дальнейшем сблизило. В личных беседах со мной ЗАЛИЗНЯК всегда прививал мне ненависть к партийной и комсомольской организации, активу, руководству университета, характеризуя отдельных активистов глупцами, людьми безвольными, идущими на поводу партийной организации. С его мнением я соглашался и со своей стороны высказывал антисоветские настроения...

После этого между нами произошла откровенная контрреволюционная беседа, в которой ЗАЛИЗНЯК говорил, что соввласть не дает студентам украинцам учиться, преследует развитие украинской литературы. По словам ЗАЛИЗНЯКА, все это происходит потому, что Украина не самостоятельная. ЗАЛИЗНЯК призывал к борьбе с соввластью. Я полностью разделял его взгляды и на его предложение, в дальнейшем проводить организованную антисоветскую работу дал свое согласие».

Вы подтверждаете это?

ОТВЕТ: Показания ЛУПАНА я не подтверждаю и заявляю следствию, что антисоветской работы я никогда не проводил и об антисоветской работе, которую проводили ЛУПАН, ГОЛУБ, ЗАМУЛА и др. я осведомлен не был. Бесед антисоветского характера с ЛУПАНОМ я никогда не имел...

ВОПРОС: В собственноручных показаниях вы показали, что к 1937 году у вас под влиянием ряда обстоятельств сформировались антисоветские взгляды на проводимые мероприятия партии и советской власти и что этих взглядов вы не скрывали в беседах с ЛУПАНОМ. Сейчас вы подтверждаете эти показания?

ОТВЕТ: Мои показания в этой части не правдивы, мною вымышлены. Я утверждаю, что бесед на антисоветские темы у меня с ЛУПАНОМ не было...

ВОПРОС: Эти вымышленные показания вы давали затем, чтобы скрыть свою прямую антисоветскую деятельность?

ОТВЕТ: Таких целей я не преследовал.

Протокол написан с моих слов правильно, мною лично прочитан, верно.

Л. ЗАЛИЗНЯК

ДОПРОСИЛ: ОПЕРУПОЛНОМ. IV ОТДЕЛА УГБ

СЕРЖАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ /КАЗИН/

Верно Опер. Уп. УГБ Казин

(т. 1, арк. 13-17)

Слідство вів саме той «слідователь НКВД М. Казин», який на допитах батька в жовтні-грудні 1937 року за допомогою тортур вибивав із нього звинувачувальні зізнання:

«Допрошений в процессе проверки дела Зализняк Лев Митрофанович 23 июля 1956 года показал, что во время следствия

по делу в октябре-декабре 1937 года следователи НКВД Казин и другие, которые допрашивали его непрерывно, систематически чинили над ним всяческие издевательства и побои, по 10-12 суток совершенно не давали спать, на допросах держали по стойке, не разрешали сидеть с целью заставить Зализняка дать признательные показания об участии в антисоветской группировке» (т. 2, арк. 76).

Однак у наведеному протоколі допиту батька немає й натяку на застосування нібито заборонених силових методів тиску на заарештованого з метою отримання зізнання в надуманих злочинах. Можна лише здогадуватися, що репліки слідчого на допиті на кшталт «Вы говорите неправду» чи «Следствие требует от вас правдивых показаний» супроводжувалися тими самими «запрещенными методами физического воздействия», на які скаржився своєму начальству енкаведист із 18-річним стажем М. Л. Вітковський у наведеному вище документі.

Зацитовані слідчим НКВД М. Казіним покази про антирадянську діяльність підслідного Л. М. Залізняка взяті з протоколу допиту батькового однокурсника, Леоніда Лупана (додаток, док. 2; т. 1, арк. 28-37). Під час допиту, проведеного 31 жовтня 1937 року лейтенантом держбезпеки Барановим, Л. Лупан не витримав тортур та психологічного тиску й обмовив себе, мого батька та інших заарештованих за цією справою однокурсників — І. Г. Голуба, А. І. Замулу, Г. М. Сірого, К. Сергушко, викладачів університету й навіть своїх вчителів сільської школи, в якій Лупан учився в дитинстві (т. 1, арк. 28-37).

3 грудня 1937 року лейтенант держбезпеки Баранов та сержант держбезпеки Казін провели очну ставку батька з його товаришем по університету Л. С. Лупаном (додаток, док. 3).

Останній підтвердив свою участь:

«[в] антисоветской националистической организации, существовавшей в Киевском госуниверситете... Наиболее активным лицом в нашей группе был ЗАЛИЗНЯК, который устраивал своего рода нелегальные сборища в общежитии, куда приглашались студенты других курсов и под предлогом выпивок, проводились антисоветские националистические беседы. Там возводились клеветнические измышления в отношении партийных руководителей, восхвалялись украинские писатели-националисты ВИННИЧЕНКО, ХВЫЛЕВОЙ и друг. » (т. 1, арк. 38-41).

Покази Л. Лупана на очній ставці батько заперечив:

«участия в антисоветской националистической группе и ее практической антисоветской работе я не принимал».

Пізніше, при перевірці справи батька у 1956-1957 роках, з'ясувалися додаткові деталі очної ставки Л. М. Залізняка з Л. С. Лупаном, відсутні у відповідному протоколі справи:

«В отношении своей очной ставки с ЛУПАНОМ, ЗАЛИЗНЯК пояснил, что ЛУПАН во время очной ставки все время плакал, а при выходе с кабинета следователя заявил ему: "Это все неправда, но я иначе не мог"» (т. 1, арк. 67).

У протесті по справі Залізняка Л. М. заступника ген. Прокурора УРСР І. Андерихіна від 24 травня 1957 року зазначено:

«Обвинение Зализняка построено лишь на оговоре осужденного по аналогичному делу Лупана Л. С., который отбывая меру наказания в своих неоднократных жалобах с 1938 года по день смерти в лагере 16 января 1944 года категорически отрицает свою принадлежность к к/р организации, что на следствии себя и других оговорил в результате применения к нему запрещенных методов следствия» (додаток, док. 5; т. 1, арк. 66).

Попри те, що батько не визнав себе винним, а тому «матеріалами следствия не добыто достаточно данных для предания ЗАЛИЗНЯКА суду» (додаток, док. 3; т. 1, арк. 54), вибиті на допитах Л. Лупана свідчення стали підставою для звинувачення батька в антирадянській націоналістичній пропаганді серед студентів Київського держуніверситету (ст. 54-10, 54-11 КК УРСР) (додаток, док. 2). Зразу після очної ставки з Л. Лупаном, того ж таки 3 грудня 1937 року, слідство у справі батька було завершено, і його справу передали «на рассмотрение Особого Совещания при НКВД УССР», так званої «тройки» (додаток, док. 3; т. 1, арк. 51-53).

27 грудня 1937 року ОС при НКВД постановило:

«ЗАЛИЗНЯК Льва Митрофановича — за к. -р. деятельность — заключить в исправтрудлагерь сроком на ПЯТЬ лет» (додаток, док. 4; т. 1, арк. 57).

В умовах спецкорпусу Київської тюрми НКВД батько провів жахливі два місяці та сім днів (з 20 жовтня по 27 грудня 1937 року). Відразу після вироку його відправили до Воркуто-Печо-

рського виправно-трудового табору при Печорському вугільному басейні, на шахтах якого працювала переважна більшість засуджених.

У 70-х роках минулого століття батько розповідав мені, що табори Воркути (Воркутлаг) з роботою на шахтах, до яких його засудили, порівняно з тюрмою київського НКВД, йому здалися просто раєм. Хліба вистачало навіть під час війни, хоча у вугільних шахтах Воркути засуджені працівники часом вдавалися до самогубства — підривалися в забої, оперезавшись динамітними шашками. Після зайняття німцями Донбасу у 1941 р. шахти Воркути стали фактично єдиним джерелом вугілля для воюючої країни. Чисельність в'язнів Воркутлагу, що були основною робочою силою у вугільних забоях, перевищила 70 тисяч.

У вересні 1943 року закінчився п'ятирічний термін покарання батька. Але спеціальним розпорядженням по ГУЛАГу звільнення з таборів політичних в'язнів відтермінувалося до закінчення війни. Тому батьку довелося провести у Воркутлазі ще три роки. Увесь цей час він працював художником сцени у відкритому в тому ж 1943 р. Воркутинському музично-драматичному театрі. Труппа легендарного «театру за колючим дротом» складалася переважно з репресованих за політичними статтями «майстрів сцени», розконвойованих політичних зеків, які по закінченню терміну покарання не мали права на виїзд «на материк» (як мій батько) та нечисленних вільнонайманих.

Театр заснував колишній головний режисер Большого театра Москви Борис Мордвинов, який отримав політичну статтю «за дискредитацію вищого керівництва», бо мав любовний зв'язок з дружиною заступника наркома оборони СРСР. Ініціативу

Б. Мордвінова підтримав начальник Воркутстрою, інженер-полковник М. М. Мальцев, який виявився затятим театралом.

Важливим стимулом до відкриття театру було палке бажання дружин командного складу Воркутлагу жити культурним життям та велика кількість майстрів сцени серед політичних в'язнів Гулагу. Репресовані артисти, співаки, музиканти, художники мешкали в окремому «політичному» бараці табору, звідки їх під конвоєм вели зранку на роботу до театру, а увечері повертали назад на нари бараку. Театр відкрився 1 жовтня 1943 р. прем'єрою оперети І. Кальмана «Сільва», яка стала фірмовою виставою театру, а відома арія «Частица черта в нас заключена...» стала коронним номером батька, який він незмінно виконував за піаніно після застілля на черговому дні народження.

Батько багато розповідав про видатних артистів, музикантів, співаків, художників, з якими йому випала доля зустрітися в табірному театрі. Зокрема пам'ятаю, що знайомий батька по театру кінодраматург Олексій Каплер працював фотографом театру. Там він познайомився, а згодом і одружився з відомою московською актрисою Валентиною Токарською. Вона опинилася у Воркутлазі за «зраду батьківщині» бо в складі бригади артистів їздила з концертами на фронт і потрапила до німецького полону. У сталінські часи подібні театри (хоча й не такі знамениті як Воркутинський) виникали в багатьох таборах ГУЛАГу. У репресованих артистах та музикантах для табірних театрів нестачі не було.

Про часи роботи батька в театрі міста Воркута нагадує його портрет, намальований 16 березня 1946 року якимось відомим художником, прізвище якого я забув (мал. 4). Однак лишається

надія на можливість встановлення прізвища автора портрета за його підписом.

8 липня 1946 року батько нарешті дочекався звільнення і виїхав в Україну до матері, моєї бабці Параски Кіндратівни Залізняк, в рідне село Оситняжку. Після десяти днів гостювання в матері він відбув до Черкас, маючи намір влаштуватися на роботу в Черкаський драматичний театр. Спроба закінчилася невдачею, і батько подався з тією ж метою до Одеси. Там його не взяли на роботу через запис у паспорті про судимість.

На кінець літа 1946 року в пошуках роботи батько опинився на Донбасі, у своєї сестри Оксани, яка мешкала в Амвросіївці. Влаштуватися на роботу знову не вдалося через злощасний запис про судимість у паспорті. Врешті-решт батько написав заяву до Амвросіївського райвідділу міліції про втрату паспорта, який у нього нібито вкрали на базарі. Отримавши новий паспорт, вже без запису про судимість, батько влаштувався на роботу в редакцію Амвросіївської районної газети, де пропрацював до весни наступного року.

У квітні 1947 року батько поїхав до села Оситняжка, де зустрівся з моєю матір'ю, Іриною Андріївною Котляренко, яка на той час закінчила Київський інститут легкої промисловості. Невдовзі батьки одружились і виїхали до Києва, де батько влаштувався на роботу в Київський музичний комбінат настрійником фортепіано, а мати — завідувачкою виробничою частиною швейної артілі. У 1949 році народилася моя сестра Наталка, а 17 серпня 1950 року батька знову заарештували, вже втретє (мал. 5).

Арешт матері та «мама» Оксана з Донбасу

Невдовзі після арешту батька, в серпні 1950 року, порушили кримінальну справу і проти моєї матері, яка на той час була вагітна мною і перебувала в декретній відпустці. Її звинуватили в «допущении умышленной халатности на работе, что привело к нарушению технологии пошива мужских рубашек». «Як я могла припуститися халатності на роботі, коли я вже давно сиджу вдома в декретній відпустці?!» — казала слідчому мати. «Вы ни в чем не виновны, но срок Вам дадут, как жене врага народа. Такие времена», — співчував слідчий матері. Їй справді дали три роки таборів, але «гуманно» відтермінували відбування покарання до народження дитини. По народженню мати записала мене на своє прізвище (Котляренко) і назвала Леонідом на честь батька. Коли мені виповнилося 10 місяців, матір відправили на три роки до табору в Караганду (Казахстан), де вона працювала за спеціальністю у швейному цеху (мал. 6).

Після арешту матері мене, у віці менше року, та мою трирічну сестру Наталку влада збиралася віддати до «спец. дит. будинку», де виховували дітей арештованих «ворогів народу». Але, слава Богу, Наталку забрала до себе на виховання сестра матері, а мене — сестра батька Оксана. Вона виховувала мене до семи

років в Амвросіївці, аж поки батьки 1957 року не повернулися з ув'язнення до Києва й забрали нас із сестрою додому.

Тітка Оксана Фещенко, яку я в дошкільному віці називав «мамою», мала непросту долю (мал. 7). Наприкінці 20-х років вона одружилася з односельчанином Володимиром Фещенком і разом із чоловіком у пошуках роботи виїхала з рідного села Оситняжка на Донбас, до містечка Амвросіївка, що за сім кілометрів від кордону з Росією. В Амвросіївці було два підприємства — цементний завод та залізнична станція, на яку влаштувався працювати Володимир. Невдовзі побудували невеликий будинок у приватному секторі.

Коли розпочалася війна, чоловіка Оксани мобілізували в армію. Призовники зранку зібралися біля військкомату й побачили, що два воєнкоми у військовій формі кидають до кузова «полуторки» якісь папки з документами. Вмостившись на них, вони наказали мобілізованим колоною рухатися на схід, у напрямку Ростова. І полуторка з воєнкомаами на повній швидкості помчала на схід. Коли колона призовників вийшла за місто, в кукурудзяне поле, на дорогу виїхали німецькі танки, і всіх мобілізованих завернули додому, назад в Амвросіївку.

Володимир продовжив працювати на залізниці, доки його не арештувало гестапо, нібито за диверсію і саботаж. Під час слідства його дуже побили й непритомним віддали дружині. Кілька місяців він не вставав з ліжка, але врешті-решт одужав. Пізніше, коли повернуться радянські війська, роботу на залізниці під час окупації йому, як і багатьом іншим, пригадають, звинувативши в колабораціонізмі з німцями.

На постій Володимир та Оксані призначали німецьких та румунських солдат. Спочатку був німецький майор, медик-

хірург, людина літня, делікатна і ввічлива. Повертався з госпіталя він пізно, знімав чоботи на порозі і вдягав свої капці. Кожен вечір приносив господарям банку тушківки. Пізніше квартирувалося кілька румунів, які спали на підлозі в кухні покотом на соломі, «як свині», за що Оксана їх лаяла.

Радянська авіація по ночах бомбила залізничну станцію. Однак, оскільки на станції стояли зенітки, то бомби нерідко скидали на підльоті до залізниці на житлові квартали. Однієї ночі авіабомба впала поряд із будинком тітки Оксани, і вона з чоловіком мало не загинули. Врятувало залізне ліжко з панцирною сіткою, під яке тітка з чоловіком сховалися. Коли від вибухової хвилі впали глинобитні стіни хати, то господарів засипало разом із ліжком. Вранці їх відкопали сусіди.

Пам'ятаю, вже у шкільному віці я пробував добувати осколки бомб із понівечених стовбурів абрикос та яблунь у садку тітки Оксани. «Не чіпай, бо всохне!» — лаялася вона. У 1960-х уся Амвросіївка (24 тисяч населення) у побуті говорила українською, окрім держустанов, цементного комбінату та російської СШ №2, в якій я певний час навчався.

Коли 23 серпня 1943 року до Амвросіївки вступили радянські війська, то перш за все солдати покрали всі харчові запаси з погребів, які були в кожному обійсті. Паркани пішли солдатам на дрова. Тітка розповідала, що все це неприємно вразило мешканців Амвросіївки, «бо при німцях був порядок».

До звільненого населення нова влада ставилася вороже, як до німецьких колаборантів. Більшість чоловіків негайно мобілізували і в ролі сумнозвісних «чорносвитників» одразу ж, без будь-якої підготовки, у цивільному одязі відправили на фронт. За кілька днів переважна більшість (серед них і чоловік тітки

Оксани) загинули неподалік від дому, казали, «на Міуському фронті».

Знаменитий Міуський фронт — це система потужних укріплень, яку починаючи з грудня 1941 р. протягом двох років окупації Донбасу німецький вермахт розбудовував уздовж високого західного берегу річки Міус, що впадає в Азовське море західніше Таганрогу. Радянські війська з величезними втратами неодноразово і безуспішно штурмували німецькі укріплення на Міусі з січня по липень 1942 р., а потім з лютого по серпень 1943 р.

Пануючою висотою на Міуськом фронті була найвища точка Донбасу (278 м над рівнем моря) знаменита Савур-могила, що за 30 км від Амвросіївки. З її верхівки у ясну погоду було видно не лише труби найбільшого в УРСР Амвросіївського цементного комбінату, а й Азовське море. Кровопродитні бої за Савур-могілу між українськими та російськими окупаційними військами відбулися нещодавно влітку 2014 р. У дні звільнення Амвросіївки від німців у серпні 1943 р., коли чоловіка Оксани відправили на фронт, розгорнулася найкривавіша сторінка боїв за Донбас — штурм Савур-могили, де за офіційними даними полягло 30 тисяч радянських солдатів.

Страшні жертви пояснюються безглуздим наказом командування штурмувати укріплення німців в лоб, хоча висоту можна було обійти з флангів. очевидці розповідають як щойно мобілізованих «чорносвітників» у цивільному одязі і без зброї гнали на німецькі кулемети. Лише дехто з них був «озброєний» палицями з прикрученими мотузкою багнетами від трьохлінійки. Солдати повзли вгору по замінованому крутому південному схилу гори, а на них зверху сипалися німецькі

гранати, від вибухів яких атакуючі прикривалися трупами своїх товаришів.

Безглузда багатоденна бійня завершилася лише наранок 1 вересня, коли з'ясувалося, що вночі за наказом фельдмаршала Манштейна німці полишили позиції і відійшли на захід. Кілька днів тисячі трупів розкладалися під пекучим серпневим сонцем. Нарешті по сусідніх селах зібрали жінок (чоловіки були на фронті), які протягом трьох днів у марлевих пов'язках, що не рятували від нестерпного смороду, збирали напіврозкладені тіла солдатів. Трупи складали штабелями, обливали бензином і палили, навіть не ідентифікуючи загиблих. Недопалені рештки закопали біля підніжжя Савур-могили у величезних ямах, розташування яких на сьогодні невідоме.

Пам'ятаю, тривалий час тітка Оксана отримувала пенсію як вдова загиблого на фронті — шістнадцять рублів. Після війни вона мешкала у приватному секторі Амвросіївки по вулиці Донецька №16, на якій були обійстя ще кількох вдов, чоловіки яких теж не повернулися з фронту. Здається, дехто з них загинув як і Володимир тітки Оксани «на міуському фронті».

Вулиця Донецька, як і все місто, потопало у фруктових садах — абрикоси, яблуні, груші, вишні, сливи, виноград тощо. Абрикосів росло так багато, що місто жартома звали Абрикосівкою. Цих фруктів часом родило стільки, що подвір'я і тротуари були засипані помаранчевими плодами, які не встигали збирати та й не було куди їх діти. Тітка сушила абрикоси під сонцем на курагу. А коли в мішках з сушкою заводилася міль то взимку курагою топила піч. У промисловому масштабі варилася абрикосова варення, яку зберігали в емальованих відрах на горищі в очікуванні візитів численної рідні, яка розвозила

відра з варенню у різні міста не лише України (Донецьк, Одеса, Київ), а й Росії (Мурманськ). Амвросіївське дитинство віднадило мене від абрикосів на все життя.

Пригадується, що у 50-ті роки минулого століття мешканці Амвросіївки активно використовували в побуті різне військоове спорядження. Наш пес Сірій був припнутий ланцюгом до встромленого в землю багнету від німецької гвинтівки «Маузер». А їв він з іржавої каски. Сумнівні археологічні артефакти, які я збирав з друзями по ярах в околицях Амвросіївки зберігалися в сараї у великій дюралевій коробці з-під патронів до німецького кулемету MG.

Попри суворі заборони діти збирали усіяке військоове заліззяччя і навіть бавилися ним. Якось, коли я був ще у дошкільному віці, старші хлопці намовили мене «замінувати» вуличну лавку, на якій щовечора збиралися жінки для обміну новинами. Я непомітно поклав на лавку за спинами жінок іржаву мінометну міну. Невдовзі небезпечний снаряд було виявлено і жінки з лементом розбіглися в різні боки. Оксана вилаяла мене і наказала «віднести бомбу туди де взяв». Небезпечні забави з військоовим залізом були буденною справою, звичним елементом повсякденного життя мільйонів дітей повоєнної України.

Тітка Оксана мешкала у побудованому їй загиблим на війні чоловіком невеликому приватному будинку не одна, а зі своєю молодшою сестрою Параскою. Це була красива, енергійна, освічена жінка, яка, на відміну від сестри Оксани, скільки їй пам'ятаю, курила цигарки. Забігаючи наперед зазначу, що значною мірою завдяки тітці Паші я не мав проблем з навчанням у школі. Однак попри певні успіхи в шкільній математиці мене завжди тягло до гуманітарних та природничих

наук — історія, географія, геологія, палеонтологія, пригодницька література.

Тітка Паша закінчила політехнічний інститут і, працюючи диспетчеркою на Амвросіївському цементному комбінаті (як казали найбільшому в УРСР), виховувала двох дочок — Світлану та Вікторію. Саме тоді мене у десятимісячному віці привезли з Києва на виховання до Амвросіївки. У дошкільному віці в мене було дві «мами» — Оксана й Паша. А третя, вже справжня, з'явилася пізніше, у 1957-му, коли батьки звільнилися з ув'язнення й забрали мене до Києва, куди повертатися я дуже не хотів.

Третій арешт батька, 1950-1957 роки. Красноярський край

Зразу ж після третього арешту батька, 17 серпня 1950 року, слідчий слідчастини МГБ молодший лейтенант Шаповалов висунув звинувачення за тими самими статтями 54-10 ч. II та 54-11 КК УРСР (антирадянська діяльність), але у відповідному історичному моменту новомодному формулюванні — активний член ОУН (мал. 5). Понад 6 місяців батька утримували у внутрішній тюрмі МГБ УРСР у Києві, доки тривало слідство. Як і в 1937 році, батько заперечував звинувачення слідчих.

Протокол допроса
арестованного Зализняка Льва Митрофановича
от 6 сентября 1950 г.

ВОПРОС: Вам предъявляется обвинение, предусмотренное ст. 54-10 ч. II и 54-11 УК УССР в том, что Вы, являясь участником ОУН, вели активную антисоветскую работу, вербовали новых участников в организацию, организовывали нелегальные сборища и распространяли антисоветскую националистическую литературу. Вы признаете себя виновным в предъявленном обвинении?

ОТВЕТ: В предъявленном мне обвинении по ст. 54-10 ч. II и 54-11 УК УССР виновным себя я не признаю. Участником ОУН я никогда не был, следовательно и вербовкой новых участников

в организацию, организацией нелегальных сборищ и распространением нелегальной антисоветской литературы никогда не занимался...

ВОПРОС: Неправду говорите. Следствию хорошо известно, что Вы после отбывания наказания занимались антисоветскими разговорами среди своего окружения, а поэтому Вам нет смысла скрывать об этом.

ОТВЕТ: Повторяю, что после отбытия наказания никакой антисоветской работой я не занимался.

Допросил: Следователь следчасти МГБ УССР мл. лейтенант (Шаповалов)

(т. 2, арк. 24, 25, 26)

Обвинительное заключение

31 октября 1950 года

По следственному делу №149647 по обвинению ЗАЛИЗНЯКА Льва Митрофановича в совершении преступлений, предусмотренных ст. ст. 54-10 ч. II и 54-11 УК УССР

На основании имеющихся в деле материалов обвиняется:

ЗАЛИЗНЯК Лев Митрофанович, 1907 года рождения, уроженец села Оситняжки, украинец в том, что:

Являясь участником антисоветской организации украинских националистов, вербовал новых лиц в оуновское подполье, организовывал нелегальные сборища и распространял среди населения националистическую литературу.

Т. е., в совершении преступлений, предусмотренных ст. ст. 54-10 ч. II и 54-11 УК УССР.

Руководствуясь ст. 204. УПК УССР, следственное дело № 149647 по обвинению ЗАЛИЗНЯКА Льва Митрофановича че-

рез Военного Прокурора войск МВД Украинского округа направить на рассмотрение Особого Совещания при МГБ СССР ходатайством о применении к обвиняемому ссылки на поселение в отдаленные районы СССР.

СЛЕДОВАТЕЛЬ СЛЕДЧАСТИ МГБ УССР

Мл. лейтенант Шаповалов

ЗАМ. НАЧ. ОТДЕЛЕНИЯ СЛЕДЧАСТИ МГБ УССР

Майор Береза

«СОГЛАСНЫ» ЗАМ. НАЧ. 2 ОТДЕЛА СЛЕДЧАСТИ МГБ
УССР

Майор Лимарченко

ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА СЛЕДСТВЕННОЙ ЧАСТИ МГБ
УССР

Полковник Фадеев

(додаток, док. 9; т. 2, арк. 65, 66)

Выписка из протокола №7

Особого Совещания при Министерстве Государственной
Безопасности

от 10 февраля 1951 г.

ПОСТАНОВИЛИ:

ЗАЛИЗНЯК Льва Митрофановича за принадлежность к антисоветской националистической организации сослать на поселение в Красноярский край, под надзор органов МГБ.

Нач. Секретариата Особого Совещания Крюков

(додаток, док. 10; т. 2, арк. 67)

15 квітня 1951 року мій батько прибув у безстрокове заслання («до особого распоряжения») у Єнісейський район Красноярського краю, де провів майже чотири роки. У 1954

році, після смерті Йосифа Сталіна та суду над Лаврентієм Берією, батька звільнили із сибірського заслання, і він повернувся до Києва (мал. 8). Однак він лишався nereабілітованим по всіх трьох справах (1927, 1937, 1950 років), що ускладнювало життя не лише батька, а й усієї сім'ї. Тому в березні 1956 року, після XX з'їзду КПРС, що засудив культ особи Йосифа Сталіна та його наслідки, батько (як тоді робили тисячі інших репресованих) написав листа Генеральному Прокурору УРСР з проханням переглянути справу й реабілітувати його як засудженого за злочини, яких він не скоїв (т. 2, арк. 97, 98).

Справу батька переглянули, і 24 травня 1957 року заступник прокурора УРСР І. Андерихін направив два протести (додаток, док. 5) по вироках батька, від 27 грудня 1937 року та від 10 березня 1951 року, до судової колегії з кримінальних справ Верховного Суду УРСР. Колегія прийняла дві ухвали («определения»), по кожній справі окремо, від 27 липня 1957 року та від 30 липня 1957 року.

Докладчик — Антонов

ОПРЕДЕЛЕНИЕ

ИМЕНЕМ УКРАИНСКОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

Судебная коллегия по уголовным делам Верховного суда
УССР в составе:

Председательствующего Антонова Н. Ф.

Членов суда — Каплуновой Е. И. и Гончарука А. А.

с участием прокурора тов. Лебедева П. А.

рассмотрела в судебном заседании 30 июля 1957 года уголовное дело и протест Заместителя Прокурора Украинской ССР

на Постановление Особого Совещания при НКВД СССР от 27 декабря 1937 года, по которому за контрреволюционную деятельность был заключен в ИТЛ сроком на 5 лет

ЗАЛИЗНЯК Лев Митрофанович, 1907 года рождения, уроженец с. Оситняжка, Златопольского района, украинец, беспартийный, до ареста учился на 5 курсе литературного факультета Киевского университета.

.....
ОПРЕДЕЛИЛА:

Постановление Особого Совещания при НКВД СССР от 27/II-1937 года в отношении Зализняка Льва Митрофановича отменить и дело о нем производством прекратить за отсутствием состава преступления.

Председательствующий — Антонов

Члены суда — Каплунова, Гончарук

Верно: Член Верховного суда УССР — Антонов

(т. 1, арк. 70, 71)

УХВАЛА

ІМ'ЯМ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ
РЕСПУБЛІКИ

Судова колегія в крим. справах Верховного суду УРСР у складі:

Головуючого Євсеєнко Т. С.

Членів суду — Збаращенко О. Н. та Коваленка С. К.

за участю пом. Прокурора УРСР тов. Осипенка П. Г.

розглянула на судовому засіданні 27 липня 1957 року крим. справу за протестом заступника прокурора УРСР на постанову Особливої наради при МДБ СРСР від 10 лютого 1951 року.

Цією постановою виселений на спецпоселення Залізник Лев Митрофанович, 1907 року народження.

.....
УХВАЛИЛА

Постанову Особливої наради при МДБ СРСР від 10/II-1937 року відносно ЗАЛІЗНЯКА Льва Митрофановича скасувати, а справу переведенням закрити.

Звільнити від спецпоселення Залізняка Льва Митрофановича.

Головуючий — Євсеєнко

Члени суду — Збаращенко, Коваленко

Згідно: Член Верховного суду УРСР — Коваленко.

(т. 2, арк. 102, 103)

Таким чином, батько фактично провів у стані репресованого радянськими спецслужбами близько тридцяти років — з 1927 по 1957. З них тринадцять років пройшли в ув'язненні — під слідством, у сталінських таборах та на засланні в Сибіру. Роки між арештами були не набагато комфортнішими за табори ГУЛАГу. З часів першого арешту у 1927 році батько був під підозрою як неблагонадійний і тому мав постійні труднощі з працевлаштуванням. Він перебував під пильним наглядом репресивних органів, які своїми зачіпками, постійними викликами, пропозиціями співробітництва в ролі сексота тощо робили життя нестерпним і доводили його до відчаю (т. 2, арк. 97).

Довгі роки перебування в таборах Воркути, на засланні в Красноярьському краї не знищили в батька потягу до навчання. В ув'язненні він проштудював усю багатотомну «Історію України-Руси» класика української історії Михайла Грушевського. Мав чималі знання і з історії мистецтва, музики, любив оперний та церковний спів, сам грав на фортепіано, малював пейзажі олійними

фарбами, аквареллю, олівцем — графічні портрети. Крім гуманітарних талантів, у таборах він став «майстром на всі руки». Ці здібності допомогли вижити в таборах та на засланні, де працював художником у театрах ГУЛАГу, налаштовував музичні інструменти табірному начальству.

Розповідав, що його навіть возили літаком налаштовувати фортепіано дочок начальників віддалених таборів. Адже в ті часи дочка військового начальника повинна була грати на фортепіано, яке в тяжких кліматичних умовах Півночі швидко «розстроювалося». «Розплачувалися зі мною (зеком) харчами: годували, наливали сто грам, а головне на дорогу давали сала, м'яса, хліба, цукру, чаю, цигарок тощо і навіть відправляли “додому” літаком. Біля мене кормилося ще декілька друзів», — згадував батько.

Після таборів та заслань, 1957-1975 роки

Після реабілітації у 1957 році сім'я возз'єдналася в Києві. Мене перевезли з Донбасу до столиці, а батько переписав мене на своє прізвище — Залізник — і віддав до першого класу української школи № 8, що на Куренівці. Поруч, поблизу з відомим Куренівським базаром, була російська СШ № 14, але батько наполіг, щоб я вчився в українській. Тоді я дізнався від сусідів по комунальній квартирі про свій сумнівний на той час статус «сина ворога народу». Зазначу, що тривалі митарства батьків по таборах ГУЛАГу, як і наше із сестрою не дуже щасливе дитинство, не сприяли, м'яко кажучи, лояльному ставленню родини до радянської дійсності.

Повна реабілітація батька зі зняттям усіх судимостей у зв'язку з «отсутствием состава преступления» (додаток, док. б) не зняла з нього тавра «ворога народу». Зразу після реабілітації, у 1957 році, батько зробив спробу поновитися в університеті. Але п'ятдесятилітньому «ворогові народу» запропонували вступати на перший курс, на загальних підставах (мал. 9). Зверхньо-зарозумілий тон, яким із ним говорили, не залишив сумнівів, яким буде результат. Та й образливо було колишньому п'ятикурснику віком п'ятдесят років, який

не за власним бажанням перебував у двадцятилітній «академвідпустці», розпочинати навчання з нуля з учорашніми десятикласниками.

Про свій непривабливий статус «сина ворога народу» я дізнався ще в ранньому дитинстві від сусідів, а в початкових класах школи — і від учителів. Пам'ятаю, у 1967 році, у випускному класі київської школи, я розповідав однокласникам (не від великого розуму) про окупацію радянськими військами Угорщини в 1956 році, про що почув від батька. Дізнавшись про це, наша класна керівниця, учителька російської літератури, викликала до школи батька. Розмова була короткою і завершилася питанням батька до вчительки: «А Ви що, не знали про це?» Як наслідок, у моєму атестаті про закінчення СШ з'явилася трійка з російської літератури. З першого по однадцятий клас я не мав жодної трійки в табелі. На що батько сказав: «Так тобі, дурню, і треба. Може, порозумнішаєш».

Сумнівний статус «сина ворога народу» не допоміг мені і при вступі на історичний факультет Київського університету, куди мене взяли не з першої спроби, а тільки після армії, і лише на вечірне відділення. Однак, як не дивно, в армії цей статус пішов мені на користь. Призваних зі мною у 1969 році до радянської армії київських хлопців відправили у прикордонні війська до Середньої Азії, а мене як неблагонадійного лишили служити в тилу, під Харковом. Попри те, що мій полк мав серед солдатів строкової служби недобру славу через «залізну» дисципліну й майже тюремний режим, усе ж служити в Україні було легше, ніж у пустелях Туркестану.

Останній раз батькова біографія торкнулася мене у 1978 році, коли напередодні захисту кандидатської дисертації

мене викликали до Печерського райкому КПУ міста Києва. Там мені показали анонімного листа з Інституту археології АН УРСР, де я фігурував як «син ворога народу», що відомий в Інституті своїми антирадянськими поглядами. Потім ще кілька разів мене викликали на співбесіди й комісії, тріпали нерви. Але все обійшлося, не ті вже були часи.

Можливо, комусь усе це здається дрібницями, не вартими уваги. Але вони передають атмосферу того «щасливого радянського дитинства і юності», яку в 60-70-х роках продовжували відчувати на собі нащадки навіть уже реабілітованих «ворогів народу». Хтось, може, і на долю мого батька та родини Залізників погляне як на суто сімейну справу, не варту докладного опису. Однак, якщо сімейна справа є конкретним проявом глобальних подій (у цьому випадку — сталінських репресій), що радикально вплинули на долі кількох поколінь українців, тобто на історію країни, до того ж ця сімейна історія задокументована слідчою справою, то вона набуває статусу історичного документа. З тисяч подібних сімейних історій українців складається драматична історія всієї України ХХ століття.

Батько так і не поновився в університеті, а його численні таланти в гуманітарній царині лишилися нереалізованими. До самої смерті у 1975 році він працював художником-оформлювачем та налаштувальником піаніно. Він намагався й мене навчити налаштовувати фортепіано, однак я був надто захоплений своєю археологією. Сьогодні, багато років потому, мені здається, що його нереалізований потяг до гуманітарних сфер, зокрема історії, чи через наші бесіди, чи на генетичному рівні передався мені, вплинувши на вибір мною професії археолога.

Спомини про свої тюремні поневіряння батько записував дрібним почерком у товстому (загальному, як тоді казали) зошиті в клітинку з цератяною обкладинкою коричневого кольору. Вже після смерті батька, десь у році 1978-му, я довго не міг відшукати той зошит. Коли запитав про нього сестру Наталку, вона згадала, що нещодавно Олена (її дочка і моя племінниця) носила до школи макулатуру, куди, мабуть, випадково потрапив і «секретний» зошит. Безглузда й невинна втрата...

Батько мав гострий розум, добре почуття гумору, був надзвичайно комунікабельним (мал. 10). Робота в табірних театрах не минула для нього марно. У 60-х роках, працюючи налаштувачем фортепіано, він вів вільне, «богемне» життя. Його робочий день зводився до налаштування зранку одного фортепіано. Після обіду він їхав на Хрещатик спілкуватися з численними приятелями, серед яких було багато літераторів, художників, музикантів і просто давніх знайомих. Повертався додому затемна і всю ніч слухав радіостанції «Голос Америки» та «Свобода». Через вперту боротьбу радянських глушилок із «ворожими голосами» радіоприймач несамовито завивав і тріскотів на всю квартиру, що заважало спати, дратувало маму й викликало незадоволення сусідів.

Душа компанії в середовищі своїх різноманітних друзів, він, однак, через нестримний, холеричний характер часто запекло сперечався зі знайомими на політичному ґрунті. Походи з матір'ю «в гості» до рідні чи знайомих традиційно закінчувалися дискусією на політичну тему, що переростала в скандал, коли батько привселюдно називав присутніх «переляканими вівцями, якими править м'ясник Сталін та його посіпаки» або щось подібне. Потім мати кілька днів не розмовляла з батьком

і зарікалася, що більше ніколи не піде з ним ні в які «гості», бо їй соромно за його нескінченні політичні сварки.

Батько знав величезну кількість політичних анекдотів і з відвертим задоволенням переповідав їх в різних компаніях, часом незнайомим людям. Це шокувало матір, яка не раз предрікала, що його неодмінно знову посадять «за довгий язик». Саме від батька я вперше почув анекдот про те, як на питання «Як живеш?» радянська людина відповідає: «Як картопля. Якщо за зиму не з'їдять, то на весну посадять». Ще один анекдот в його виконанні: Пізно увечері 1937 року подзвонили у двері квартири. Чоловік пішов відчиняти. Повертається до кімнати і заспокоює дружину: «Усе впорядку, люба. Це всього лише грабіжники».

Моє критичне ставлення до радянської дійсності формувалося під впливом дисидентських ідей батька наприкінці 60-х років минулого століття, коли я навчався в старших класах школи. Це було наприкінці «хрущовської відлиги», що породила покоління бунтарів-шістдесятників. Хрущовська відлига — це епоха пом'якшення, лібералізації сталінського тоталітарного режиму, що настала після смерті І. Сталіна та засудження його культу особи М. Хрущовим у 1956 р. на XX з'їзді КПРС. У цілому період відлиги збігається з часом правління М. Хрущова (1953-1964 рр.), коли внаслідок певної лібералізації і демократизації державної системи було звільнено з ГУЛАГу, а пізніше реабілітовано сотні тисяч політв'язнів, серед яких були й мої батьки.

В атмосфері нових ліберально-демократичних ідей народилася нова внутрішня ідейна опозиція до радянського тоталітарного режиму, яка переймалася перш за все гуманітарними

проблемами культури, мистецтва, історії, гуманізації суспільства і захистом прав людини. Народжена постсталінською відлигою 60-х років ХХ ст. нова генерація молодих опозиціонерів отримала назву бунтарів-шістдесятників.

Певний вплив на формування шістдесятників в СРСР справили ліберальні рухи молодих нонконформістів Західної Європи та США 60-х років ХХ ст. У їхній бунтівній атмосфері виник масштабний молодіжний рух нонконформістів Хіпі та революція в поп-музиці, очолювана кумиром молоді 60-х гуртом «Бітлз». Маючи певний лівий ухил молодіжні революції шістдесятників Заходу мали не економічні, а світоглядні причини і відстоювали ліберально-демократичні цінності: права людини, соціальна справедливість, пацифізм, антирасизм, нонконформізм, сексуальна революція тощо.

Шістдесятники СРСР теж боролися за світоглядні ліберально-демократичні цінності, але проблеми расизму, пацифізму та сексуальної революції їх не хвилювали, на відміну від європейських колег. Це свідчить, що на формування радянських бунтарів 60-х років вплинули місцеві, специфічні для постсталінського СРСР фактори. Маються на увазі реалії тоталітарного режиму та тисячі політв'язнів ГУЛАГу, які саме повернулися з таборів і мали що розповісти молоді. Політичний досвід попередньої генерації опозиціонерів, а саме політв'язнів сталінських таборів, став важливою складовою ідеології шістдесятників України та Росії. Причому, якщо перші переймалися українським національним питанням, зокрема захистом мови, то опозиційність до влади других «не виходила за межі імперського дискурсу», як сказав Іван Дзюба. Або як сказав ще один

український класик Володимир Винниченко «Російський демократ закінчується там, де починається українське питання».

Батько, звичайно не був шістдесятником, а належав до попереднього покоління політв'язнів, на досвіді якого формувалися молоді бунтарі 60-х. Тому з опозиційними до влади ідеями 60-х я познайомився в старших класах школи від нього та його численних друзів, як правило значно молодших за батька.

Пам'ятаю атмосферу «шелестівської відлиги» кінця 60-х років, коли я закінчував школу (не плутати з «хрущовською» початку 60-х). Батько приводив додому друзів, які розповідали про окупацію радянськими військами Чехословаччини, що саме тоді відбулася, про придушення повстання в Будапешті 1956 року, про сталінські табори тощо. Чув від батька про його спілкування зі старими товаришами по таборах та заслання, зокрема відомим кінодраматургом та режисером Олексієм Каплером. Сталін запроторив його до табору за роман із дочкою «вождя народів» Світланою Аллілуєвою, молодшою за свого сорокалітнього обранця на двадцять три роки. Батько працював з Олексієм Каплером у табірному театрі Воркутлагу. Наприкінці 60-х років минулого століття Каплер приїздив до Києва, де відшукав батька та мав із ним зустріч.

Батько регулярно приносив додому передрукований на машинці «самвидав». Пам'ятаю, читав «Один день Івана Денисовича» Олександра Солженіцина, відомі твори Івана Дзюби, Михайла Брайчевського. Читав я й «секретний» батьків зошит — спогади про його дитинство, про допити слідчих НКВД, табори Воркути та заслання до Красноярського краю. У цьому зошиті я вичитав, що в ув'язненні батькові у великій пригоді стало те, що з дитинства він багато читав і мав добру пам'ять.

У тюремних камерах і табірних бараках він годинами переказував (часом по кілька разів) пригодницькі книжки, прочитані ним на волі. Пам'ятаю із записів батька, що особливою популярністю у «зеків» користувався «Граф Монте-Крісто» та інші пригодницькі романи Александра Дюма, які доводилося переповідати знов і знов. Мабуть, у сучасних місцях ув'язнення таких оповідачів, яким був батько за часів великого терору, вже давно замінив телевізор.

Моє знайомство з «романтикою» сталінських таборів із розповідей батька та творів «самвидаву» наприкінці 60-х років минулого століття супроводжували надзвичайно популярні тоді пісні Володимира Висоцького. Улюбленими книжками були твори Ернеста Гемінгвея, щойно виданий у журналі «Москва» роман Михайла Булгакова «Майстер і Маргарита», «Дванадцять стільців» та «Золоте теля» Іллі Ільфа та Євгена Петрова тощо.

22 травня біля пам'ятника Тарасу Шевченку навпроти університету відбувалися заборонені мітинги, присвячені річниці перепоховання поета, на яких кагебістів, мабуть, було не менше, ніж мітингарів. Разом із товаришем по археологічному гуртку Палацу піонерів Вадимом Павловим були присутні на двох таких мітингах — 22 травня 1968 та 1969 років, де зустрічали батька з друзями. Спостерігали, як люди в цивільному розганяли натовп, що співав «Реве та стогне...», вихоплюючи з нього активістів, яких тягли до міліцейських автобусів.

За три дні після маніфестації, 25 травня 1969 року, я вже був в армії, а Вадим невдовзі вступив до Київського університету на істфак. Уже на першому курсі він затіяв дискусію з викладачем історії КПРС про неправильну інтерпретацію робіт Леніна в СРСР. Спочатку його викликали на бесіду на кафедру історії

партії, потім у деканат і нарешті — до КДБ на Володимирську, 33. Вадим як людина принципова намагався переконати у своїй правоті співбесідників, включно зі слідчим КДБ. Врешті-решт його запроторили до психлікарні, а потім засудили до трьох років таборів за статтею 187 КК УРСР — «поширення неправдивої інформації про радянський лад». Нині Вадим Павлов мешкає в Києві, має невелику пенсію та статус ветерана-політв'язня й живе активним громадським життям.

Я мав усі шанси піти життєвим шляхом Вадима, якби вчасно не забрали в армію, після якої мене повністю й остаточно поглинула археологія.

Коли в травні 1971 року, після демобілізації, я повернувся до Києва, то зразу відчув зміну ідеологічної атмосфери в місті. «Хрипун» Володимир Висоцький, як тоді його називали, на той час вийшов з моди, натомість звідусіль лунали пафосні пісні Йосифа Кобзона на кшталт «Хотят ли русские войны», у дусі радянського патріотизму та комсомольського ентузіазму. Пам'ятаю, що на початку 70-х років надзвичайно популярними були багатосерійні фільми про Другу світову війну — «Освобождение», «Семнадцать мгновений весны» про розумного, красивого й патріотичного радянського розвідника Штірліца та підступного есесівця Мюллера.

За два роки мого перебування в армії новий перший секретар КПУ Володимир Щербиський «закрутив гайки» настільки, що ні про які мітинги в дні пам'яті Тараса Шевченка в парку навпроти Київського університету чи дисидентські розмови серед студентів і мови не могло бути. Казали, що за участь у маніфестаціях у парку Шевченка з університету виключили тридцять шість студентів.

Моя перша спроба вступу на стаціонарне відділення істфаку Київського університету ім. Т. Шевченка зразу ж після школи, у 1968 році, успішно провалилася, як і прогнозував батько. Після армії мої шанси зросли, але батько радив вступати на вечірнє відділення: «Гарантую, що при вступі на стаціонар тебе знову провалять як сина ворога народу». На цей раз я дослухався до песимістичних прогнозів батька й подав документи на вечірнє відділення істфаку.

Спекотного 1 серпня 1971 року в тісному військовому мундирі та армійських чоботях я пішов на вступні іспити і, на превелику радість рідні, став студентом-істориком університету, який не вдалося закінчити моєму батькові. Наступного року мене взяли до штату відділу первісної археології Інституту археології АН УРСР, де я працював удень, а вечорами слухав лекції в університеті.

Атмосферу на істфаці КДУ початку 70-х наочно демонструє той факт, що заповітною мрією чоловічої частини мого курсу була спеціалізація в галузі історії КППС, із прицілом на кар'єру партійного функціонера. На мене та ще кількох однокурсників, що влаштувалися лаборантами Інституту археології АН УРСР, дивилися як на людей не сповна розуму. Але батько був надзвичайно задоволений моїм вибором, навіть пишався і з цього приводу подарував мені дефіцитний польовий бінокль.

Один із моїх друзів по університету успішно просунувся по партійній лінії і навіть підготував дисертацію на тему «Бандитизм на Україні на початку 20-х рр. ХХ ст. », де йшлося і про небайдужі мені «бандформування Холодного Яру». Однак захисту дисертації завадило отримання Україною незалежності, що дуже засмутило дисертанта. Адже історична концепція

щодо Холодноярської республіки радикально помінялася. Згодом захист тієї дисертації таки відбувся, але під іншою назвою: «Національно-визвольна боротьба українського народу на початку 20-х рр. ХХ ст. ». Пам'ятаю, дисертант весело сміявся із цього приводу, демонструючи відвертий цинізм ситуації.

Батько помер у 1975-му, у шістдесятивосьмилітньому віці (зараз це якраз мій вік). Причиною смерті стала онкологія легень, спричинена курінням. Він надто багато курив, буквально цигарку від цигарки запальював, казав, що це після таборів. Жакхлива смерть батька віднадила мене від куріння на все життя.

«Я лишився живим бо не визнавав звинувачень»

Цю фразу в різних варіантах я не раз чув від батька ще у 60-х роках минулого сторіччя, коли навчався у школі. Однак уповні зрозумів її, вже коли повернувся з армії у 1971 році. Батько розповідав, як під час свого першого ув'язнення Черкаським ГПУ 1927 року твердо усвідомив, що визнання звинувачень в'язнем під тиском слідчих ніяк не рятує його від побоїв. Скоріше навпаки, відчувши слабину, слідчий лише посилював моральний та фізичний тиск на допитах, вибиваючи зі «зламаного» в'язня все нові зізнання у злочинах, яких той не скоїв. Так багатьох арештованих, що не витримували залякувань та побоїв слідчих і визнавали вину, врешті-решт підводили під розстрільну статтю.

Сумним прикладом цього правила часів сталінського терору є трагічна доля вже згаданого університетського товариша батька, Леоніда Лупана. Не витримавши побоїв та залякувань, він обмовив себе та своїх товаришів-однокурсників, що врешті-решт мало для нього фатальні наслідки. Враховуючи специфічний лаконізм документів НКВД, коротка згадка слідчого про «день смерти Л. С. Лупана в лагерьх 16 января 1944 года» (т. 1, арк. 66), схоже, свідчить, що визнання ним усіх надуманих звинувачень слідчих завершилося трагічно — роз-

стрільним вироком. З огляду на масову фальсифікацію сталінськими репресивними органами справжніх дат розстрілу в'язнів шляхом їх перенесення на кілька років пізніше, не виключено, що Л. С. Лупана стратили не в 1944 році, а як і більшість репресованих у часи великого терору — у 1938 чи 1939 роках.

Уже коли батька не стало, мені неодноразово траплялися люди, які знали його особисто. Дізнавшись, що я син Левка Митрофановича, вони із захватом розповідали якісь легендарні, часом героїчні подробиці з його життя. Переказувати всі ті оповіді не стану, оскільки перевірити їхню достовірність неможливо (деякі з них виглядали просто фантастичними).

Найбільш вірогідну історію я почув від чоловіка, який зателефонував мені додому через рік чи два по смерті батька, назвавшись його давнім знайомим. Пам'ятаю, ми зустрілися в парку Шевченка, неподалік від Жовтого корпусу Київського університету, де я навчався на останніх курсах істфаку.

Чоловік розповів, що у 1937 році вони з батьком сиділи разом в одній камері тюрми НКВД у Києві і що він зобов'язаний батькові життям. «Слідчі нас так били, що лише підтримка Левка втримала мене від самогубства. Він ненавидів енкеведешників, казав: "краще хай мене вб'ють, ніж щось підпишу". Його впертість втримала й мене на цьому світі. Нарешті мене відправили до табору (там було набагато легше), а Левко ще лишився в тюрмі під слідством. Більше я його ніколи не бачив і був упевнений, що з його запальним характером він згинув у тюрмі або вже десь у таборах. Однак нещодавно я дізнався від випадкового знайомого, що Левко повернувся з сибірського заслання в часи «хрущовської відлиги» й жив у Києві, що лише

нещодавно помер, і що в нього лишився син Леонід. Через довідкове бюро я дізнався номер Вашого телефону», — розповідав співкамерник батька. Я записав прізвище та адресу батькового знайомого на папірці, але невдовзі десь його згубив.

Коротка згадка про батька трапилась у книжці Дмитра Макаренка «Голгофа українських геологів», Київ-Логос, 2007, с. 164, 165. У ній йдеться про репресованого й розстріляного у 1937 році відомого геолога-академіка, директора Інституту геологічних наук АН УРСР, віце-президента АН УРСР М. Г. Світальського.

Дмитро Макаренко пише: «В одній камері з ним знаходився студент філфаку Київського університету мешканець Києва Лев Митрофанович Железняк. Ув'язнених з ізолятора возили на допити в будинок НКВС.

Розслідування кримінальної справи М. Г. Світальського проводила жінка із садистськими прийомами. Особа слабкої статі досконало володіла рафінованою матірщиною. “Что ты мотаешь на ... нитки, признавайся, скотина!” — водала вона на М. Г. Світальського і відправляла у спеціальну кімнату, де “прискорювали” зізнання. Повертаючись у камеру, Микола Гнатович плакав і обурювався. Високо інтелігентний, делікатний, чуйний і скромний, він не міг збагнути, як може так принизливо, із звір'ячою ненавистю поводитися жінка. Цю бувальщину розповідав Л. М. Железняк, який відбув у виправно-трудових таборах ГУЛАГу відведений строк і повернувся за часів “хрущовської відлиги” до Києва».

М. Г. Світальського арештували 29 червня, «...а вже 1 липня 1937 р. він був зламаний... Точно таким же злодійсько-підступним шляхом були одержані компрометуючі М. Г. Світальського

свідчення від його колишніх колег і співробітників, у чому звинувачувати їх теж не можна. Вірогідно кати-слідчі порадили М. Г. Світальському скоритися і зізнатися в усіх пред'явлених йому звинуваченнях і в такий спосіб зберегти життя».

У заяві на ім'я Наркома внутрішніх справ УРСР від 1 липня 1937 року М. Г. Світальський писав:

«Я, Свитальский Николай Игнатъевич, арестованный 29.06.37, настоящим признаю свою вину перед Советской страной, ее Правительством и Партией в том, что был участником вредительской контрреволюционной организации и был одним из руководителей ее в геологической части... Прошу Вас поверить мне, что на следствии я скажу всю правду, все, что знаю и что сделал. И еще прошу передать Правительству... что я всего себя, все свои силы и знания отдам на служение дорогой мне родине, если мне дана будет к тому возможность. Я знаю, что я понесу наказание, и готов перенести все, лишь бы получить возможность своей честной работой загладить свою вину».

Не витримавши силового і психологічного тиску, М. Г. Світальський визнав усі абсурдні звинувачення слідчих, обмовив себе та своїх колег, тим самим підвівши себе під розстрільну статтю. За інспірованою репресивними органами справою М. Г. Світальського зробили керівником контрреволюційної «змови геологів». За його намовою заарештували понад сорок геологів у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Ленінграді, з яких багато хто був розстріляний. Закрите судове засідання Війсь-

кової колегії Верховного Суду СРСР, що відбулося у Дніпропетровську без участі свідків і захисту, засудило М. Г. Світальського до розстрілу (Макаренко, 2007, с. 165).

Минуло вже понад 40 років, як батька не стало. Я дуже шкодую, що не записав його розповіді-спомини, не вберіг його «секретний» зошит. По молодості вважав усе, що поза археологією, другорядним, не вартим значної уваги. Сьогодні, на схилі літ, я часто повертаюся думками до перипетій його життя, що іноді нагадують епізоди гостросюжетного детективу, написаного за документальними матеріалами.

На жаль, драматична біографія мого батька й моєї родини не є унікальною. Через жорна сталінської репресивної машини пройшли десятки мільйонів українців, мільйони з них були фізично знищені за роки окупації України виплеканим у Кремлі більшовицько-компартійним режимом. Нам не варто забувати ці лихі сторінки української історії, інакше Україна буде приречена на їх повторення. Жахливі масштаби етноциду українців протягом ХХ століття переконливо свідчать, що нового «єдинення со старшим братом» український народ не переживе. Якщо ми вчергове поведемося на облудні обіцянки «руського мира», то «нас і кури загребуть», — як казав ще у далекому 1708 році гетьман Іван Мазепа.

Р. S. Коротка інформація про моїх батьків міститься у статтях:

Кухарчук Ю., Конча С. Від палеоліту до незалежної Української держави. Кам'яна доба України, Вип. 13, К., 2010, с. 7-27.

Отрощенко В., Кухарчук Ю. Леоніду Залізняку — 70 років. Наукова спадщина, життєпис, родовід. Кам'яна доба України, Вин. 21, К., 2021, с. 5-26.

Висловлюю щирю подяку Т. Вронській, О. Петренко та І. Цеунову, які розшукали в ЦДАВО України слідчу справу мого батька, скопіювали її і передали автору, без чого цей розділ не відбувся б.

Також дякую краєзнавцю з Новомиргороду Петру Івановичу Озерову та мешканцю м. Черкаси Віктору Георгійовичу Васильченко, які доклали багато зусиль у пошуках архівних матеріалів та реконструкції родоводу родини Залізняків с. Оситняжка.

Частина друга

МОЯ АРХЕОЛОГІЯ

Археологи — це звичайні люди з їхніми недоліками, чеснотами, комплексами та хворобами. Вони відрізняються від усіх інших лише патологічною відданістю своїй археології, готовністю працювати на неї безкоштовно або навіть власним коштом, якого вони здебільшого не мають.

Усі археологи щасливі від самого усвідомлення, що вони археологи. Але всі вони доходять до свого археологічного щастя різними шляхами. У кожного з них своя власна археологія.

Археологи — це героїчні роботяги, незрозумілі для переважної більшості пересічних громадян. Люди випадкові, слабкі духом, заземлені й меркантильні не витримують випробування археологією. Спробувавши важкої праці в розкопі, спеки, холоду, мокрих наметів, щоденних розварених макаронів із мінімальною дозою тушківки по експедиціях, а головне — перманентного безгрошів'я, вони дезертирують у пошуках легшого хліба і спокійнішого життя. Адже незаперечну мудрість усіх обивателів: «Риба шукає, де глибше, а людина — де краще», ще ніхто не скасовував.

Однак розпрощатися з археологією непросто. Вона нагадуватиме про себе відступнику протягом усього його життя споминами та ностальгією за змарнованою археологічною мрією. Дезертири від археології підсвідомо відчувають свою зраду романтичних ілюзій молодості через слабкість власного характеру. Вони виправдовуються перед колишніми колегами (і насамперед перед собою) нещирими, банальними фразами на кшталт «Сім'ю годувати треба», хоча тієї сім'ї ще й у проекті не намічається. Більшість із них будуть до смерті ностальгувати за своєю

археологічною юністю, розповідаючи про неї справжні та вигадані історії своїм друзям, жінкам, дружинам, дітям і онукам.

Не прощають археологам їхньої незламної затаєності та відданості своїй науці й деякі кар'єрні історики. Вони починали свій науковий шлях у затишних університетських кафедрах історії КПРС та в комфортних кабінетах АН УРСР, де затаєто боролися з українським націоналізмом. Вітри історії розвернули історичну свідомість незламних ленінців на 180°, і тепер вони полум'яно пропагують незалежницькі ідеї «махрових буржуазних націоналістів» Івана Мазепи, Дмитра Донцова та Степана Бандери.

Вони не вибачають археологам, що їм, на відміну від кар'єрних істориків партії, на історичному зламі не довелося перелицьовуватися, як тепер кажуть «перезуватися», публічно зраджуючи декларовані в юності комуністичні ідеали. Тому крилата фраза, яку я чув від пихатих істориків КПРС ще у свої студентські роки, п'ятдесят років тому: «Будете погано вчитися — станете археологами» — студенти часом чують від кар'єрних істориків і в наш час. Останні пояснюють собі та іншим нашу відданість археології, попри її неприбутковість та експедиційний дискомфорт, тим, що на відміну від колишніх істориків КПРС, археологи — це люди здебільшого нерозумні або взагалі несповна розуму. Меркантильні обивателі всіх часів і народів завжди вважали тих, хто не сповідував їхні користолюбні споживацькі цінності, людьми з якимись психічними вадами чи принаймні відхиленнями від норм пересічного міщука.

Може, у чомусь вони по-своєму і праві. Археологія — справді не зовсім спеціальність, якою переважна більшість нормальних людей заробляє собі на хліб. Із прагматичної точки зору

пересічного обивателя це якесь відхилення від норми, своєрідний медичний діагноз. Це важка, невиліковна, заразна хвороба, ліки від якої поки що не знайдені.

Через злиденне фінансування, важку працю та необлаштованість спартанського експедиційного побуту в археології немає чого робити меркантильним заробітчанами, кар'єристам, випадковим людям чи самозакоханим снобам. До того ж вони почуваються не в своїй тарілці серед відданих улюблених справі науковців і неминуче йдуть із професії. Отож у археологів «нема зерна неправди за собою», і не заробітчанами чи політично гнучким кар'єрним історикам нас судити.

Зараження згаданою небезпечною археологічною інфекцією у більшості випадків відбувається в молодості на розкопках, під час прямих контактів з її носіями — фаховими археологами. Мій особистий медичний випадок є винятком із загального правила. Я інфікувався цією невиліковною хворобою не як переважна більшість моїх колег — від професійних археологів, а в канаві поблизу куренівської СШ № 8, в якій ми, учні початкових класів цієї школи, добували монети.

Куренівське дитинство

Як уже згадувалося, у 1957 році батьки, після повернення з місць покарання по сталінських статтях, забрали мене з Донбасу до Києва, бо настав час іти до школи. В Амвросіївці мене виховували рідні сестри батька — Оксана та Параска, доки батьки відбували тюремні терміни за сталінськими статтями. Переїзд до Києва з мого боку супроводжувався ріками сліз, бо я вперто не хотів повертатися на історичну батьківщину і розлучатися з «мамами» Оксаною та Пашею. Ця драма мого дитинства розтяглася на кілька років і коли батьки мало не силоміць вивозили мене до столиці, то я просився назад в Амвросіївку. У 7 років мене віддали до першого класу СШ №8 м. Києва. Тим самим був поставлений хрест на мрії мого дитинства лишитися на ПМЖ у тітки Оксани на Донбасі.

На час коли я остаточно перебрався до Києва щоб піти до школи батько, мати та на два роки старша за мене сестра Наталка жили на Куренівці за адресою: вулиця Білицька, Глухий провулок № 1, у дерев'яному будинку, в якому колись мешкала сім'я священника. Нам належав не весь дім, а лише крихітна кімнатка площею 11 м². Деяко більші кімнати в цьому будинку займали ще дві сім'ї. Поряд із нами мешкала Марія Аронівна з численними котами та чоловіком Борисом — добрим, інтелегентним інженером-залізничником, який роз'яснював мені премудрості шкільної арифметики. Нашими сусідами по комунальці

також була сім'я Лінків, у якій росли друзі мого дитинства Борис та Людмила.

Кожна родина нашої комуналки мала також присадибну ділянку. У нас вона чомусь була найменшою — клаптик землі метрів 15 × 30, із грушею-лимонкою на краю. Смак тих груш пам'ятаю і тепер. Мати щорічно пробувала вирощувати картоплю на цьому клаптику землі, який батько іронічно називав «плантацією».

«Попівський будинок», як звали нашу комуналку сусіди, розташовувався поряд з Агробіостанцією, що існує й понині у значно територіально урізаних кордонах. А в часи мого шкільного дитинства, наприкінці 50-х років ХХ століття, станція займала величезну територію, мабуть, не менше 40-50 гектарів. Тут були поля, де вирощували різні сільськогосподарські культури, фруктові сади, а головне — справжній березово-сосново-дубовий ліс площею у кілька гектарів, що розрісся на високому пагорбі над Куренівкою. Біля підніжжя цього вкритого лісом пагорба, здавна відомого під назвою «Березовий гай», розташувався будиночок, у якому майже два сторіччя тому зупинявся Тарас Шевченко.

Агробіостанція, а особливо Березовий гай, були невичерпними джерелами й полігоном наших ботаніко-зоологічних студій. У лісі водилися їжаки, вужі, лисиці, незчисленне птаство, у ставку станції плавали риби й черепахи. У садах росли різноманітні фрукти, волоські горіхи, за збір яких нас ганяли сторожі. У жовтні-листопаді наставав сезон збору грибів (підосиновики, бабки, грузді, опеньки). Взимку разом із друзями спускалися на лижах із крутої гори в Березовому гаю, що супроводжувалося доволі численними випадками травматизму.

Весна починалася з появи різноманітних первоцвітів та збору березового соку.

Територія Агробіостанції та прилеглі до неї місцевості уздовж вул. Фрунзе (нині Вишгородська) носили відому з початку XVII ст. історичну назву Пріорка, яка південніше межувала з іншим історичним районом Києва — Куренівкою з великим базаром з відповідною назвою. Філією останнього був знаменитий Пташиний базар — ще одне джерело нашого інтересу до природи. Недільний візит до нього був обов'язковим для друзів мого дитинства, незалежно від погоди чи пори року. Проти потужної магії Пташиного базару не встояли навіть мої батьки, котрі, попри мікроскопічні розміри нашої квартири, дозволили мені тримати акваріум, та ще й снігура Васю в клітці. У Васі було пошкоджене крильце і він не міг літати. Коли навесні я виніс його пастися на травичку під грушу, пташку на моїх очах з'їв сусідський кіт, що стало великою трагедією мого дитинства.

На пташиному ринку, крім котів, собак, кролів, черепах і навіть змій, продавалися різноманітні птахи — від звичайних синиць до екзотичних папуг. Пам'ятаю навіть розцінки на цей живий товар: синиця коштувала 20 копійок, зелений чирик — 30 коп., щиголь — 40 коп., а снігур — аж 70 коп.

Годували домашніх птахів конопляним насінням, яке коштувало 20 коп. за склянку. Пригадую, що взимку ми те насіння не купували, а самі збирали в заростях сухої коноплі. У цих заростях ми ловили чириків та щиглів сітками, які самі ж плели з білих ниток на шкільних перервах. Згадую, як випустив на волю щойно впійманого чижа, що викликало неабияке обурення друзів. Довелося заплатити за його душу по ціні

Пташиного базару — 30 копійок із грошей, які дала мати на шкільний обід.

Колись конопля була головним бур'яном Куренівки, особливо багато її росло в Агробіостанції. Нещодавно я спробував відшукати хоча б гілочку коноплі в районі Березового гаю, але безуспішно. Мабуть, вона стала жертвою боротьби з наркоманією.

Я захоплювався акваріумними рибками, яких тримав у трилітровій банці вдома на підвіконні. У банці плавали гупії по 10-20 копійок штука і особливо коштовні чорний та червоний мечоносці, аж по 50 копійок кожен. Пам'ятаю свято переселення рибок із банки у справжній акваріум, який, на мою безмірну радість, батько приніс з того ж таки Пташиного базару. Акваріум створив нову проблему: мене неможливо було відігнати від рибок і всадити «за уроки». Тоді я твердо заявив батькам, що коли виросту, то неодмінно вивчусь на водолаза.

Однак водолаза з мене не вийшло через нове захоплення, яке протягом шкільних років перетворилося у справу мого життя.

Дитяча археологія

У першому класі СШ № 8, яка й нині функціонує за адресою вул. Вишгородська № 6, я дізнався про незвичайне хобі багатьох хлопців школи. Після гарної зливи вони збиралися біля канами, що за двісті метрів від школи. Канава витікала зі ставка Агробіостанції і перетинала вулицю Фрунзе (у наш час Вишгородська) поряд з її перехрестям із вулицею Мостицькою. Саме в цьому місці розташована зупинка тролейбусів «Мостицька». Коли дощова вода спадала, хлопці длубалися цвяхами на дні канами, витягуючи із западин усіляке іржаве залізяччя — цвяхи, гайки тощо. Серед непотрібного металевого брухту траплялися й монети. Після доброго дощу або після весняної повені можна було добути з пригоршню мідних монет.

Серед знахідок найбільше було міді Миколи II, доволі численними були монети XIX століття, траплялася й мідь XVIII століття, навіть часів Петра I. Значно рідкіснішими були срібні монети, причому що давніші — то раритетніші. Однак знахідки срібла XIX — початку XX століть були звичайною справою. А одного разу мій знайомий на моїх очах знайшов навіть золоту монету Миколи II номіналом п'ять рублів. Я особисто, крім монет, знайшов срібне кільце з написом старослов'янською мовою.

Можна уявити, як усі ці вражаючі знахідки впливали на незміцнілі мізки юних школярів. Підозрюю, що саме в цій фатальній канаві неподалік від легендарної школи № 8 на Куренівці

я в перших класах був безнадійно інфікований невиліковним вірусом археології.

Пам'ятаю, десь у третьому-четвертому класі під час уроку пройшла велика злива. На перерві значна частина хлопців нашого класу подалася на канаву й повернулася за годину чи дві в мокрому і брудному одязі. Прогульники зазнали жорстоких репресій — відповідних записів у щоденниках та виклику батьків до школи.

Монети навесні чи після зливи шукали не лише у знаменитій канаві, а й по старовинних вулицях Куренівки, видлубуючи їх цвяхами з-поміж каменів бруківки. Хлопці зі старших класів їздили за монетами далі, на древній Поділ. А дехто навіть промишляв у Бабиному яру, що за кілька кілометрів від нашої школи. Уздовж яру протікав струмок, на дні якого добували жіночі прикраси й навіть золоті коронки із зубів розстріляних, а пізніше спалених тут німцями євреїв, українців, росіян, циган. Ці «трофеї» під великим секретом пошукачі показували на перервах у школі.

«Куренівський потоп» 13 березня 1961 року мені запам'ятався тим, що із самого ранку заняття у школі, на превелику нашу радість, скасували. По вулиці Вишгородській повз нашу школу суцільною колоною рухалися військові автомашини та БТРи із солдатами. Разом з однокласниками я подався слідом за солдатами дивитися наслідки катастрофи. Однак на підходах до місця події нас зупинили ті ж солдати та завернули додому.

Удома я застав матір, яка переймалася долею батька. Зранку він поїхав на роботу, і невідомо, що з ним сталося. Телефону в «попівському будинку» не було. Мати заспокоїлася лише ввечері, коли батько повернувся додому й розповів, що Куренівку

залило багном із Бабиного яру і що загинуло багато людей. Справжні масштаби Куренівської трагедії влада приховувала, що породжувало численні, часом фантастичні чутки, зокрема і про диверсію американських шпигунів.

На кінець четвертого класу я вже мав важкеньку коробку з монетами та іншими добутиими в канаві сумнівними археологічними артефактами, якою пишався перед однокласниками. Із цієї дитячої нумізматики й почалося моє захоплення археологією.

Останнім часом періодично переглядаю сайти «чорних копачів», на яких численні аматорські ролики демонструють протизаконний пошук за допомогою металошукачів металевих артефактів усіх часів та народів, а найбільше різноманітних монет. Попри кримінальну суть цього бізнесу «камрадів», відеозаписи багатьох «копів» мені значно цікавіші за телевізійні серіали й ток-шоу. Вони пробуджують ностальгію за моїм археологічним дитинством, нагадують давно забуті емоції, які я пережив школярем у «монетній» канаві на Куренівці і які, врешті-решт, привели мене в археологію. Дивує, що «чорний коп» не привів поки що жодного «камрада» до «білої» археології, як це сталося зі мною в далекому дитинстві.

Віталій Васильович Отрощенко

Однак автор цих рядків не був єдиним, хто починав свою археологію з Куренівки. Легендарну київську школу № 8 пройшов один із провідних археологів сучасної України Віталій Васильович Отрощенко.

Малою батьківщиною майбутнього знаного археолога є місто Чернігів, де він народився 20 вересня 1945 року в сім'ї службовців. У 1954 році його родина переїхала до Києва й оселилася на Куренівці, де пройшло шкільне дитинство майбутнього археолога. Зазначу, що я вступив до першого класу згаданої СШ № 8 на три роки пізніше за Віталія Отрощенка.

Проте «у всякого своя доля і свій шлях широкий». Ми обое зробили свій археологічний вибір у перших класах СШ № 8. Але якщо я його зробив, шукаючи монети у знаменитій канаві, то Віталій Отрощенко — під час вивчення підручника «Історія СРСР» для четвертого класу. Паралельно у той самий час, на тих самих вулицях Куренівки сходила зоря ще одного знаного археолога України — Геннадія Євдокимова, відомого в археологічних колах розкопщика курганів півдня України. На Куренівці пройшло дитинство і молодшого за мене на кілька років Володимира Куницького, який у 70-80-х роках працював в Інституті археології АН УРСР, а наприкінці 90-х виїхав на ПМЖ до США. Але то вже інші історії, що потребують окремої розповіді.

Другу половину шкільного дитинства Віталій Отрощенко провів у розташованій поряд зі знаменитим Куренівським базаром не менш знаменитій СІШ № 14. А відома вона тим, що побудована на початку ХХ століття в стилі українського модерну коштом Сергія Грушевського, батька великого українця Михайла Грушевського. Про засновника його навчального закладу школяр Віталій Отрощенко в той час через зрозумілі причини не видав, однак як людина обдарована ще в школі успішно провів своє перше плідне дослідження на історичній ниві.

Зіставлення цифрових показників зі шкільних підручників різних років дали йому змогу дійти далекосяжного висновку щодо краху шостого п'ятирічного плану (1956-1958) та переходу СРСР у пожежному порядку до виконання Семирічки (1959-1965). Останню також не виконано в запланованому обсязі. Радянський Союз занурювався в системну економічну кризу, делікатно названу «застоем».

Бог милував Віталія Отрощенка змалечку, і він через свою вроджену скромність не поділився (на щастя) своїми плідними ідеями зі старшими товаришами. Мабуть, саме тому 1963 року він благополучно отримав диплом про середню освіту. Так, на самому початку історичної кар'єри майбутній професор оминув малоприємну, хоча й героїчну перспективу дисидентства, а Україна не втратила видатного спеціаліста з археології бронзової доби.

З огляду на свідомий вибір у четвертому класі куренівської школи № 8 життєвого поприща на ґрунті історичної науки, протягом 1963-1968 років Віталій Отрощенко навчався на історичному факультеті Київського університету ім. Тараса Шевченка, мешкаючи в батьківському будинку на Куренівці. Саме

тут прийшло розуміння, що вивчати правдиву історію ХХ століття в державі розвиненого соціалізму немає реальної перспективи. Тож студент пірнув у глибини первісної доби, ставши ревним членом гуртка археології. Сталося це під впливом легендарного вихователя цілої когорти сучасних археологів України, завідувача кафедри археології Лазаря Мойсейовича Славіна, який нарікав, що студенти кафедри обирають Античність чи Київську Русь, а займатися добою бронзи не бажають.

Так, за порадою Л. М. Славіна сталося первинне «забронзовіння» Віталія Отрощенка, який уже чверть століття очолює відділ археології енеоліту-бронзи Інституту археології НАН України, тобто є провідним спеціалістом із зазначеної спеціальності в країні. Він — автор близько п'ятисот наукових публікацій, лауреат Державної премії України, професор Києво-Могилянської академії, науковий координатор багатьох вітчизняних та міжнародних дослідницьких програм і т. д., і т. п. Вибір життєвого шляху в початкових класах фатальної СШ № 8 на вулиці Вишгородській привів колишнього куренівського школяра на вершину археологічної кар'єри (мал. 11).

Завершити спогади про куренівський період моєї археології хотілося б згадкою про доброго друга мого дитинства, сусіда по комуналці Бориса. Ми з Борисом народилися одного 1951 року, тому вчилися в одному класі школи. Людина щира й по-своєму добра, Борис, однак, не особливо переймався навчанням і мав схильність до різноманітних авантюрних пригод. За будь-яку провину батько Федір, що працював міліціонером,

нешадно шмагав його міліцейським ременем з важкою мідною бляхою.

Регулярні виховальні екзекуції Бориса його батьком-міліціонером відбувалися з різноманітних причин: прогуляні уроки, «загублений» щоденник з двійками, подертий одяг тощо. Якось Бориса послали до магазину за продуктами. Замість цукру та хліба він накупив морозива, яким пригостив шкільних товаришів, зокрема й мене. Іншим разом він поцупив у батька обойму з патронами від міліцейського пістолету ТТ.

Пам'ятаю, як наприкінці 50-х років ХХ ст., коли ми вчилися у першому чи другому класі, Борис приніс до нашого двору іржавий снаряд. Він довго вправлявся у метанні снаряда, який врешті решт вибухнув. Осколки нарobili дірок у стіні дров'яного сараю та вибили кілька шибок у нашому «попівському» будинку. Борис відбувся переляком та черговим жорстоким побиттям міліцейським ременем від свого батька міліціонера Федька.

Проте періодичні екзекуції мали зворотній ефект: Борис дедалі менше цікавився навчанням і більше схилився до «асоціальної поведінки», як казали в ті далекі часи. Усе це мало сумний кінець. Спочатку за погану поведінку та небажання вчитися батьки віддали Бориса до інтернату (до речі, інтернат пропонували і мені, та, на щастя, бог милував). А десь у віці 17-18 років його вперше посадили за крадіжку. Невдовзі після моєї демобілізації з армії у 1971 році він повернувся з тюрми після другої відсидки. Останній раз я бачив Бориса на святкуванні його Дня народження в другій половині 70-х, уже після третьої відсидки. Він був оточений друзями з кримінальним минулим, але лишався таким самим ширим і веселим, як у шкільному дитинстві.

Борис — далеко не єдиний серед моїх куренівських шкільних друзів та знайомих, хто потрапив ще змолоду до тюрми. Куренівка, зокрема вулиця Білицька, де ми мешкали, здавна вважалася районом криміналізованим. Невідомо, як би склалася моя доля, якби після закінчення четвертого класу, у 1962 році, я не відпросився в батьків до тітки Оксани в Амвросіївку, де провчився в школі кілька років. У батьків були власні вагомі причини, щоб відпустити мене до тітки на пару років, поки сім'я не отримає нову квартиру, черга на яку вже підходила. Адже на той час ми із сестрою підросли, і родина вже не вмещалася в мікроскопічній комуналці площею 11 м², життя в якій ставало нестерпним.

Знову в Амвросіївці

Влітку 1962 року з коробкою монет і парою книжок із нумізматики я повернувся до Амвросіївки, звідки п'ять років тому мене, всупереч моему небажання, батьки вивезли до Києва. Тітка Оксана була надзвичайно рада моему поверненню і звала мене не інакше як «синка». Вона не мала дітей, бо чоловік загинув на фронті в сумнозвісному статусі чорносвітника.

Як і раніше, Амвросіївка потопала в садах, а влітку перетворювалася в засипану помаранчевими плодами Абрикосівку.

Восени 1962 р. я пішов у п'ятий клас СШ № 2 — найкращу школу міста з російською мовою викладання. Школа не була гіршою за київські, бо коли за чотири роки я знову повернувся до столиці, то своїми «амвросіївськими» знаннями я не поступався моїм київським однокласникам.

Серед моїх амвросіївських друзів дуже популярним був спорт, зокрема баскетбол, футбол, волейбол. Однак, попри заняття спортом, мене й далі тягло до старовини. Я познайомився з місцевими колекціонерами монет, поповнював власну колекцію. Зокрема, однокласник подарував мені зо два десятки срібних римських динаріїв III-IV століть нашої ери, які, мабуть, були знайдені на поселенні черняхівської культури. Із групою товаришів ми самоорганізувалися в шкільний археологічний гурток. Нам навіть виділили в школі невелику кімнатку, яку ми гордо називали археологічним музеєм. Його експонатами

були три шаблі, дві каски, численні гільзи різних калібрів, традиційна прядка, відбитки стовбурів і листя папороті на вугіллі та шматках глинистого сланцю, мушлі молюсків та «чортові пальці» з крейдяних відкладів. Їх ми добували у великій кількості під час щонедільних екскурсій по ярах та крейдяних кар'єрах в околицях міста. Але особливо пишалися ми археологічними артефактами — уламком горщика з розораного кургану, скіфським наконечником стріли, кількома палеолітичними крем'яними пластинами, що були вкриті білою патиною.

Душею і справжнім організатором гуртка був Борис Грушко, що вчився в тій-таки СШ №2 м. Амвросіївки, але був на два роки старшим за мене. Особливо часто гурток здійснював екскурсії до величезної степової балки, яка називалася Казенною і була розташована кілометрів за п'ять від Амвросіївки. У балці містилася знаменита Амвросіївська стоянка палеолітичних мисливців на бізонів.

Ще на початку ХХ століття місцеві селяни віднайшли у верхів'ях балки стародавній ярок, заповнений кістками биків. Ходила легенда, що це кістки волів чумацької валки, яка поверталася з Криму із сіллю, але була знищена внаслідок татарського нападу. Селяни возили кістки з яру до Амвросіївки, де за гроші здавали до спеціальної заготконтори для потреб сільського господарства. Археологічні розкопки на пам'ятці проводили багаторазово: у 1935 році — Василь Аркадійович Євсєєв, у 1940-му — Іван Григорович Підоплічко, у 1947-му — Павло Йосипович Борисковський. Стародавній ярок із кістками спочатку вважали культовим місцем, в якому приносили жертви богам. Пізніше дійшли думки, що до яру стародавні мисливці загнали стада бізонів, щоб уполювати їх.

Особливо плідними були багаторічні розкопки пам'ятки у 1970-90-х роках ХХ століття, здійснені Олександром Олександрівною Кротовою — співробітницею відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАНУ, в якому я працюю ось уже майже півстоліття. Як уродженка Донбасу, Олександра Кротова присвятила своє життя дослідженню найдавнішого минулого краю. Значною мірою її зусиллями з'ясовано спосіб облавного полювання на бізонів, який відбувався тут близько 19 тисяч років тому (мал. 12). Ланцюг загінників (жінки, підлітки, літні люди) гнали стадо в бік ярка, доки передні ряди тварин не падали до яру, травмуючи кінцівки. Сховані тут мисливці добивали поранених тварин списами. Полювання відбувалося пізньої осені, напередодні зимових холодів, які заморозували м'ясо, сприяючи його збереженню взимку. Мисливці розбивали табір із кількох чумів неподалік місця полювання й харчувалися м'ясом бізонів протягом усієї зими. Такий зимовий мисливський табір досліджено у верхів'ях Казенної балки, усього за 200 метрів від ярка з рештками впольованих бізонів.

Нічого цього школярі-гуртківці з Амвросіївки в далеких 1960-х роках не могли знати. Ми не уявляли, як виглядає археологічний розкоп, і прийняли за нього величезний котлован закинутого кар'єру. Однак із кожної екскурсії ми приносили до музею кілограми зібраних у балці крем'яхів. Років за десять, коли я вже працював в Інституті археології в Києві і вчергове приїхав до Амвросіївки провідати тітку, я переглянув ті зібрані нами кремені. Переважна більшість із них виявилася природним камінням, до якого не торкалася рука первісної людини.

Пам'ятаю, як ми марили археологічними відкриттями, і 1964 року, не маючи ніякого археологічного досвіду й порушуючи невідоме нам пам'яткоохоронне законодавство, надумали розкопати курган. Ми обрали маленький насип на високому плато над селом Благодатне на річці Кринка, з якого, до річі, родом патріарх Філарет.

П'ятеро школярів сьомого-восьмого класів із лопатами й наметом вирішили, що впораються з могилою за три дні. Курган виявився вкритим типовим для Донбасу кам'яним панциром. У перший день із величезними зусиллями ми прорили серед каміння насипу неглибоку нору. На другий день нас доконала спека: нора в камінні насипу вперто не хотіла глибшати, а надвечір ми всі згоріли на сонці. На ранок наступного дня сталася велика злива. Оскільки намет ми поставили в лощині, то потік води пішов прямо через наше тимчасове житло. Вранці, викрутивши мокрий одяг і с'як-так просушивши намет, ми рушили до зупинки автобуса на Амвросіївку, згинаючись під важкими рюкзаками з мокрими речами.

Усе ж навесні 1965 року, під час чергової екскурсії до села Широке, що на річці Кринка, нам усміхнулося археологічне щастя, і гуртківці зробили важливе наукове відкриття. Пам'ятаю високу гору з білими крейдовими відшаруваннями на верхівці, що височіла в гирлі широкої степової балки. Схили гори, яку місцеві мешканці звали Білою, були засипані шаром із тисяч крем'яних відщепів, пластин, уламків нуклеусів, тобто відходами обробки кременю первісною людиною. Ближче до верхівки впоперек схилу тяглося невисоке (до двох з половиною метрів) крейдове урвище з численними печерами та підбоями, що заглиблювалися в гору на три-чотири метри. Деякі

печери в глибині були поєднані між собою горизонтальними проходами. Стіни і стеля печер були вкриті відбитками інструментів, якими їх копали.

У 1965 та 1966 роках відомий донецький археолог Доротея Самійлівна Цвейбель здійснила обстеження відкритих гуртківцями печер, у якому брав участь і Борис Грушко. Широкинські печери виявилися стародавніми гірськими виробітками для добування з шару крейди жовен² крем'яної сировини для виготовлення крем'яних знарядь. Ці печери фахівці датують неолітом та енеолітом, тобто V-IV тисячоліттям до нашої ери.

На сьогодні у Східній Європі відомі лише три подібні гірські розробки з добування крем'яної сировини: поблизу села Студениця на Дністрі; біля села Красносілля в Білорусі та неподалік села Широке на Донбасі. На жаль, Біла гора разом із печерами була повністю знищена на початку 70-х років Амвросіївським крейдяним кар'єром³.

Шкільні роки в Амвросіївці теж не були безхмарними з політичного погляду. Пізніше, коли я вже був студентом Київського університету ім. Т. Шевченка і приїздив провідати тітку Оксану, вона скаржилася, що сусід, колишній співробітник НКВД, писав кляузи в райком партії, мовляв тітка виховувала «сина ворога народу», і вимагав «вжити заходів».

Забігаючи наперед зазначу, що востаннє я побував в Амвросіївці 30 років тому, вже після смерті тітки Оксани у 1989 році. Тоді на базі експедиції Олександри Кротової поблизу стійбища

² Жовна — невеликі скупчення мінералів.

³ Колесник, Коваль, 1997.

мисливців на бізонів відбувся міжнародний польовий семінар за участю світил світової археології Льюїса Бінфорда, Джорджа Фрізона та інших (мал. 13).

То були часи «горбачовської відлиги», коли впала «залізна завіса», що відгороджувала радянських людей від «згубного впливу» капіталістичного Заходу. Самоізоляція Радянського Союзу поширювалася і на наукові зв'язки. Справедливості ради зазначу, що тотальної заборони на контакти із зарубіжними колегами не було. Обмін науковою літературою із закордоном був відносно вільним: бібліотека Інституту археології АН УРСР регулярно обмінювалася із зарубіжними археологічними центрами науковими виданнями. Вчені мали змогу самостійно надсилати по пошті літературу за кордон і отримувати книжки від зарубіжних колег. Однак поїздка в Європу чи Америку для участі в науковій конференції чи в роботі зарубіжної експедиції була нездійсненною мрією. Якщо російських археологів з Москви чи Ленінграду ще так-сяк випускали за кордон, то археологам з України, Білорусі чи Литви про це можна було хіба що мріяти.

Падіння «залізної завіси» та розпад СРСР ніби відкрили невидимий шлюз і зустрічні потоки науковців між Сходом і Заходом надзвичайно поживали наукові контакти. Нас цікавила Європа, а їх — наші багаті археологічні матеріали, маловідомі на той час зарубіжним колегам. Особливо інтенсивний науковий обмін між археологами Сходу і Заходу відбувався у 90-ті роки минулого століття. У ті часи колишнім радянським археологам західні колеги компенсували вартість проїзду, проживання та харчування за кордоном на час участі в наукових конференціях.

Однією з перших масштабних акцій з наукового обміну між археологами СРСР та США був Міжнародний палеолітичний конгрес 1989 р. у Ленінграді. У ньому брали участь відомі палеолітики США, Москви, Ленінграду, Києва, Кишиніва. Після заслуховування наукових доповідей у Ленінграді учасники конгресу відвідали видатні палеолітичні пам'ятки Східної Європи: численні стоянки поблизу с. Костенки на Дону, Косоуци на Дністрі та стоянку мисливців на бізонів поблизу Амвросіївки.

Археологічна експедиція на чолі з О. О. Кротовою розчистила великий розкоп, дно якого було встелено суцільним шаром кісток бізонів, впольованих тут 19 тис. р. тому. Американські вчені проявили великий інтерес до цього стародавнього кістковища. Адже подібні археологічні об'єкти відомі в американських преріях, де облавні полювання на стада бізонів тривали протягом останніх 10 000 років, аж до другої половини ХІХ ст., коли величезна популяція американських бізонів була свідомо винищена білими мисливцями.

Місцеве начальство також долучилося до прийому видатних іноземців. На краю розлогої степової балки з кістками тисяч забитих стародавніми мисливцями бізонів побудували з неструганих дошок довгі столи з лавами, необхідні для наукових виступів та дружнього обіду. У чистому полі поставили два фундаментальні дощані туалети, які було видно за багато кілометрів.

Не обійшлося і без кремезних людей у цивільному, зовнішність яких не відповідала археологічним стандартам. Один з них разом з величезною вівчаркою ховався неподалік у кущах. Він представився як пасічник, що охороняє колгоспні вулики,

які нібито стояли у саду за кілометр від стоянки. Пам'ятаю, атлетична фігура вдягненого у спортивний костюм з лампасами «бджоляра» та його грізна вівчарка викликали великі сумніви щодо його спеціалізації в галузі бджільництва.

А в цілому зустріч з американськими колегами на стоянці Амвросіївка була цікавою і корисною. Начальниця експедиції Олександра Кротова навіть рік стажувалася у штаті Вайомінг у мистецтві дослідження місць полювання на бізонів.

У наш час про далеке донецьке дитинство мені нагадують хіба що військові зведення з Донбасу.

Археологічний гурток Київського палацу піонерів

Наприкінці серпня 1966 року я розпрощався з амвросіївськими друзями й подався до Києва, щоб продовжити навчання у дев'ятому класі СШ № 173 на Відрадному. Саме в цьому мікрорайоні Києва моя сім'я 1964 року отримала в новій п'ятиповерховій «хрущовці» омріяну батьками трикімнатну квартиру, куди й переїхала з куренівської комуналки.

Ще в Амвросіївці я остаточно вирішив стати археологом, тож одразу записався до археологічного гуртка Київського палацу піонерів, що на Печерську. На той час вів гурток молодий, палеолітчик-початківець Владислав Миколайович Гладилін. Його лекції мали явний ухил у бік палеоліту, що знаходило певний відгук у моїй душі. Численні екскурсії на Амвросіївську палеолітичну стоянку та відкриття шахт для добування крем'яної сировини під селом Широким на Донбасі заклали в моїй свідомості підґрунтя для моєї спеціалізації в галузі археології кам'яної доби.

Музей просто неба поблизу с. Таценки

Навесні 1967 року археологічний гурток Київського палацу піонерів та школярів на чолі з молодим на той час співробітником Інституту археології АН УРСР Владиславом Гладиліним виїхав на екскурсію на дюнні стоянки, розташовані на сорок кілометрів південніше Києва, за два кілометри до Обухова. На той час цей вузол різночасових стародавніх поселень поблизу села Таценки був добре відомий співробітникам київського Інституту археології, які неодноразово, починаючи з повоєнних років, збирали тут різноманітні археологічні матеріали.

Місцевість являла собою широку, частково заторфовану заплаву пониззя річки Стугни за кілька кілометрів до її впадіння в Дніпро. Серед торфовищ заплави розташована система піщаних дюнних височин, які піднімаються над лугом на 1-4 метри. Вони утворилися внаслідок перевітання вітром намитих Стугною пісків зразу ж після закінчення льодовикового періоду 10-12 тисяч років тому. Відтоді, а саме з доби мезоліту, сухі, вкриті сосновими борами піщані височини серед багатих на дичину та рибу плавнів, боліт і стариць постійно заселяли люди, про що свідчать знайдені тут масові археологічні матеріали різних археологічних культур Північної України.

По піщаних підвищеннях у заболоченій заплаві Стугни з княжих часів проходив стародавній шлях на Київ, який функціонує

й понині і на якому в пізньому середньовіччі виникло місто Обухів. Літописи свідчать, що річка Стугна тисячоліття тому була одним із рубежів оборони Києва проти агресивних степовиків. При будівництві нового мосту через річку в болоті знайдені предмети середньовічного озброєння — давньоруський меч та шолом.

На середину ХХ століття споконвічні соснові бори поблизу села Таценки були остаточно вирубані, а дюни розорані, що призвело до вітрової ерозії піщаної поверхні. У 60-х роках ХХ століття місцевість являла собою систему позбавлених рослинності піщаних дюн та барханів, що перевівалися вітром і звалилися місцевими мешканцями «Сахара». Серед сипучих пісків росли поодинокі кущі верболозу та щойно висіяні з метою зупинити вітрову ерозію саджанці сосни. Поверхня піщаних пагорбів була густо, як паркетом, вкрита різночасовим археологічним матеріалом — черепками глиняного посуду всіх часів та народів, крем'яними й металевими виробами, серед яких траплялися різні цвяхи, пряжки, ножі, наконечники стріл і навіть бронзові та залізні фібули, мідні та срібні монети тощо. Пам'ятаю, що цей своєрідний археологічний музей просто неба дуже вразив гуртківців своїм багатством. На зібраних тут колекціях археологічних артефактів не одне покоління школярів-гуртківців Київського палацу піонерів вчилася археології.

Блюдце піщаної видми⁴ площею 30 × 40 метрів було всипане дрібними скалками барвистого кременю ясних жовтих та сірих відтінків. Керівник гуртка визначив це місцезнаходження мікролітичних кременів поблизу села Таценки як рештки стоянки

⁴ Видма — піщане місце, з якого у вітряну погоду зноситься пісок.

мезолітичних мисливців. Серед численних напівпрозорих відщепів жовтого кольору знайдені дрібні пластинки, скребачки на відщепі округлої форми, різці, свердла, мікролітичні пластинки з притупленим краєм, що слугували вкладнями в пази кістяних наконечників стріл та списів.

Перші збори на стоянці, як зазначалося, відбулися під безпосереднім керівництвом Владислава Гладиліна навесні 1967 року. Надалі юні археологи-гуртківці їздили автобусом на Таценки самостійно. Крім мене, в екскурсіях на стоянку брали участь дев'ятикласник Вадим Павлов, восьмикласник Яків Гершкович та інші (мал. 14). Навесні 1968 року керівник гуртка Владислав Гладилін запропонував мені підготувати доповідь про мезолітичну стоянку Таценки на конференцію юних археологів Київського палацу піонерів та школярів. Так півсторіччя тому почалася мезолітична «кар'єра» автора цих рядків.

За 1967-1969 роки на стоянці гуртківці зібрали близько трьох тисяч мезолітичних кременів, серед них сто тридцять знарядь із ретушшю. На той час поліська північ України була мало досліджена в мезолітичному аспекті. Тому численний і виразний крем'яний комплекс із Таценок правомірно посів місце однієї з ключових пам'яток мезоліту Українського Полісся. Проте фахівця з раннього палеоліту Владислава Гладиліна мезолітичні матеріали з Таценок мало цікавили. Тому він залучив до їх публікації свого близького товариша, мезолітичника з Одеси Володимира Станка. Разом вони підготували дві статті, присвячені публікації знахідок зі стоянки Таценки⁵.

⁵ Гладилін, Станко, 1967; Гладилін, Станко, 1971.

Маяки

Влітку 1967 року Владислав Гладилін повіз своїх гуртківців на археологічну практику в експедицію свого близького товариша Миколи Михайловича Шмаглія, яка розкопувала кургани на Одещині, поблизу села Маяки, розташованого неподалік місця впадіння річки Дністер у Дністровський лиман. За письмовими джерелами стародавнє с. Маяки заснував великий литовський князь Вітовт, який ще у 1421 р. побудував тут прикордонний замок Маяк-Караул. Сторожовий замок в гирлі Дністра. Ця важлива транспортна магістраль функціонує і в наш час. Стратегічне шосе з Одеси в західному напрямку перетинає Дністер мостом у с. Маяки.

Експедиція Інституту археології АН УРСР на чолі з М. М. Шмаглієм була новобудовною, тобто працювала на державні гроші, виділені для дослідження курганів, яким загрозувала руйнація внаслідок будівельних робіт. На той час на півдні України розпочалося масштабне будівництво іригаційних систем для зрошування полів. У найвищій точці місцевості будувався величезний басейн, облицьований бетонними плитами, до басейну насосами закачували воду з Дністра, і далі вода розтікалася по полях своїм ходом по багатокілометрових трубах та канавах.

На шляху іригаторів опинилися тисячі стародавніх курганів, оскільки їх переважна більшість була зведена в давнину в найвищих точках рельєфу, де й будувалися в 60-80 роках

XX століття зрошувальні системи. Тому в бюджет країни заклали великі кошти на археологічне дослідження курганів, які заважали будівництву зрошувальних систем.

Маяцька новобудовна експедиція на чолі з Миколою Шмаглієм у 1967-1968 роках розкопувала групу курганів на високому плато над долиною Дністра, на місці якої планувалося збудувати величезний басейн-водонакопичувач. У найвищій точці плато над с. Маяки височів семиметровий курган Висока могила, оточений кількома невеликими курганными насипами до 1-2 м. З Високої могили відкривається широка панорама долини Дністра в місці його впадіння в Дністровський лиман.

Зі слів відомого одеського археолога І. В. Сапожнікова в радянські часи курган отримав нову назву — Бакумова гора, від прізвища бригадира розташованої неподалік колгоспної тракторної бригади. Бригадир зніс бульдозером круту верхівку курганного насипу і використовував схил понівеченої могили щоб заводити охололі двигуни тракторів.

Насипи курганів знімалися бульдозерами та скреперами⁶, а коли відкривалися поховання, ми розчищали їх вручну. Пам'ятаю багаті могили усатівської археологічної культури кінця IV тисячоліття до нашої ери з кістяками, супроводжуваними вишукано орнаментованим глиняним посудом та грудками червоної вохри. Також трапилося багате печенізьке поховання з рештками коня, кількома великими залізними наконечниками стріл, двома золотими підвісками та кількома десятками срібних блях із золотим рослинним орнаментом, які прикрашали кінську зброю.

⁶ Скрепер — самохідна землерийно-транспортна машина, призначена для черпання, переміщення і вивантаження ґрунту.

По гребню плато меліоратори прокопали довжелезні траншеї під водогінні труби. У викидах траншей траплялися палеолітичні кремені, вкриті характерною білою патиною. Пройшовши багато кілометрів уздовж траншей, я відкрив із десятком невеликих мисливських стоянок фінального палеоліту (14-10 тисяч років тому), які були прорізані згаданими траншеями. Оброблені кроманьйонцями крем'яні вироби опинилися у викидах іригаційних каналів, де й були зібрані археологами.

У вільний від розкопок курганів час, зокрема по вихідних, автор цих рядків в пошуках палеолітичних стоянок обстежував околиці с. Маяки. Пошуки увінчалися відкриттям стоянок верхнього палеоліту на південній околиці с. Маяки та за 5 км північніше села поблизу райцентру Біляївка. Матеріали палеолітичних стоянок з околиць с. Маяки опубліковані автором в журналі «Археологія» №30 за 1979 р. і це була одна з перших моїх археологічних статей.

Найцікавішою знахідкою в урочищі Висока могила виявилося підкурганне поховання ямної культури III тисячоліття до нашої ери з чотирма дубовими колесами діаметром близько 60 см з масивними ступицями⁷. Унікальність знахідки полягала в тому, що на той час колеса від возів ямної культури у Північно-Західному Надчорномор'ї були знайдені вперше.

Під курганным насипом виявлено складну поховальну конструкцію. З рівня земної поверхні стародавні скотарі викопали велику яму 4 × 4 м, глибиною 1 м, по кутах якої поклали 4 масивних дерев'яних колеса. Вони символізували поховальний віз, на якому небіжчик рушив у потойбічний світ (мал. 15). Посередині

⁷ Ступиця — центральна частина обертової деталі колеса.

великої ями викопали меншу, на дно якої на очеретяний мат поклали у скорченій позі покійного, якого рясно посипали червоною вохрою. Внутрішню поховальну яму перекрили дубовими плахами. Її дно, стіни, дерев'яне перекриття були вкриті очеретяними циновками (мал. 15).

Розчистка коліс зайняла багато часу. Довелося навіть по черзі ночами стерегти розкритий розкоп від непроханих гостей. Сторожі ночували по двоє на верхівці величезної скирти соломи, що височіла неподалік кургану. Ми мали нагоду милуватися не лише зоряним небом, а й довжелезною вервечкою військової техніки, що з увімкненими фарами рухалася повз наш курган трасою Одеса-Рені на захід. Саме в серпні 1968 року розпочалося вторгнення військ Варшавського договору до Чехословаччини. Кадрові військові частини знімали з кордону і перекидали на захід, а їхнє місце повинні були зайняти щойно призовані «партизани». Ходили чутки, що в Одесі міліція зупиняла трамваї, і пасажирам чоловічої статі вручали повістки до військкомату.

Якось ми прокинулися на верхівці скирти до сходу сонця від гуркоту техніки з посадок уздовж Одеської траси, що проходила повз наш курган. Поряд із курганом на стерні нещодавно скошеного поля швидко виріс довжелезний (метрів двісті) штабель із зелених дерев'яних ящиків зі зброєю та боєприпасами. Уздовж нього ходив караульний з автоматом Калашникова, але без набоїв (як з'ясувалося пізніше). У посадці вирости купи військової амуніції. Окремо височіла гора кирзових чобіт, поряд купа гімнастйорок, пілотов, військових фляг, котелків тощо. Серед цього добра бродили мобілізовані «партизани»

у штатському одязі, вибираючи собі підходящий розмір обмундирування.

«Партизанами» в радянські часи називали призваних до армії з «цивілки» на перепідготовку колишніх військовослужбовців строкової служби. Поселилися вони у тій же посадці в армійських шатрових наметах, а харчувалися з похідної кухні на колесах.

Наступного дня до військового табору в посадці пригнали кілька новісіньких БТРів, на які наказали встановити великокаліберні кулемети ДШК⁸. Кулемети були дуже важкі, та ще й вкриті товстим шаром мастила. «Партизани» довго не могли впоратися з цим завданням, і епопея з кулеметами затяглася на весь день. Експедиціонери теж кинули розкопи й позалазили на БТРИ. Нарешті під вечір кулемети вдалося пригвинтити, але учасники операції виявилися з голови до ніг вимащені солідолом, від якого протягом наступних днів безуспішно пробували відіпрати одяг у холодній воді Дністра за допомогою господарчого мила. Усе ж експедиція дуже пишалася своєю участю в кулеметній операції, за яку військові нагородили нас дефіцитними армійськими флягами.

Пам'ятаю, що в ті дні ми розчищали кістяки на дні могил у тісному кільці роззяв у військовій формі. «Партизанам» було нічого робити у їхній посадці, і вони днями вешталися без діла навкруги кургану. Дехто навіть побажав скуштувати нашого «археологічного хліба», але після кількох хвилин махання лопатою під спекотним сонцем трудовий ентузіазм волонтерів швидко танув.

⁸ ДШК — 12,7-мм станковий кулемет Дегтярьова-Шпагіна.

Нарешті дубові колеса возів ямної культури були розчищені, замальовані, сфотографовані, закріплені хімічними розчинами, а два найкраще збережених колеса були взяті монолітом і перевезені до табору експедиції, у село Маяки. Одне із цих коліс тривалий час (до середини 80-х років минулого століття) експонувалося в Археологічному музеї АН УРСР, що в Києві на вулиці Богдана Хмельницького. Однак засоби консервації дерева були недосконалыми, і врешті-решт колесо розсипалося на порох.

За кілька днів після завершення розкопок кургану експедиція в Маяках прокинулася серед ночі, бо табір був освітлений як удень, а в наметах було так світло, хоч книжку читай. За кілька кілометрів від табору, над місцем наших недавніх розкопок, палала червона заграва на півнеба. Горіла наша скирта, на якій ми ночували ще кілька днів тому. Кажали, що вогонь навіть не пробували гасити, бо через страшний жар не можна було підійти до палаючої скирти ближче, ніж на сто метрів.

Колгоспне начальство звинуватило в підпалі експедицію, і нашому начальнику загрозувало ув'язнення. Однак, коли з'ясувалося, що ми вже кілька днів тому завершили розкопки кургану і перебралися до експедиційного наметового табору у дворі школи с. Маяки, звинувачення в підпалі скирти переадресували армії. Чим усе скінчилося — мені невідомо. Схоже, хтось із «партизанів» необачно кинув непогашений недопалок у солому. Навряд чи когось покарали. Найімовірніше, у черговий раз спрацювала відома приказка: «Війна все спише».

За кілометр на південь від с. Маяки на краю високої тераси над долиною Дністра розташоване знамените Маяцьке городище

пізньотрипільського часу (кінець IV тис. до н. е.). А прославилося воно через те, що трипільських поселень в Україні відомо більше тисячі, а укріплених ровом городищ — усього кілька. За рік перед приїздом нашої експедиції Маяцьке городище розкопувала інша експедиція київського Інституту археології АН УРСР на чолі з В. Г. Збеновичем. Він перерізав траншеєю фортечний рів, що оточував городище і за допомогою бульдозера дослідив значну частину пам'ятки. У стінці траншеї було видно заповнення рову, глибина якого сягала 2 м. Багатий культурний шар пам'ятки, зокрема заповнення ровів, крім попелу і деревного вугілля містили величезну кількість уламків глиняного посуду, кісток свійських тварин, риб, ткацькі прясла, уламки глиняних статуєток тощо. Усі ці артефакти ми збирали у великій кількості на місці розкопів В. Г. Збеновича та на розораній поверхні городища.

На полі поряд з пам'яткою розкопали два одночасних городищу невеликих кургани з численними похованнями устівської археологічної культури кінця IV тис. до н. е. Глиняний посуд в підкурганних похованнях був аналогічним знайденому на пам'ятці.

На оранці навкруги курганів було зібрано зо дві сотні вкритих білою латиною оброблених людиною кременів. Характерна форма артефактів дала можливість датувати стоянку верхнім палеолітом, приблизно 20 тис. р. тому.

Село Маяки славалося не лише яскравою і різноманітною археологією, але й своєю рибою та великими раками. Маяцька риболовецька бригада щоранку виходила за рибою на баркасах у Дністровський лиман. Ми підходили на берег по обіді на час

повернення рибалок і купували лящів для юшки та раків. Великих чорних раків, що вкривали суцільним шаром дно баркасу, рибалки черпали відрами і продавали по три рублі за відро прямо через борт баркасу.

Пам'ятаю, наприкінці експедиції нас лишалось кілька душ, які чекали на машину, що повинна була вивезти на Київ експедиційне майно та важкі моноліти зі знайденими під курганом колесами. Наша вечеря складалася з відра раків та емальованого відра червоного домашнього вина вартістю п'ять рублів. Через шкільний вік вина я на той час не пив, а раків тоді найвсія на все життя. Раків було багато і коштували вони копійки. Так що ми їли лише «шийки», нехтуючи клешнями, що звичайно, було великим гріхом.

Пригадую трагікомічний випадок, коли ввечері посланий за вином гонець повернувся з порожнім відром, без грошей, але в мокрих штанях. Виявилось, що повертаючись додому з вином, посланець не помітив у темряві канаву, куди впав разом із відром. Вислухавши на свою адресу все, що про нього думали, гонець поміняв мокрі штани і знову зник у темряві з відром. Друга спроба доставки цінного вантажу увінчалася успіхом.

Нарешті після тривалого очікування (днів з десять) за майном експедиції прибула вантажна автомашина з Києва. Експедиційні намети у дворі школи с. Маяки були згорнуті, важкі моноліти з колесами з Високої могили завантажені на кузов і рештки колись численної експедиції в особах двох лаборантів, зокрема й автора цих рядків, відбули до Києва.

Після повернення з Маяків до Києва восени 1968 року Владислав Гладилін познайомив мене із завідувачем відділу первісної археології Інституту археології УРСР професором

Д. Я. Телегіним. Дмитро Якович сказав, що наразі вільних ставок у його відділі немає, але поки вони з'являться, я міг би попрацювати лаборантом «на добровільних засадах», тобто без зарплати. Я не міг відмовитися від омріяної роботи з археологічними знахідками і більш ніж пів року ходив до Інституту археології щоденно, як на свято, і навіть брав роботу додому на вихідні без жодної матеріальної винагороди. Так я просидів на шії у батьків до весни наступного 1969 року, коли був призваний на армійську службу.

Армія та справа нумізматів

У травні 1969 року я отримав повістку з військкомату. Для проведів в армію потрібні були гроші, і я після довгих сумнівів продав найціннішу монету своєї шкільної нумізматичної колекції. Це був срібний талер 1606 року з надчеканами⁹ царя Олексія Михайловича, знаний у нумізматів під назвою «ефимок з признаком». Монету купив відомий у Києві нумізмат, який працював тренером з боротьби в товаристві «Динамо», заплативши сімдесят рублів, які для мене були великою сумою.

Справжній «ефимок з признаком» тепер коштує від кількох до 10-20 тисяч доларів США. У наш час багато справжніх талерів мають фальшиві надчекани 1655 року. Річ у тім, що талерів у Європі карбовано багато мільйонів, і коштують вони по кілька сотень доларів, а справжніх «ефимків з признаком» небагато, і вони вартують по кілька тисяч доларів США. Тому на багатьох справжніх талерах останніми роками зроблено фальшиві надчекани. Оскільки мій «ефимок» я отримав у 1967 році, коли ще не було їх фальшування, то, без сумніву, він був справжній. Отже, я продав свою монету задешево, м'яко кажучи. Але таке життя.

Наступного дня після проведів до армії, а саме 25 травня 1969 року, я опинився в Дарницькому армійському розподільнику

⁹ Надчекан — нанесення клейма на монету з метою підтвердження її справжності, подовження її перебування в обігу та ін.

призовників, звідки потрапив до військової частини поблизу міста Мерефа Харківської області, де й прослужив радистом до кінця травня 1971 року (мал. 16). За два роки служби зі мною стався лише один пов'язаний з археологією інцидент.

Одного літнього ранку командир батальйону майор Бондаренко, з яким у мене були складні взаємини, вишикував на плацу особовий склад, викликав мене зі строю і зачитав наказ штабу полку: «Відрядити рядового Л. Залізняка на три дні до прокуратури міста Києва для участі в судовому слідстві в якості свідка». Від себе майор додав: «Боець Залізник довоювався. У батальйоні вже був випадок, коли прокуратура викликала бійця як свідка, а посадила за групове згвалтування», що викликало бурхливу реакцію в строю, негайно придушену майором.

Комбат майор Бондаренко був невисоким, опецькуватим чолов'ягою, з червоним круглим обличчям і виряченими очима. Він зі шкіри ліз, щоб вислужитися перед начальством, і спілкувався з солдатами криком та лайкою. Його улюбленою командою солдатів була: «Кругом, бігом марш! Щоб служба медом не здавалася». Він цілком серйозно сприймав і цитував нам перед строем відомий вислів обер-лейтенанта з «Пригод бравого вояка Швейка» Ярослава Гашека: «Армія тримається на дисципліні. Не було б дисципліни, ви б, як мавпи, по деревах лазили». Пам'ятаю, що разом з армійськими друзями я читав цей культовий роман Ярослава Гашика (взятий у полковій бібліотеці), знаходячи в ньому багато паралелей з нашим армійським життям.

Майор Бондаренко мав власне бачення армійської естетики. Періодично він спантеличував нас, рядових солдатів, висловами на кшталт: «В армії своя краса. Усі в зеленому, а красиво». Літні навчання батальйону відбувалися в лісі. Пам'ятаю, як в

очікуванні начальства з інспекцією солдати за наказом комбата пиляли молоді берізки. Стовбури розпилювали на «чурбачки», якими викладали контури доріжки від солдатських наметів до штабного намету комбата. Також збирали соснові шишки, фарбували їх у білий колір у відрі з розчином крейди. Білими шишками виклали доріжку до туалету, щоб, бува, хто не заблукав уночі. Подібні безглузді процедури називалися «окультурюванням території».

Майор мордував підлеглих численними «учбовими тривогами» та «марш-бросками». Останні являли собою крос на кілька кілометрів у повному обмундируванні — шинель, важкі чоботи, протигаз, автомат, а нам радистам причиталася на спину ще й радіостанція Р-105 вагою 14 кг. Навантажені амуніцією солдати з останніх сил бігли під палючим сонцем, а ззаду на армійському «бобіку» їхав майор Бондаренко, підганяючи підлеглих лайкою. Періодично він вигукував команди: «вспишка слева, вспишка справа» або «гази». По першій команді слід було негайно падати у пилюку чи у сніг (залежно від пори року) ногами до «вспишки», а по команді «гази» мерщій натягати протигаз.

Бігти у протигазі було нестерпно, тому солдати заздалегідь виймали з протигазів клапани, які заважали дихати. Майор знав про цю армійську хитрість і одного разу на фінішу «марш-броска» підготував підлеглим неприємну несподіванку. Ледь живих після кросу солдатів після команди «гази» загнали до спеціального хімічного намету, де підпалили шашки зі сльозогінним газом хлорпікрином.

Щоб особисто пересвідчитися в ефективності перевірки наявності клапанів у протигазах підлеглих з опалу вскочив до на-

мету з газом і сам майор Бондаренко у командирському протигазі. Невдовзі в диму намету почувся кашель і хтось з матюками почав продиратися на вихід. Солдати й собі вискочили з газового намету і побачили майора, який з червоним обличчям і виряченими очима надсадно кашляв та матюкався.

Захопившись муштрою рядових майор забув, що й сам витяг з протигазу клапан і необачно вскочив до газового намету. Пригода з майором неабияк розвеселила солдатів і, як тоді казали політруки, «підняла бойовий дух особового складу батальйону».

Майор дуже пишався орденом Червоного Прапора, який отримав за заслуги в придушенні Будапештського повстання 1956 року. Пам'ятаю, як він розхвалював пістолет системи Стечкіна, який «прекрасно зарекомендував себе в боротьбі з угорськими контрреволюціонерами».

Отож, після «теплого» напутнього слова комбата Бондаренка на полковому плацу я у пригніченому настрої подався на залізничну станцію, а наступного ранку вже був удома. Того ж дня слідчий прокуратури спитав мене, де я взяв срібний талер, який продав «монетному баризі». Мався на увазі вже згадуваний тренер товариства «Динамо», який на допиті розповів у кого він купив цінний талер. Я відповів слідчому, що монету мені подарував шкільний товариш, який тримав її в акваріумі, щоб вода не псувалася. З'ясувалося, що слідчий підозрював, ніби я вкрав цю монету у фондах Інституту археології, де перед армією працював «на добровільних засадах» у Дмитра Яковича Телегіна. Слідчий ходив до Інституту з монетою, і там йому сказали, що таких монет у них немає і не було ніколи. Також він з експертом їздив до мене додому оглянути мою шкільну колекцію монет і не знайшов у ній нічого цікавого для кримінальної справи.

Із прокуратури мене відпустили без будь-яких претензій, і я мав ще два дні на відпочинок удома та зустрічі з друзями.

До частини я повернувся за три дні з чистим сумлінням і трьома кілограмами дефіцитної краківської ковбаси для товаришів по службі. Останні були дуже задоволені, чого не скажеш про перманентно злого майора Бондаренка.

Моя поїздка до Київської прокуратури була далеким відгомном гучної «справи нумізматів», розгорнутої у Києві, Москві, Ленінграді каральними органами СРСР у 1969-1971 роках. Нумізматів звинувачували у спекуляціях, валютних операціях, незаконній торгівлі дорогоцінними металами з метою збагачення. Якщо нумізмат продав монету дорожче, ніж за кілька років перед тим купив її, — це спекуляція; наявність у колекції грошових знаків іноземних держав кваліфікувалася як операція з валютою, а срібні чи золоті монети в колекції — це незаконна торгівля дорогоцінними металами.

Тоді кількох відомих нумізматів засудили до тюремних термінів, у багатьох незаконно конфіскували цінні колекції монет. Постраждали й київські колекціонери монет. Зокрема, кримінальну справу порушили проти відомого київського нумізмата-античника Владлена Опанасовича Анохіна.

Армія запам'яталася мені перманентним бажанням поїсти та нудьгою, коли час тягнувся так повільно, що день здавався вічністю. Кожен солдат вів дембельський календар в очікуванні дембелю, найближчим аналогом якого був довгожданий день звільнення арештанта з в'язниці після відбуття повного терміну ув'язнення.

Однак нам, рядовим строкової служби, чекати звільнення доводилося лише два роки. Натомість молодим лейтенантам,

що приходили після закінчення військового училища, треба було відслужити двадцять п'ять років. Дехто з них дуже жалкував за свій необачний вибір військової кар'єри, але було запізно. Звільнитися з армії молодому лейтенанту було вкрай важко, хіба що через інвалідність.

Велику повагу серед солдатів нашого батальйону мав лейтенант Найда (прізвище змінено), який після закінчення військового училища був розподілений у наш батальйон командиром взводу. Стрункий, спортивний, веселий, він по-людськи ставився до рядових, не допускав дідівщини у своєму взводі. Лейтенант відверто шкодував про свій вступ до військового училища, називав його фатальною помилкою. Нерідко гострив про це висловами на кшталт: «Как одену портупею, все тупею и тупею». Лейтенант Найда писав рапорти про звільнення з армії, але безуспішно. Одного разу прийшов до казарми напідпитку, за що отримав догану від комбата Бондаренка.

Якось увечері взвод заступав у караул і саме отримував зброю. Начальником караулу був лейтенант Найда, що нас радувало, бо він давав солдатам поспати й не піднімав їх зайвий раз по навчальній тривозі. Раптом у канцелярії батальйону пролунав постріл. Коли відчинили двері, то побачили на підлозі в калюжі крові з розтрощеною головою лейтенанта Найду. На столі лежала записка, в якій він шкодував про свій необачний, фатальний вибір військової кар'єри.

Тож два роки військової служби — не найприємніший період мого життя, хоча користь від нього була: я розпрощався з дитинством. Підозрюю, що в цьому я не оригінальний, і те саме можуть сказати більшість солдатів строкової служби епохи Леоніда Брежнєва.

Від армії до Інституту археології

Повернувся я з армії до Києва наприкінці травня 1971 року і все літо присвятив другій спробі вступу до університету.

Цього разу мої зусилля не були марними, і в серпні мене зарахували на перший курс вечірнього відділення історичного факультету Київського державного університету, що викликало захват у моєї рідні.

Попри обіцянки Дмитра Яковича Телегіна взяти мене лаборантом у відділ первісної археології, вакантних місць в Інституті археології не виявилось. Але вечірник у той час повинен був десь працювати. Тому довелося влаштуватися вантажником, спочатку на фабрику фотопаперу на кіностудії ім. О. Довженка, а потім на Борщагівський хіміко-фармацевтичний завод. Удень я працював вантажником, а ввечері слухав лекції в Жовтому корпусі КДУ ім. Т. Шевченка.

Після закінчення першого курсу університету я розпрощався з посадою вантажника і все літо працював у Закарпатській археологічній експедиції, очолюваній Владиславом Миколайовичем Гладилінім, який саме розпочав пошуки палеолітичних стоянок у Закарпатті. Було йому трохи за тридцять, а мені лише двадцять один рік.

Протягом кількох днів із нами по Закарпаттю їздив Петро Петрович Сова — людина легендарна й багатогранна. Він був не лише відомим громадським діячем із багатою політичною

біографією, серед іншого певний час посідав крісло мера Ужгорода, але знаний у Закарпатті як письменник, лінгвіст, етнограф, краєзнавець, історик, дослідник старожитностей, що стояв біля витоків археології Закарпаття, зокрема й палеолітознавства. Особисто Петро Петрович Сова відкрив під Ужгородом, Мукачевим, Береговим із десятків палеолітичних стоянок, які він показав Владиславу Миколайовичу Гладиліну в тій експедиції.

Нас дивувало, як людина без спеціальної освіти й підготовки в доволі несподіваних, часом неприступних місцях, на особистому ентузіазмі змогла відшукати непримітні для нефаківця, надзвичайно рідкісні кам'яні артефакти палеоліту. Відкриті Петром Петровичем Совою стоянки пізніше розкопували різні дослідники з Києва — Владислав Миколайович Гладилін, Станіслав Васильович Смирнов, Лариса Віталіївна Кулаковська, Віктор Іванович Ткаченко, Віталій Іванович Усик, а сам він міцно увійшов в історію палеолітознавства Закарпаття.

Петро Петрович запам'ятався мені як літня, інтелігентна людина, водночас весела й компанійська. Особливо вразило молодь експедиції те, що ранок він починав із фізичних вправ і купання в крижаній воді гірської річки, куди ми не заходили навіть по коліна. А було йому тоді під вісімдесят.

Після повернення із Закарпаття до Києва доля усміхнулася мені, і я нарешті потрапив до штату омріяного Інституту археології. Сталося це в листопаді 1972 року відповідно до прислів'я «не було щастя, так нещастя допомгло». На якомусь інститутському ювілеї молоді співробітники співали пародійну пісню «Дійдемо до Червоного моря». Хтось з колег написав у райком партії донос про сіоністські настрої серед молоді Інституту. Райком створив слідчу комісію. І хоча співав багато хто,

однак знайшли чотирьох крайніх лаборанток і звільнили з Інституту за «політичну неблагонадійність».

На одну з чотирьох звільнених вакансій мене прийняли до відділу первісної археології, яким керував Дмитро Якович Телегін. Він пам'ятав мою ударну працю «на добровільних засадах» протягом більш ніж півроку і взяв мене своїм персональним лаборантом. У 70-х роках кожен доктор наук в Інституті мав персонального лаборанта, про що в наші дні і мріяти не доводиться.

Невдовзі Дмитро Якович запропонував мені обрати один із регіонів України для вивчення мезоліту з перспективою вступу до аспірантури та написання кандидатської дисертації. Я відповів, що, працюючи з Владиславом Гладиліним, планував спеціалізуватися в галузі середнього палеоліту. «Середній палеоліт неперспективний у моєму відділі. Нам потрібні мезолітики», — відповів завідувач. Після певних сумнівів я погодився з пропозицією Дмитра Телегіна й обрав Полісся як найближчий до Києва регіон, адже місто розташоване на його південній межі. До того ж я вже мав один виразний поліський мезолітичний комплекс, у дослідженні якого брав безпосередню участь, — згадувану вже стоянку Таценки.

Згодом Дмитро Якович пояснив, чому мезолітична проблематика на початку 70-х раптово стала актуальною у відділі кам'яної доби. У 1969 році вийшла друком культова книжка для неолітиків України останньої третини ХХ століття — «Неолит Украины» Валентина Миколайовича Даниленка, з яким у Дмитра Яковича були напружені стосунки. «Тоді я вирішив написати монографію з альтернативною В. М. Даниле-

нку версією неоліту країни», — розповідав Дмитро Якович Телегін. Однак з'ясувалося, що ми на той час не мали уявлення про мезолітичне підґрунтя неоліту України через зародковий стан нашого мезолітознавства. Тоді Д. Я. Телегін почав стимулювати вивчення мезоліту в регіонах, залучаючи до цього молодь. Мені дісталось Полісся, Олександр Феліксовичу Горелику з Луганська — Донбас, також до відділу взяли аспіранта Віктора Степаненка для вивчення кукрецької культури Криму. Пізніше з'явився Григорій Васильович Охріменко, який вивчав мезоліт та неоліт Волині.

У пошуках мезоліту Київського Полісся

Отже, на початку 1973 року за участю Дмитра Яковича Телегіна я визначився з головним напрямком моїх наукових інтересів на найближчі роки та з темою моєї майбутньої кандидатської дисертації — «Мезоліт Київського Полісся». Однак мій статус лаборанта не дозволяв мати власну археологічну експедицію. Тому пошуки та дослідження мезолітичних стоянок на Київщині протягом 1973-1979 років я здійснював шляхом одно — чи дводенних виїздів на стоянки в околицях Києва. Мої лаборантські обов'язки перед Дмитром Яковичем та вечірні лекції в університеті давали змогу робити це лише по вихідних навесні та восени. Влітку дослідження мезоліту Полісся тимчасово (до осені) призупинялися, бо археологічна експедиція на чолі з Дмитром Яковичем Телегіним (і я при ньому) щорічно виїздила на розкопки мезолітичних стоянок Огринь 8 під містом Дніпропетровськом та Ласпі 7 у Криму.

Мезоліт — доба мисливців на лісових копитних (лось, тур, олень, косуля, кабан) лісів післяльодовикової Європи. Після танення льодовика близько 10 тисяч років тому Європа вкрилася суцільними лісами, а первісні мисливці почали влаштовувати свої стоянки на піщаних підвищеннях понад річками — надзаплавних терасах та дюнах.

Мої пошуки мезолітичних пам'яток Полісся зводилися до перевірки країв терас та дюнних підвищень у заплавах поліських річок на предмет наявності характерних крем'яних виробів мезолітичної доби. Часто мезолітичні артефакти опинялися на поверхні внаслідок господарчої діяльності людей. Випас худоби чи розорювання дюн призводило до знищення трав'яного покриву з подальшим перевітанням піщаної поверхні вітром. Як наслідок, археологічні артефакти, що зазвичай залягають на глибині 20-60 см, опинялися на поверхні дюни, нерідко вкриваючи її густо, як «паркет».

Дюнні підвищення понад річками приваблювали людей починаючи з мезоліту до нашого часу включно. Тому згаданий «паркет» із різночасових археологічних артефактів на поверхні зруйнованих дюн подеколи нагадував справжній музей просто неба, де разом із кременем мезолітичного часу траплялися старожитності різних часів та народів. Віднайшовши таку поруйновану людиною, худобою та вітром стоянку, археологи спочатку збирають «підйомний матеріал». Наступний етап — це шурфування в пошуках уцілілих від руйнування ділянок культурного шару, перспективних для майбутніх досліджень. Лише після цього на вцілілих ділянках закладається повноцінний археологічний розкоп.

Першою мезолітичною пам'яткою, на яку я здійснив навесні 1973 року кілька виїздів, зокрема один триденний, з наметом та лопатою, була вже згадувана стоянка Таценки, що на сорок кілометрів південніше Києва. До того востаннє я був на ній перед армією, навесні 1969 року. За чотири роки місцевість змінилася до непізнаваності. На місці піщаних дюн, колись засипаних різноманітними археологічними рештками, височіли

величезні бетонні цехи Обухівського паперового комбінату, який ось уже півсторіччя тішить мешканців України знаменитим обухівським туалетним папером. Однак стоянка Таценки зберіглася, хоча й заросла соснами та верболозом.

З ранку до вечора я розширював свій розкоп у пошуках дрібних мезолітичних кремінців, а з настанням темряви ночував у наметі. Вдалося з'ясувати, що мезолітичні кремені залягали на глибині 60-80 см у пісках нижньої частини сучасного ґрунту, що геологічно відповідає ранньому мезоліту — 9-8 тисяч років тому. Колекція кременів, що перевищувала чотири тисячі екземплярів (зокрема близько двохсот знарядь із ретушшю) лягла в основу однієї з перших моїх статей¹⁰.

У тому ж 1973 році я розпочав пошуки мезоліту в долинах річки Тетерів та її притоки — річки Здвиг, що на північ від Києва. Зранку вихідного дня доїжджав електричкою до станції Бородянка на Здвигі або Тетерів на однойменній річці й рухався долиною уздовж річки, обстежуючи піщані дюни, доки не починало смеркатися. Тоді з найближчого села повертався автобусом до Києва. Були випадки, коли запізнився на останній автобус, і доводилося ночувати в лісі на купі листя чи хвої, у нашвидкуруч збудованому з гілок курені.

Під час моїх перших недільних вилазок вдалося відкрити велике скупчення мезолітичних та неолітичних стоянок на піщаних дюнах поблизу станції Бородянка, точніше неподалік залізничного мосту через річку Здвиг. Також на цих піщаних дюнах заплави Здвига виявлені багаті поселення зарубинецької культури та часів Русі.

¹⁰ Залізник, 1976.

Часом у мандрах по Полісся мене супроводжував хтось із моїх друзів. Так ранньої осені 1973 року разом з товаришем по археологічному гуртку палацу піонерів Яковом Гершковичем (він уже доктор наук і працює в Інституті археології НАНУ) ми обстежували верхів'я річки Здвиж. Відкрити нами стоянку Лазарівка я неодноразово досліджував пізніше, і в наш час вона є однією з ключових неолітичних пам'яток Київщини.

Щоб мати помічників у своїх мандрах по долинах річок Київського Полісся я надумав організувати гурток юних археологів при відділі первісної археології Інституту, в якому працював лаборантом. Його прообразом був гурток Д. Я. Телегіна, який функціонував при відділі протягом 1967-1970 рр. і розпався природним шляхом, коли його учасники закінчили школу і пішли в самостійне життя. Саме з нього у шкільні роки починали свою археологічну кар'єру такі знані українські археологи як Б. Магомедов, Р. Терпиловський, Р. Орлов, Б. Буйських та ін. Автор цих рядків був дещо молодшим за них і відвідував гурток юних археологів в Палаці піонерів на Печерську, який вів В. М. Гладилін.

Восени 1973 року в бібліотеці мікрорайону Відрадний, поряд із будинком, де я мешкав з батьками, я познайомився з дев'ятикласником Сергієм Балакіним. Він перемальовував з енциклопедії ручне рубило, чим і привернув мою увагу. Я запросив його на екскурсію до Інституту археології. Врешті-решт Сергій приєднався до моїх мандрів у пошуках мезоліту в долинах поліських рік.

У 1974 році до нашої компанії приєднався семикласник Вадим Степанчук, який на той час почав колекціонувати монети. Я подарував Вадиму свою шкільну нумізматичну колекцію, з

якої починалася моя археологія. Адже за неписаним законом фаховий археолог не повинен колекціонувати старожитності, зокрема й монети. Вадим Миколайович Степанчук кілька років тому захистив докторську дисертацію і працює зі мною у відділі археології кам'яної доби Інституту археології НАНУ. Він фахівець із нижнього та середнього палеоліту, про що я мріяв на початку своєї археологічної кар'єри, шукаючи палеоліт у Закарпатті під проводом мого першого вчителя В. М. Гладиліна. Монети з моєї шкільної колекції збереглися у Вадима Миколайовича до нашого часу.

Протягом 1974-1976 років при відділі кам'яної доби ІА УРСР утворився археологічний гурток, до якого, крім Сергія та Вадима, увійшли школярі Дмитро Нененко, Сашко Пархомовський, Сашко Крушинін. У 1975 році останній привів до гуртка свого однокласника Дмитра Нужного, який пізніше став відомим дослідником мезоліту та верхнього палеоліту України, кандидатом наук.

Узимку я читав гуртківцям імпровізовані лекції з археології. Дмитро Якович постійно підкидав школярам-гуртківцям якусь просту роботу — помити та пошифрувати минулорічні знахідки, замальовати якийсь черепок чи крем'ях для річного звіту тощо. Це шифрування та замальовування колекцій артефактів знайомило школярів з основами лабораторної роботи археологів. А навесні та восени, доки давала можливість погода, щонеділі гурток виїздив на одноденні екскурсії в пошуках мезоліту по річках Київської області — Стугна, Ірпінь, Здвиж, Тетерів, Уж та інші. Часом із лопатами й наметами виїздили на два-три дні покопати якусь від-

крити нами раніше мезолітичну стоянку. «Куди в метро з лопатами!» — кидалася до нас контролерка на вході в підземку. Гострий на язик Дмитро Нужний незмінно відповідав: «Метробуд. На зміну». Часом допомагало, а іноді примушували «задохлити» лопати поліетиленовими пакетами.

Наші вилазки на стоянки Київщини здійснювалися на власному ентузіазмі й за власні мінімальні кошти (мал. 17). В умовах спартанського побуту з відповідним йому харчуванням особливо популярним був салат «Здоров'я», коли у велику миску кришився чорний хліб, цибуля, додавалася сіль, і все це поливалося олією. Страву споживали гуртом, ложками з однієї миски, щоб не бруднити інші.

Такі доволі екстремальні виїзди на мезолітичні стоянки з ночівлею в наметах приваблювали в гурток поповнення. Саме з цього гуртка дехто із сучасних київських археологів (Сергій Балакін, Вадим Степанчук, Дмитро Нужний) ще у шкільні роки розпочав свою археологічну кар'єру. Влітку 1974-1977 років ми з гуртківцями працювали у складі експедиції Дмитра Яковича Телегіна на розкопках поселення Огринь, на березі Дніпра під Дніпропетровськом.

На зорі моїх досліджень мезоліту Полісся, а саме протягом 1973, 1974 років у ході розкопок стоянок Лазарівка та Бородянка на р. Здвиж, була розроблена власна проста і ефективна методика розкопок піщаних стоянок методом вертикальної зачистки. Як зазначалося, переважна більшість стоянок Полісся розташована на краю піщаної борової тераси, що височить над заплавою річки на 2-3 м. Дослідження пам'ятки починалося із зачистки краю тераси в місці де були

знайдені характерні крем'яні артефакти. Зачистка — це вертикальний уступ уздовж краю тераси всередньому 60-80 см заввишки. Він давав можливість виявити стратиграфію пам'ятки та рівень залягання і насиченість її культурного шару. Характерні кремені доби мезоліту та неоліту, як правило, залягали на глибинах від 20 до 80 см у жовтому підґрунті сірого лісового ґрунтового шару.

До вирівняного під шнур краю зачистки прирізалася перша лінія метрових квадратів розкопу. Інакше кажучи, за допомогою дерев'яних кілків розбивалася сітка розкопу з квадратами 1 × 1 м. Розкопщики ставали на схил тераси уздовж зачистки і зрізали її край наточеними лопатами у вертикальному напрямку зверху до низу тонкими (1-2 мм завтовшки) скибками. Натрапивши на кремень у культурному шарі лопата видавала характерний дзвін. За допомогою ножа розкопщик діставав знахідку, змивав з неї пісок у банці з водою і олівцем писав на кремені цифру, що позначала глибину знахідки від поверхні у сантиметрах. Потім він міряв лінійкою координати знахідки на квадраті і називав їх планшетистці. Зазвичай це була дівчина, що сиділа на бровці розкопу перед шеренгою розкопщиків з планшетом — чотирикутним шматком фанери з пришпиленим на ньому канцелярськими кнопками листом міліметровки. Функцією планшетистки було позначати умовними знаками на плані розкопу знахідки, координати яких вигукували розкопщики. Відщеп позначали крапкою, пластину — хрестиком, нуклеус — літерою Н, скребачку — С, різець — Р і т. д.

Лінія розкопщиків з лопатами поступово просуvalася у глиб тераси, прирізаючи нові й нові метрові лінії розкопу. Вре-

шті-решт розкоп сягав периферії стоянки, де знахідки спочатку рідшали, а потім взагалі зникали. На завершення розкопок ми отримували не лише повноцінну колекцію артефактів, а й точний план розміщення знахідок.

Цю просту і надзвичайно ефективну методику досліджень піщаних стоянок вертикальною зачисткою їх культурного шару я неодноразово застосовував при розкопках десятків різноманітних пам'яток кам'яної доби території України, шари яких залягають у рихлих, зокрема й піщаних відкладах (рис. 51, 76). Вона має цілу низку переваг над поширеною класичною практикою проходження культурного шару пам'ятки шляхом поступового поглиблення розкопу послідовними горизонтальними шарами. Застосування такої традиційної методики при дослідженні піщаних стоянок призводить до руйнації їхнього культурного шару, що залягає у рихлих піщаних відкладах. Розкопщики, стоячи на рихлому піску, що містить артефакти, своїми ногами порушують, руйнують культурний шар.

При вертикальній зачистці копачі мають змогу постійно спостерігати стратиграфію пам'ятки в профіль, вчасно виявляючи археологічні об'єкти, зокрема лінзи темнішого заповнення вогнищ та жител. До того ж зазначена методика розкопок полегшує працю розкопщиків. Вони не згинаються над розкопом, а працюють у вертикально випростаній позиції. До того ж не виникає труднощів з відвалами, які не викидають з розкопу на верх на бровку, а скидають вниз по схилу тераси.

Неодноразово перевіряв масштаб втрат археологічного матеріалу при проходженні культурного шару стоянки методом

вертикальної зачистки лопатою. З метою перевірки відвали розкопу пересівалися через сито з дрібними вічками. Як правило знахідки були мінімальними — кілька дрібних лусочок чи відщепів на квадратний метр стоянки. Звичайно за умови, що відвал полишив досвідчений розкопщик, а не новобранець, який ще не оволодів мистецтвом ювелірного струтання лопатою піщаних відкладів стоянки.

Навички розробленої на стоянках Полісся методики розкопок мезолітичних пам'яток з рихлим піщаним шаром були застосовані при дослідженні унікальних мезолітичних землянок півострова Огринь, що на східній околиці м. Дніпра.

Огринь

Починаючи від гирла річки Самара, що впадає в Дніпро навпроти однойменного міста, у південному напрямку тягнеться на кілька кілометрів великий піщаний масив, який має назву Огриньського півострова. На заході та півдні він обмежений Дніпром, на півночі Самарою, а зі сходу — долиною річки Шиянки (мал. 18).

До Другої світової війни місцевість мала назву Огринь, що пізніше трансформувалася в російську версію топоніма — Ігрень, Ігреньський півострів. Висловлено припущення, що топонім має тюркське походження і в перекладі значить «зле, прокляте місце». Так півострів нібито назвали татари, після того як у 1660 році їхній десятитисячний загін, що повертався з ясиром до Криму, був розбитий на переправі через річку Самару козаками Івана Сірка. За іншою версією, топонім Огринь значить «пасовисько огирів», тобто жеребців. Однак не виключено, що сам термін «огир» теж тюркського походження й дослівно значить «злий кінь».

Відоме багаточисленне поселення Огринь 8 розташоване на північно-західному узбережжі півострова Огринь. Пам'ятка тягнеться смугою уздовж берега піщаного мису, що ліворуч від гирла Самари. Його поверхня в наш час піднімається на тричотири метри над рівнем водосховища, яке розмиває берег із різночасовими культурними нашаруваннями.

Поселення виявив Михайло Олександрович Міллер на початку 30-х років ХХ століття в процесі обстеження берегів майбутнього водосховища, що утворилося завдяки будівництву ДніпроГЕСу. Дослідник розкопував пам'ятку у 1931, 1932 та у 1942 роках. У повоєнні 1945, 1946 роки стоянку досліджував Анатолій Володимирович Добровольський (1949). У процесі розкопок стоянки була виявлена складна стратиграфія з численними культурними нашаруваннями від мезоліту до Русі включно. Досліджено кілька скорчених поховань доби енеоліту. У нижньому мезолітичному шарі виявлено скупчення спаленого очерету та рештки обвуглених жердин, які інтерпретували як залишки каркасу куреня мезолітичних мисливців та рибалок.

Головні відкриття на стоянці сталися під час тривалих робіт експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д. Я. Телегіна у 1973-1976, 1978, 1982, 1986, 1988, 1990 роках. Протягом 70-80-х років на пам'ятці досліджено більше тисячі квадратних метрів мезолітичного поселення з рештками десяти великих зимових землянок з яскравим крем'яним та кістяним інвентарем мезолітичної доби. Результати дослідження мезолітичної стоянки Огринь 8 Д. Я. Телегін видав у авторській монографії 2002 року¹¹. Автор цих рядків працював у складі Огринської експедиції у 1973-1976 (мал. 19), 1986 роках, а влітку 2018-го досліджував пам'ятку на чолі Археологічної експедиції Національного університету «Києво-Могилянська академія»¹².

Поверхня пам'ятки вкрита товщею жовтого навіяного вітром піску потужністю від двадцяти сантиметрів до метра. Він був

¹¹ Телегін, 2002.

¹² Залізник, 2019.

принесений вітром із внутрішніх теренів півострова внаслідок перевіювання поверхні піщаної тераси у ХХ столітті. Інтенсивна господарча діяльність у першій половині минулого століття, зокрема вирубка лісів та випас худоби, призвели до знищення трав'яного покриву та початку вітрової ерозії піщаних відкладів, що містили артефакти останніх дев'яти тисяч років. Очевидці свідчать, що в повоєнний час значні території півострова перетворилися на піщану пустелю, вкриту дюнами та барханами, між якими суцільним «паркетом» лежали старожитності різних археологічних епох. Величезні колекції археологічних матеріалів з пісків Огрині збирали як співробітники Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького, так і численні краєзнавці.

Північно-західному узбережжю Огринського півострова, на якому розташоване багаточислове поселення Огринь 8, «пощастило» в тому, що його поверхню засипало піском, принесеним вітром із сусідніх територій. Навіяний вітром, практично стерильний від знахідок пісок врятував культурні шари пам'ятки від руйнації природними факторами та чорними копачами. Потужність металошукачів останніх десятиліть, щоб пробитися через метрову товщу піску до археологічних артефактів.

Однак навіяний вітром шар піску не міг врятувати пам'ятку від розмиву водами озера ім. Леніна, що утворилося в 30-х роках минулого століття внаслідок будівництва в Запорозжі греблі ДніпроГЕСу. В урвищах уздовж берега водосховища відкрилися котловани землянок мисливців та рибалок доби мезоліту з яскравими археологічними знахідками, дослідження яких і було головною метою експедиції Д. Я. Телегіна (мал. 20).

До її складу в середньому входили близько п'ятнадцяти учасників: з десяток школярів-гуртківців і студентів та четверо-п'ятеро «дорослих» археологів (Д. Я. Телегін, я, кілька волонтерів). Після Дмитра Яковича я був найстаршим за віком членом експедиції (23-27 років), що значною мірою, визначило мої експедиційні функції та обов'язки коменданта табору та керівника розкопу під час відсутності начальника експедиції.

Дмитро Якович вважав, що експедиції чисельністю більше п'ятнадцяти учасників стають малокерованими. На мою думку, чисельність експедиційного колективу значною мірою визначається місткістю кузова експедиційної автомашини.

У нашому розпорядженні була вантажна машина, у кузові якої під тентом доставляли з Києва на місце робіт експедиційне майно та людей. Грамотне завантаження експедиційної машини — це наука, що межує з мистецтвом. На дно складаються металеві речі, причому найважчі наперед, ближче до кабіни, — залізна піч, лопати, ящики з продуктами, відра, каструлі тощо. Усе це залізо перекривають м'якими речами (спальними мішками, наметами, ковдрами). Зверху розстеляється брезентовий тент, на якому влаштовуються люди — десятеро-дванадцятьоро чоловік, а нерідко й більше. Начальник експедиції їде в кабіні поряд із водієм.

По прибуттю на місце розкопок машину розвантажували й будували стандартний наметовий табір. Оптимальним місцем для табору вважалося узлісся якогось лісового масиву поза межами населеного пункту. Важливими факторами нормального існування є наявність достатньої кількості дров, питної води, тині від дерев.

Епіцентром життєдіяльності табору завжди була кухня, а її душею — піч. Предметом гордоців Дмитра Яковича і своєрідним символом експедиції була залізна піч його власної конструкції. Вона являла собою зварений із залізного листа паралелепіпед розміром $1 \times 0,3 \times 0,3$ метра з дверцятами, двома конфорками і жерстяною трубою, яку знімали під час транспортування (мал. 53).

Кілька років тому я дізнався, що залізна піч саме такої конструкції поширилась у другій половині ХХ століття серед оленярів сибірської тундри — ненців, хантів, мансі, нганасанів, чукчів, коряків та інших. Такі печі зі складною з'ємною жерстяною трубою замінили відкриті вогнища з триногами в чумах корінних народів Сибіру. Можливо, конструктивні особливості портативної печі оленярів Півночі якийсь українець підглядеві у чумі чукчів десь на Колімі.

Неподалік печі будували з дошок довгий обідній стіл з лавками, над яким напинався великий брезентовий тент від сонця та дощу. Поряд із кухнею ставили великий господарський намет для зберігання експедиційного майна та продуктів харчування. Під зовнішню стінку намету складали лопати, відра, каструлі, бідони з питною водою тощо. За продуктовим наметом, у затінку, копали невеликий, вкритий гіллям погріб для зберігання овочей.

Дорослі члени експедиції мешкали в індивідуальних наметах. Спали в спальниках на розкладачках — портативних складних ліжках з дюралевим каркасом, на який був натягнутий цупкий брезент. Студентам та «піонерам» розкладачок не видавали бо вони їх швидко ламали, вмощуючись на них по кілька душ. Тому експедиційна молодь спала в наметах по кілька мешканців на

матрацівках. Як і розкладачка матрацівка була характерним елементом експедиційного побуту радянських часів. Це був великий полотняний мішок довжиною під 2 метри, який набивали соломною з колгоспної скирти, а в кращому випадку сухим сіном. Кілька таких мішків з сіном затитали до намету, а зверху розстелили спальні мішки або ковдри. Як на мене це не найгірший варіант ночівлі. Після розпаду СРСР наприкінці ХХ ст. розкладачки та матрацівки зникли з експедиційного побуту. Їх замінили різні легкі і портативні каремати зі штучних матеріалів.

Житлові намети ставили виходами до кухні, щоб чергові могли їх бачити й контролювати табір, коли більшість його мешканців працювала на розкопі. Намет начальника експедиції ставився також із видом на центр наметового містечка. Він був дещо більшим за інші помешкання, бо крім основної функції помешкання начальника був ще й сховищем найбільш цінного майна та матеріалів, зокрема основи експедиційного раціону — тушківки і згустівки. Завершальним акордом табірної будівництва було копання великої ями для сміття та облаштування двох туалетів.

Розклад експедиційного життя був стандартний: о 5-й ранку прокидалися двоє чергових і готували сніданок; о 6-й піднімали табір, снідали; з 7-ї по 13-ту годину працювали на розкопі; о 14-й обід; у другій половині дня — вільний час. Вільним він був лише від робіт на розкопі, але господарські питання (заготівля дров, забезпечення водою, поїздки за продуктами тощо) вирішувалися по обіді. О 19-й вечеряли, а о 23-й -відбій.

Дмитро Якович прокидався рано, разом із черговими, і керував приготуванням сніданку. «Хто рано встає, тому Бог

дає», — казав він. Його звичка готувати сніданок разом із черговими передалася й мені.

Харчування в експедиції обмежене похідними умовами, мізерним фінансуванням, а найбільше — пріснопам'ятним дефіцитом продуктів за доби розвиненого соціалізму. На харчування однієї людини на добу надавалася жалюгідна сума — 1 рубль 25 копійок. Однак навіть маючи якісь гроші, купити потрібні харчі було дуже проблематично.

Про славнозвісний радянський дефіцит продуктів ходили численні анекдоти. Пригадую один з них. Заходить чоловік до гастроному, потрапляє до м'ясного відділу і питає: «Скажіть, будь ласка, а чи немає у Вас риби?». «Шановний, — відповідає м'ясник, — у нас немає м'яса, а риби немає у сусідньому, рибному відділі». Кожен начальник експедиції тих часів повинен був володіти мистецтвом прогодувати експедицію в умовах злиденного бюджету і тотального дефіциту харчів.

Готуючись до виїзду на розкопки експедиція значну частину харчів купувала в Києві, бо столиця забезпечувалася продуктами краще ніж провінція. Закуповували різні макаронні вироби, крупи, чай, печиво, рибні консерви, олію, різні овочі (капусту, моркву, буряк цибулю, навіть картоплю). Купували 5-7 кг дешевого магазинного сала по 2-3 руб. кг, яке навіть в голодні роки радянського дефіциту не користувалося популярністю в киян. Сало різали на шматки, пересипали сіллю з перцем і складали у трилітрові банки. В експедиції з нього робили бутерброди для «перекусів» на розкопі. На салі також смажили цибулю та моркву для заправки борщу та незмінних макаронів. Але за 10-15 днів через літню спеку сало могло зіпсуватися,

тому його слід було перетопити на сковороді. Надалі бутерброди для «перекусів» вже робили зі смальцю.

Стратегічними продуктами, без яких неможлива ніяка експедиція, було тушковане м'ясо (тушківка) та згущене молоко (згустівка) у жерстяних банках. У радянські часи у відкриту торгівлю вони практично не надходили. Тому Інститут археології замовляв ці дефіцитні продукти заздалегідь, ще взимку, через райком партії. А навесні кожна експедиція отримувала по кілька ящиків омріяних дорогоцінних банок. Тому на експедицію з п'ятнадцяти членів Дмитро Якович виділяв на день по три банки тушківки і по дві банки згустівки.

Типовий денний експедиційний раціон — макарони-рожки з тушківкою на сніданок; борщ чи суп із тушківкою на обід; рис чи та ж вермішель зі згущеним молоком на вечерю. Також чай, компот, печиво, ікра баклажана, салат із капусти, огірків та помідорів (якщо вони були). Як не дивно, овочі (помідори, огірки, капуста, морква, цибуля й навіть картопля) у 1970-80-х були у великому дефіциті. Якщо в Києві все це ще можна було купити, то на місці робіт експедиції овочі доводилося постійно розшукувати. Щоб прогородувати вічно голодних «піонерів» (як неформально ми звали школярів-гуртківців), доводилося іноді звертатися до напівлегальних методів добування їжі, про що йтиметься далі.

Убогий експедиційний раціон швидко приїдався «піонерам» та студентам-практикантам, які ніколи не страждали відсутністю апетиту. За тиждень традиційного харчування, як правило, знаходилося двійко ентузіастів, які пропонували насмажити на вечерю картоплі чи оладків. Ця народна ініціатива була неминуча і невідворотна кожного експедиційного сезону

як схід сонця вранці чи початок навчального року восени. Досвідчені начальники експедицій добре знали, що попри перевірену роками безглуздість пропозиції та великі ресурсні витрати (картопля, олія, дефіцитні дрова) боротися з народною ініціативою марна справа.

Епопея смаження картоплі на одній експедиційній сковороді на 15-20 голодних членів експедиції починалася по обіді і тривала кілька годин до вечері. Доки досмажувалася остання порція — посмажена годину чи дві тому картопля вже заholола і посиніла. Мовчки з'ївши на вечерю свою порцію холодної і напівсирої картоплі «піонери» вже більше до кінця експедиції не проявляли ініціативи на кухні і сприймали макарони з тушківкою як єдину, перевірену часом страву справжніх археологів.

Один з днів тижня обов'язково проголошувався вихідним і втомлені розкопом та одноманітною їжею «піонери» та студенти після сніданку гуртом їхали до найближчого міста смакувати біляшами та морозивом. Старша частина експедиціонерів лишалася сторожувати табір і насолоджуватися тишею і спокоєм від гіперактивних «піонерів». Втомлені мандраами та спекою студенти і «піонери» вже поночі поверталися додому, радіючи, що нарешті взагалі дісталися до рідного намету. За тиждень процедура відвідин найближчого «культурного центру» експедиційною молоддю неминуче повторювалася.

Наметовий табір експедиції Д. Я. Телегіна на Огріні в 70-х роках минулого століття розміщувався неподалік від розкопу, під поодинокими деревами серед дюн та барханів півострова. Через відсутність тіні вдень у наметах було спекотно, як у печі. Тому після розкопу, у пообідній час, життя експедиції концентрувалося в тіні великого полотняного тенту, розтягнутого над

довгим обіднім столом. Розташування табору на березі Дніпра дещо рятувало нас від спеки, оскільки в будь-який момент можна було охолодитися в річці.

Культурні відклади багаточислової пам'ятки Огринь 8 мають потужність близько двох метрів. Особливо багаті колекції походять із верхнього киеворуського шару XII-XIII століть, середньостогівського могильника IV тисячоліття до нашої ери та з унікальних землянок мезолітичного часу VIII тисячоліття до нашої ери (мал. 21). Саме останні найбільше цікавили начальника експедиції Д. Я. Телегіна, і мене разом із ним.

Коли у 1934 році внаслідок будівництва греблі ДніпроГЕСу утворилося водосховище й рівень води піднявся, то край терасового підвищення почав інтенсивно розмиватися річкою, особливо під час весняних повеней. У берегових урвищах мису відкрилися котловани мезолітичних землянок, що виглядали як лінзи сірого від попелу піску з крем'яними та кістяними артефактами, кістками впольованих мешканцями жител тварин (мал. 20).

Дмитро Якович був твердим прибічником старої методики розкопок археологічних пам'яток, яку здавна застосовували для досліджень поселень епохи бронзи, скіфського часу, античних, ранньослов'янських, давньоруських селищ та міст. Вона передбачає графічну та фотофіксацію лише археологічних об'єктів — жител, фундаментів, господарчих ям та унікальних знахідок. Масовий матеріал (непоказові дрібні уламки кераміки, вироби з кременю, кістки тварин тощо), як правило, не лише не фіксували на плані, а нерідко, після підрахунку, лишали на місці розкопу.

При дослідженні стоянок кам'яної доби на плані фіксуються не лише об'єкти (житла, господарчі ями, вогнища тощо), але й усі знахідки від дрібного відщепу кременю до вишуканого знаряддя праці. Усі знайдені в розкопі артефакти у складі колекцій надходять до фондів Інституту археології для довічного зберігання. Детальніша фіксація всіх знахідок на пам'ятках палеоліту чи мезоліту потребує дрібнішої сітки розкопу — 1×1 м, а не 2×2 м, як для пізніших епох.

Коли в серпні 1973 р. було виявлено в береговому урвищі Огрінського півострова перше мезолітичне житло, Дмитро Якович силами підлеглих розбив над житлом сітку розкопу з квадратами 2×2 м. На кожен квадрат було поставлено по 2 копачі з лопатами, які послідовно проходили горизонти розкопу на штик лопати. Знахідки з кожного горизонту прокопки потужністю 20 см на плані не фіксувалися, а гамузом складалися в один пакет, як це традиційно було прийнято при розкопках пам'яток пізніших епох.

Мою пропозицію застосувати більш докладну методику фіксації знахідок, використану мною на Поліссі, Дмитро Якович спочатку відкинув зі словами: «А що це нам дасть? Тільки час втратимо». Однак він не був людиною впертою і часом дослухався думки оточуючих. Врешті решт за кілька днів я переконав його спробувати застосувати для розкопок огрінських землянок елементи методики дослідження піщаних стоянок Полісся. «Бачу, що ти з мене не злізеш. Роби як знаєш!», - махнув він рукою.

Однак «робити як знаєш» Дмитро Якович мені попервах не дозволяв. Він погодився на заміну 2-х метрової сітки на дріб-

нішу з квадратами 1×1 м. Також дозволив розбирати культурний шар не перекопкою зверху, розтовкуючи його ногами, а зрізати 20-см горизонти відкладів, стоячи збоку вертикальним зістругуванням ножем чи лопатою. Однак фіксувати знахідки на окремих планах для кожного 20-см горизонту не було дозволено, «щоб не знижати темп робіт». Лише придонну частину відкладів землянки було дозволено зафіксувати докладно на окремому плані.

За кілька сезонів розкопок на Огріні була розроблена і відпрацьована на практиці ефективна і оригінальна методика дослідження землянок доби мезоліту, яка була застосована мною пізніше у 1994, 1995 роках на розкопках мезолітичних жител стоянки В'язівок 4А поблизу Лубен на Полтавщині.

Дмитро Якович ставився до моїх методичних новацій скептично і відмовився від них у 1990 р., коли розкопав вже без моєї участі останню з досліджених мезолітичних землянок Огріні (№10). Зробив він це по старій методиці з сіткою великих квадратів 2×2 м та без індивідуальної фіксації знахідок навіть на дні землянки.

Загалом експедицією Д. Я. Телегіна на Огріні досліджено рештки десяти великих, округлих у плані напівземлянок. Житла були розташовані в ряд уздовж краю піщаної борової тераси¹³ Дніпра, що піднімалася на п'ять-шість метрів над затопленою водосховищем заплавою. Котловани жител зі слідами вогнищ на дні були заповнені сірим від попелу піском із великою кількістю панцирів прісноводних молюсків прудянки, крем'яних

¹³ Борова тераса — розташована безпосередньо над заплавою річки (луговою терасою). У давнину була вкрита сосновими борами.

та кістяних знарядь, гранітних дисків, уламків перепалених каменів, кісток ссавців (тур, олень, косуля, кінь, кабан), водоплавних птахів, риб (сом, щука, лящ) тощо.

Аналіз фауни стоянки свідчить, що більше 85% м'яса її мешканцям давало полювання у прибережних лісах на тура — величезного бика, що був прашуром домашньої корови (мал. 22). Дмитро Якович навіть вважав, що на стоянці могли відбуватися спроби домістикації турів. Генний аналіз кісток найдавніших домашніх корів неолітичної Європи останніх років показав, що вони є прямими нащадками турів Близького Сходу, а не Європи.

У заповненні землянок знайдено характерний для кукрецької мезолітичної культури дрібний (мікролітичний) крем'яний інвентар (мал. 23). Серед численних відщепів кременю траплялися олівцеподібні нуклеуси (мал. 23, 14), з яких знімалися тоненькі дрібні мікропластинки, що вставлялись у спеціально прорізані пази кістяних наконечників списів (мал. 23, 15-18). Знайдено багато невеликих округлих скребачок для вичинки шкір (мал. 23, 20-26), різці (мал. 23, 27-34), загадкові вкладені кукрецького типу, господарче призначення яких на сьогодні остаточно не з'ясовано (мал. 23, 1-6).

Серед кістяних виробів привертають увагу наконечники списів із пазами для закріплення за допомогою смоли гострих крем'яних пластинок (мал. 24, 1-7), наконечники стріл із розщеплених уламків пташиних кісток (мал. 24, 12, 13, 15), різноманітні шила та проколки (мал. 24, 10, 11, 14, 16). У заповнення землянок траплялися плоскі, округлої форми диски з граніту діаметром 5-20 сантиметрів. Менші з них слугували грузилами

рибальських сітей, більші використовували як знаряддя для викопування котлованів землянок.

Багаті матеріали мезолітичного поселення Огринь 8 дають підстави вважати його зимовим стійбищем прирічкових мисливців та рибалок і реконструювати їхній річний господарський цикл. Взимку вони мешкали всією общиною з п'яти-семи малих сімей в одній-двох великих землянках, харчуючись м'ясом упольованих у прирічкових лісах копитних, насамперед турів, та літніми запасами риби. Із приходом весняного тепла велику зимову землянку, де іноді проживало кілька споріднених сімей однієї общини, залишали її мешканці, і окремі сім'ї чисельністю в середньому п'ять-сім осіб переселялися до легких куренів безпосередньо на березі річки. Рятуючись від комах, обирали миси, острови та піщані коси, що добре обвівалися вітром. Тут рибалили до осені, заготовляючи рибу на зиму. З приходом осені п'ять-сім споріднених сімей однієї общини поверталися на традиційне місце зимівлі на підвищеній ділянці берега. Колективно ремонтували минулорічну землянку або будівельний матеріал із неї використовували при будівництві нового зимового житла неподалік від попереднього. При чому котлован останнього поступово заповнювався сміттям.

Отже, низка землянок уздовж берега півострова Огринь — це сліди багаторазових зимівель однієї общини мезолітичних мисливців та рибалок чисельністю приблизно тридцятіро осіб. Радіокарбонівий аналіз по ізотопу С-14 засвідчив, що огрінські землянки датуються восьмим тисячоліттям до нашої ери.

Розкопки Огрінського поселення супроводжувалися не лише науковими відкриттями, а й різноманітними пригодами.

Останні нерідко були пов'язані з нетрадиційними способами забезпечення їжею вічно голодних піонерів-гуртківців.

Одного разу в Дніпрі поблизу нашого розкопу риболовецький радгосп поставив уздовж очерету сіті. Щоранку ще вдосвіта чергові на чолі з кимось із дорослих членів експедиції «ловили» рибу в цих радгоспних сітях. Тривалий час ми їли на обід смачну юшку. Пізніше з'ясувалося, що місцеві рибалки прекрасно знали про наш нелегальний рибний промисел, однак із делікатності вдавали, що ні про що не здогадуються. Лише згодом при нагоді бригадир рибалок сказав мені: «Хлопці, рибу беріть, тільки не рвіть сіті».

Пам'ятаю, як одного разу перед світанком мене розбудив плюскіт, що долинав із берега Дніпра. Дивувало, хто серед ночі надумав купатися? Вибрався з намету і в передранковій напівтемряві побачив якесь тіло, що ворушилося на міліні. Виявилося, що це величезний напівживий сазан, очевидно, оглушений гвинтом якогось човна. Риба була настільки велика, що сам я не міг її витягти з міліни на берег. Її вкривала золота луска завбільшки з п'ять копійок. Разом із черговими ми ледь дотягли рибину до кухні.

Коли табір підняли на сніданок, то здивуванню й радості в передчутті смачних рибних страв не було меж. Від розкопу звільнили в допомогу черговим хлопця та дівчину, щоб вони впоралися з рибиною і приготували на обід юшку. У нарізаному вигляді м'яса коропа набралось півтора відра. Увесь день варили та смажили рибу, їли її в обід і на вечерю. Експедиція з п'ятнадцяти душ, попри постійний «вовчий» апетит «піонерів», за день так і не впоралася з рибиною. На ранок через спекотну погоду рештки коропа зіпсувалися, тому їх довелося

кинути в Дніпро на корм ракам. На наше виправдання зазначу, що м'ясо цієї літньої рибини було доволі жорстке й пісне.

Пригадується ще одна драматична харчова пригода. Зранку, вирушаючи на розкоп, я дав розпорядження черговим варити на обід рис із тушківкою. За годину з табору на розкоп прибіг переляканий черговий: «Рис лізе з відра!». Уже в таборі з'ясувалося, що чергові засипали половину емальованого відра рису, залили водою і поставили на пічку. Рис розварився й почав вилазити з відра. Кажу: «Ставте на сусідню комфорку друге відро і все, що не вміщається в першому, перекидайте в друге». Пішов на розкоп, але невдовзі знову прибіг черговий: «Рис уже не вміщається і в другому відрі!». Кажу: «Бери каструлю і складай у неї зайве».

Коли повернулися з розкопу на обід, з'ясувалося, що чергові наварили два з половиною відра рису, який до того ж розварився до стану липкого клейстеру, та ще й пригорів. Було вирішено вибрати каструлю найменш пригорілого клейстеру й надати йому хоч якогось смаку банкою тушківки та смаженою на олії цибулею. Це мало допомогло, і «піонери» цього разу їли без повсякчас властивого їм апетиту.

Зазначу, що Дмитро Якович був людиною своєї рідної, зокрема вирізнявся специфічною економністю. Ні, він не заощаджував на харчуванні експедиції, але вимагав, щоб після сніданку чи обіду нічого не лишалося та не викидалося. Якщо після обіду вже ніхто не хотів добавки, він зі словами «план до двору» додавав із каструлі кожному в тарілку залишки їжі. Але якщо й це не допомагало, Дмитро Якович безнадійно махав рукою і зі словами «Ех, була не була!» висипав рештки їжі у свою тарілку.

Тому два відра рисового клейстеру зіпсували Д. Я. Телегіну настрій, і він проголосив змагання на найкращого їдака. Призом для переможця була банка дефіцитної згустівки. Брати участь у змаганні зголосилися відомі своїм нелюдським апетитом «піонери» Дмитро Нененко та Жорж Макаров (нині знаний архітектор). Вони були худі як тріски, але їли за двох. Переміг Жорж, з'ївши сім мисок рисового клейстеру й закусивши банкою згустівки. Решту пригорілого рису кинули в Дніпро на корм риbam.

Тепер це змагання видається доволі небезпечним, бо могло скінчитися лікарнею. Але, на щастя, усе обійшлося благополучно.

Мрією Дмитра Яковича було експедиційне поросся, завівши яке навесні з початком польового сезону протягом літа годували б об'їдками з експедиційного столу та травою з околиць наметового табору. Планувалося колоти вгодоване за літо поросся під осінь, «на відвальну», коли експедиція згортала роботу. Однак мрія Дмитра Яковича лишилася нездійсненою. Він господарював так економно, що об'їдків з експедиційного столу для пороссяти не лишалося.

Одного разу Дмитро Якович притяг до табору обрізок залізничної рейки й повісив його на дереві біля експедиційної їдальні. Ударами молотка по рейці чергові скликали людей на обід чи вечерю. О шостій годині ранку Дмитро Якович особисто могутнім ударом молотка по рейці переривав солодкий сон «піонерів», і ті, очманілі від потужного звуку, вискакували з наметів. Однієї ночі рейка зникла, що викликало обурення Дмитра Яковича: «Така гарна реєчка була, так якийсь бовдур вкрав на металобрухт», — скаржився він. Пізніше з'ясувалося, що

винні були зовсім не збирачі металобрухту, а наші хлопці, які вночі втопили ненависну рейку у Дніпрі.

Дмитро Якович філософськи ставився до життя. Усі проблеми й неприємності він сприймав з позиції крилатого вислову, який цитувала вся експедиція: «Якось та буде. Ще так не було, щоб ніяк не було». Цю мудрість я збагнув лише через багато років і сам часом цитую її експедиційній молоді.

Ще Дмитро Якович нічого не викидав і збирав усілякі «корисні» речі, які могли знадобитися в експедиційному побуті: цвяхи, гайки, дріт, мотузки тощо. Іржаві, погнуті цвяхи він витягав із дошок обценьками і вирівнював для використання в майбутньому. Шматки мотузок, шпагату він змотував в акуратні «бухточки» для повторного використання. Неодноразово чув від нього народну мудрість: «З того, хто ріже, а не розплутує мотузки, не буде доброго господаря».

Одного разу хвилі Дніпра викинули на берег поблизу нашого розкопу величезну сплутану рибальську сіть. Хлопці ледь притягли її до табору, чим порадували Дмитра Яковича. «Молодці хлопці, хазяйського батька діти», — похвалив він і, забувши про експедицію, зайнявся улюбленою справою — розплутуванням мотузок.

За кілька днів настало перше вересня. «Піонери» та студенти без особливого ентузіазму повернулися на навчання до Києва, а старша частина експедиції згорнула табір, завантажила майно разом з недорозплутаною сіттю у кузов експедиційної автомашини і подалася за 500 км південніше до Криму на розкопки мезолітичних стоянок у бухті Ласпі. Розплутування сіті продовжилося вже на морському узбережжі. За кілька днів ро-

боти Дмитро Якович з гордістю показав результат багатоденної праці професора — метрів зо двадцять прекрасного капронного шнура.

Невдовзі мені довелося їхати нашою машиною на закупівлю харчів для експедиції. У магазині сусіднього санаторію «Ізумруд» я побачив шнур, якому так радів Дмитро Якович, і вирішив зробити йому приємне — купив бухту шнура завдовжки п'ятдесят метрів за 1 рубль 70 копійок. Однак ефект був зворотній. Своїм подарунком я зіпсував настрої начальнику експедиції: «Краще б ти не купував і не показував мені цю мотузку», — мовив він.

Хазяйські якості Дмитра Яковича не були унікальними серед старшого покоління археологів України. Зокрема, неабиякою господарчою жилкою вирізнявся видатний український палеолітчик Іван Гаврилович Шовкопляс. У 60-ті роки минулого століття під час розкопок знаменитої палеолітичної стоянки мисливців на мамонтів у селі Добраничівка під Яготином Іван Гаврилович не міг спокійно пройти повз гайку чи шматок дроту, що валялися на сільській вулиці. Про цю особливість характеру київського професора добре знали місцеві мешканці. Експедиція обідала на польовому стані разом з місцевими механізаторами. Останні спеціально підсипали гайки та болти під стіл, за яким їли археологи, і з цікавістю спостерігали, як київський професор лізе під стіл, щоб зібрати миле його серцю залізаччя.

Ось уже багато років в експедиціях я змотую уривки шпагату в «бухточки» і розвішую їх на сучках найближчих до намету дерев — для повторного використання. Також не можу спокійно пройти повз шматок дроту, який міг би стати у пригоді в нехитрому експедиційному господарстві (мал. 25).

Багаторічні дослідження Мезолітичної експедиції ІА АН УРСР на чолі з Д. Я. Телегіним унікальних землянок мисливці мезоліту на півострові Огринь стали справжньою школою підготовки молодих українських археологів-первісників. Під час тривалих розкопок на Огріні (1973-1976, 1978, 1982, 1986, 1988, 1990 рр.) була розроблена ефективна методика дослідження складних житлових об'єктів доби мезоліту, а починаючи на той час дослідники кам'яної доби (Л. Л. Залізняк, С. А. Балакін, Д. Ю. Нужний, В. М. Степанчук, О. О. Яневич та ін.) отримали безцінний досвід польової археології.

Огринь-2018, або тридцять років потому

У липні 2018 року, за тридцять років після останніх досліджень на Огрині видатного українського археолога Д. Я. Телегіна, я знову волею долі опинився на стоянці вже на чолі власної Археологічної експедиції НаУКМА. Знайому місцину було важко впізнати. На місці піщаних дюн та барханів, засіяних на початку 70-х років минулого століття сосновими саджанцями, виріс величезний ліс із соснами 20-30 метрів заввишки. Наметовий табір експедиції облаштували в цьому сосновому лісі, неподалік від стоянки.

Наш приїзд на пам'ятку пояснювався намірами міської влади Дніпра організувати на Огринському півострові міський парк відпочинку, що неминуче призвело б до пошкоджень культурного шару пам'ятки. Охоронні дослідження 2018 року передбачали вирішення низки наукових питань: пошуки й дослідження археологічних об'єктів різних часів, поточнення стратиграфії та меж багат шарової пам'ятки. Особливо хотілося знайти рештки нових мезолітичних землянок.

На жаль, мої мезолітичні мрії не збулися. Зате Археологічна експедиція НаУКМА 2018 року натрапила на багаті матеріали з верхнього шару поселення часів Русі (XI-XIII століть). У спалених господарчих об'єктах (мал. 21) і просто в культурному шарі знайдено величезну кількість уламків характерного гончарного посуду XI-XIII століть. (мал. 26, 28-31). Значну частину

керамічного комплексу складали уламки червоноглиняних амфор кримського та візантійського виробництва, а також посуд, вкритий лискучою поливою жовтого та зеленого кольорів.

Злитки чавуну (криці) і бронзи свідчать про розвиток чорної металургії та ливарної справи. У колекції середньовічних артефактів з Огрині численні металеві речі: різноманітні ковани цвяхи, будівельні скоби, залізні господарчі та столярні ножі, точила для їх гострення, тесла для видовбування човнів, шила, рибальські гачки тощо (мал. 26, 14-27). Культурний шар містить велику кількість кісток корів, кіз, овець, свиней, а також різноманітних риб, зокрема великих сомів та осетрів. Осетри водилися в Дніпрі й ловилися навіть під Києвом до 30-х років минулого століття, доки їхній шлях угору по Дніпру на нерест не перегородили греблею ДніпроГЕСу.

Яскравою складовою колекції знахідок з киеворуського горизонту поселення Огринь 8 є різноманітні жіночі прикраси зі скла — браслети, дрібні намистини (мал. 26, 1-12; 27).

Численні уламки браслетів київського та візантійського виробництва, полив'яний посуд, імпортна амфорна тара певною мірою свідчать про заможність мешканців поселення. Криці, металургійні шлаки, різноманітний ремісничий інструментарій, імпорти (амфори та скляні браслети кримського та візантійського виробництва) дають підстави говорити про інтенсивну ремісничо-торгівельну діяльність населення Огрині часів Русі.

Вироби з руського шару поселення надзвичайно схожі з матеріалами з княжого Києва та його околиць XI-XIII століть. Особливості домобудівництва руського населення Огрині (форма й конструкція жител, глинобитні печі тощо) також

мають прямі паралелі в тогочасних будівлях Середнього Подніпров'я. Усе це свідчить про тісний культурний, економічний та політичний зв'язок руських поселень у гирлі Самари з княжим Києвом. Висловлена думка, що в Надпоріжжі в XI-XIII століттях більшість населення складали переселенці із Середнього Подніпров'я¹⁴. Нечисленність кісток коня в культурному шарі пам'ятки опосередковано свідчить про незначну частку степового елемента серед мешканців селища. Своєрідність та багатство давньоруського селища в гирлі Самари на півострові Огринь пояснюється вагомими соціально-економічними та історичними причинами, пов'язаними з феноменом Передпоріжжя.

¹⁴ Козловський, 1990, с. 158, 163.

Феномен Передпоріжжя

Дніпровський водний шлях, відомий із літописів під назвою Грецький, або шлях «з варяг у греки», відіграв надзвичайну роль у становленні, економічному та політичному розвитку держави Русь. Сама держава виникла й консолідувалася навколо контрольних пунктів на цьому торговельному шляху, найбільшими з яких були Київ, Смоленськ, Новгород, Полоцьк. Важливу функцію на дніпровській річковій магістралі здавна відігравало Передпоріжжя — місцина при впадінні річки Самари в Дніпро, нижче якої безпосередньо починалися небезпечні пороги (мал. 18). У наш час територію Передпоріжжя займає мегаполіс Дніпро, на виникнення й розвиток якого суттєво впливали природно-географічні особливості та соціально-економічні фактори регіону, що був своєрідною брамою перед грізними дніпровими порогами.

Про панівну роль Передпоріжжя на дніпровському магістральному шляху свідчить будівництво поляками у 1635 році фортеці над Кодацьким порогом для контролю за переміщенням по Дніпру війовничого козацтва та товарів на Січ. Катерина II також не випадково обрала Передпоріжжя для Катеринослава — однієї зі столиць імперської провінції Новоросія.

У Передпоріжжі не лише перетиналися річкові та сухопутні торговельні шляхи, а й відбувалося своєрідне переформатування дніпровської торговельної магістралі. Справа в тому, що

відносно безпечно подолати пороги водою можливо було лише під час весняної повені. Тому більшу частину року купці оминали небезпечні пороги східним річковим шляхом. Кораблі заходили з Дніпра в Самару, далі притокою Самари річкою Вовчі Води (Вовча) досягали вододілу з річкою Кальміус, до якої потрапляли волоком. Кальміусом судна спускалися до Азовського моря і пливли до соляних промислів Криму або через Керченську протоку в Чорне море до Константинополя. Зрозуміло, що річковий шлях Самарою, Вовчими Водами, Кальміусом функціонував і в зворотному напрямку¹⁵.

Тому всі кораблі, що рухалися Грецьким шляхом на південь, незалежно, йшли вони через пороги навесні чи обходили їх річками східніше, зупинялися на кілька днів перед першим Кодацьким порогом, у Передпоріжжі, тобто в Огрінській затоці поблизу гирла Самари. Судна готували до подолання небезпечних порогів, поповнювали припаси, шукали досвідченого лоцмана, очікували сприятливої погоди тощо.

Таким чином, гирло Самари перед першим Кодацьким порогом було важливим перехрестям великих торгівельних шляхів. Вочевидь, у таких місцях виникали поселення, що обслуговували вузол річкових та сухопутних шляхів. Специфічна функція таких поселень зумовлювала відповідну інфраструктуру з різними майстернями, лавками, корчмами складами тощо. Їхніми мешканцями були кваліфіковані ремісники — ковалі, теслі, а також лоцмани, купці, торговці різноманітним реманентом, крамом та провіантом для далекої подорожі. Поселення виконувало функцію перевального пункту, де завантажувалися

¹⁵ Бінкевич, Камеко, 2008, с. 11-13.

та розвантажувалися торгівельні судна. Тут функціонували традиційні торжища, на яких відбувалися торгівля та обмін між місцевим осілим населенням, кочовиками та прибулими здалеку купцями.

Саме в таких місцях як Огрінська затока в гирлі Самари (мал. 18), вочевидь, мешкали літописні бродники. Вперше про них згадує Руський літопис під 1147 роком. Скудні літописні дані породили значний різнобій у розумінні різними дослідниками соціального статусу, етнічного складу, характеру занять бродників. Однак практично всі автори визнають, що ця категорія середньовічного населення півдня сучасної України отримала свою назву через проживання поблизу переправ через ріки (бродів), які вони контролювали та обслуговували в ролі провідників та охоронців¹⁶. Вочевидь, серед мешканців огрінських поселень XI-XIII століть, розташованих на бродях з лівого берега Самари дніпровськими островами на правий берег Дніпра, були і провідники-бродники, які забезпечували переправу через Самару та Дніпро. А чи не в їхньому середовищі народилося відоме прислів'я: «Не знаючи броду — не лізь у воду»?

Здається не випадковим, що розквіт Огрінського поселення збігся з перемогами київських князів над половцями на початку XII століття. У цей час під проводом Володимира Мономаха поновлено контроль Києва над торговим шляхом по Дніпру до Чорного моря. У 1103 році руські дружини «на конях і в лодіях прийшли нижче порогів і стали в Протовчах, на Хортичім острові». З Хортиці військо рушило на схід і розбило

¹⁶ Котляр, 1969; Козловський, 1990, с. 165-170.

половців на річці Молочна (літописна річка Сутінь). У наступні роки Володимир Мономах разом із сином Мстиславом «загнав половців за Дон, за Волгу, за Яїк», як сповіщає Іпатівський літопис.

Руське селище на Огрині не має земляних укріплень, а знахідки зброї в його культурному шарі нечисленні. Це свідчить про відносно мирне життя на Огрині в XII столітті. Однак на початку XIII століття Київ знову втратив контроль над Передпоріжжям. І сталося це через новий наступ Степу на Русь, коли монголо-татарські орди поклали край самому існуванню Огринського поселення. Про ці драматичні події свідчать численні згарища та чорний від деревного вугілля культурний шар пам'ятки. Відсутність на поселенні кераміки другої половини XIII століття свідчить, що найімовірніше воно припинило своє існування внаслідок спалення монголами у 1223 чи 1240 році.

Давньоруське поселення на Огрині було потужним торгівельно-ремісничим центром з обслуговування торгових шляхів на їх перехресті. Саме цим пояснюється відносне багатство і специфіка археологічних матеріалів XI-XIII століття з Огринського поселення, справжня назва якого поки що лишається невідомою.

Сам феномен багатих руських поселень XII століття в гирлі Самари, схоже, пов'язаний із поверненням контролю княжого Києва над торговельним шляхом по Дніпру на південь, що відбулося за Володимира Мономаха та його наступників аж до приходу монголів на початку XIII століття¹⁷. Про тісний культурний, економічний, політичний зв'язок Передпоріжжя

¹⁷ Залізняк, 2019.

у XII — на початку XIII століття з княжим Києвом свідчить велика подібність матеріальної культури Огрині 8 та інших поселень регіону з культурою Київщини XII століття. Ця подібність свідчить на користь домінування руського населення, зокрема численних переселенців із Середнього Подніпров'я, у Передпоріжжі в зазначений час. Звичайно, це не виключає проживання степовиків та бродників серед руських мешканців Огрині, хоча степові впливи в культурі поселення, судячи з археологічних матеріалів, здебільшого невідрізнюються.

Киеворуське поселення на Огринському півострові — унікальна пам'ятка археології та історії України, яка потребує подальшого комплексного дослідження й охорони від руйнування антропогенними та природними факторами.

Бухта Ласпі

У 70-х роках минулого століття археологічна експедиція відділу археології кам'яної доби на чолі з Д. Я. Телегіним влітку силами «піонерів»-гуртківців розкопувала мезолітичні землянки на Огрінському півострові. У вересні, коли «піонери» поверталися до Києва в школу, доросла частина експедиції разом із майном переїздила експедиційною машиною до бухти Ласпі, що на південному березі Криму неподалік Севастополя.

Дослідження в бухті Ласпі велися у 1973-1976 та 1983 роках. Ласпі (з татарської «болото») являла собою райську місцину. Стрімкий гірський схил, вкритий субтропічним лісом та скелями, спускався до морського узбережжя, заваленого величезним камінням, що часом сягало масштабів скель (мал. 28). Наметовий табір облаштовували на кам'янистому майданчику, що височів на двадцять метрів над морем із прозорою блакитною водою.

Уперше в бухту Ласпі нас привіз Дмитро Якович у вересні 1973 року з метою розкопок відомої «мідійної купи» доби енеоліту (V-IV тисячоліття до нашої ери). Пам'ятка являла собою розсип мушель морського молюска мідії, який вкривав глинистий схил у піонерському таборі «Ласпі». Тут був закладений розкоп, який вели Д. Я. Телегін та В. А. Круц.

Однак у перший день приїзду я пішов по дрова і за тридцять метрів від табору натрапив на ще невідомий розсип мушель на

схилі, але вже *Helix* — різновид суходільного молюска, що зветься в Україні «равлик-павлик». Серед мушель траплялися характерні для мезолітичної доби крем'яні вироби, фрагменти кісток тварин. Наступного дня поряд із табором було закладено новий, уже мезолітичний розкоп, керувати яким начальник експедиції доручив мені.

Мезолітична стоянка Ласпі 7 розташована на скелястому схилі берега моря на висоті близько дванадцяти метрів над поверхнею води. Вона являла собою розсип потрощених мушель сухопутних молюсків *Helix*, що «повзли» по схилу вниз з-під великої скелі в бік моря. Розкопки показали, що шари з панцирами равликів перемежувалися з шарами жовтої глини і в нижній частині відкладів сягали потужності близько двох метрів. Серед мушель траплялися розколоті кістки благородного оленя, косулі, видри, дрохви, водоплавних птахів.

Із культурного шару пам'ятки походить виразна колекція крем'яних артефактів, властивих мурзак-кобинській (від печери Мурзак-Коба) культурі гірського Криму. Їй властиві однібічні нуклеуси, з яких відтискалися досконалі пластинки, скребачки на відщепках напівкруглої форми, проколки, оброблені стрімкою ретушшю, численні пластини з глибокими ретушованими виїмками. Дрібні наконечники стріл мали характерну геометричну форму — різноманітні трапеції, асиметричні трикутники. Були знайдені уламки кістяного гарпуна та наконечника з пазами для крем'яних вкладнів.

Велика кількість мушель равликів нашттовувала на думку, що вони й були головною їжею мешканців стоянки. Однак виявилось, що м'ясо одного оленя за своєю харчовою цінністю

дорівнює поживності 20 000 равликів. Іншими словами, окремі кістки оленів та косуль у суцільному шарі мушель свідчать, що в основі господарства мезолітичних мисливців стоянки лежало таки полювання на лісових копитних, а не збір равликів. До того ж останні є продуктом сезонним — їхній «врожай» збирають восени та навесні.

Як відомо, мезолітичний делікатес із равликів полюбляють сучасні французи. У ресторанах Парижа страва з равликів під назвою «ескарго» коштує недешево. У наші дні в Україні існують спеціальні ферми з вирощування так званих виноградних равликів, яких постачають до ресторанів Парижа, а також Києва, Одеси, Львова. Оскільки равликів у радянських ресторанах не подавали, то молодша частина експедиції надумала скуштувати делікатес самотужки.

Під час однієї з поїздок у гори, ми вирішили нарвати слив у саду закинутої татарської садиби. Виявилося, що на деревах висять не сливи, а величезні равлики. Після зважування в сільському магазині з'ясувалося, що кожен важить 30-40 грамів. У таборі експедиції лаборантка Ірина приготувала равликів із великою кількістю спецій та зелені. Однак жоден із нас їсти мольосків не наважився, попри преміальну пляшку кислого кримського вина «Ркацителі».

Ситуацію врятував колега, що саме приїхав у гості покупатися в морі з віддаленої від морського узбережжя експедиції. Він був дуже голодним і вмить проковтнув равликів зі словами: «Смачно, але травою відгонить». А коли дізнався, що за експеримент на його організмі йому належить пляшка «Ркацителі», сказав: «Хочу ще слимаків».

Як зазначалося, у бухті Ласпі наша експедиція копала також енеолітичне поселення, культурний шар якого був насичений мушлями морських молюсків мідій. Після вдалого кулінарного експерименту з равликами ми вирішили скуштувати мідій, смак яких переважній більшості радянських людей був невідомий. Адже мідії в тогочасних магазинах (на відміну від сучасних) не продавалися, та й не було традицій їх споживання.

У вихідний день зранку шестеро чи семеро експериментаторів з експедиційної молоді взялися до справи. У морі навпроти нашого табору метрів за тридцять від берега з води стирчала видовжена скеля, яку ми звали «крокодиллом». Підводна частина скелі була вкрита суцільним шаром мідій. Двоє хлопців добували мідій на «крокодилі» та складали в поліетиленові мішки. Ще двоє транспортували мішки з молюсками до берега, де двоє дівчат смажили здобуте на вогнищі.

Лист жерсті поклали на каміння, між яким розвели вогонь. Мідії висипали на гарячу жерсть, мушлі розкривалися. Потім ложкою діставали м'ясо з розкритих мушель і смажили його з цибулею та олією на сковороді. За півдня (з дев'ятої до тринадцятої години) насмажили одну миску мідій, спаливши гору дефіцитних дров. Результат нашої кількогадинної праці абсолютно не відповідав витраченій енергії. Добуваючи мідії в морі, хлопці так накупалися, що аж посиніли. Експеримент переконливо показав, що ні морські, ні суходільні молюски не могли бути основою харчування первісних мешканців гірського Криму.

Розкажу ще про один незвичайний промисел археологів у бухті Ласпі. Коли у вересні 1973 року експедиція вперше заїхала в бухту, ми були вражені величезною кількістю порожніх

пляшок, переважно з-під місцевого кислого вина місткістю 0,7 л. На кожному більш-менш горизонтальному майданчику гірського схилу їх було десятки, а часом і більше сотні.

Феномен пояснювався просто: пляшки накопичувалися роками на місцях нелегальних стійбищ неорганізованих, або «диких», туристів. Вони доїжджали із Севастополя автобусом до зупинки «Ласпі» по ялтинській трасі, яка тягнеться уздовж усього південного берега Криму по гірському схилу на відстані близько кілометра від узбережжя. Навантажені наметами, харчами та пляшками, «дикуни» спускалися ближче до моря і ставили намети в чагарях, подалі від людських очей. Кілька днів купалися в морі, а коли закінчувалася їжа, поверталися тим самим шляхом додому. Зрозуміло, що пляшки з-під вина залишали на місці табору.

«Дикий» туризм із наметами на південному березі Криму в радянські часи був суворо заборонений. Зокрема, заборонялося не лише ставити намети, а й розводити вогонь, ночувати просто неба й купатися в морі вночі. Заборони мотивувалися пожежною небезпекою в лісі, а також прикордонним статусом узбережжя — адже за морем Туреччина, член НАТО.

На «диких» туристів полювали дві державні організації — лісники вдень, а прикордонники вночі. Лісники влаштовували облави по зарослих лісом гірських схилах з метою виявлення нелегальних стійбищ, конфіскації наметів і отримання штрафів. Зазнав нападу лісників і наш наметовий табір. Одного разу, коли після обіду ми повернулися на експедиційній машині із Севастополя, то застали в таборі розгублених чергових. Вони розповіли, що приїздило кілька лісників на чолі зі злему

лісничихою, які зрізали та забрали з собою кілька наших наметів. Сказали, що їх можна отримати назад, лише сплативши штраф за незаконне влаштування наметового табору.

На чолі з Дмитром Яковичем ми поїхали в лісництво, розташоване за двадцять кілометрів, у гірському селищі Орлине. Хоча штраф платити ми відмовилися, намети нам усе ж повернули. Дмитру Яковичу довелося дати обіцянку привезти лісничисі спеціальний дозвіл на влаштування наметового табору від високого начальства із Севастополя.

Уночі вздовж берега ходили озброєні автоматами прикордонні наряди, які перевіряли документи й ганяли любителів нічного купання. Останнє вважалося особливо небезпечним злочином, оскільки була підозра, що під покривом ночі хтось на надувному матраці може переплисти море і втекти до Туреччини. Прикордонна застава розташовувалася на високому мисі над морем, за два кілометри від нашого табору, в селищі Батиліман. Уночі прикордонники періодично вмикали потужний прожектор, освітлювали ним море (чи, бува, не тікає хто до Туреччини?), а також пляжі, щоб розігнати нічних купальників. Яскраве світло прожектора будило нас серед ночі і змушувало влаштовуватись на ночівлю під прикриттям скель (мал. 29).

Промислові відклади полишених «дикими» туристами пляшок не давали спокою співробітнику Інституту історії АН УРСР Валерію Врадію, який під час відпустки щорічно їздив із нами волонтером у Крим. Людина весела й підприємлива, він швидко організував масовий збір склотари. Дмитру Яковичу пояснили, що, по-перше, ми як «санітари лісу» очищаємо природу від небезпечного сміття, а по-друге, суттєво поповнюємо

злидений експедиційний бюджет. Адже за кожен пляшку місткістю 0,7 л на пункті прийому склотари дадуть по сімнадцять копійок. Другий аргумент виявився значно переконливішим, ніж почесна роль «санітарів лісу», і по експедиції було оголошено соціалістичне змагання за право носити почесне звання ударника комуністичної праці по збору склотари.

Збиранням пляшок займалися в неробочий час, у надвечір'я. Хлопці по двоє-трьох з рюкзаками та порожніми мішками рушали в гори на «тихе полювання» за склотарою, а дівчата перемивали здобич біля моря. Азарту додавав великий аркуш паперу, закріплений на дошці посеред табору, де навпроти кожного прізвища олівцем позначалася кількість добутих пляшок. У змаганні брали участь усі, включно з начальником експедиції та його дружиною. Але переможцем виявився той-таки Валерій Врадій, який зібрав найбільше пляшок.

За кілька днів під скелею виріс цілий штабель ящиків із пляшками. У вихідний день завантажили ящиками повний кузов автомобіля та відвезли їх до Севастополя, на пункт прийому склотари. Виручили доволі значну суму, на яку закупили м'ясо для святкових шашликів та інші продукти для експедиції.

Пам'ятаю, у перші роки розкопок у Ласпі, у 1973, 1974-му, ми зібрали і здали кілька машин пляшок. У наступні роки багаторічні відклади склопосуду в радіусі двох кілометрів навкруги табору були вичерпані, але «тихе полювання» тривало й надалі, хоча і з меншим успіхом.

Одного вихідного дня експедиція поїхала власною вантажівкою оглянути Мангуп — середньовічне місто-фортецю на високій горі поблизу Бахчисарая. Мангуп відомий як остання фортеця Криму, що впала під натиском османів у 1475 році, після

піврічної героїчної оборони. Розлючені впертим опором турки вирізали все населення міста. Мангупська археологічна експедиція, яку на той час очолив Олександр Герцен, саме відкрила й розчистила ділянку оборонної стіни міста з яскравими слідами штурму фортеці османськими військами.

Турки спеціально доставили з Османської імперії під стіни Мангупа три потужні гармати, що стріляли кам'яними ядрами діаметром близько півметра. Стіни фортеці були облицьовані кам'яною кладкою, а внутрішній їх простір був забутований диким каменем та щербом. При ударі об кам'яний панцир стіни величезні кам'яні ядра розтріскувалися й висипалися. У кам'яному панцирі стіни утворювалися великі дірки, через які висипалася забутовка, і стіна врешті-решт падала.

На розчищеній археологами ділянці лежали розтріскані ядра, що застрягли в стіні, та їхні уламки під стіною. Невеликі іржаві стрижні, що стирчали з м'якого вапняку стін, виявилися залізними наконечниками турецьких стріл. Частина стіни не витримала гарматного обстрілу і впала, приваливши кількох оборонців фортеці в захисних обладунках зі зброєю. Відкрита археологами картина являла собою унікальний випадок, коли археологічний матеріал безпосередньо фіксував відому з історичних джерел драматичну подію — штурм Мангупа турецькими військами у 1475 році.

На зворотному шляху з Мангупа ми заїхали до Бахчисарая, оглянути ханський палац. У дворі музею були складені будівельні матеріали для майбутніх реставраційних робіт. Їх охороняла величезна вівчарка на ланцюгу, яка без упину гавкала на відвідувачів музею. Уже згаданий Валерій Врадій любив собак і мав до них власний підхід. Коли ми попрямували до палацу

на екскурсію, Валерій сказав, що бахчисарайський фонтан він уже бачив неодноразово й почекає нас на подвір'ї.

Після екскурсії до ханського палацу Валерій запропонував мені побитися об заклад на три пляшки «Ркацителі», що він поцілує в ніс злу вівчарку, котра невпинно гавкала. Ніхто йому не повірив, а його дружина назвала Валерія «неповна розуму» й суворо заборонила будь-які небезпечні експерименти із собакою. «Мені інвалід у ролі чоловіка не потрібен», — переконливо аргументувала вона свою заборону. Щойно дружина відвернулася, Валерій підскочив до злої вівчарки й поцілував її в ніс, а радісний пес завивав хвостом.

Виявилося, Валерій як знавець собачих душ одразу зрозумів, що пес такий злий, бо дуже голодний. Тому, поки ми насолоджувалися бахчисарайським фонтаном у ханському палаці, Валерій пішов до магазину, купив дешевої ковбаси й нагодував голодного пса, у такий спосіб завоювавши його прихильність. Довелося купувати «Ркацителі», яке обійшлося нам удвічі дорожче за ковбасу для вівчарки.

Ці далекі від науки історії я розкакую як приклад різноманітних і незчисленних пригод, що постійно трапляються в археологічних експедиціях. Вони роблять останні привабливими не лише для фахових археологів, а й для широкого кола любителів активного відпочинку на природі — волонтерів.

Варто зазначити, що волонтери — це нечисленна (двоє-трое людей), але надзвичайно цінна складова більшості експедицій. Переважно це дорослі люди з експедиційним досвідом і свідомим бажанням працювати в експедиції безкоштовно, часто за рахунок власної відпустки. На жаль, українська археологія не має можливості наймати землекопів за гроші.

Ба більше, нерідко начальник експедиції витрачає на її утримання власні кошти. Пам'ятаю, у 70-х роках минулого століття професор Д. Я. Телегін учив своїх лаборантів: «Ніколи не розповідайте місцевим мешканцям, скільки вам платять. Бо вони подумують, що ви несповна розуму, коли за таку мізерію копаєте. Та й злиднів на селі не поважають». Класичним прикладом експедиційної волонтерки з великим досвідом є моя дружина Ганна Миколаївна — незмінна супутниця в моїх багаторічних археологічних мандрах. Вона вже багато польових сезонів проводить відпустку на розкопі та на експедиційній кухні, відповідаючи за харчування експедиціонерів.

Завершую мої спогади про розкопки в бухті Ласпі сумною звісткою: недокопана нами стоянка Ласпі 7 кілька років тому перестала існувати. На її місці побудовано величезний багатоповерховий корпус санаторію «Бухта мечты» (мал. 30).

Ак-Кая

По закінченню роботи експедиції в бухті Ласпі наприкінці вересня я нерідко лишався працювати в експедиції іншого співробітника нашого відділу Ю. Г. Колосова. Видатний український палеолітчик Юрій Георгійович Колосов багато років розкопував численні печерні стоянки неандертальців у Червоній Балці поблизу Ак-Каї, що татарською значить «Біла Скеля». Урвище Ак-Каї висотою близько ста метрів добре видно з райцентру Білогірськ, що в північних передгір'ях Кримських гір (мал. 31). В крейдяних відкладах нижньої частини урвища залягає велика кількість конкрецій кременю, які слугували сировиною для виготовлення неандертальцями знарядь праці. Саме родовища кременю, а також зручні для мешкання печери та гроти приваблювали до Ак-Каї громади неандертальців.

Ак-Кая славиться не лише всесвітньо відомим скупченням стоянок неандертальців, але й історичним минулим. За Ак-Каєю по степових вододілах розсипано багато курганів різної величини. Серед них височать кілька гігантів, які відомий український археолог Борис Мозолєвський вважав похованням скіфських царів. У розташованій на висоті 52 м в урвищі Ак-Каї печері Алтин-Таш виявлено сарматські тамги, видряпані на її стінах дві тисячі років тому.

У часи Кримського ханства Біла Скеля носила назву Ширин-Гора в честь нащадка Чингісхана хана Ширина, рід якого володів місцевістю. Розташоване за кілька кілометрів від Ак-Каї місто Карасубазар (сучасний Білогірськ), було одним з найбагатших у Кримському ханстві, про що писав у своїй книзі 1666 р. відомий турецький мандрівник Евлії Челебі.

З урвища Ак-Каї скидали засуджених до смерті злочинців. Є свідчення, що полоненого у 1620 р. Богдана Хмельницького приводили на скелю дивитися на страту невільників, щоб прискорити виплату ним викупу за власне звільнення.

У 1777 р. під час завоювання Криму Росією на Ак-Каї була ставка О. Суворова, з якої росіяни обстрілювали з гармат Карасубазар. Після тривалої артпідготовки російська кавалерія розбила татарське військо Салги-Султана і зайняло місто. Десятилітня війна Росії за Крим завершилася на Ак-Каї, де 10 липня 1783 р. татарська знать принесла присягу на вірність Російській імперії в особі її представника Григорія Потьомкіна, після чого Карасубазар на деякий час став адміністративним центром Криму.

Порівняно з курортними умовами бухти Ласпі на березі моря наметовий табір експедиції Ю. Г. Колосова під Ак-Каєю був прикладом крайнього експедиційного аскетизму. Нестерпна спека вдень при відсутності затінку, холодні ночі, потужні вітри, постійний брак води та дров. Змити пил розкопу можна було лише за два кілометри від табору, у крижаній воді гірської річки Большая Карасьовка. Карасі в ній зроду не водилися, але саме так росіяни перейменували річку з татарською назвою Біюк-Кара-Су (Велика Чорна Вода) після депортації татар із Криму 1944 року. Тоді ж одне з найбагатших міст Кримського

ханства Карасубазар (татарською — Торговище на Чорній річці) стало Білогорськом.

Начальник Кримської палеолітичної експедиції Ю. Г. Колосов був людиною непересічною, із героїчним фронтовим минулим. У 1941 році, по закінченню київської СШ № 83, що поряд із Хрещатиком, на вулиці Лютеранській, він попросився на фронт і врешті-решт опинився в артилерійському училищі. Війну пройшов як командир протитанкової гармати. Отримав два бойових ордени й тяжкі поранення. День перемоги зустрів у госпіталі в Тбілісі. Справою всього життя та найбільшим його відкриттям у галузі археології стали знамениті на весь світ мустьєрські стоянки неандертальців у зруйнованих гротах поблизу Ак-Каї, які він копав протягом двох десятиліть у 70-80-х роках минулого століття.

Попри свою героїчну біографію, Юрій Георгійович був людиною скромною, романтичною і невибагливою. Тому в його експедиції не було жорсткого режиму робочого дня, як у Д. Я. Телегіна. Зранку на розкоп виходили залежно від того, хто коли прокидався. Працювали до вечора з перервою на кілька годин у найбільш спекотний полудень. Чергових не було, а готувати обід із розкопу на кухню йшов той, хто першим не витримував голоду. Робочий день закінчувався за принципом «кому як совість підказувала». Разом із тим, на розкопі Ю. Г. Колосов умів раціонально організувати роботу без примусу й тиску, не підвищуючи голосу. Дух свободи в таборі аккаїської експедиції, всупереч побутовим негараздам, щорічно повертав до підніжжя мальовничої Ак-Каї постійних учасників експедиції, волонтерів Червоної Балки. Не випадково саме на Ак-Каї зацікавилися

палеолітом молоді люди, які в наш час стали провідними палеолітчиками країни.

Тому попри «розгул демократії», несприятливий клімат, спартанський побут експедиція щорічно дивувала науковий світ сенсаційними відкриттями. Стоянки у зруйнованих землетрусом гротах виявилися багат шаровими. Зокрема, на стоянці Заскельна V виявлено вісім культурних шарів, на Заскельній VI — п'ять шарів, які містили тисячі виробів із кременю й величезну кількість кісток мамонтів, коней, віслюків, сайгаків, на яких полювали мешканці стоянок. Колекції крем'яних виробів вражали різноманіттям і чисельністю знарядь (мал. 32). Яскраві артефакти з низки стоянок у Червоній Балці дали підстави Ю. Г. Колосову виділити окрему аккайську культуру епохи мустьє.

Справжнім вінцем відкриттів експедиції були чисельні антропологічні рештки неандертальців, зокрема й поховання підлітка на стоянці Заскельна 6. Аккайські стоянки Ю. Г. Колосова є найбагатшим скупченням пам'яток неандертальців у Східній Європі. Цікаво, що судячи з численних дат, отриманих за допомогою радіокарбонového аналізу, неандертальці мешкали тут 28, 25 і навіть 20 тисяч років тому, тобто в часи, коли вони вже давно вимерли в інших регіонах Європи. Складалося враження, що гірський Крим був останнім притулком вимираючих неандертальців, витіснених із прильодовикової Європи людьми сучасного типу — *Homo sapiens*. А чи не стало відкриття пізніх аккайських неандертальців підґрунтям для фантастичного припущення, що популярна в 70-х роках снігова людина є останнім із неандертальців, що дожили до наших днів?

Юрія Георгійовича не стало у 2002 році, але справу дослідження палеоліту Криму продовжили його учні — доктори наук Віктор Петрович Чабай та Вадим Миколайович Степанчук. Окупація півострова Росією у 2014 році змусила всіх палеолітчиків Криму на чолі з В. П. Чабаям переїхати до Києва. Уже дев'ятий рік, як припинилися розкопки печерних стоянок неандертальців у Криму. Побоюючись санкцій, поки що не наважуються їх досліджувати й археологи Москви та Ленінграда.

Археологічний гурток та захист кандидатської дисертації

Наприкінці 70-х років мій самодіяльний гурток при відділі кам'яної доби Інституту, з яким я протягом кількох років поспіль шукав мезоліт по дюнах Київщини, природним шляхом припинив своє існування. Гуртківці закінчили школу, почали доросле життя. Дехто обрав фах археолога і працював лаборантом в Інституті, паралельно навчаючись на вечірньому відділенні істфаку КДУ: Сергій Балакін, Вадим Степанчук, Дмитро Нужний.

Для забезпечення своєї експедиції кваліфікованими кадрами у 1979 році я влаштувався керівником археологічного гуртка в Київський палац піонерів та школярів. Взимку проводив заняття з гуртківцями, а влітку віз їх у свою експедицію в Полісся. Привабливим боком роботи в гуртку було те, що Палац піонерів виділяв бодай мінімальні кошти для харчування гуртківців під час літньої експедиції. Школу гуртка Палацу піонерів пройшли деякі співробітники Інституту археології НАНУ, зокрема й молоді науковці відділу археології кам'яної доби — Дмитро Гаскевич і Дмитро Ступак, а також Павло Шидловський, нині доцент кафедри археології КНУ ім. Т. Шевченка. Археологічний гурток у Палаці піонерів я вів із кінця 70-х років до 1994-го, коли переключився на викладання первісної історії в Києво-Могилянській академії.

У 1977 році я закінчив історичний факультет КДУ ім. Т. Шевченка, а в 1979-му захистив кандидатську дисертацію на тему «Мезоліт Південно-Східного Полісся». В її основу лягли добуті мною з допомогою гуртківців у студентські роки мезолітичні матеріали Київщини. Після захисту кандидатської змінився й мій статус в Інституті: із лаборантів мене перевели в молодші наукові співробітники (мал. 33). Нова посада давала право на власну наукову тему та окрему справжню експедицію, про яку я мріяв давно й багато.

Моя кандидатська дисертація фактично присвячена мезоліту Київського Полісся. Однак Поліська низовина, крім більшої частини Білорусі, займає всю північ України в межах Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської та Чернігівської областей. І всі ці величезні простори в 70-х роках минулого століття фактично були білою плямою на мезолітичній мапі Східної Європи. Цей факт визначив головний напрямок моїх археологічних інтересів на багато років — фінальний палеоліт та мезоліт Українського Полісся. Зрозуміло, що вирішення проблем поліського мезоліту потребувало створення його джерельної бази, тобто пошуків і масштабних розкопок мезолітичних пам'яток у ході багаторічних експедиційних досліджень.

Отже, після захисту кандидатської дисертації у 1979 році я перейнявся питанням відкриття окремої Поліської експедиції. Однак мої далекосяжні плани були зруйновані (точніше, відтерміновані на два роки) МЗС СРСР, яке надумало відправити на арктичний архіпелаг Шпіцберген експедицію, до якої включили й мене. Сталося це несподівано для мене з ініціативи мого знайомого по Чернігівській експедиції московського археолога Юрія Моргунова (насьогодні доктор археології в Інституті

археології РАН в Москві), який рекомендував мене як армійського радиста, знавця англійської та каміньщика, бо саме тоді консул РФ на Шпіцбергені зібрав колекцію крем'яних знарядь. Як кажуть «три в одному», що на той час було актуальним для нечисленної «Археологічної експедиції РАН на Шпіцберген». Тому в рік захисту кандидатської дисертації (1979) реалізувати свою мрію про окрему власну справжню експедицію мені не судилося, бо довелося їхати (точніше летіти і плисти) в експедицію на далекий арктичний архіпелаг Шпіцберген.

Архіпелаг Шпіцберген

Шпіцберген (норвезькою Свальбард, російською Грумант) — величезний арктичний архіпелаг, розташований за тисячу кілометрів на північ від Норвегії, у Льодовитому океані. За Паризькою угодою 1920 року архіпелаг визнано суверенною територією Норвегії, але з правом наукової та економічної діяльності країн, що підписали угоду, зокрема й СРСР. У 1934 році Радянський Союз, аби міцніше зачепитися за Шпіцберген, розпочав видобуток вугілля в селищі Баренцбург.

Через віддаленість архіпелагу і проблеми з транспортуванням добутого вугілля радянські шахти на Шпіцбергені ніколи не були рентабельними, однак фіксували присутність Радянського Союзу в Арктиці. У розпал Холодної війни, в 70-х роках минулого століття, СРСР спробував розширити свою присутність на архіпелазі. Зокрема МЗС СРСР дало завдання Інституту археології СРСР у Москві направити на Шпіцберген археологічну експедицію з метою підтвердження активної участі в освоєнні Шпіцбергена поморів, які мешкали на узбережжі Білого моря принаймні з XVII століття.

МЗС СРСР виділяв величезні кошти на роботу Шпіцбергенської археологічної експедиції, до складу якої у перший сезон роботи у 1979 році ввійшло всього п'ятеро співробітників зі статусом кандидатів наук: Вадим Старков (начальник експедиції) та Юрій Моргунов із Москви, Олег Овсянніков та Леонід

Хлобистін із Ленінграда і Леонід Залізняк із Києва. Як зазначалося, я потрапив до складу експедиції за рекомендацією мого знайомого, московського археолога Юрія Моргунова. Експедиція потребувала спеціаліста з археології кам'яної доби, перекладача з англійської і радиста, однак за вимогою МЗС її чисельність мала бути мінімальною. Чомусь Юрій вирішив, що в моїй особі поєднуються всі три згадані спеціальності.

На моє щастя, мені не довелося проявити свої скромні навички армійського радиста, бо радіостанцію експедиції не виділили. Моя англійська теж залишала бажати кращого, але оскільки знання інших членів експедиції в цій галузі були ще скромнішими, то в ролі перекладача довелося діяти мені. А роботи було багато, бо ми постійно контактували не лише з норвезькими поліцейськими, а й із різними іноземними експедиціями — німцями, японцями, данцями, поляками та іншими.

Наприкінці червня 1979 року експедиція прилетіла з Москви в норвезький аеропорт адміністративного центру архіпелагу міста Лонгйор, де мешкає всього дві тисячі чоловік. Звідси морем нас доставили в столицю радянських шахтарів — місто Баренцбург (населення півтори тисячі осіб). Під базу експедиції і майбутній археологічний музей виділили окреме приміщення.

На шахти Шпіцбергена вербували шахтарів із Донбасу, які підписували контракт на два роки. Незрівнянно вищі, ніж у СРСР, зарплати й гарне забезпечення робили свою справу: від охочих не було відбою. До речі, на шахті в Баренцбурзі українські шахтарі-контрактники працюють і в наші дні. Через нерентабельність вугільних шахт архіпелагу діяло негласне розпо-

рядження згори — не надто старатися в забоях. Адже що більше непотрібного вугілля добувалося, то вищі були витрати на його транспортування на материк, а отже, зростала і збитковість Шпіцбергена для СРСР.

У Баренцбурзі та ще на одній радянській шахті — Піраміді, закритій після розвалу Радянського Союзу, був справжній комунізм: працювали мало, але харчувалися дуже добре, а головне безкоштовно. Годували населення Баранцбурга та Піраміді централізовано у величезній їдальні в режимі «шведського столу». Кожен брав, що хотів, скільки хотів і коли заманеться, — їдальня працювала цілодобово. Зрозуміло, що за радянським звичаєм брали більше, ніж могли з'їсти, і рештки доїдали свині з великого підсобного господарства, де навіть тримали кількох корів для забезпечення керівництва та дитячого садочка молоком.

У спеціальному магазині була можливість докупити за помірну ціну делікатеси — надзвичайно смачний палтус, балики й навіть запечених поросят. Грошовою одиницею радянського Шпіцбергена були спеціальні бони, якими видавали зарплату на шахтах. Шахтарі економили бони, яких за два роки контракту їм видавали рівно стільки, щоб можна було купити «Жигулі» — мрію радянської людини часів брежневського «застою».

Однак ми на «Жигулі» не претендували тому купони використовували вільно. Разом з тим, комунізм у Баренцбурзі та Піраміді був не абсолютний: на архіпелазі діяв «сухий закон», тобто заборона на алкоголь. На рік дорослій людині належало дві пляшки горілки (якщо не помиляюся, бо з тих часів минуло сорок років). Тому предметом гордоців нашої експедиції була двадця-

тилітрова каністра спирту. Ми її отримували зі складу на два місяці роботи експедиції, за офіційною версією — «для консервації артефактів з дерева та протирання об'єктивів фотоапаратів і біноклів». Зрозуміло, що формулювання було чистим евфемізмом. У каністру ми кидали шкірки апельсинів, які експедиції видавалися в необмеженій кількості. Тому спирт мав помаранчевий колір і, відповідно, звався «оранжем». Термін було запозичено в американських імперіалістів, які на той час поливали джунглі В'єтнаму дефоліантом¹⁸ відповідного кольору і з такою самою назвою.

Наявність «оранжу» приваблювала в розташування нашої експедиції різноманітних гостей. У Баренцбурзі це було місце начальство, геологи, гляціологи¹⁹ тощо. Польові табори на місці розкопок (мал. 34, 35) відвідували з дружніми візитами делегації від різних іноземних наукових експедицій, які прибували до табору морем на великих гумових човнах із двигунами. На місце розкопок регулярно прилітали гелікоптери з норвезькими поліцейськими (мал. 36), які контролювали виконання нами законів Норвегії, зокрема й «сухого» закону. Зі зрозумілих причин їх «оранжем» ми не пригощали.

З'ясувалося, що археолог-палеолітчик потрібен був експедиції, щоб оцінити велику колекцію кам'яних артефактів, які зібрав російський консул навкруги Баренцбурга — столиці радянських шахтарів архіпелагу. Пам'ятаю, як у перші дні роботи експедиції консул запросив усю нашу нечисленну експедицію до себе в гості, оглянути зібрану ним колекцію

¹⁸ Дефоліант — хімічна сполука, що спричиняє опадання листя з рослин.

¹⁹ Гляціологія — наука про льодовики та властивості криги.

кам'яних знарядь. Прийняли нас дуже гостинно, попри «сухий» закон пригощали гарним вірменським коньяком, а дружина консула особисто напекла смачних тістечок. На жаль, кам'яні артефакти виявилися природними уламками різних гірських порід, яких не торкалася рука первісної людини.

Значно кращих успіхів, ніж у галузі кам'яної доби, експедиція досягла в пошуках зимівників поморів XVIII-XIX століть. Вони являли собою рештки дерев'яних ізб, побудованих із плавника — великих колод, що захаращують усі пляжі Шпіцбергена. Колоди мають сибірське походження. Великі сибірські ріки виносять стовбури дерев у Льодовитий океан, а морські течії несуть їх далі на захід, на узбережжя Шпіцбергена.

Ізба для зимівлі будувалася на пагорбі над морем. У середині з каміння мурувалася піч (мал. 37, 38). Поряд із житлом вкопували хрест висотою п'ять-сім метрів — маяк, що позначав зимівник із моря. Під час розкопування зимівників виявлені інструменти та зброя поморів для полювання на моржів, тюленів, ведмедів (мал. 39). Увесь схил пагорба навкруги зимівника був засіяний дерев'яними трісками та стружками, на яких розрісся яскраво-зелений мох. Ці зелені пагорби було дуже добре видно з гелікоптера, що летів над морським узбережжям на невеликій висоті (мал. 40). За кілька днів гелікоптерної розвідки експедиція зафіксувала кілька десятків яскраво-зелених пагорбів над морем — зимівників поморів XVIII-XIX століть. Саме їх ми й розкопували влітку 1979 та 1980 років.

На обраний нами для розкопок зимівник нас разом з експедиційним майном і значним запасом харчів доставляли з Баренцбурга великими гвинтокрилами Мі-8 (мал. 41). На місці

розкопок гелікоптери розвантажувались і поверталися за нами відповідно до домовленості, за тиждень чи два.

Продовольством експедицію забезпечували без будь-яких обмежень. Перед вильотом на розкопки чергового поморського зимів'я ми йшли до величезних продовольчих складів Баренцбургу, де брали все, що заманеться: м'ясна тушківка кількох видів, шпроти, печінка тріски, риба копчена, паштети, яблука, апельсини, банани, овочі, чай, кава й навіть шоколад. Пам'ятаю, як вразило нас це продуктове багатство після голодних радянських експедицій на материк.

Природа Шпіцбергена разюче відрізняється від звичного для нас довкілля помірної зони Європи. Дві третини площі архіпелагу вкриті льодовиками (мал. 42). Лише західне узбережжя, якого досягає тепла течія Гольфстріму, на два літні місяці звільняється від снігу і криги. Середня температура влітку +5...+7° С. Протягом липня та серпня триває полярний день, коли сонце протягом усієї доби не ховається за обрій. Із вересня по червень на архіпелазі полярна ніч: сонце не піднімається над обрієм, а море скуте кригою.

Прибережні тундри вкриває низькоросла арктична рослинність, що складається з різних морозостійких трав, лишайників та моху. Представлені два види дерев — карликова береза та полярна верба, що стеляться по поверхні землі. У тундрі багато грибів, і всі вони їстівні — підберезовики, підсиновики. Їх легко збирати, бо червоні шапки останніх піднімаються над заростями полярної верби та берези. У липні-серпні багато різноманітних квітів, найбільші з яких — жовті полярні маки.

У тундрі пасуться низькорослі північні олені. Кажуть, їх могли завезти на архіпелаг помори як живий провіант. Господарями

Шпіцбергена є білі ведмеді, які на літо відходять на північ. У тундрі багато песців, різноманітного птаства. Однак лише полярні куріпки живуть на архіпелазі протягом усього року й не відлітають на зиму на південь (мал. 43). У прибережних водах, окрім моржів та тюленів (мал. 44), водяться кілька різновидів китів.

Під час одного з наших виїздів (точніше вильотів) на розкопки поморських зимівників зі мною стався неприємний випадок — поранив кисть руки. Рана була глибока, а крові багато. Рану промили спиртом, залили зеленкою і забинтували. Гвинтокрили за експедицією повинні були прилетіти за тиждень, тому перспектива не радувала. Однак, на мою радість, коли за два дні зняли бинти, щоб поміняти пов'язку, усі були здивовані, що рана майже загоїлась і не було ніяких слідів запалення. Гелікоптери я зустрів уже без пов'язки й ознак поранення. Навіть шраму не лишилося.

Про дивний медичний феномен я спитав при нагоді в головного лікаря Баренцбурга, який невдовзі завітав на базу експедиції з дружнім візитом на «оранж». Він пояснив, що на Шпіцбергені через низькі температури надзвичайно бідний світ мікробів. Тому рани заживають навіть без медпрепаратів. Однак це не стосується кухні та підсобного господарства Баренцбурга — там світ бактерій значно різноманітніший, тому при пошкодженні шкіри дезінфекційні засоби не завадять.

Сказане стосується й комах: на архіпелазі вони відсутні через морозний клімат і вічну мерзлоту. Тому гриби в тундрах Шпіцбергена не бувають червивими. Звичайна муха — велика рідкість, яка трапляється лише влітку поблизу підсобного господарства, де вирощують свиней. Мухи туди прилітають не з тундри, а з кораблів, що прибувають із материка.

Експедиційний сезон на Шпіцбергені короткий, усього два місяці — липень та серпень, коли триває полярний день і сонце світить цілодобово. Саме на цей час скресала крига в морських бухтах і білі ведмеді відходили на північ. Численним науковим експедиціям різних країн дозволялося досліджувати архіпелаг лише в цей короткий літній сезон, коли зникала «ведмежа небезпека». І вона доволі реальна, оскільки внаслідок природоохоронних заходів чисельність популяції білих ведмедів на Шпіцбергені досягла чисельності населення архіпелагу — чотири з половиною тисячі. Тому всі експедиції Шпіцбергена озброєні. За інструкцією з техніки безпеки, навіть у туалет необхідно було ходити з рушницею.

Ми мали стару двоствольку і ще старіший «кавалерійський карабін зразка 1938 року». Ця вкорочена трьохлінійка стріляла через раз, бо мала збитий бойок. Для двоствольки з Москви привозили в'ючний ящик патронів проти ведмедів, із важкими турбінними кулями, які пробивали наскрізь залізу двохсотлітрову бочку для нафтопродуктів із відстані двадцяти метрів. Гарантійний термін патронів — один рік, тому до кінця експедиції їх необхідно було розстріляти (мал. 45). Патрони з дробом на Шпіцбергені поза законом, оскільки архіпелаг — це суцільний заповідник, де полювання на будь-яку живність є кримінальним злочином.

Щорічно з ведмедями, які абсолютно не бояться людей, траплялися трагічні інциденти (мал. 46). Слава Богу, не в нашій експедиції. Розповідали, що влітку 1978 року на архіпелаг, здається, з Австрії, прилетіла знімальна група — робити фільм про білих ведмедів. Протягом місяця кіношники знімали стрі-

чку, підгодовуючи ведмедів м'ясом. Коли все було знято, ведмедів перестали годувати, але ті продовжували вештатися навкруги табору в очікуванні поживи. Одного дня велика ведмедиця схопила одного з операторів, затягла на скелю поблизу берега і з'їла жертву на очах у присутніх, яким залишила тільки черевик зі стопою всередині. Карабін з якоїсь причини не допоміг: чи дав осічку, чи взагалі в паніці не змогли його відшукати. Товариш з'їденого не розгубився і зняв усю цю жахливу сцену професійною камерою. Казали, що пізніше ці документальні кадри оператор намагався продати на материк.

Наступного року на Шпіцберген приїздила дружина загиблого, щоб поставити пам'ятник на місці, де було з'їдено її чоловіка. На щастя, наша експедиція бачила ведмеда лише один раз на протилежному боці фіорду, і то через бінокль.

Наукові зусилля Шпіцбергенської експедиції Інституту археології АН СРСР не були марними. Ми виправдали надії МЗС СРСР і довели вагому участь поморів в освоєнні Шпіцбергена. Зокрема, було відкрито та розкопано значну кількість зимівників поморів XVIII — початку XX століть (мал. 36, 37, 38).

Помори — етнографічна група росіян, що сформувалася внаслідок слов'янізації корінного фінського населення півночі Східної Європи. Генетичні дослідження останніх років переконливо показали близькість геному поморів із геномом місцевих фінських популяцій з провідною гаплогрупою N. Помори мешкають на Архангельщині, на узбережжі Білого моря та в гирлах рік Мезень і Печора. Вони є носіями північного «окаючого» діалекту російської мови.

Головним заняттям поморів був морський промисел (риболовля, полювання на тюленів, моржів) та торгівля продуктами

своїх промислів. Протягом XVIII, XIX, початку XX століть помори займалися морським промислом на узбережжі Шпіцбергена, який звали Грумантом. Для цього влітку, коли скресала крига, на західне узбережжя архіпелагу завозили морем групи промисловиків. Дерев'яні кораблі поморів (кочі) мали округле днище, що рятувало їх від перспективи бути розчавленими крижаними полями Арктики. Якщо крижані поля затискали коч, то він не розчавлювався, як західні судна з гострим дном і кілем, а витискався на поверхню криги.

На західному узбережжі Груманта поморські промисловики будували з викинутих океаном на берег стовбурів (із плавника) зимівник (мал. 36, 37, 38). У ньому вони мешкали протягом року, полюючи на песців, моржів і тюленів. Наступного літа за зимівниками приходили кочі й вивозили їх разом із добутим хутром, шкірами, моржовими іклами на материк. Попри значні втрати від цинги та ведмедів, морський промисел поморів на Груманті був рентабельним аж до революції 1917 року.

На відміну від поморів, країни Західної Європи (Норвегія, Англія, Данія) протягом останніх століть займалися у водах Шпіцбергена китобійним промислом. Про це свідчать уламки дерев'яних китобійних суден з оббитими залізом форштевнями (для захисту від криги) (мал. 47) та завали з величезних кісток китів на пляжах архіпелагу.

Після двох сезонів надзвичайно цікавої роботи на Шпіцбергені (літо 1979, 1980 років) я почав замислюватися про своє майбутнє. Археологія Арктики мене цікавила радше з позицій археологічного туризму, і дедалі більше тягло в рідне Полісся. Мене запрошували на Шпіцберген і на третій сезон 1981 року, однак я відмовлявся, мріючи про власну експедицію в Українське Полісся.

Інтелігентний і толерантний колектив Шпіцбергенівської експедиції на чолі з Вадимом Старковим мене абсолютно влаштовував. Однак мої наукові інтереси були пов'язані з мезолітом Полісся. По телефону на мене тиснули з Москви, з МЗС СРСР, а потім із КГБ УРСР: «Вы же советский человек, комсомолец, патриот страны, срываете важное задание партии и правительства» тощо. Я відмовлявся як міг. Зійшлися на тому, що я знайду собі заміну серед київських колег.

Замість себе я запропонував Володимира Мезенцева — наукового співробітника київського ІА АН УРСР, кандидата наук. А за місяць дізнався: перше, що мій протеже зробив на Шпіцбергені, — попросив норвезьких поліцейських покатати його на гелікоптері, в якому звернувся до пілота з проханням надати політичного притулку як жертві політичних переслідувань.

Порівняно з нами, численними лаборантами Інституту археології АН УРСР, Володя був успішним кандидатом наук, який, будучи молодшим за багатьох із нас, оминув ярмо лаборантства (у мене воно забрало сім років життя). Він був успішним молодим науковцем із благополучної університетської сім'ї без жодних ознак дисидентства.

Потім були виступи Володі, здається, на «Голосі Америки». Мене тягали в КГБ: «З якою метою ви порекомендували в зарубіжну експедицію на Шпіцберген дисидента В. Мезинцева, які антирадянські розмови з ним мали?» і таке інше. Питання було закрите, лише коли у справу втрутився головний археолог СРСР академік Борис Рибakov. Усе заспокоїлося, і я нарешті отримав шанс на організацію омріяної мною Поліської експедиції ІА АН УРСР.

Повернення в Полісся під Чорнобильську станцію

Однією з головних проблем у роботі археологічної експедиції є транспорт, яким експедиції Інституту забезпечувала спеціальна автобаза АН УРСР, розташована на Святошині. За неписаними правилами, кожен із семи наукових відділів Інституту (камінь, бронза, скіфи, античність, слов'яни, Русь, Київ) навесні отримував на автобазі АН УРСР експедиційний автомобіль. У 70 - х роках це були ГАЗ-53 під тентом, а у 80 - х — більш досконалі військові ГАЗ-66. До речі, прообразом цієї прекрасної експедиційної машини був американський джип часів Другої світової війни. Радянські конструктори лише збільшили основу джипа в півтора рази.

У відділі археології кам'яної доби, де я працюю вже майже п'ятдесят років, щорічно відбувається в середньому чотири-п'ять археологічних експедицій. Тобто кожен співробітник відділу, що копає, щорічно для виїзду в свою експедицію отримував автомобіль терміном на місяць. Як наймолодшому науковцю відділу автомобіль мені доставався в не зовсім сприятливий для роботи в полі сезон — травень або жовтень. На мою ж долю випадала марудна справа отримання для відділу автомашини з водієм на автобазі на початку польового сезону, наприкінці квітня.

Важливо було виїхати в експедицію до першого травня, інакше на травневі свята пропадало десять днів дорогоцінного експедиційного часу. У 80-х роках моя невелика розвідувальна експедиція з п'яти-шести учасників наприкінці квітня виїздила з Києва на річку Уж, до села Мартиновичі, що за двадцять кілометрів від Чорнобильської АЕС. Поблизу села на річці Уж розташований великий дюнный масив із раніше відкритими нами чисельними мезолітичними стоянками. Їх ми досліджували, мешкаючи в наметах на березі річки, доки не потеплішає і не підсохнуть дороги. А після травневих свят експедиція рушала на пошуки мезолітичних стоянок на безмежних просторах Українського Полісся, що простягалося на сімсот кілометрів від польського кордону на заході до Середньої Десни на сході.

Забігаючи наперед, зазначу, що фатального Чорнобильського 1986 року наша експедиція якимось дивом не виїхала під село Мартиновичі як завжди наприкінці квітня, саме напередодні вибуху четвертого енергоблоку атомної станції. Уже отримали експедиційну машину, бензин, необхідне майно, дефіцитну тушківку, а директор Інституту Іван Іванович Артеменко все не підписував наказ на виїзд експедиції. Протягом кількох днів нашому обуренню не було меж, доки 26 квітня не сталася катастрофа. Ми дякували Богу та директору Інституту, що не випустив Поліську експедицію під село Мартиновичі, де рівень радіоактивного забруднення перевищив у багато разів усі допустимі норми.

Замість Чорнобиля експедиція подалася в протилежний бік, у Крим, досліджувати печерні стоянки Кримських гір — Шан-Кобу та Фатьма-Кобу. Один із київських біженців, що приєднався до експедиції, мав радіодозиметр, за допомогою

якого визначив радіоактивне забруднення брезентового тенту, яким ми накривали майно в кузові автомобіля. Протягом кількох днів ми прали тент у морському прибої, намагаючись змити радіацію.

У червні 1986 року експедиція з Криму переїхала на вже згадуване багатошарове поселення Огринь, що під Дніпропетровськом, де протягом літа розкопали велику мезолітичну землянку. У радіоактивний Київ ми повернулися наприкінці серпня.

Деснянська мезолітична експедиція

Після повернення зі Шпіцбергена, у 1981-1982 роках, відбулися мої перші самостійні, фінансовані ІА АН УРСР, експедиції у Новгород-Сіверське Полісся. Долина Середньої Десни в районі Новгород-Сіверського багата на різноманітні пам'ятки кам'яної доби, зокрема й мезолітичні. Пояснюється це природними родовищами кременю, жовна якого у великій кількості трапляються в глибоких ярах, що прорізають високий правий берег Десни і зветься серед місцевих мешканців ровами. Багаті поклади крем'яної сировини для виготовлення знарядь праці приваблювали в ці місця мисливців кам'яної доби.

Експедиція провела розвідки по Середній Десні від Чернігова до кордону з Росією (мал. 48), в ході яких були відкриті та оглянуті численні стоянки кам'яної доби. Для розкопок обрані стоянки Пісочний Рів, Смячка, Студенок, Мураги, Попове озеро та інші на Новгород-Сіверщині.

Досліджувана експедицією у 1981, 1982, 2002 роках відома мезолітична стоянка Пісочний Рів розташована в місці впадіння однойменного яру в долину Десни, на вісім кілометрів південніше від місця перетину річкою україно-російського кордону. Мис, на якому розташована пам'ятка, здіймається на двадцять метрів над широкою заплавою Десни. За тисячі років

після мешкання тут мезолітичних мисливців на місці над Пісочним Ровом було облаштовано городище. В укріпленому з напільного боку земляним валом та ровом городищі спочатку поселилася людність юхнівської (VII-II століття до нашої ери), а пізніше роменської (IX-X століття нашої ери) археологічних культур.

Отже, експедиція мала справу з багат шаровою пам'яткою. Мезолітичний шар залягав на глибині близько 0,8 метра. Над ним на глибині 0,6-0,4 метра лежав культурний шар юхнівської культури. Його перекривав верхній роменський горизонт, численні артефакти якого залягали зразу під дерном на глибині 0,4-0,2 метра.

Тож, щоб дістатися до мезолітичного горизонту, експедиції необхідно було розібрати численні археологічні об'єкти пізніших епох — часів функціонування укріпленого поселення (городища) юхнівського та роменського часу. Здебільшого це були житла та ями господарчого призначення, наповнені величезною кількістю фрагментів глиняного посуду з характерним орнаментом, кістками тварин, глиняними грузилами від рибальських сітей, пряслами, уламками залізних знарядь тощо.

Особливий науковий інтерес мали дві землянки роменського часу, що мали сліди пожежі. Вони являли собою квадратні ями площею 4 × 4 метри, глибиною 1,2 метра. Уздовж стін і на підлозі виявлені рештки обгорілих дерев'яних плах²⁰, які свідчили, що підлога була дерев'яною і стіни також облицьовані плахами. Над ямою землянки піднімалося

²⁰ Плаха — шматок розколотої навпіл деревини, колоди.

кілька вінець дерев'яного зрубу, перекритого дахом. У центральній частині підлоги житла виявлена яма від стовпа, який, очевидно, підтримував гребінь даху. У землянку вели три земляні сходинки. Навпроти входу, в кутку житла, досліджено типову для Русі X-XIII століть округлу в плані глиняну купольну піч діаметром один метр. Викладена з глини піч була обліплена ззовні великими черепками кераміки X-XI століть. Очевидно, землянки опалювали піччю «по-чорному». Тобто дим із печі виводився назовні не через димар, а через віконця під дахом.

Оглянути добуті експедицією знахідки роменської культури приїздили фахівці з давньоруської археології Олександр Моця (мал. 49), Володимир Коваленко, Андрій Казаков. На їхню думку, роменське городище над Пісочним Ровом припинило своє існування на рубежі X-XI століть, як і переважна більшість розташованих понад Десною городищ Середнього Подесення. Це пояснюється встановленням контролю князя Володимира Великого над Подесенням. Сталося це за допомогою найнятої київським князем варязької дружини, яка була розміщена на двох городищах поблизу села Шестовиця під Черніговом. Варяги на своїх бойових човнах здійснювали рейди по Десні для знищення укріплень непокірних Києву сіверян. Якщо численні городища вздовж Середньої Десни на рубежі X-XI століть були спалені, то віддалені від Десни укріплення сіверян на притоках Десни продовжили своє існування і в XI столітті.

Шестовицький археологічний комплекс поблизу Чернігова складається з двох городищ та великого курганного могильника X-XI століть. Його багаторічні дослідження дали неспро-

стовні докази мешкання тут скандинавських найманців. Зокрема, під Шестовицею розкопані типові підкурганні варязькі поховання з характерним для скандинавів поховальним обрядом, зброєю, прикрасами. Про скандинавське походження небіжчиків також свідчать їхні антропологічні особливості.

Багата колекція артефактів була отримана в процесі досліджень нижнього мезолітичного шару стоянки Пісочний Рів. Доступність для мезолітичних майстрів стоянки крем'яної сировини високої якості сприяла значним масштабам розколювання кременю на пам'ятці. Серед тисяч відходів крем'яного виробництва (відщепів, лусок, уламків) знайдено чимало завершених знарядь праці: скребачок для обробки шкір, різців для виготовлення кістяних знарядь, ретушованих ножів на відщехах та пластинах. Особливо оригінальним є набір наконечників стріл, в якому домінували великі високі трапеції (мал. 50, 6-9) та асиметричні вістря у вигляді прапорців, що отримали назву вістрів пісочнорівського типу (мал. 50, 1-5).

Головною робочою силою розкопок на Десні у 1981 та 1982 роках були гуртківці Київського палацу піонерів, дехто з яких став професійним археологом (мал. 51).

Багатотисячна колекція крем'яних артефактів зі стоянки Пісочний Рів на Десні є однією з ключових у мезолітознавстві України. На її основі виділена окрема пісочнорівська культура мезоліту басейну Десни.

Розкопки на Пісочному Рові запам'яталися величезною кількістю грибів у порослих мішаним лісом околицях табору експедиції. Грибів було так багато, що ми брали лише білі, підосиновики та підберезовики.

Восени 1981 року в експедицію приїхала з Києва співробітниця нашого відділу ІА НАНУ В. І. Непріна. Сама вона родом з Уралу, де гриби є повсякденною їжею. Валентина Іванівна познайомила експедицію зі швидким способом маринування грибів. Зранку зібрані гриби миють, ріжуть на шматки, складають у трилітрову банку з додаванням перцю, лаврового листа й часнику та заливають гарячим розсолем. На вечір гриби готові до вживання. Спершу дехто відмовився вживати надто швидко замариновані гриби. Однак, коли на ранок усі прокинулися живими й здоровими, технологію швидкого маринування грибів експедиція почала застосовувати щоденно.

Крик болотяного птаха

У серпні 1882 року я зі своєю експедицією, що складалася з десятка піонерів-гуртківців, а також трьох «дорослих» археологів, копав стоянки в гирлі невеличкої річки Смяч (на старих картах Смячка), яка впадає в Десну за десять кілометрів вище по течії від Новгород-Сіверського. Стоянки відкрив і досліджував у 1926 році відомий український археолог-камінщик Михайло Якович Рудинський. Стародавні стійбища мисливців фінального палеоліту (11 тисяч років тому) являли собою скупчення побілілих від часу (патинованих) кременів, що низкою тяглися на відстані кілометра вздовж краю тераси річки. Піщана тераса піднімалася на п'ять-сім метрів над широкою, порослою вільхою, чагарями та очеретом заболоченою заплавою гирла річки Смяч. Углиб тераси тягнувся густий сосновий ліс, на узліссі якого розташувався наш наметовий табір.

Експедиція запам'яталася участю в ній відомого українського художника-авангардиста, представника андеграунду часів брежневського «застою» Миколи Івановича Трегуба. Людина важкої долі, непересічна, дивна й химерна, переслідувана КГБ за своє андеграундне мистецтво та націоналістичні настрої. Разом з іншим художником-авангардистом, учасником археологічних експедицій Вудоном Баклицьким (мал. 52), Микола влаштував підпільну виставку авангардного живопису у стінах покинутого цегельного заводу. З 1975 по 1984 роки М. Трегуб

працював художником в Інституті археології АН УРСР, який на той час розміщувався в мальовничому Видубицькому монастирі на околиці Києва. Бані видубицьких церков, археологічні сюжети й самі археологи рясно представлені на численних авангардистських картинах Трегуба. Жив він у великій бідності, витрачаючи мізерну зарплату художника на фарби. Свої безцінні в наш час полотна він продавав за копійки (по 10-20 рублів) співробітникам Інституту із sacramentalними словами «на фарби». Пам'ятаю, що інститутська молодь купувала картини Миколи не так з естетичних, як із гуманітарних міркувань — допомогти бідному художнику.

Микола попросився до мене в експедицію в ролі рисувальника археологічних матеріалів, але вирішив добиратися з Києва на Смяч самостійно автобусом. Я вже втратив надію дочекатися художника, як одного вечора до табору під'їхав міліцейський «бобік», що нічого доброго для експедиції не передвіщало. Виявилось, це міліціонери привезли до нас переляканого Миколу Івановича.

Пізніше він схвильовано розповів про жахи, які йому довелося пережити по дорозі з Києва. Людина непрактична та емоційна (як кажуть, не від світу цього), він переплутав адресу експедиції і згубив папірець, на якому я намалював схему розташування нашого табору. Із київського автобуса він зійшов не на тій зупинці, цілий день по спецї добирався пішки, ночував у лісі. А наступного дня у відчаї здався міліції сусіднього району, куди він забрів, рухаючись навмання в пошуках експедиції.

Поселили Миколу Івановича в окремому великому наметі, де він відпочив і заспокоївся. На розкоп він не ходив, лишаючись разом із черговими в таборі. З висоти нашого пагорба відкривалася

широка панорама заплави Десни, що викликала у художника захват. Від ранку до обіду Микола малював авангардистські пейзажі, мандруючи з мольбертом околицями табору. Він був художником-новатором і експериментував не лише з фарбами, а й із різними незвичними матеріалами: кольоровим папером, фотографіями, соломкою, листям тощо. Абстрактний живопис олією він комбінував із графікою, інсталяцією, колажами з використанням нетрадиційних матеріалів. Як наслідок на місці його натхненної праці, де він проводив якийсь час зі своїм мольбертом, лишалася купа сміття: папірці, уривки газет, порожні тюбики з-під фарби, недопалки тощо. Таємно від художника я посилав чергових прибрати сліди творчого натхнення.

Одного ранку, йдучи на розкоп, я попросив Миколу допомогти черговим зібрати смородини в хащах понад річкою — для обіднього компоту. Повернувшись на обід з розкопу, ми застали художника за його улюбленим мольбертом у надзвичайно схвильованому стані. З його слів, у хащах над річкою з куща смородини, над яким саме схилився Микола, випурхнув з несамовитим криком великий чорний птах. «Я так злякався, що в очах потемніло. Поки не забулося, хочу відобразити той жах, що я пережив у хащах від несамовитого крику птаха», — пояснив художник. Останній тиждень роботи експедиції Микола не відходив від мольберта, працюючи над композицією «Несамовитий крик болотяного птаха».

А за півтора року після експедиції на річку Смяч Миколи Івановича не стало. Востаннє я його бачив надвечір 23 березня 1984 року. Близько сімнадцятої години, повертаючись з Інституту додому, я зустрів Миколу. «Чого так пізно до Інституту?» — здивувався я. «Та маю деякі справи», — почув у відповідь.

А на ранок наступного дня інститутський сторож знайшов Миколу повішеним на власному паску за Братським корпусом Видубицького монастиря. Самогубство — вердикт міліцейських слідчих. Я вірю в цю версію, бо добре знав імпульсивний характер Миколи.

Живописна композиція із загадковою назвою «Крик болотяного птаха» в різних версіях та численних ескізах стала обов'язковою на посмертних виставках творів видатного українського художника-авангардиста Миколи Івановича Трегуба.

Волинь

У 1983 році я поміняв вектор своїх пошуків мезоліту зі східного на західний і перебрався зі своєю Поліською експедицією ІА АН УРСР із Новгород-Сіверщини на Волинь. Причиною цього стало відкриття великої державної програми «Звід археологічних пам'яток України», на виконання якої кабмін УРСР щорічно виділяв значні кошти. За пошуки археологічних пам'яток у кожній області відповідав окремий співробітник Інституту. З мого бажання за мною закріпили Волинську та Рівненську області, де наша експедиція шукала й розкопувала археологічні пам'ятки з 1983 по 1990 роки, за винятком чорнобильського 1986 року, коли зі зрозумілих причин роботи на півночі України були заборонені.

Виїздили ми на археологічні розвідки на Волинь експедиційною машиною двічі на рік — у травні та жовтні. Хоча погода в міжсезоння не завжди сприяла похідному побуту, зате були й переваги. Поля або ще не були засіяні, або вже зібрані, і рослинність не заважала пошукам артефактів. Експедиційний ГАЗ-66 «їв» надзвичайно багато дефіцитного бензину (тридцять п'ять літрів на сто кілометрів по асфальту), зате мав високу прохідність, що було абсолютно не зайвим у наших мандрах поліськими болотами та пісками (мал. 53).

Волинське Полісся виявилось малодослідженим, але надзвичайно багатим на археологію регіоном. Найбільше знахідок

пов'язано з піщаними підвищеннями уздовж поліських річок. Унаслідок людської діяльності піщані дюни та річкові тераси втратили трав'яний покрив і перевіваються вітром. Як наслідок, археологічні матеріали опинилися на поверхні. Особливе враження справляють великі скупчення стоянок мисливців на північного оленя фінального палеоліту (XI тисяч років тому) та лісових мисливців мезоліту (X-VII тисяч років тому), розташовані на піщаних підвищеннях у заплавах Прип'яті, Стиру, Горині, Случі. Маються на увазі скупчення стоянок поблизу волинських сіл Нобель, Сенчиці, Переволоки, Люботин, Люб'язь, Лютка, Тутовичі, Мульчиці, Самари, Красносілля, Березне, Мидськ, Прибір та інші.

Пригадую, як у 1984 році, після кількох годин їзди по бруківці серед безкраїх торфових боліт і соснових борів, експедиційна машина зупинилася на піщаному березі одного з рукавів Прип'яті. На цьому боці — дерев'яні хати невеликого поліського села Омит поблизу кордону з Білоруссю, традиційні ферми, старе кладовище, а на протилежному — заболочена заплава з безмежними заростями очерету та верболозу. Над ними серед прип'ятських боліт та стариць жовтіє смуга піску, що перевівається вітром, — мета нашої пошукової експедиції.

Піски, здається, розташовані зовсім поруч, але дістатися до них непросто, а без човна взагалі неможливо (мал. 54). Після двох годин виснажливих блукань у плавнях на орендованому в селі човні вриваємось у стіну очерету в потрібному місці. У задусі очеретяних заростів вологі від веслування руки та обличчя особливо привабливі для комарів і мошок. Останні п'ятдесят метрів тягнемо човна до сухого берега волоком, провалюючись по

коліна в торф і відмахуючись від набридливих комарів. Згадалася назва цієї місцевості — урочище Переволоки (мал. 55).

Сипким піщаним схилом піднімаємося на гребінь дюни. Прохолодний вітер умить здуває комах, і нам відкривається широка панорама заплави Прип'яті: луки, болота, очерети, верболози, серед яких блищать на сонці озера та рукави річки. Але особливо приваблюють нас поміж мальовничого краєвиду поодинокі піщані пагорби, подібні до того, на якому стоїмо ми.

Це, однак, не пагорб і не гора, як її називають пастухи, а гігантська серпоподібна піщана дюна. Вона піднімається над болотами на п'ять-сім метрів і має довжину більше кілометра. Такі серпоподібні дюни, що називаються параболічними, нерідко трапляються в долинах річок Поліської, Польської, Північнонімецької прильодовикових низовин, які також відомі під назвою середньоевропейських. У льодовикову епоху на цих територіях відклалися піски, які приносили води з льодовика, що танув під сонцем. Коли льодовик дванадцять тисяч років тому відступив далеко на північ, у Скандинавію, середньоевропейські низовини перетворилися на холодний степ, із перелісками сосни та берези, населений незчисленими стадами північних оленів. У періоди максимальних похолодань і посушливості клімату, наприкінці льодовикової епохи, трав'яниста рослинність вимерзала. Піски починали перевітатися потужними вітрами з льодовика й відкладатись у вигляді гігантських дюн параболічної форми. Із пом'якшенням клімату дюни вкрилися травою.

Першими на параболічних дюнах наприкінці льодовикової епохи поселилися мисливці на північних оленів. Сухі піщані горби, що піднімалися над болотистими низинами, видавалися

особливо зручними для влаштування мисливських стійбищ, з яких було далеко видно стада оленів. Не випадково мисливці селилися на дюнах неподалік річки. Адже головним способом полювання на північних оленів є так звана «поколка» — масовий забій оленів на річкових переправах під час сезонних міграцій оленів восени та навесні (мал. 56).

Поліські дюни приваблювали людей і в пізніші часи. Якщо виникли вони й були заселені прильодовиковими мисливцями на північних оленів дванадцять тисяч років тому, то близько десяти тисячоліть до наших днів льодовик розтанув, і Полісся, як і вся північна та середня смуги Європи, заросли сосново-березовими лісами. Північні олені відійшли далеко на північ, на узбережжя Льодовитого океану, а лісову смугу Європи заселили лосі, тури, олені, дикі кабани тощо. На дюнах оселяються лісові мисливці мезоліту, які за допомогою луків та стріл полювали на згаданих лісових копитних (мал. 57). Їм на зміну прийшли перші землероби та скотарі новокам'яної доби. На їхніх поселеннях археологи знаходять найдавніший глиняний посуд із домішками трави в глині та орнаментом із наколів гребінцевим штампом.

П'ять тисяч років тому Полісся зайняли войовничі племена індоєвропейських скотарів. Вони лишили на піщаних дюнах черепки грубих горщиків, прикрашених відбитками плетеного шнура, та кам'яні бойові молоти. У неспокійні скіфські часи за дві з половиною тисячі років до наших днів на поліських дюнах будувалися «болотні городища», де місцева людність переходувалася від войовничих степовиків.

Дві тисячі років тому Південне Полісся разом із Волинню та Прикарпаттям було батьківщиною слов'ян. Саме звідси вони розселилися на величезних обширах від Балтії на півночі до

Середземного моря на півдні, від Лаби на заході до Верхньої Волги на сході. За часів Русі на дюнах часто розміщували літні скотарські табори та металургійні центри, де з болотяної руди виплавляли залізо. Від козацької доби лишилася величезна кількість уламків гончарної кераміки, орнаментованої червоними смугами по жовтому чи сірому тлу.

Отже, піщані дюни в заплавах річок можна вважати своєрідними літописами історії Полісся за минулі дванадцять тисяч років. У ХХ столітті вони дуже постраждали від руйнівної діяльності людини. Особливо дісталася дюнам від радянських меліораторів, які часто перетворювали їх на піщані кар'єри. Часом піщані дюни разом із безцінними для науки знахідками, що містилися в них, вивозили для будівництва дамб та шляхових насипів. Тому археологи нерідко виконують роль швидкої допомоги для порятунку пам'яток стародавньої історії від байдужості та некомпетентності господарників.

Під час пошуків у землі матеріальних решток минулих епох археологи інколи мають справу з небезпечними знахідками недавніх війн. Насипи курганів, що височать на вищих точках рельєфу на півдні України, були улюбленим місцем для облаштування військовими вогневих точок. Тому знахідки боеприпасів (снарядів, авіабомб, мінометних мін, гранат, патронів), деколи навіть цілих засипаних землею складів цього небезпечного «добра» — звичайна справа при розкопках курганів. Тоді начальник експедиції викликає саперів, які вивозять і підривають небезпечні знахідки десь у закинутому кар'єрі.

Особливо яскраві сліди Першої світової війни трапилися Поліській експедиції на Верхній Прип'яті, в околицях мальовничого озера Нобель.

Окопи та воронки двох світових війн зруйнували рослинний покрив багатьох піщаних підвищень Полісся. Він дуже постраждав від інтенсивного випасу худоби. Знищення трав'яного покриву призвело до перевітання дюнних пісків вітром. Так, багато піщаних дюн Полісся після появи на світ дванадцять тисяч років тому знову перетворилися на рухливі піски, а старожитності, що були поховані в їхній товщі, опинилися на поверхні.

Декілька гектарів піщаних видувів в урочищі Переволоки на півночі Рівненщини були щільно вкриті тисячами крем'яних знарядь та відходів їхнього виробництва (мал. 58). Великі відщепи, пластини, уламки чорного блискучого волинського кременю утворювали на жовтому піску скупчення діаметром у кілька метрів (мал. 59). Сотні крем'яних наконечників стріл (мал. 60), скребачок, різців, масивних сокир знайдено серед уламків розколотого первісними людьми кременю. Кременів так багато й розсіпані вони на такій великій площі, що здається, ніби тут була столиця мисливців кам'яної доби.

З метою порятунку та наукового вивчення артефактів зруйнованих пам'яток археології багато годин доводилося збирати знахідки вручну, а потім пересівати верхній шар піску за допомогою сита (мал. 61).

Однак внаслідок перевітання вітром дюнних підвищень на поверхні опинилися не лише археологічні артефакти далекого минулого, а й різноманітне залізо двох світових війн. У 1915 році російсько-німецький фронт у районі озера Нобель проходив по річці Прип'ять. На південному березі Прип'яті стояла російська царська армія, на північному — німецька кайзерівська. Коли у 1983 році експедиція вперше провела археологічні

розвідки в околицях озера, то виявила смугу темного піску, що на сотні метрів тяглася серед засипаних крем'яними артефактами піщаних дюн. Судячи з масових скупчень осколків снарядів, патронних гільз від «трюхлінійки», колючого дроту та інших решток Першої світової війни, темна смуга являла собою рештки окопів російської царської армії.

Доки ми збирали палеолітичні кремені на піщаній поверхні розвіяної дюни, підійшов місцевий мешканець похилого віку.

«Що, хлопці, патрони шукаєте?» — питає.

«Ні, крем'яхи збираємо», — відповідаємо.

Дід не сприйняв нашу відповідь всерйоз.

«Я вам покажу, де можна набрати багато патронів, — каже він. — Коли я був хлопчаком, то пас корів на тому лузі, що між цим піском та Прип'яттю. А весь луг тоді був вкритий болотяними купинами, які хлопці розгрібали палицями. А під купинами людські кістки солдатів, що загинули в імпералістичну війну. Вони ходили в атаку з окопів, що були на цій піщаній горі, через болота на німецькі позиції. Німці розстрілювали атакуючих із кулеметів з того берега Прип'яті. Тіла забитих та поранених не можна було забрати, бо німці стріляли. Так вони й лишилися на тому болоті назавжди. Коли хлопчаки розкопували ті купини, то на кістках ще лишалися решки шинелей, чоботи, а на поясі в патронташі по кілька десятків патронів. Іржаві гвинтівки знаходили, що вдома зберігали ще довгий час. І я таку приніс додому, та міліціонер забрав», — розповідав дід.

Крім гільз та осколків, на дюнних стоянках траплялися німецькі артилерійські снаряди, що не розірвалися. Адже кожен десятий артилерійський снаряд при падінні в м'який ґрунт (оранка, пісок чи болото) не підривався. Знайшли також роз-

валений дерев'яний ящик із детонаторами від гранат — латунними циліндрами завбільшки з палець із кільцем на одному кінці. Вибухова речовина підвищеної потужності всередині може легко вибухнути від удару чи перегріву. Тому брати в руки знайдені в землі старі детонатори небезпечно. Людину детонатор не вб'є, але пальці руки чи очі можна втратити.

Зрозуміло, що пересівати ситом пісок із такими небезпечними знахідками можуть лише люди несповна розуму. Тому археологічному дослідженню дюн уздовж лінії окопів передувало розмінування. Снаряди ми топили в болоті поряд із дюною, а детонатори знешкодили на місці. Водій дістав із кузова машини старий засмальцьований ватник, який ми щедро полили бензином, поклали на скупчення детонаторів і підпалили. За хвилину вибухнув верхній шар детонаторів, розніс у клоччя ватник, і полум'я згасло. Витримавши паузу, ми наносили сухого гілля і влаштували вогнище, яке було розкидане й погашене новими вибухами. Після кількох повторень процедури вибухи припинилися, а місце вогнища ми засипали піском.

Звичайно, такі самодіяльні «розмінування» були грубим порушенням техніки безпеки. Однак викликати саперів на загублену серед безмежних прип'ятських боліт дюну було справою безнадійною. Навряд чи вони б нас розшукали, та й зайняло б це надто багато часу, якого бракувало.

Експедиція постійно мала справу не лише з матеріальними рештками двох світових війн, а й зі спогадами їхніх безпосередніх учасників. Пам'ятаю, як ми орендували стару хату в глухому селі на півночі Житомирщини, на кордоні з Білоруссю. Господар хати, літній чоловік, на наше питання, чи діяли в околиці лісах партизани, здивував нас відповіддю, що ніяких

партизанів не було. Питаємо: «Як це не було? Пишуть, що в сусідній Білорусі було повно партизанів, а Ви за війну жодного не бачили?». Відповідає: «Такі, як у Білорусі, і в нас були, але то не партизани, а “воєнні”, у “советській” військовій формі й говорили російською. Вони у глухому лісі стояли за річкою, біля якої наші пастухи корів пасли. “Воєнні” боялися шпигунів і попередили, щоб селяни не ходили в той бік. Але один пастух не послухав і погнав череду на той луг пасти. Так вони його вбили, а тіло в корчі вкинули. Та ще й кілька корів забрали». «А з німцями “воєнні” воювали?» — питаємо. «Та де там. Вони із селом воювали, харчі в людей забирали. Перезимували в тому лісі, а навесні кудись пішли».

На півночі Волинської області я звернув увагу на довжелезні списки загиблих односельчан на монументах Слави, що височіли мало не в кожному селі. Спитав у голови колгоспу, як сталося, що так багато людей загинуло, може, нацисти розстріляли? Розповідає, що у 1944 році, коли повернулися радянські війська, то чоловіче населення сіл було повально «від мала до велика» мобілізоване й без військової підготовки відправлене на фронт. Більшість із них скоро загинули на Віслі в Польщі та на Одері, на знаменитих Зеєлових висотах. Там і поховані. А під пам'ятниками по селах поховані лише поодинокі солдати.

Як відомо, Зеєлові висоти — це потужний укріпрайон вермахту на узвишсях західного берега Одери на підступах до Берліну. Військові історики вважають бої за Зеєлові висоти, з яких фактично розпочався штурм Берліну, найбільш кривавою битвою Другої світової війни. За 22 дні боїв з 16 квітня по 8 травня 1945 р. за офіційними заниженими даними Радянська армія втратила понад 361 тисячу солдат.

Головними винуватцями жахливих невинуваних жертв були Сталін та Жуков. Їм дуже кортіло захопити Берлін раніше союзників до дня народження Леніна (22 квітня) або бодай на 1 травня. Маючи колосальну перевагу над військами вермахта (по живій силі вдесятеро, а по військовій техніці у 5-7 разів) була можливість обійти потужні Зеєлови укріплення німців з флангів і оточити Берлін, уникнувши невинуваних жертв. Однак керуючись гаслами «Війна без жертв не буває» та «Солдатів не слід жаліти — мамки нових народять» Сталін з Жуковим наказали штурмувати укріплення на Одері, а потім і Берлін, у лоб, таким чином заваливши німців трупами своїх солдатів. У цій сталінсько-жуківській м'ясорубці останніх днів війни трагічно загинули тисячі українців. Про цю трагедію свідчать численні монументи-кенотафи по селах Волині та Полісся. (Кенотаф — пам'ятник над порожньою могилою загиблого далеко від дому).

На початку 90-х років минулого століття довелося брати участь у розкопках стоянки мисливців на мамонтів поблизу села Семенівка Березанського району на Київщині. Неподалік височів великий, зруйнований у давнину курган, описаний Тарасом Шевченком у відомому вірші «Розрита могила». Одного ранку до нас на розкоп забрів із сусіднього села говірливий дідусь на підпитку. Поки ми робили свою справу в розкопі дідусь ляв незалежність, яку щойно отримала Україна та бандерівців з рухівцями, які розвалили Радянський Союз.

Ми вже збиралися випроводити візитера додому, щоб пропався, як він заінтригував присутніх заявою, що «на цьому кургані три села загинуло». На питання, як це сталося, розповів: «Коли у 1943 році радянські війська звільняли ці місця, то німці встановили на Розритій могилі кулемет і три дні тримали оборону.

Першого дня командування послало в атаку на кулемет щойно мобілізованих чоловіків із найближчого села. На ранок другого дня кулемет викосив чоловіків другого, а на третій день — третього села. Нарешті німці зняли оборону й відійшли на захід, на Київ. Коли у 1945 році я повернувся додому після демобілізації, то застав по селах лише жінок та малолітніх дітей. Та я люблю радянську владу, бо на війні за неї кров проливав!» — закінчив на оптимістичній ноті свою розповідь дідусь.

Траплялося чути й свідчення про діяльність УПА. Зокрема, наприкінці 80-х років, уже за часів перебудови, на наш розкоп поблизу села Балаховичі, що неподалік Рівненської АЕС, завітало троє місцевих мешканців. Зайшла мова про УПА, і найстарший розповів, як замолоду брав участь у бою УПА з німцями. «До нас у село прийшло кілька озброєних людей і закликали молодь боронитися від окупантів. Із села виступити проти німців викликалось із тридцять молодих хлопців. Нас очолив чоловік у військовій формі з гвинтівкою. Озброєні ми були хто чим, переважно старими дробовиками. Ми залягли ланцюгом уздовж лісової дороги й почали чекати на німців. Невдовзі на дорозі з'явилося з півтора десятка німецьких солдатів у касках, із гвинтівками та автоматами. Після нашого залпу по команді очільника німці попадали, ми вже вирішили, що ми їх повбивали. Однак німці підняли таку стрілянину, що ми розбіглися. Я так тікав, що як добіг до хати, то мало двері не вивалив, бо з переляку забув, у який бік вони відчиняються. Потім зо два тижні переховувався в клуні».

Молодший візитер розповів, як його батько у 60-х роках викопав на городі велику іржаву трубу, забиту з двох кінців дерев'яними чурбаками. «Ледь вибили ті чурбаки, а в трубі

знайшли дві гвинтівки, пістолет, наган і багато патронів. Усе щедро змащене солідолом. Батько повіз на конях зброю в район здавати, в міліцію, і щез, думали — вже назавжди. Повернувся він за місяць, змарнілий і побитий. Розповідав, що допитували щоденно, вибиваючи зізнання про інші схрони зброї. Ледь відпустили».

Таких спогадів про війну від місцевих мешканців довелося чути чимало. Якою мірою вони достовірні — судити читачеві. Однак говорили ці прості люди щиро та переконливо.

Як зазначалося, Поліська експедиція працювала на півночі України здебільшого в травні та жовтні, тому частенько потерпала від примх погоди, перш за все дощів. День починався й закінчувався прослуховуванням прогнозу погоди по радію. Оскільки синоптикам віри не було, то ми використовували будь-яку можливість, щоб звернутися до народних прикмет. Пам'ятаю, як під час археологічної розвідки натрапили у дрімучому лісі на старого пастуха з чередою корів. Пригостили діда цигарками і зразу ж почали розпитувати, якої погоди очікувати. «Здається мені, хлопці, що по обіді буде дощ», — впевнено відповів пастух. «А за якими прикметами Ви дізналися?» — пробували ми розкрити секрети народного прогнозування погоди. «Прикмети надійні — зранку по радію казали», — почули у відповідь.

Примхи природи, насамперед затяжні дощі та холоди, не раз псували експедиційне життя і зривали графік робіт і не лише глибокої осені, а й у літні місяці. Якось у середині 80-х із великими труднощами вдалося отримати експедиційну машину не як завжди на осінь, а в комфортному червні. Метою експедиції був пересів за допомогою сита піщаної поверхні

дюни в урочищі Люботинь на березі Прип'яті на Рівненщині. Розвіяна вітром поверхня дюни була буквально всіяна артефактами всіх часів і народів, що мешкали в Поліссі протягом останніх дванадцяти тисяч років. На місце робіт дісталися надвечір сонячного дня. Поставили намети, повечеряли. Червоне сонце сідало в суцільні хмари на заході, що не передвіщало нічого доброго. Пастух, який гнав корів із пасовиська на село повз нашу дюну, попросив закурити і сказав, що буде дощ, який триватиме місяць. Ми не повірили, бо таких затяжних дощів в Україні не буває. І помилилися.

На ранок ми прокинулися від барабанного бою крапель дощу по брезентовому даху намету. Робочий день не відбувся, бо пересівати мокрий пісок через дрібне сито неможливо. Під затяжним дощем просиділи в наметах кілька днів. Нарешті дочекалися сонечка. Але сіяти мокрий пісок не було можливості, поки він за день-два не просохне. Однак наступного ранку дощ поновився. Так тривало протягом місяця.

У сосняку з'явилися цілі поля маслюків, під осиками на краю болота вирости підосиновики з червоними капелюшками. Збір та приготування грибів дещо урізноманітнювали наш дощовий побут. Прип'ять вийшла з берегів, залила широку заплаву з очеретами та чагарями й підступила до підніжжя нашої дюни. Очікування погоди з прип'ятського моря тривало вже майже місяць, а дощ не припинявся. Намети, одяг, спальники відсиріли, а просушити їх не було можливості. Дрова в лісі намокли, і щоб розпалити нашу портативну пічку, черговий докладав нелюдських зусиль, щедро поливаючи мокрі дрова дефіцитним бензином. Край нашому сидінню під безкінечними дощами поклав прикрий випадок.

Одного ранку, з великими труднощами приготувавши на мокрих дровах традиційні макарони з тушківкою, експедиція сховалася від дощу поснідати в нашій кают-компанії — у вкритому брезентом кузові експедиційної автомашини. Під час сніданку ми відчули запах диму, а над машиною полетіли чорні клапті, що димилися. Зістрибнувши з кузова на землю, ми побачили, як серед табору догорає великий експедиційний намет. Виявляється, черговий вирішив (не від великого розуму), що вогонь у залізній пічці остаточно згас, і затягнув піч у намет, щоб нагріти й підсушити його.

Через всепроникну сирість і дощ згоріло загалом небагато: два брезентові плащі, сорочка, ще якесь ганчір'я. Найбільшою втратою експедиції від пожежі був великий намет, без якого подальше сидіння під дощем в очікуванні кращої погоди стало неможливим. Тому наступного ранку експедиція згорнула мокрі намети і, не попрацювавши за місяць жодного дня через небувало тривалі дощі, рушила додому, на Київ.

Багаті на артефакти різних часів і народів дюнні «музеї просто неба», подібні дослідженому в урочищах Люботинь та Переволоки поблизу озера Нобель, траплялися експедиції на просторах Полісся неодноразово. На жаль, вони мали один суттєвий недолік — змішаність зібраних на них колекцій. Цікаві для нашої експедиції артефакти кам'яної доби відділити від знахідок пізніших епох неважко. Адже останні представлені переважно фрагментами глиняного посуду різних археологічних культур, тоді як колекції часів фінального палеоліту та мезоліту складаються виключно з виробів із кременю. Однак більшість крем'яних комплексів також змішана, оскільки наприкінці кам'яної доби на Поліссі мешкали носії кількох

археологічних культур. Кожній із них властивий власний набір виробів із кременю. Лише багаторічними зусиллями, зокрема й нашої Поліської експедиції, вдалося виявити ці культурні явища, визначити їхній вік, територію поширення, описати характерні особливості їхнього крем'яного інвентаря.

З'ясувалося, що наприкінці палеоліту та в мезоліті на Поліссі мешкали групи мисливського населення шести основних археологічних культур. Людність трьох із них (культури Лінгбі, Красносілля, Свідер) у фінальному палеоліті полювала на північних оленів (мал. 56), а ще трьох (Кудлаївка, Пісочний Рів, Яніславиця) в мезоліті за допомогою лука та стріл промишляли на Поліссі лісових копитних: лось, тур, олень, косуля, кабан (мал. 22, 57). Назви зазначених культур походять від назв населених пунктів або урочищ, де вперше досліджували стоянки з характерним для культури крем'яним інвентарем. Культурні значно різняться між собою за формою крем'яних виробів. Особливо помітна різниця у формі наконечників стріл (мал. 62).

1. Лінгбі (12 тисяч років тому). Великі, грубі наконечники з виділеним крутою ретушню масивним черешком (мал. 62, 4, 5).

2. Красносілля (11 тисяч років тому). Дрібні черешкові, часто асиметричні наконечники, оброблені крутою ретушню (мал. 62, 3).

3. Свідер (11 тисяч років тому). Наконечники верболистої форми із плоскою підтескою черенків із черевця (мал. 60, 62, 1, 2).

4. Кудлаївка (10-9 тисяч років тому). Кудлаївські вістря — дрібні пластиночки з притупленим ретушню краєм, які закріплювалися смолою в пазах кістяних наконечників.

5. Яніславиця (8-7 тисяч років тому). Вістря на пластинах зі сколом на кінчику леза.

6. Пісочний Рів (10-5 тисяч років тому). Асиметричні вістря алтинівського типу (мал. 50, 1-5) та трапеції високої форми (мал. 50, 6-9).

Також виявлено, що всі ці культурні явища фінального палеоліту та мезоліту Поліської низовини мають західне походження. Тобто їхні пращури прийшли в Полісся із Західної та Південної Балтії через Польську низовину та басейн Вісли (мал. 63).

Крім систематизації та періодизації культурних явищ фінального палеоліту та мезоліту Полісся, у 70-80-х роках минулого сторіччя автор цих рядків також працював над реконструкцією способу життя мисливців на північних оленів та лісових мисливців мезоліту. У цей період вийшли друком чотири авторські монографії, присвячені проблемам фінального палеоліту та мезоліту Полісся²¹, та численні статті. Пізніше ці книжки були перевидані англійською закордоном²². Підсумки багаторічним дослідженням кам'яної доби Полісся підведено в докторській дисертації «Населення Українського Полісся у фінальному палеоліті та мезоліті», захищеній у Києві у квітні 1989 року.

Мезолітом Полісся я займаюся вже понад п'ятдесяти років. Доводилося мати справу з пам'ятками та старожитностями не лише кам'яної доби, а і всіх інших періодів історії Полісся по середньовіччя й навіть Другу світову війну включно. З'ясувалося, що західне, переважно балтійське, походження має переважна

²¹ Залізник, 1984, 1986, 1989, 1991.

²² Zaliznyak, 1995, 1997.

більшість археологічних культур регіону. Складається враження, що середньоевропейські низини від Нижнього Рейну на заході до Середнього Дніпра й Десни на сході являли собою своєрідний коридор, яким останні 12 тисяч років із заходу на схід періодично котилися хвилі міграцій первісної людності (мал. 63). Зокрема, саме цим феноменом пояснюється відомий факт спорідненості слов'ян, батьківщина яких охоплює територію північно-західної України, з їхніми північно-західними сусідами — балтами та германцями.

У 1990 році моя Поліська археологічна експедиція не відбулася через припинення фінансування державою археологічних експедицій Інституту археології АН УРСР. Однак «по старій пам'яті» і в наш час я періодично навідуюся на Полісся на чолі невеликих пошукових загонів (мал. 64, 66). Через відсутність фінансування археологічних експедицій державою у 90-х роках минулого століття мені довелося відмовитися від щорічних виїздів на розкопки і сконцентруватися на узагальненні раніше добутих археологічних матеріалів. За останнє десятиліття ХХ століття вийшло друком десять монографій та близько тридцяти узагальнювальних статей, присвячених питанням кам'яної доби та первісної історії України, а також проблемам україногенезу та походження індоєвропейців. Бурхливі політичні події перших років Незалежності також не лишилися поза увагою співробітників Інституту археології (мал. 65).

Самогоноваріння як народний промисел добу розвиненого соціалізму

Цей тематично далекий від археології розділ з'явився в книзі після тривалих сумнівів його автора. Принаймні у першому виданні моїх спогадів його не було. Однак масштаб цього «танебного явища в житті радянських людей», як писали тодішні газети, все ж змусив мене взятися за перо. Протягом двадцяти років моїх археологічних досліджень на чолі Поліської археологічної експедиції ІА НАНУ ми неодноразово мали справи з різноманітними проявами зазначеного народного промислу поліщуків. Однак вперше я познайомився з ним зовсім не в Поліссі, а ще у шкільному дитинстві на Донбасі.

Щорічні багаті врожаї абрикосів у Амвросіївці потребували від її мешканців значних зусиль для їх утилізації. Сестри Оксана з Пашею, які виховували мене в ранньому дитинстві, багато років мужньо боролися з помаранчевою навалою, заготовляючи в промислових масштабах мішки кураги та відра абрикосової варені — товару абсолютно неліквідного в місті, яке позаочі звали Абрикосівкою. Але вони й не збиралися торгувати абрикосовою продукцією, покладаючи велику надію на близьку та далеку рідню, яку вони щедро і регулярно ошаслилювали курагою та абрикосовим конфітюром. Однак, попри

свою чисельність, рідня не виправдовувала надій сестер і надлишками кураги доводилося взимку топити піч.

Складніше було утилізувати відра зацукрованої варені минулорічних врожаїв. Дефіцитну емальовану тару треба було звільнити під продукцію з нового врожаю абрикосів. Тому стара зацукрована вареня врешті решт переганялася на самогон.

Тітка Оксана була практично непитущою (хіба що чарку на свято за компанію з гостями), але відра варені треба було кудись дівати. Так непитуща Оксана стала на сумнівну стежку самогоноваріння, якому була присвячена окрема стаття кримінального кодексу УРСР. Той факт, що на цій злочинній стежці давно і міцно стояла більшість дорослих мешканців вулиці Донецька не звільняв Оксану від кримінальної відповідальності.

Радянська влада вперто, але безуспішно боролася з самогоноварінням. Зокрема, саме перед моїм поверненням з Києва до Амвросіївки у 1962 р. вийшов черговий указ Президії Верховної Ради УРСР від 27.06.1961 р. «Про посилення відповідальності за самогоноваріння і пияцтво в Українській РСР». В указі була грізна стаття № 149, яка прямо стосувалася мешканців вул. Донецька, зокрема і тітки Оксани. У ній влада попереджала, що «виготовлення або зберігання без мети збуту самогону або зберігання апаратів для його вироблення карається позбавленням волі на строк до одного року або штрафом у розмірі до трьохсот карбованців з вилученням і знищенням самогону та апаратів для його виготовлення».

Штраф у 300 рублів був астрономічною сумою для тітки Оксани, пенсія якої, як удови загиблого фронтовика, була усього 16 рублів на місяць. При всьому бажанні тітка не могла б виплатити цей величезний для неї штраф і скоріш погодилася б

відсидіти рік у тюрмі. Але до арешту справа, на щастя, не дійшла бо владі довелося б пересадити половину населення Амвросіївки. До того ж процес самогонваріння був максимально засекречений і відбувався у великій таємниці. Пам'ятаю, що в молодших класах школи моя участь в секретному процесі полягала в сидінні на лавці перед хатою Оксани, як тоді казали «на шухері», щоб дати сигнал, якщо вулицею йдуть якісь незнайомі люди, або, не приведи Господи, їде міліція.

Незаконний самогонний промисел переважної більшості наших сусідів по вул. Донецькій спирався на кілька твердих, хоча й ірраціональних принципів. Одним з них була абсолютна впевненість, що на відміну від домашньої горілки «казенка» (фабрична горілка з магазину) надзвичайно шкодить здоров'ю. Традиційна свідомість наділяла самогон цілющими властивостями. Тому різноманітні лікарські настоянки робилися виключно на самогоні і ні в якому разі не на «казенці».

Домашню горілку споживали по церковних (Різдво, Паска, Трійця, Покрова) та радянських (Новий Рік, Перше травня) святах, на днях народження, в гостях тощо. Пляшка горілки також слугувала еквівалентом в розрахунках за побутові послуги — за полагоджений паркан чи електропроводку, за нарубані дрова тощо. Однак, попри масове поширення виготовлення самогону для власного споживання, традиції торгувати самогомом не було. Якщо приходили гості, а власна продукція в хаті скінчилася, то позичали пляшку у сусідів, а не бігли до магазину. Наскільки пам'ятаю дози вживання алкоголю були помірними. Нормою вважалися 0,5-1 л. домашньої горілки на 6-10 дорослих людей протягом кількогодинного застілля за

столом заваленим різноманітними наїдками. Тоді, у 60-ті роки минулого століття так багато алкоголю, як у наш час, не пили.

Пригадую єдину серед наших сусідів сім'ю росіян Астаніних, яка не гнала самогон принципово. І не тому, що її члени були непитущими, а скоріше навпаки. До перегону браги на горілку справа просто не доходила, бо брага вживалася старшими членами сім'ї батьком Йосипом та матір'ю Настею в її природному стані.

Йосип з Настею працювали на залізниці і мали двох синів — Миколу та Василя — друзів мого дитинства. Астаніни були колоритною сім'єю. Усі невисокого зросту, руді, веселі, щирі й доброзичливі. Батьки мали єдиний суттєвий недолік — часом випивши браги вони зчиняли гучний сімейний скандал з матюками, а іноді навіть із бійкою. Матюки, тим більше бійка, були грубим порушенням неписаних етико-моральних стандартів вул. Донецька. Сімейний скандал припинявся вуличною громадськістю шляхом погроз викликати міліцію.

Одного спекотного дня я забрів до Астаніних у пошуках друзів Миколи та Василя. Вдома я братів не застав, зате в тіні дерева під хатою сидів їхній батько п'янений Йосип. «Льонька, бражку пий будеш?», — весело питає у мене. «А хіба її можна пити?», — дивуюся я. «Ну ти и тьомний, Льонька. Не только можно, но и нужно!», — сміється Йосип. І не зважаючи на мої заперечення, черпає кухолем з великої каструлі мутну рідину. Щоб не образити господаря сьорбаю з чашки теплу і смердючу субстанцію, смак якої мені видався огидним. Вираз мого обличчя викликав у Йосипа вибух гучного реготу. Так, у восьмому класі я вперше і востаннє у своєму житті спробував браги.

Вже вдома я почув від Оксани, що «брагу п'ють лише кінчені алкоголіки та злидні». Це був ще один наріжний принцип самогонного промислу в Амвросіївці. Серед її мешканців панувало тверде, хоча й ірраціональне, ніким не доведене переконання, що вживання браги є вірною ознакою останньої стадії алкоголізму.

Десь у 7-8 класі я сам запропонував Оксані допомогти носити холодну воду до самогонного апарату. Апарат був один на кілька сусідніх обійсть. Він мав архаїчну і примітивну конструкцію. Це було важке дерев'яне корито збите з трьох товстих (у два пальці) дубових дошок. Воно мало довжину більше метра, а замість змійовика через корито була пропущена товста алюмінієва труба діаметром близько 3 см. Один загнутий кінець труби вставлявся в отвір у кришці алюмінієвого бідону з брагою, герметизувався тістом, а з другого звішувався шматок бинта, по якому готовий продукт стікав у трилітрову банку.

Моя функція в процесі гоніння самогону полягала в доставці з криниці холодної води, яку Оксана заливала в корито, щоб охолодити трубу для конденсації парів самогону у ній. Вода в кориті швидко нагрівалася і її слід було постійно міняти на свіжу холодну. Узимку замість води в корито насипали сніг та кригу, які я підносив відрами із тітчиного садка. По закінченню процесу мішок з важким коритом слід було перенести під покривом ночі до сусідів, що добровільно я робив особисто.

Оксана славилася приготуванням смачного самогону з зацукрованої абрикосової варені, мистецтвом варіння якого володів не кожен. Справа в тому, що брага з абрикоси швидко пригорала на вогні і продукт вважався зіпсутим, бо тхнув горілим. Оксана знала секрети, як запобігти пригоранню браги. Також

вона фільтрувала самогон через шари марлі та деревного вугілля. Крім того у трилітрову банку самогону засипали порошок деревного вугілля чи марганцівки, які зв'язували сивушні масла і осідали на дні банки. Через 2-3 дні відстоювання чистий продукт зливали через марлевий фільтр.

Уся ця алкогольна продукція мене, як і моїх близьких шкільних друзів, у 6-8 класі не цікавила. Ми займалися спортом. Алкоголь та цигарки по-справжньому я спробував уже в армії, тобто за 4-5 роки після мого чергового виїзду з Амвросіївки.

З яскравими і своєрідними проявами народного самогонного промислу я познайомився вже після служби в армії на півночі України у Поліссі. На початку моєї археологічної кар'єри у 70-80-ті рр. ХХ ст. мої наукові інтереси були спрямовані на вивчення кам'яної доби Поліської низовини. Два десятки років я мандрував в пошуках стоянок кам'яної доби по незорих просторах Полісся від російського кордону по Десні на сході до польського кордону по Західному Бугу на заході.

Згадується, як восени 1980 р. наша невелика Поліська експедиція Інституту археології АН УРСР розкопувала за 50 км на північ від Києва на березі річки Тетерів стоянку мисливців на північного оленя кінця льодовикової доби. Наш невеликий наметовий табір розташувався під соснами на краю піщаної тераси р. Тетерів поряд з розкопом. Якось з сусіднього села підійшов чоловік поговорити з водієм нашої автомашини Газ-66. Чоловік просив перевезти якийсь вантаж на невелику відстань.

Ситуація звична. Селяни не раз зверталися до експедиції за подібною допомогою — підвезти мішки з картоплею з поля чи дрова з лісу до обійстя. «Добре, - кажу водієві, - але бензин даремно не пали». Попри вічну нестачу бензину ми, як правило, не

відмовляли в подібній взаємовигідній допомозі. Селяни розплачувалися натурою: тією ж картоплею, салом, іншими продуктами. Та й дружні стосунки з сусідами варто було підтримувати.

Коли за годину водій повернувся до табору то зі сміхом розповів, що вивозив до лісу молочні бідони з брагою. Ситуація прояснилася і я пошкодував, що дозволив перевозити брагу експедиційною машиною. За безпосередню участь у масштабному самогоноварінні могли бути неприємності.

Коли водій сказав, що селяни просять завтра вранці ще раз відвезти бідони до лісу то я спочатку відмовив. Однак на ранок передумав: «Добре, поїдемо удвох на екскурсію». Після сніданку хлопці пішли на розкоп, а я відлучився ненадовго і з водієм подався знайомитися з народними промислами Українського Полісся. У селі до кузова автомашини селяни завантажили 6 чи 8 дюралевих 40-літрових бідонів браги. Я зрозумів, що виробництво масштабне, не «для себе» як в Амвросіївці, а на продаж. Реалізувати продукцію було де — Київ усього за 50 км, ринок збуту безмежний.

За кілометр від села у прибережних хащах річки Тетерев був розгорнутий цілий невеликий винокурений завод по виробництву самогону. На змурованій з цегли печі з трубою стояла велика (літрів на 50) місткість для браги. Перегінний куб зі змійовиком було виготовлено зі стандартної 200-літрової металеві бочки. Вода до нього качалася з річки по шлангу невеликою бензиною помпою. Модернізовану винокурню обслуговувало кілька чоловіків — рубали дрова, топили піч, заливали брагу. Відпрацьоване сусло зливалося неподалік у лісі, сморід стояв відповідний. Працювала бригада злагоджено і вправно, видно що не вперше.

Після огляду виробництва нас познайомили з засадничими принципами його організації. Заводським обладнанням володів хтось один з мешканців села. Селяни домовлялися з ним, про час і місце розгортання виробничих потужностей десь в утаємненому від влади місці. Село організовано заквашувало брагу і по мірі її дозрівання господарі по черзі вивозили бідони до імпровізованої винокурні. Процес міг тривати кілька днів, доки останній бідон браги не переженуть на самогон. З господарем винокурні розплачувалися готовим продуктом. Як і де реалізовували селяни таку масу горілки ми вже не допитувалися, розуміючи конфіденційність такої інформації.

Прощаючись із господарями винокурні я пожартував: «А як дільничний міліціонер над'їде, що робитимете?» «А що йому тут робити? Він свій бідон горілки вже отримав», - почув у відповідь.

Від «заманливої» пропозиції возити бідони з брагою до лісу і в наступні дні ми делікатно відмовилися, мотивуючи відмову нестачею бензину. За кілька днів ми завершили розкопки, згорнули табір і подалися Поліссям на захід вести археологічні розвідки по ріках Волинського Полісся — Случ, Горинь, Стир, верхів'я Прип'яті.

Археологічна розвідка — це похід (піший чи із залученням автотранспорту) уздовж річки в пошуках археологічних стоянок чи поселень. Люди в усі часи тулилися до річок, на берегах яких знаходиться переважна більшість не лише археологічних пам'яток, але й сучасних сіл. Жити на заболоченій заплаві, яку періодично заливають весняні повені неможливо, тому здавна люди мешкали на краю піщаної надзаплавної тераси, яка тягнеться уздовж усіх річок по обох їх берегах. Тому в пошуках

стародавніх поселень археологи перш за все обстежують саме край першої тераси, яку ще звать боровою бо вдавнину вона була вкрита сосновими борами. Саме в таких місцях між річкою та лісом мешканці Поліських сіл влаштовували в радянські часи імпровізовані винокурні. Адже горілчаний промисел потребував багато дров і води.

Тому замість стародавніх стоянок археологи не раз натрапляли на Поліссі на такі імпровізовані винокурні, найчастіше вже покинуті виробниками самогону. Пройти мимо них було неможливо через нестерпний сморід від гниючого жмиху на місці калюж перегнаної браги.

Радянська влада з перемінним успіхом боролася з незаконним винокурним промислом, періодично облітаючи ліси на гелікоптерах у пошуках імпровізованих, «партизанських», як їх тоді називали, винокурень. Обов'язок виявлення місць нелегального виготовлення самогону також покладався владою на лісників, які частенько й самі були в долі цього популярного на Поліссі народного промислу.

Під час археологічної розвідки мені двічі довелося спостерігати погроми таких імпровізованих винокурень міліцією та лісниками. Пам'ятаю у 1976 р. разом з товаришем, теж археологом, проводили розвідку по високому лівому березі р. Тетерів в районі с. Кухарі на Київщині. В обід сіли на пагорбі перекусити бутербродами. За річку на узліссі метушились якісь люди, а з лісу піднімався легкий димок. Згодом по березу річки надїхала бортова машина, в кузові якої сиділо кілька чоловіків у цивільному одязі, а в кабіні поряд з шофером — міліціонер у формі. Прибулі вискочили з машини і з криками кинулися на узлісся. Люди, що

там були порозбігалися, а один навіть скочив у річку в одязі, перплив на наш берег і кинувся геть. Прибулі догнали двох чи трьох втікачів і з їхньою поміччю почали виносити з лісу якісь бочки та бідони та вантажити їх на кузов. Туди ж залізи усі учасники акції і автомашина рушила у бік села.

Пригадується ще один випадок горілчаного промислу, свідком якого я був десь у середині 80-х років минулого століття на р. Случ на Рівненському Поліссі. Експедиція стояла наметовим табором поряд з розкопом на краю порослої соснами високої піщаної тераси, яка піднімалася над широкою заплавою Случі. Десь за 1,5-2 км від нас на протилежному боці долини річки розташувався один з райцентрів Рівненського Полісся.

Починаючи від наметів нашого табору на десятки кілометрів у східному напрямку тягнувся глухий, непрохідний ліс. Знайомий лісник розповідав, що у Другу світову війну в тому лісі стояли партизани Медведєва, які грабували селян, забирали у них продукти. Місцеві села підтримували підрозділи УПА, з якими протягом кількох повоєнних років безуспішно воювали енкеведисти, що були розквартировані у райцентрі. Ще лісник лякав нас вовками, які по ночах викрадали собак із навколишніх сіл.

Одного разу наша експедиційна машина мало не лишилася у тому лісі назавжди, коли ми, твердо переконані у всюдихідності нашого Газ-66 самовпевнено проігнорували попередження лісника і подалися через ліс навпростець. Спочатку більш-менш нормальна лісова дорога згодом привела нас у непролазні хащі підтопленого болотяного лісу. Заповнені водою дорожні колії змінилися гатями — покладеними в болото колодами. Не від великого розуму ми продовжили

рухатись далі по гаті доки вимощена колодами дорога не зникла під водою. Їхати далі по невидимій під водою гаті було небезпечно, а повернути назад неможливо, бо не було як розвернути машину.

Коли стемніло вирішили ночувати в кузові машини серед болота за принципом «ранок вечора мудріший». Але не маючи з собою спальників чи ковдр усі швидко змерзли у залізному кузові. «Дарма що холодно, зате комарів немає. Влітку вони б нас живцем з'їли на цьому болоті», -- жартували хлопці. В решті решт довелося вибиратися з холодного кузова на залиту водою гать і брести нею назад. За кілометр знайшли суху піщану місцину під соснами, розвели багаття і просиділи біля нього до ранку. На світанку повернулися до кинутої серед болота автомашини, дістали з кузова сокири, лопати, пилку. Протягом кількох годин стовбурами дерев, жердинами, хмизом ми мостили гать, яка мабуть не ремонтувалася з часів УПА.

Врешті решт якимось дивом наш Газ-66 заднім ходом вибрався з того болота і надвечір довів нас до табору експедиції. Тут ми застали нашого знайомого лісника, який, сміючись з нашої пригоди, спитав: «Тепер ви розумієте чому НКВД так довго не могло вигнати з цього лісу бандерівців?».

З нашого табору, облаштованому на краю високої тераси над широкою заплавою Случі було видно старий міст через річку та одиноке сільське обійстя неподалік від нього. До старої хати вела добре накатана колесами автотранспорту дорога, по якій часом приїздили з райцентру до загадкової хатини машини і за 15-20 хвилин поверталися через міст назад до містечка. Причому судячи зі світла автомобільних фар ці візити тривали увечері і навіть уночі.

Невдовзі таємниця загадкового обійстя та його нічних візитерів з'ясувалася. Якось надвечір четверо наших хлопців поверталися експедиційним Газ-66 з археологічної розвідки до табору. На дорозі машину зупинив чоловік, який просив підвезти кілька мішків накопаної на городі картоплі до його хати. Підстав для відмови ми не мали, тим більше, що це було нам по дорозі, а він сам був господарем того самого загадкового обійстя.

Доки хлопці вивантажували з кузова картоплю з хати вишла господиня і запросила нас «на борщ». Шкідливої звички відмовлятися у таких випадках ми не мали тому пройшли на подвір'я і далі через веранду до хати. Кинулись в око численні стандартні молочні бідони місткістю 40 літрів. Ми такі самі використовували для підвозу води у табір. Кілька таких бідонів стояло на веранді, а характерний запах свідчив, що в них зовсім не молоко.

Господиня запросила за стіл, на якому стояли миски з солоними огірками та помідорами, нарізане сало. Налила борщу, а до нього і чарку. Характерний запах засвідчив, що це не очищена активованим вугіллям міська домашня горілка, а справжній сільський самогон. Гостинні господарі абсолютно не приховували свого промислу й відверто пишалися, що за горілкою до них їздять не лише прості мешканці містечка, але й районне начальство, що ми неодноразово спостерігали зі свого табору.

На дорогу нам дали кілька відер картоплі та трилітрову банку самогону, а також поділилися народними рецептами його очищення. Найпростіше вилити у трилітрову банку самогону склянку молока, яке зв'язує сивушні масла, згортається і осідає на дно банки. Після доби відстоювання чиста горілка обережно

зливається, а осад викидають. Оскільки в таборі експедиції молока не було, то порадили чистити горілку ягодами ожини, якої в нашому лісі було повно. На три літри продукту треба усього лише склянка ягід, можна й недозрілих. Ягоди товчуть з чайною ложкою цукру і висипають в банку з самогоном. Розтовчена ожина осідає на дно банки разом з сивушними маслами. За годин десять можна зливати чисту горілку.

Розпрощавшись із гостинними господарями, ми вже поночі приїхали в табір, випили чаю та лягли спати. Вранці, поки чергові готували сніданок, я зібрав склянку ягід ожини, розтовк їх з цукром і засипав у подаровану нам банку. Після робочого дня на розкопі, за вечерею хлопці достойно оцінили високу ефективність очистки горілки народним методом за допомогою ожини.

Зазначу, що пізня осінь на Поліссі, попри грибні врожаї, не найкращий час для експедиції з наметовим табором у лісі. Життя псують затяжні осінні дощі, під якими частенько доводилося копати чи проводити розвідку, мокрі намети, сирі спальні мішки, для просушування яких намагалися використати кожен сонячний день. Часом потрапивши під сильний дощ, люди промокали до нитки. Тоді сто грамів були першим засобом від застуди. Якщо волонтерам, які безкоштовно, лише за харчі працювали в таких умовах відмовити від вечірньої чарки, то вони зовсім засумують. Тому горілка в осінніх експедиціях була своєрідним стратегічним продуктом, запаси якого начальнику доводилося періодично поповнювати. Однак для злиденного експедиційного бюджету магазинна «казенка» була «не по кишені». Рятував Поліську експедицію восени продукт традиційного народного промислу поліщуків,

без якого нелегкі осінні експедиції на Полісся стали б надто проблемними.

Повсюдне поширення на Поліссі в радянські часи самогонваріння, що часом набувало промислових масштабів, на думку автора, значною мірою пояснювалося бідністю регіону. Бідні піщані ґрунти, величезні заболочені та порослі сосново-березовими лісами території не сприяли господарчому розвитку поліських сіл, вражених безробіттям. Певною мірою ситуацію рятувало тваринництво та лісове господарство, однак вони не потребували великої кількості робочих рук. Тому поліщуки здавна займалися сезонними промислами (збір грибів, лісових ягід, березового соку), а також виготовленням самогону на продаж. Особливо значних масштабів цей народний промисел досяг у часи брежнівського застою по селах розташованих неподалік від міст, де був достатньо великий ринок збуту етнографічного продукту.

Була ще одна вагома причина масового самогонваріння по селах Радянської України — це фактичне безгрошів'я сільського населення, принаймні з 1930 по 1966 рік. Саме тоді внаслідок насильницької колективізації український селянин був позбавлений засобів існування перетворився у новий тип злиденного кріпака, який звався колгоспником.

У 1930 р. під час масової колективізації була введена колгоспна система організації сільського господарства. Вона передбачала облік праці колгоспників за допомогою трудоднів. Кожен дорослий селянин повинен був відпрацювати на колгоспних ланах від 100 до 150 і більше днів на рік, а підлітки від 12 до 16 років — 50 днів. Невиконання зазначених норм суворо каралося зняттям з порушника до 25% вже відпрацьованих

трудоднів. Розплачувалися з колгоспниками пропорційно заробленим трудодням не грошми, а натурпродуктом — переважно збіжжям і лише наприкінці року, коли віддавали державі борги за посівний матеріал, добрива, сільгосптехніку та паливо до неї тощо.

Нерідко через неврожай держава забирала все, що селяни виростили за рік, і на виплату колгоспникам за їхні трудодні нічого не лишалося. Та й норми виплат були мізерними — в середньому від 0,3 до 1 кг зерна на трудодень. Тобто у кращому випадку селянин наприкінці року важкої праці отримував 1-2 мішки зерна, чого було недостатньо, щоб прогодувати сім'ю. Голодуючі селяни почали тікати з колгоспів до міст, де була робота, за яку платили грошми. Щоб припинити катастрофічне знелюднення сіл у 1932 році в СРСР, фактично, було введено кріпосне право. Селян прикріпили до землі невидачею паспортів, без яких в містах було неможливо не лише працевлаштуватися, але й легально проживати.

Через оплату праці колгоспників не грошми, а зерном, грошовий обіг на селі скоротився до мінімуму. На зміну йому прийшов натуральний обмін, еквівалентом якого стала пляшка самогону, якою розплачувалися за усілякі побутові послуги — за ремонт паркану чи даху на обійсті, зораний город тощо. Самогонваріння міцно увійшло в побут українського села, стало одним з органічних, визначальних елементів колгоспної системи СРСР.

У 1990 р. за часів розпаду Радянського Союзу припинилося державне фінансування археологічних експедицій. Тому протягом чверть століття я не був у місцях моїх багаторічних археологічних штудій на Волинському Поліссі. Лише останніми роками вдалося проїхати з невеликим пошуковим загоном по

стоянках Верхньої Прип'яті, Стиру, Случі, Горині, як казали в радянські часи «по місцях бойової слави».

За майже три десятки років з часів моєї археологічної молодості на Поліссі багато що змінилося. Деякі стоянки позаростали лісом, інші були зруйновані піщаними кар'єрами чи забудовані дачами, але відкрилися й нові. Зникли й сліди популярного в радянські часи традиційного народного промислу поліщуків.

З набуттям Україною незалежності його масштаби різко скоротилися, навіть попри фактичну декриміналізацію самогоноваріння у законодавстві України. Домашня горілка не могла конкурувати з якісною і дешевою фабричною, що у великій кількості з'явилася у торгівельній мережі. Однак остаточного удару по традиційному народному промислу поліщуків завдав інший, незрівнянно більш прибутковий бізнес — нелегальний видобуток і контрабанда бурштину.

Відкриття на Волинському Поліссі багатющих родовищ бурштину та високі ціни на нього на світовому ринку породили справжню «бурштинову лихоманку», в яку останніми роками втягнуто значну частину чоловічого населення Волинського Полісся. Вона супроводжується тотальним порушенням законів країни, кримінальними війнами з численними жертвами, небувалим збагаченням деяких її учасників.

Не лише у містах, а й по глухих поліських селах як отруйні мухомори повиростали кількоповерхові палаци під мідними дахами з безглуздими декоративними баштами, оточені кількометровими цегляними мурами, за ажурними залізними воротами яких стоять коштовні закордонні позашляховики. На тлі почорнілих від часу традиційних для Полісся дерев'яних хат вони виглядають фантастичними примарами.

Важко уявити чим займуться їх господарі коли мінливість моди знизить світові ціни на бурштин або влада нарешті розбереться з кримінальними кланами бурштинових баронів Волині. Хочеться вірити, що це станеться рано чи пізно.

По старій пам'яті автор цих рядків періодично навідується на Полісся на чолі невеликих пошукових загонів інспектувати на предмет археології знайомі мені змолоду місця (мал. 64). Під час цих поїздок на Полісся останніми роками наш загін зіткнувся з несподіваною проблемою. Місцеве начальство сіл і містечок Рівненщини та Житомирщини вперто підозрювало експедицію в тім, що під прикриттям археології ми насправді шукаємо родовища бурштину. Кілька років тому на Житомирщині до нашої експедиції прибився молодий співробітник районної адміністрації. По секрету він розповів, що районне начальство впевнене, що ми шукаємо бурштин. А професора (тобто автора цих рядків) найняли для конспірації. Були випадки, коли місцеві мешканці просили експедицію знайти поблизу їхнього села поклади бурштину, «щоб пожити по-людські». Бурштиновий психоз вразив різні верстви населення Полісся примарною перспективою казкового збагачення.

Кам'янська Січ

У 1990 році стала звичка проводити літо на розкопках привела мене разом із дружиною до експедиції Хортицького музею на чолі з Аркадієм Олександровичем Козловським та Вадимом Євгеновичем Ільїнським. У 1989-1991 роках експедиція вела розкопки на передостанній Запорізькій Січі, що в гирлі річки Кам'янка Бериславського району Херсонської області.

Відомий вислів Володимира Винниченка, що «історію України не можна читати без броду», вповні стосується й історії Кам'янської Січі, залишки якої розташовані на березі Каховського моря, у селі Республіканець на Херсонщині. Дивна назва села походить від назви комуни, яку заснували більшовики в перші роки радянської влади. До революції село називалося Кам'янка, за назвою річки, що текла між кам'янистими берегами. У кам'яних урвищах у місці впадіння Кам'янки в Дніпро водиться багато жовтобрюхів (полозів) — великих, до двох метрів завдовжки, змій, які харчуються дрібною рибою, жабами, гризунами та комахами. Жовтобрюхи не отруйні, хоча бувають агресивними й можуть вкусити. Полози додають місцевості незабутньої специфіки, особливо якщо ночуєте в наметах на природі й купаєтеся серед прибережних скель.

Сумна історія Кам'янської Січі розпочалася у 1709 році, коли запорізьке військо числом вісім тисяч на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком пристало до військ повсталого проти

Москви гетьмана Івана Мазепи. Розлючений Петро I послав проти бунтівного Запоріжжя каральну експедицію на чолі з полковником Петром Яковлевим. Карателі у складі трьох піхотних полків вирушили з Києва на човнах униз по Дніпру. Їх берегом супроводжували кінні драгунські підрозділи. Села та містечка на берегах Дніпра нещадно спалювали, а козаків та мирних мешканців жорстоко страчували. Зокрема, були знищені разом із населенням містечка Келеберда, Переволочна в гирлі Ворскли, Старі та Нові Кодаки в межах сучасного міста Дніпра.

Під час штурму Чортомлицької Січі московські війська зазнали значних втрат. Однак через зраду полковника Гната Галагана карателі вдерлися на Січ, по-звірячому вбили полонених, спалили курені та козацьку флотилію, зруйнували укріплення.

Про звірства військ полковника Яковлева на Січі кошовий отаман Степаненко писав:

«Учинилось у насъ въ Сичѣ то, что по Галагановой и московской присягѣ, товариству нашему голову дупили, шею на плахахъ рубили, вѣшали и инья тиранскія смерти задавали, и дѣлали то, чего и въ поганствѣ, за древнихъ мучителей не водилось: мертвыхъ изъ гробовъ многихъ не только изъ товариства, но и чернецовъ откапывали, головы имъ отсѣкали, шкуры дупили и вѣшали»²³.

Після знищення Чортомлицької Січі Петро I звернувся до українського народу у спеціальній грамоті, де говорилося: «Як бунтівники й непослушники, запорожці підлягають знищенню і заслужили страти».

²³ Яворницький, 1991, с. 328.

Однак частина козаків урятувалася від лютої смерті втечею на човнах униз по Дніпру, у володіння кримського хана.

*Як покидали запорожці
Великий Луг і матір Січ,
Взяли з собою Матір Божу,
А більш нічого не взяли
І в Крим до хана понесли
На нове горе-Запорожжя,—*

писав про ті події Тарас Шевченко.

Козаки зупинилися на кордоні Кримського ханства, у гирлі річки Кам'янка в місці її впадіння в Дніпро. Коли козацький кіш у Кам'янці розрісся і його чисельність сягнула розмірів колишньої Січі, Петро I надіслав військо на чолі з воеводою Василем Бутурліним, яке у 1711 році спалило поселення бунтівних запорожців.

Козаки подалися далі на південь, у глибину ханських земель, і зупинилися на Олешківських пісках у пониззі Дніпра. Олешківська Січ проіснувала до 1730 року, коли козаки відмовилися брати участь у черговому військовому поході кримського хана й повернулися в гирло річки Кам'янки, де прожили до 1734 року. Після смерті затятого ворога Москви кошового отамана Костя Гордієнка у 1733 році, імператриця Анна Іоанівна, готуючись до війни з турками, прийняла запорожців у російське підданство. Вона дозволила козакам заснувати на річці Підпільній останню в історії Запоріжжя Нову Січ.

Відомий етнограф, приятель Тараса Шевченка Олександр Афанасьєв-Чужбинський відвідав козацькі могили в Кам'янці

у 1856 році: «Уздовж берега розсипано кілька запорозьких могил, валяються занедбані три потрощені хрести з попсованими написами, а трохи вище під дикою грушею похилився хрест над могилою Костя Гордієнка, який 1709 року був на боці Мазепи... Поміщик, який володіє цією незвичайною місцевістю анітрохи не цінує старовину й долю древніх могил цілком віддає на поталу часу і тваринам. У колишній запорозькій палестині повсюди тривожать прах лицарів степу й освічений поміщик, і неосвічений селянин, і дикі череди».

У 1990 році археологічна експедиція Хортицького музею застала територію колишньої Кам'янської Січі в занедбаному стані, хоча могила з хрестом отамана Костя Гордієнка збереглася (мал. 67). На козацькому цвинтарі неподалік від могили отамана височіли руїни маєтку поміщика Михайла Агаркова, перетворені мешканцями села на смітник. Кілька фундаментальних споруд колишнього маєтку віддано «Оздоровительно-оборонному спортивному лагерю Бериславського райвоенкомата». У таборі навчали військовій справі учнів старших класів та ПТУ. Сліди такого «навчання» було видно скрізь — це сотні так званих «індивідуальних стрілецьких окопів» — чотирикутних ям глибиною близько метра, що були розкидані в найнесподіваніших місцях навкруги села. Зокрема, північніше Республіканця, на унікальному скіфському городищі, що взяте під охорону держави, ми нарахували близько тридцяти таких окопів. Чимало їх було понакопуювано і на козацькому цвинтарі, і на території самої Січі.

У 1989 році на могилі кошового Костя Гордієнка встановили фанерний макет танка, в який курсанти табору кидали на-

вчальні гранати. Саме цими «навчаннями» пояснюються зовсім свіжі вищербини на унікальній пам'ятці історії — кам'яному хресті зі стародавнім написом, що стоїть на могилі кошового: *«Во имя Отца и Сына и Святого Духа. Здесь опочивает раб Божий Константин Гордеевич Атаман кошовый славного Войска Запорожского Низового куреня Платнеровского. Преставился року 1733 мая 4 дня»* (мал. 68).

Кам'янська Січ розташована на південній околиці с. Республіканець (колишне с. Кам'янка) на мисі Стрілка, що ліворуч від гирла р. Кам'янка при її впадінні в рукав Дніпра, який до затоплення Каховським морем носив назву Козацьке річище. Сто років тому на місці заглиблених в землю куренів ще зберігалися неглибокі западини, які дали змогу видатному історику українського козацтва Д. Яворницькому наприкінці ХІХ ст. зафіксувати на карті схему розташування козацьких помешкань та кордони укріплень Кам'янської Січі. Остання являла собою земляне укріплення підпрямокутної форми, що простяглося уздовж східного краю мису над Козацьким річищем на 300 м при ширині близько 120 м. По периметру Січ оточував рів з облицьованим камінням валом. Заглиблені в землю на 1,5 м козацькі курені-напівземлянки мали житлову площу 60-70 кв. м. Близько 40 куренів та скарбниць на карті Д. Яворницького утворювали 4 ряди, між якими було дві невеликі площі. Західніше Січі розкинулося передмістя з різними майстернями, кузнями, лавками та шинками.

У наш час територію в межах січових укріплень займають 4 селянські садиби. Вони постали внаслідок самозахоплення землі та незаконного будівництва всупереч пам'яткоохоронному законодавству України. Зрозуміло, що ці негативні обставини

суттєво ускладнюють археологічні дослідження Січі та її охорону від руйнівних наслідків господарчої діяльності самоселів.

Неподалік від Січі височіли фундаментальні кам'яні споруди маєтку поміщика Михайла Агаркова. Колгосп «Республіканець» використовував їх у якості господарчих приміщень. Зокрема в них розміщувалася колгоспна їдальня, в якій у 1990 р. обідала і наша експедиція.

Кам'янська Січ руйнується водами Каховського водосховища, побудованого у 1954 р. для забезпечення Криму дніпровською водою. Море вже поглинуло першу зі сходу лінію куренів і в наші дні руйнує другу. Під натиском хвиль берегове урвище поступово просувається вглиб території Січі, знищуючи рештки куренів. В урвищі над пляжем видні чотирикутні розрізи козацьких землянок наступної, другої лінії козацьких помешкань (мал. 69). Рятівні дослідження козацьких куренів були головним завданням експедиції Хортицького музею 1989-1991 років. Експедицією було досліджено один цілий котлован заглибленого в землю великого козацького куреня та ще частину напівзруйнованої водосховищем козацької землянки (мал. 69).

Як відомо, переважна більшість Запорозьких Січей розміщувалася в межах Великого Лугу, який був затоплений водами Каховського водосховища, побудованого з метою забезпечення степового Криму водою. Козацькі Січі опинилися на дні водосховища без будь-яких археологічних досліджень. Тому наші уявлення про облаштування козацьких куренів спираються на історичні дані та усні повідомлення, зібрані насамперед Дмитром Яворницьким. Тож результати археологічних досліджень козацьких куренів Кам'янської Січі мають значну наукову цінність.

Рештки великого козацького куреня являли собою чотирикутну яму $8,4 \times 6,8$ метра, глибиною 1,5 метра. По кутках землянки та попід її стінами досліджено десять стовпових ям діаметром близько 30 сантиметрів і глибиною 90 сантиметрів. В ямах збереглися рештки товстих дубових колод, які, очевидно, підтримували дерев'яний дах, вкритий очеретом. У центрі землянки була вкопана найтовща опора, що підтримувала центральну балку даху. Під стінами збереглися хворостини обпаленого хмизу та уламки віконного скла. Схоже, заглиблене в землю житло під дахом мало вікна, а його стіни зсередини були оплетені хмизом. До землянки сходишками спускався невеликий вхідний коридор чи сіни.

У дальньому кутку житла, на дні стовпової ями, під рештками дубової опори знайдено десять срібних ханських монет з арабськими написами. Це, мабуть, чийсь заощадження або так звані закладні монети, які клали при будівництві споруди.

Житло мало земляну підлогу з утрамбованої глини — долівку. Вона була чисто підметена, однак у глину втоптана шкарлупа яець та чотири дрібні срібні монети «чешуйки», що карбувалися в Москві до грошової реформи Петра I 1718 року.

Котлован покинутої землянки, судячи з його заповнення, використовувався як смітник. Знайдена величезна кількість кісток тварин, риб, птахів, уламки залізних інструментів, ножів, цвяхи, скоби, підкови, глиняні люльки-носогрійки, свинцеві кулі, уламки скляного посуду, кахлі тощо. Серед знахідок велика кількість уламків характерної «козацької» кераміки. Маються на увазі горщики з невисокими вертикальними вінцями. Стінки посуду ясного світло-сірого чи жовтого кольору прикрашені прямими або хвилястими лініями

червоного чи коричневого кольору. У Подніпров'ї та на Слобожанщині такий посуд характерний для XVII — початку XVIII століть, чому й зветься «козацьким». Зокрема, у Києві він зникає після розгрому повстання Івана Мазепи, коли з Москви поширюється темна, «задимлена» кераміка. Однак на Слобожанщині світлий «козацький» посуд був у вжитку до кінця XVIII століття.

У селі Республіканець мешкає багато росіян. Вони вирізняються світлим кольором волосся, очей, шкіри, характерною мовою. Неприємно вразило повсюдне поширення нецензурної лайки. Після років роботи в Поліссі, на Волині, це особливо впадало у вічі. На Волинському Поліссі матюк можна було почути хіба що в чайній від п'яниць, але не в побуті, при дітях, і ніколи від жінок.

Пам'ятаю, як розкопували на околицях села Республіканець татарський могильник XVII століття. Під кам'яною викладкою на поверхні (мал. 70) містилася яма приблизно таких розмірів, як копають у нас на християнських кладовищах, але зорієнтована довгою віссю не на захід, а на південь — за мусульманською традицією, на священну Мекку. На дні ями лежав на спині головою на південь пеленаний саваном (який не зберігся) кістяк. Супровідний інвентар біля покійного зазвичай відсутній, лише у жінок в районі голови велика (20 сантиметрів завдовжки) мідна булавка.

Поблизу татарського цвинтаря щоденно пасла корів росіянка з двома своїми білобрисими хлопчиками — одному років з п'ять, другому сім. Щодня ми купували у неї трилітрову банку молока на обід.

Одного разу я розчищав у могилі черговий скелет. Із пристані

підійшло кілька рибалок подивитися, що ми викопали. Підбігли й хлопчики-пастухи. Раптом чую несамовитий жіночий крик: «Куда, мать-перемать! А коров кто пасти будет, ублюдки?» Я кажу: «Жіночко, Ви хоча б при дітях не лаялися». А вона обурено відповідає: «Это я своих же детей не имею право виматерить?» Воістину: «Умом Россию не понять».

Повертаючись додому, учасники експедиції очікували на «ракету» на пристані села Республіканець у гирлі річки Кам'янка. Підійшов доволі інтелігентного вигляду молодий чоловік із борідкою і дипломатом. Відрекомендувавшись як мешканець села, він поцікавився, чи знайшли ми щось «оригінальне». З'ясувалося, що під «оригінальним» маються на увазі речі із золота та срібла. Дізнавшись, що золота не знайдено, молодий чоловік втратив будь-який інтерес до результатів розкопок Січі, на руїнах якої він мешкає. Його останні слова: «Казакми я не інтересуюсь вообщє потому, что запорожцы — это бандиты, и правильно, что Екатерина II их разогнала».

Відвідини села Республіканець тридцять років тому і спілкування з республіканцями — сучасними мешканцями колишньої Кам'янської Січі — полишили гнітюче і сумне враження. Пам'ятаю, що все це нагадало мені Шевченкове: «славних прадідів великих правнуки погані».

У серпні 2020 р. автор цих рядків разом з колегами з Інституту археології НАНУ відвідав Кам'янську Січ у складі археологічної інспекції. Від розташованих за двісті метрів від Січі фундаментальних кам'яниць садиби поміщика М. Агаркова лишилися лише стіни — дах зруйновано, віконні рами вирвано, в середині руїн сміття та запустіння. Знайдені нашою експедицією у 1990 р. у стовповій ямі козацького куреня вісім срі-

бних татарських монет дрібного номіналу, обросли фантастичними подробицями і породили легенду про безцінний козацький скарб.

Однак ситуація з самою Січчю за останнє тридцятиліття суттєво змінилася на краще. Цьому сприяла постанова Кабміну України від 30 вересня 2009 р., якою Кам'янська Січ оголошена філією Національного заповідника «Хортиця». Смітники початку 90-х прибрано, на їхньому місці висаджено молоді дерева. На могилі кошового отамана Костя Гордієнка з'явився справжній меморіал, який відвідують численні екскурсії. Територія Січі отримала додаткову охорону держави, яку уособлює офіційний охоронець з мешканців села Республіканець. Традиційно влаштовуються фестивалі на місці козацької слави. Сподіваюся, що й мешканці села трохи вивчили минуле території, де вони проживають. Але найбільше хотілося, щоб продовжилися розкопки унікальних куренів останньої не затопленої Запорозької Січі, поки її остаточно не знищили республіканці та Каховське море.

Як уже зазначалося, у 1990 році припинилося державне фінансування археологічних експедицій. Співробітники Інституту археології НАНУ отримували зарплату (часто у скороченому обсязі), однак багато експедицій припинили своє існування, і масштаби розкопок пам'яток археології в Україні та інших пострадянських державах різко скоротилися. Археологи сконцентрували свою увагу на кабінетних дослідженнях, на обробці й публікації раніше добытих археологічних матеріалів. Як наслідок, протягом 1991-2000 років я не мав власної

експедиції, але періодично брав участь у роботі експедицій колег — розкопували козацькі крені початку XVIII століття на Кам'янській Січі в пониззі Дніпра (1990, 1991 роки), мезолітичні землянки на стоянці В'язівка під Лубнами (1993, 1994 роки) (мал. 71) та інших.

Різке скорочення числа бюджетних експедицій у 90-х роках XX століття супроводжувалося збільшенням кількості експедицій з іноземним фінансуванням — американським, німецьким, французьким, бельгійським, польським. Зацікавлені в розкопках конкретних археологічних пам'яток на території України іноземні колеги отримали можливість досліджувати їх власним коштом, але обов'язково у співавторстві з українським археологом, який і отримує ліцензію (відкритий лист) на таке дослідження. Усі добути за іноземний коштом археологічні матеріали лишаються в Україні, а результати спільного дослідження публікуються у співавторстві. Таке міжнародне співробітництво на ниві української археології принесло велику користь вітчизняній науці, розширило її можливості за рахунок численних контактів з іноземними колегами та провідними археологічними центрами Європи та Америки.

Існує ще один шлях фінансування археологічних розкопок — університетська археологія. Адже на перших курсах історичних факультетів усіх університетів світу студенти-історики проходять археологічну практику на розкопках. Університети фінансують витрати на харчування, транспортування та забезпечення експедиційним майном практикантів на час їхньої роботи в експедиції. Можливість поновити археологічні дослідження силами студентів надихнуло мене у 2000 році на

відкриття у Києво-Могилянській академії магістерської програми з археології (мал. 72). При ній була заснована Археологічна експедиція НаУКМА, на базі якої студенти — історики-бакалаври та археологи-магістри — протягом останніх двадцяти років проходили археологічну практику. Експедиція працювала щороку протягом липня коштом Києво-Могилянської академії. Силами цієї університетської експедиції проведені масштабні розкопки неолітичних стоянок біля села Добрянки в гирлі річки Велика Вись на Черкащині (2001-2006 роки) та групи палеолітичних стоянок під Новомиргородом (2006-2017 роки) у верхів'ях тієї ж річки. Крім того, у 2002 році експедиція НаУКМА досліджувала стоянку Пісочний Рів на Десні, а 2018 року — Огринь 8 на околиці міста Дніпра.

Добрянка

Ранньонеолітичні стоянки Добрянка 1, 2, 3 розташовані на вкритих сосновим лісом високих піщаних мисах лівого берега річки Чорний Тікич, навпроти розташованого на протилежному березі села Добрянка Тальнівського району Черкаської області. Пам'ятку відкрив у 60-х роках минулого століття Станіслав Васильович Смирнов. Повторне відкриття сталося у 1994 році, коли, повертаючись із розкопок мустьєрських стоянок Криму, співробітник відділу кам'яної доби ІА НАНУ Вадим Миколайович Степанчук провів пошуки палеолітичних пам'яток по річці Тікич. Палеоліту він не знайшов, але повторно відкрив пам'ятку з виразним мікролітичним кременем мезо-неолітичного вигляду.

У 2001 році перед автором цих рядків постало питання вибору перспективної пам'ятки для досліджень Археологічної експедиції НаУКМА, на базі якої проводилася щорічна археологічна практика студентів-істориків та археологів Києво-Могилянської академії. З люб'язного дозволу відкривача пам'ятки В. М. Степанчука дослідження стоянок поблизу села Добрянка розпочалися в 2001 році і тривали по 2006 рік, за винятком 2002 року. Головною робочою силою експедиції були студенти НаУКМА — історики та археологи. Окрім мене як начальника експедиції, у дослідженнях брали активну участь фахові археологи Юрій Вікторович Кухарчук, Микола Тихонович Товкайло, Валерій Олександр

рович Манько, Ігор Вікторович Сапожников, Валентина Олександрівна Шумова, Надія Дмитрівна Довженко, Юрій Степанович Фігурний, а також київські палеогеографи Жанна Миколаївна Матвійшина та Олександр Григорович Пархоменко.

У процесі дослідницьких робіт на Добрянці з'ясувалося, що експедиція має справу з трьома однотипними стоянками. Кожна з них розташована на окремому мисі річкової тераси, які розділені між собою балками. Стоянки Добрянки 1 та 2 займають невисокі (п'ять-шість метрів над заплавою) піщані миси, порослі старими соснами (мал. 73). Добрянки 3 розташована на мальовничій горі, що височіє над річкою на сімнадцять метрів. Основу гори складають граніти, що каскадами стрімко спускаються до річки (мал. 74).

Граніти Українського кристалічного щита в районі Добрянки виходять на поверхню, утворюючи пасмо, яке перетинає річка Тікич. Гранітні пороги на річці створювали сприятливі умови для первісних рибалок. Саме цим пояснюється концентрація стоянок первісної людності поблизу порогів під Добрянкою. У наш час пороги затоплені водосховищем, верхів'я якого сягає Добрянки, а гребля розташована за багато кілометрів униз по річці, у Новоархангельську.

Наметовий табір експедиції розміщувався серед височених сосен на краю старого лісу. Крім дров, ліс забезпечував експедиціонерів грибами маслюками. У річці зі змінним успіхом ловили рибу. Питну воду брали у джерелі, що било з-під гранітної скелі у вибалку між стоянками за двісті метрів від табору.

За п'ять років масштабних розкопок на стоянках добуто близько шістдесяті тисяч крем'яних знарядь та відходів їхнього виробництва. Ця величезна колекція являє собою найчисельніший в Україні комплекс відомої кукрецької археоло-

гічної культури — загадкового явища, що визначало культурно-історичний процес на величезних теренах України протягом мезоліту та неоліту (VIII-V тисячоліття до нашої ери).

Культуру відкрив відомий дослідник кам'яної доби гірського Криму Гліб Анатолійович Бонч-Осмоловський. У 1926 році він розкопав у горах Криму поблизу татарського села Кукрек, що татарською значить «півень», мезолітичну стоянку з незвичайним крем'яним інвентарем, яка й дала назву культурі. За майже сто років, що минули з того часу, пам'ятки з аналогічними крем'яними виробами стали відомими на величезних обшарах — від південного узбережжя Криму на півдні до Чорнобіля на півночі, від Мелітополя на сході до Молдови на заході.

Своєрідні крем'яні вироби кукрецької людності важко сплутати зі знаряддями інших археологічних культур. Увесь комплекс відзначається мікролітизмом, тобто малими розмірами артефактів. Своєрідні дрібні нуклеуси нагадують короткий огранений олівець (мал. 75, 32-36). Із таких олівцеподібних нуклеусів сколювали тоненькі пластинки, які вставляли в пази кістяних наконечників металевих списів та стріл (мал. 75, 1-9). Кукрецькій культурі властиві невеликі округлі скребачки для обробки шкіри (мал. 75, 24-28) та характерні кукрецькі різці з плоскими різцевими сколами (мал. 75, 30, 31).

Але визначальним знаряддям культури є загадкові кукрецькі вкладені. Вони являють собою уламки доволі масивних пластин із плоскою підтескою з черевця (мал. 75, 12-23). Ось уже сто років із часів розкопок Г. А. Бонч-Осмоловського триває дискусія щодо призначення цих виробів, однак переконливої відповіді поки що немає. Трасологічні дослідження вкладнів під мікроскопом нібито свідчать про їх використання в ролі тесел для обробки дерева.

Людність кукрецької культури мала довгу та бурхливу історію. Найдавніші кукрецькі стоянки, що датуються раннім мезолітом (VIII тисячоліття до нашої ери), відомі у Криму та степовому Надазов'ї, звідки, схоже, родом це загадкове культурне явище. Танення льодовиків 10 тисяч років тому зумовило підняття рівня Світового океану та його наступ (трансгресію) на низинні ділянки узбереж. Затоплення Чорним морем значної частини надчорноморських степів змусило кукрецьких мисливців переселятися північніше — у Дніпровське Надпоріжжя, у долину Південного Бугу та Нижнього Дністра.

Новий етап міграції кукрецької людності на північ розпочався наприкінці мезоліту, у VI тисячолітті до нашої ери. У цей час із Подунав'я на територію Південно-Західної України, а саме в басейни Дністра та Південного Бугу, просунулися перші неолітичні землероби та скотарі. Від них кукрецьке населення Побужжя засвоїло навички виготовлення глиняного посуду, а пізніше й відтворювального господарства (землеробства та скотарства). Саме цей ранньонеолітичний етап розвитку кукрецького населення Побужжя представляють стоянки поблизу села Добрянка.

Синтез місцевих кукрецьких традицій із культурою неолітичних прибульців із Подунав'я (культура Криш) у другій половині VI тисячоліття до нашої ери призвів до формування найдавнішої неолітичної культури України — буго-дністровської. Нові хвилі неолітичних переселенців із Подунав'я витіснили буго-дністровців із Побужжя в північно-східному напрямку — у Черкаське та Київське Подніпров'я. Завершила процес витіснення буго-дністровців на Середній Дніпро на початку V тисячоліття до нашої ери потужна хвиля трипільських землеробів із територій Молдови.

Буго-дністровські переселенці з півдня принесли на Київщину кукрецький кремій та неолітичну кераміку, тим самим започаткувавши епоху неоліту в Середньому Подніпров'ї.

Усі ці складні перипетії первісної історії України часів неолітичної революції на Правобережжі та Середньому Дніпрі реконструйовані зокрема й завдяки багаторічним дослідженням кукрецьких стоянок поблизу села Добрянки. Матеріали досліджень цих стоянок дають конкретний приклад неолітизації басейну Правобережної України під впливом раннях землеробів Подунав'я. Властивий місцевій кукрецькій культурі крем'яний комплекс стоянок містить характерні для балкано-дунайського неоліту правильні трапедії, пласкі нуклеуси, а також кераміку з декором, що має прямі паралелі в посуді культури Криш Молдови та Румунії.

Дослідження стоянок біля села Добрянки на Чорному Тікичі протягом 2001-2006 років проливає світло на складний процес неолітизації лісостепового Правобережжя (мал. 76). Наукова значимість матеріалів із Добрянки полягає, передусім, у тому, що вони відображають початковий етап засвоєння місцевими мисливцями та рибалками межиріччя Південного Бугу та Дніпра перших навичок керамічного виробництва та відтворювального господарства від їхніх носіїв, що просувалися на Правобережну Україну з Подунав'я. Лісостепа Правобережної України у VI тисячолітті до нашої ери були складовою частиною загальноєвропейського процесу неолітизації середньої смуги Центральної Європи балкано-дунайськими неолітичними землеробами.

Палеоліт околиць Новомиргорода

П'ять років розкопок стоянок поблизу села Добрянка на значній площі (350 квадратних метрів) далеко не вичерпали весь їхній археологічний потенціал. Однак добута на Добрянці величезна колекція оброблених первісною людиною кременів (близько шістдесяти тисяч) більш ніж достатня для повноцінного наукового аналізу стоянок. У 2006 році перед Археологічною експедицією НаУКМА постало питання вибору пам'яток для майбутніх досліджень. Першовідкривач стоянки Добрянка, старший науковий співробітник відділу кам'яної доби ІА НАНУ В. М. Степанчук звернув нашу увагу на групу палеолітичних стоянок в околицях райцентру Новомиргород у верхів'ях річки Велика Вись, у гирлі якої розташована Добрянка. Новомиргородщина також привабила мене із суто особистих причин: неподалік від Новомиргорода розташоване вже згадуване село Оситняжка, звідки родом мої батьки. Хотілося зробити особистий внесок у вивчення минулого краю і подавнити історію батьківщини Залізників до палеоліту.

Новомиргородщина має давню яскраву історію, яка заслуговує на короткий екскурс.

У центрі України, уздовж кордону Кіровоградщини з Черкащиною, тече зі сходу на захід степова річка Велика Вись. На думку ономастів, її назва походить від давньослов'янського «вись» і означає «розливатися, текти, витікати», що перегукується зі

слов'янськими гідронімами Вісла, Висунь. Річка із цією назвою вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1190 роком, де йдеться про половців, що отаборилися по річках Висях²⁴. Неодноразово фігурує гідронім Вись і в писемних джерелах козацької доби XVII-XVIII століть.

У пізньому середньовіччі територія Кіровоградщини була частиною Дикого поля, освоєння якого землеробами тривалий час стримувала татарська небезпека. Тому землеробська колонізація українцями лісостепової смуги та степового Надчорномор'я набула військової форми козащини. Землі по річці Велика Вись входили до Буго-Гардівської паланки Війська Запорізького. Паралельно річці Велика Вись проходив знаменитий Чорний шлях, яким здійснювалася більшість татарських набігів в Україну у XVI-XVII століттях, що робило басейн Висі особливо небезпечним для мирного населення.

Для попередження про татарські напади на високих могилах уздовж Висі влаштовували козацькі застави, де стояли дерев'яні вежі — фігури. Під час нападів татар на них запалювали смолу, і чорний дим попереджав округу про небезпеку. Козаки не тільки воювали з татарами, а й обживали край. Із козацьких хуторів-зимівників по Висі постали сучасні села та міста Новомиргородщини (мал. 77). Так, хутір козака Тресяги започаткував Новомиргород.

Протягом усього XVII століття, за часів численних козацьких повстань, Хмельниччини, Руїни Правобережна Україна, зокрема й Кіровоградщина, була ареною воєнних дій і зазнала тотального спустошення. Рештки населення переселилися на Лівобережжя,

²⁴ Літопис Руський, 1989, с. 349.

у Гетьманщину. Козацький літописець Самійло Величко писав про ті часи: «Бачив я багато безлюдних міст і замків, спустілі високі як гори вали, нагорнуті людськими руками; ...бачив у запустінні українські поля, широкі долини, чудові гаї і посадки, великі сади, ставки й озера, що позаростали очеретом».

З початку XVIII століття починається народна колонізація вільних земель лісостепового Правобережжя. Попри заборони влади, погрози «безмилосердного отобрання всего имущества и всегдашнего сидения в тюрьме» і численні караули по Дніпру та Висі, селяни Гетьманщини, Київщини, Поділля масово рушили разом із сім'ями освоювати спустошені Руїною родючі чорноземи басейнів Інгулу, Великої Висі, Синюхи. Особливо масовим було самовільне, попри заборону влади, переселення на «Задніпров'я» козаків та селян із Полтавщини.

Із 1730-х років Петербург встановив повний контроль над «Задніпровськими землями». Слідом за народною починається урядова колонізація регіону, керувати якою доручили адміністрації Миргородського полку на чолі з полковником Василем Петровичем Капністом.

Протягом другої половини XVIII століття відбулася русифікація козацького краю. Запорізькі землі Кіровоградщини фактично були анексовані імператрицею Єлизаветою для створення воєнізованої адміністративної одиниці Нової Сербії. У 1775 році з-під стін її столиці — фортеці святої Єлизавети, що на місці сучасного Кропивницького, — стотисячне царське військо рушило на руйнування Січі. Його очолив генерал Петро Текелій, серб за походженням. За успішне руйнування Січі був нагороджений імператрицею Катериною II і направлений на Кавказ для підкорення бунтівних горців. Після відставки Петро Текелій доживав віку у

власній садибі в Новомиргороді. Тут він помер і був похований у Миколаївському соборі 1792 року. У 1938 році собор підірвали, а могилу розорили червоноармійці. На похованому збереглися рештки мундиру темно-зеленого сукна з червоним коміром та золотими еполетами. Історія помстилася руйнівнику Січі. У радянські часи на місці його могили в центрі Новомиргорода розташовувалася міська вбиральня.

Після руйнування Січі козацькі землі були роздані російським поміщикам, переселенцям із Сербії, Болгарії, Греції, Молдови. Козацькі вольності перетворилися на повіти Російської імперії. Однак, попри зусилля русифікаторів, мешканці краю лишалися носіями вільного козацького духу, який вибухав народними повстаннями. У 1768 році населення краю брало активну участь в оспіваній Тарасом Шевченком Коліївщині, а в 1917-1921 роках — в антибільшовицькому повстанні в Холодному Яру та народній війні під проводом Нестора Махна.

До середини XVIII століття річка Велика Вись слугувала кордоном між Річчю Посполитою та Землями Війська Запорізького. Польсько-козацький кордон позначав рів із валом, який тягся на багато кілометрів. Років тридцять тому він був розораний. Невелика ділянка цих прикордонних укріплень збереглася північніше села Троянове, на схилах Троянкової балки неподалік палеолітичної стоянки Троянове.

За Вись, на вільні козацькі землі тікали від польського гніту селяни. Мабуть, тоді народилася приказка: «Перейшов Вись — тільки п'ятами блись». У 1752-1764 роках річка розмежовувала землі Польщі та створеної на запорізьких землях імператрицею Єлизаветою Нової Сербії. Її адміністративним центром став Новомиргород, де були розквартировані козаки

переведеного з Полтавщини Миргородського полку. Уздовж Великої Висі розмістилися козацькі та гусарські підрозділи, від яких беруть початок деякі села по річці Велика Вись. Річка втратила свій прикордонний статус після третього поділу Польщі у 1795 році, коли кордон Російської імперії відсунули далеко на захід. Пізніше, у XIX столітті, прикордонний статус річки трансформувався в адміністративний кордон між Київською та Херсонською губерніями, а в радянські часи — між Кіровоградською та Черкаською областями.

Однак край має набагато давнішу історію, про що свідчать сотні курганів стародавніх скотарів III-II тисячоліть до нашої ери, скіфів, сарматів, печенігів, половців, численні поселення черняхівської культури часів стародавнього Риму, рештки величезних селищ знаменитої трипільської культури.

Останніми роками з'ясувалося, що людські істоти на Новомиргородщині з'явилися набагато раніше за трипільських землеробів. Історія краю своїм корінням сягає найдавнішого минулого людства — палеоліту, а саме епохи наших попередників, неандертальців. Переконливим свідченням заселення регіону неандертальцями та нашими безпосередніми пращурами — кроманьйонцями — є численні палеолітичні стоянки басейну річки Велика Вись. Вони датуються 50-25 тисяч років тому й розташовані на мальовничих схилах долини річки, над природним заказником болотяної флори «Велика Вись».

Попри маловодність, річка Велика Вись тече розлогою правдавньою долиною, ширина якої часом сягає кількох кілометрів. На схилах долини простежуються два-три терасові рівні, вкриті потужними лесовими відкладами часів льодовикової доби. Ширина порослої болотною рослинністю заплави від 100 метрів до

1,5 кілометра. Нижче за течією від Новомиргорода заплава річки має ширину понад 1 кілометр. Вона суцільно вкрита заростями очерету, осоки, верболозу інших болотяних рослин, які охороняються державою як Виський заказник болотяної флори.

У районі заказника борти долини прорізані розлогими степовими балками (Троянова, Бирзова, Холодний Яр), по дну яких течуть у бік річки струмки. Численні унікальні стоянки палеоліту розташовані на схилах та мисах річкової долини й балок, що в неї впадають, безпосередньо над згаданим заказником. Тому пропозиція екологів розширити заказник за рахунок надзаплавних річкових терас, які його оточують, виправдана з археологічної точки зору. Адже цінні для науки археологічні пам'ятки потребують захисту держави від господарської діяльності, що загрожує їм руйнуванням.

Нижче Виського заказника, у селі Коробчиному, заплава різко звужується до ширини майже ста метрів. Пояснюється це виходами на поверхню гранітів Українського кристалічного щита, через які річка прорізала вузький каньйон. У ярах села Коробчиного виходять на поверхню донні відклади моря мезозойського періоду, що містять велику кількість конкрецій кременю, який слугував первісній людині сировиною для виробництва знарядь праці. Саме це родовище кременю приваблювало первісних мисливців кам'яної доби на річкові схили, на яких у наші часи розташувалися села Коробчине, Троянове, Лікарєве, Андріївка.

Першовідкривачем численних палеолітичних стоянок долини річки Велика Вись є знаний у цих краях ентузіаст археології з Новомиргорода Петро Іванович Озеров (мал. 78). Осе-

дившись у 1983 році в цьому районному центрі Кіровоградщини, він почав методично обстежувати околиці міста в пошуках археологічних артефактів. Самотужки вивчивши спеціальну літературу, краєзнавець зміг правильно ідентифікувати зібрані на пагорбах уздовж річки Велика Вись численні крем'яні вироби як знаряддя людності палеолітичного часу.

Намагаючись привернути увагу науковців до своїх знахідок, Петро Іванович неодноразово приїздив із ними до Києва, в Інститут археології АН УРСР. Першою старожитностями з Новомиргородщини зацікавилася відомий фахівець із трипільської культури, кандидат історичних наук Олена Василівна Цвек, яка у 80-х роках побувала на відкритих П. І. Озеровим трипільських поселеннях. Дещо пізніше палеолітичні стоянки під Новомиргородом обстежували фахові палеолітики Лариса Віталіївна Кулаковська, Віктор Іванович Ткаченко, Вадим Миколайович Степанчук, Сергій Миколайович Рижов, а також черкаський археолог Михайло Павлович Сиволап.

Планомірні розкопки відкритого П. І. Озеровим куща палеолітичних пам'яток у районі міста Новомиргород тривали з 2006 по 2017 рік. Протягом дванадцяти років вони велися силами Археологічної експедиції Національного університету «Києво-Могилянська академія» (мал. 79) під моїм керівництвом. Дослідження здійснювали за рахунок невеликих фінансових і матеріальних ресурсів Археологічної експедиції НаУКМА, а часом і особистих коштів. Спонсорську допомогу експедиції періодично надавав професор Джозеф Картер із Техаського університету США.

Крім студентів-істориків та археологів, що проходили археологічну практику, у роботі експедиції брали активну участь

відомі фахівці в галузі кам'яної доби та інших напрямків археології України: Вадим Миколайович Степанчук, Юрій Вікторович Кухарчук, Микола Тихонович Товкайло, Валерій Олександрович Манько, Валентина Олександрівна Шумова, Надія Дмитрівна Довженко, Юрій Степанович Фігурний, аспіранти Денис Олександрович Ветров, Олена Сергіївна Федорченко, Тарас Олексійович Шевченко, Олександр Іванович Нездолій, Микола Миколайович Беленко, Іван Миколайович Хоптинєць, Сергій Віталійович Переверзєв, Андрій Анатолійович Сорокун, а також знані українські палеогеографи Жанна Миколаївна Матвіїшина, Сергій Перович Дорошкевич, Олександр Григорович Пархоменко та інші. Незмінним учасником багаторічних робіт експедиції був першовідкривач палеоліту Новомиргородщини Петро Іванович Озеров. Протягом кількох років у роботах експедиції брали активну участь студенти-історики з Кіровограда, чому сприяла завідувачка кафедри історії України і проректор Кіровоградського педагогічного університету Ірина Анатоліївна Козир.

Результати розкопок перевершили найсміливіші очікування. Їм присвячені десятки статей і окрема колективна монографія «Найдавніше минуле Новомиргородщини». Книжка вийшла друком 2013 року коштом Новомиргородської міськради, голова якої Яків Борисович Немировський всіляко підтримував археологічні дослідження.

З'ясувалося, що скупчення стоянок палеолітичних мисливців на мамонтів та бізонів західніше Новомиргорода пояснюється наявністю родовищ кременю в балках поблизу села Корбчине. Саме крем'яна сировина для кам'яних знарядь приваблювала первісних людей на схили долини річки Велика Вись.

Мешкали вони в суворох умовах прильодовикової Європи, коли зимові температури падали до $-30\ldots -50^{\circ}$, а з льодовика віяли потужні холодні вітри, що несли хмари прильодовикового пилу (мал. 80). У ньому поховані тисячі крем'яних знарядь первісних мисливців, що, власне, і зберегло їх до нашого часу.

Найдавніша з досліджених стоянка не лише Новомиргородщини, а й усієї Центральної України, розташована на річковій терасі між селами Андріївка та Троянове. Вона має два горизонти мешкання неандертальців. Верхній датується в межах 40-30 тисяч років тому, а нижній — близько 50 тисяч років тому. У верхньому шарі знайдені численні зубчасті ножі для розрізання м'яса впольованих тварин. Нижньому горизонту властиві інші знаряддя — скребла-ножі та гостроконечники (мал. 81). Суттєва різниця в типах знарядь свідчить, що територія стійбища заселялася двічі різними групами неандертальців.

На стоянці Андріївка досліджено унікальний археологічний об'єкт, невідомий на жодній стоянці не лише України, а й усієї Європи. Мається на увазі стародавній, засипаний глиною яр, що містив крем'яні знаряддя неандертальців та кістки впольованих ними мамонтів, бізонів, коней, печерного лева. Невеликий яр мав ширину два-чотири метри і глибину два з половиною метра. У придонних, найбільш насичених знахідками відкладах яру на глибині близько чотирьох метрів скупчення кременів разом з уламками кісток упольованих тварин займали виразно горизонтальне положення, що нагадувало житлову поверхню стійбища.

Доволі вірогідно, що яр, принаймні на рівні дна найширшої ділянки, використовувався як тимчасовий прихисток чи навіть якесь примітивне житло, захищене від вітру та негоди простою конструкцією з жердин, вкритих шкурами.

Стоянка Коробчине розташована на високому плато поблизу однойменного села. Багаторічні розкопки показали, що полишена вона пізніми неандертальцями, які мешкали тут близько 40 тисяч років тому. Їхні знаряддя праці принципово відрізнялися за формою від артефактів з Андріївки. Тобто дві розкопані експедицією стоянки неандертальців належали різним, не спорідненим між собою групам палеоантропів, яких, можливо, розділяв значний проміжок часу.

Особливий інтерес викликають матеріали дослідженої на площі 250 квадратних метрів стоянки Вись. Набір унікальних двобічно обтесаних крем'яних наконечників трикутної форми не має аналогів у палеоліті України (мал. 82). Подібні наконечники відомі зі стоянок стрілецької культури долини Дону, але в Україні вони знайдені вперше. Датуються вони приблизно 30 тисяч років тому, а виготовлялися кроманьйонцями, які мешкали по сусідству з неандертальцями. Вплив останніх відчувається на артефактах зі стоянки Вись. Отримані матеріали дають можливість внести певну корекцію в розуміння історичних процесів, що відбувалися в регіоні в епоху драматичного протистояння в прильодовиковій Європі двох різновидів людських істот — неандертальців та ранніх сапієнсів.

Як відомо, у цій битві за прильодовикову Європу перемогли безпосередні пращури сучасного людства — кроманьйонці, які були ранньою формою європейських сапієнсів. Спочатку неандертальців витіснили на самий південь Європи — південь Піренейського, Апенінського, Балканського півостровів, у гірський Крим. Гори Криму, судячи з радіокарбонівих дат, могли бути останнім прихистком неандертальців аж до 20 тисяч років тому. Висловлено навіть фантастичне припущення, що зна-

менита «снігова людина» насправді являла собою рештки вимираючої популяції неандертальців.

Після вимирання останніх неандертальців почалася середня пора верхнього палеоліту, яка представлена на Висі яскравими пам'ятками граветської культурної традиції, дослідженими поблизу села Троянове (мал. 83, 84). Величезні колекції крем'яних артефактів, добутих на стоянках Троянове 4 та 4В, дають яскравий приклад крем'яних виробів граветської культурної традиції, яка 28-19 тисяч років тому поширилася від басейну Дону на сході до атлантичного узбережжя Європи на заході, тобто на територіях, де ще недавно домінували неандертальці. Група граветських стоянок поблизу села Троянове, що датуються близько 25 тисяч років тому, постала внаслідок просунення граветського населення басейну Середнього Дністра на схід.

Унікальні палеолітичні пам'ятки Новомиргородщини мають велике наукове значення. Адже це найбільше і найінформативніше скупчення палеолітичних стоянок у Центральній Україні. Нічого подібного немає не лише в Кіровоградській, а й у сусідніх Черкаській, Полтавській, Дніпропетровській, Вінницькій областях.

Своїми науковими успіхами Новомиргородська експедиція завдячує своїм співробітникам, а також чудовим людям Новомиргородщини, які всіляко допомагали колективу експедиції у вирішенні робочих і побутових питань, а саме: Катерині Самченко та Володимирі Лило — подяка за надання приміщень для проживання співробітникам експедиції; орендарям і фермерам села Троянове Юрію та Олексію Зайчукам, а також Людмилі Бойко — за багаторічну безвідмовну допомогу в організації побуту й роботи експедиції; головам сільрад Володи-

миру Плахотнику та Миколі Доничу — за всіляке сприяння роботі експедиції. Особлива подяка меру Новомиргорода Якову Борисовичу Немировському — за постійну увагу, всіляку підтримку та допомогу експедиції.

Багаторічним спонсором археології в Національному університеті «Киево-Могилянська академія» був директор Інституту класичної археології Техаського університету США професор Джозеф Картер. Без його стипендій студентам-археологам та фінансової допомоги Археологічній експедиції НаУКМА результати її досліджень були б значно скромнішими.

Наукові результати роботи експедиції перевершили наші сподівання. За дванадцять польових сезонів тривалістю по одному-півтора місяці на рік кожен Археологічна експедиція НаУКМА та ІА НАНУ дослідила шість стоянок різних періодів кам'яної доби. Загальна площа розкопів із шурфами сягнула тисячі квадратних метрів при їх глибині від 1,50 до 4,30 метра. Добуто близько 112 тисяч крем'яних артефактів, зокрема майже 4300 завершених знарядь із ретушшю. Отримані експедицією археологічні матеріали проливають світло на низку важливих проблем кам'яної доби Центральної України.

Однією з причин результативності багаторічних досліджень у басейні річки Велика Вись Археологічної експедиції НаУКМА є запровадження нового, ефективного принципу паралельного дослідження кількох пам'яток на засадах спів-авторства.

Непорушною засадою функціонування експедицій Інституту археології НАНУ ще з минулого століття було монопо-

льне право начальника експедиції і володаря відкритого листа на добути археологічні матеріали. Фактично експедиція працювала на одного науковця, який її очолював. Були всі підстави копати стоянки Новомиргородщини саме в такому традиційному для археології ХХ століття режимі. Однак суттєвий недолік такої організації досліджень полягав у недостатній мотивації фахових археологів, зокрема й аспірантів, до активної участі в роботі експедиції. Якщо залученість студентів у розкопках забезпечувалася необхідністю проходження археологічної практики, то зацікавити роботою в експедиції фахових археологів можна лише за допомогою додаткових стимулів. Для цього в експедиції НаУКМА запроваджено принцип співавторства на отриманні археологічні матеріали.

Зокрема, у 2001-2006 роках при дослідженні неолітичних стоянок поблизу села Добрянка в гирлі річки Велика Вись до роботи в експедиції були запрошені на правах співавторства фахові неолітики Микола Тихонович Товкайло та Валерій Олександрович Манько. Це дало можливість, маючи один відкритий лист на ім'я начальника експедиції, вести паралельно три розкопи, з окремим досвідченим керівником на кожному. Ефективність робіт зросла втричі, при збереженні високої якості розкопок. Адже керівниками розкопів були фахові археологи, особисто зацікавлені в отриманні якісних, інформативних матеріалів, бо видавалися вони в колективних працях у співавторстві.

Цей принцип колективного дослідження одночасно кількох стоянок на засадах співавторства з 2006 року був застосований і на розкопках куща палеолітичних стоянок у долині річки Велика Вись західніше Новомиргорода. Вели розкопи на окремих стоян-

ках спеціально набрані аспіранти НаУКМА та пошукачі ІА НАНУ. Їм були затверджені теми кандидатських дисертацій відповідно до матеріалів стоянок, на яких вони керували розкопами:

1. Троянове 4 — Ветров Д. О.
2. Троянове 4В — Хоптинець І. М.
3. Вись — Беленко М. М.
4. Коробчине-курган — Нездолій О. І.
5. Андріївка 4 — Шевченко Т. О.

Відстань між стоянками в кілька кілометрів зумовила розташування експедиції у трьох автономних таборах на відстані три-чотири кілометри між ними. У кожному таборі мешкало в середньому по 10-15 людей. У деякі сезони число таборів скорочувалося до 1-2, залежно від виробничої необхідності. Начальник експедиції зазвичай вів якийсь один розкоп, періодично відвідуючи інші, керовані аспірантами. До робіт на правах співавторства також залучалися й відомі археологи — кандидати наук М. Т. Товкайло, Ю. В. Кухарчук, В. О. Манько. Вони не лише керували розкопами, а й брали участь у написанні та ілюструванні колективних праць, зокрема згаданої колективної монографії 2013 року.

Аспіранти й пошукачі, що вели розкопи, працювали в нетипових для експедицій ІА НАНУ сприятливих умовах. Вони були на повному забезпеченні експедиції. Організація побуту експедиції теж менше обтяжувала їх. Головною функцією було керівництво власним розкопом та контроль за камеральною обробкою добутих матеріалів. Публікації останніх з їх культурно-хронологічною інтерпретацією виходили у співавторстві.

Така організація колективних досліджень групи сусідніх палеолітичних стоянок дала можливість досягти масштабності

розкопок при високій якості робіт. Завдяки цьому досліджено і введено в науковий обіг новий, раніше невідомий Новомиргородський куц палеолітичних стоянок. У ході багаторічних досліджень була підготовлена група молодих фахових — археологів-каміньщиків, кваліфікованих польовиків, керівників розкопів, організаторів експедицій. Усі вони забезпечені інформативними матеріалами для підготовки кандидатських дисертацій, зокрема двоє вже захистили їх на матеріалах експедиції (Д. О. Ветров та Т. О. Шевченко).

Можливо, багаторічний досвід роботи Археологічної експедиції НаУКМА та відділу археології кам'яної доби ІА НАНУ в басейні річки Велика Вись буде корисним молодим дослідникам при організації розкопок кількох сусідніх археологічних об'єктів у режимі паралельних досліджень.

Овруцький кряж

На півночі Житомирщини, неподалік від кордону з Білоруссю, розташований своєрідний з природно-ландшафтною точки зору ізольований регіон Полісся зі специфічними геологією, ландшафтом, флорою і фауною, відомий під назвою Овруцький кряж. Природу кряжу, зокрема геологію, вперше описав ще сто років тому видатний український геолог Павло Аполлонович Тутковський²⁵, який порівнював кряж із «Загубленим світом» Конана Дойля та знаменитим національним парком «Йелоу Стоун» в Америці. Кряж має багату історію, нікими свідками якої є численні, але мало досліджені археологічні пам'ятки, що в наш час потерпають від пограбування мародерами.

У 80-х роках минулого століття я бував на Овруцькому кряжі неодноразово. Однак найбільш продуктивною були поїздки на Овруччину у травні 2016 року, а також у травні та жовтні 2021 р. на чолі невеликої Овруцької пошукової експедиції Інституту археології НАНУ. Середньовічні пам'ятки кряжу ось уже двадцять років досліджує Східноволинська експедиція Інституту археології НАНУ на чолі з Андрієм Петровичем Томашевським. До 2014 р. ця експедиція працювала у тісному контакті з Чорнобильською археологічною експедицією на чолі з С. В. Переверзевим, за активної участі якого та його підлеглих на Овруччині

²⁵ Тутковський, 1923.

була виявлена група фінальнопалеолітичних стоянок. З метою обстеження останніх та пошуків нових пам'яток і був створений, за погодженням зі співробітниками Східноволинської експедиції, наш Овруцький пошуковий загін ІА НАНУ, який виїздив на Овруцький кряж тричі — в травні 2016 р. та в травні і жовтні 2021 р.

Для обстеження палеолітичних пам'яток Овруччини з 2016 р. залучалися ресурси та співробітники чотирьох наукових інституцій: Інституту археології НАНУ, Чорнобильської археологічної експедиції МНС України, Києво-Могилянської академії та Інституту українознавства МОН. В експедиції на Овруччину 2016 року брали участь: Залізняк Л. Л. — керівник, Павленко С. В., Залізняк Г. М., Фігурний Ю. С., Переверзев С. В., Со-рокун А. А., Хоптинець І. М.

Овруцька пошукова експедиція у 2016 та 2021 рр. працювала в тісному контакті з «Державним науковим центром захисту культурної спадщини України від техногенних катастроф» (директор Р. А. Омеляшко) за спонсорської підтримки громадської організації «Центр дослідження Волині», яку очолює великий ентузіаст вивчення Волині Володимир Дзьобак, а також власним коштом її співробітників.

У 2016 р. мешкали в школі с. Хлоп'яни з дозволу її директора, давнього симпатика археології, а у 2021 р. знімали хату в с. Валедники, звідки виїздили на стоянки. В якості транспорту використовували два власні автомобілі. Зранку після сніданку вирушали на пошуки археологічних пам'яток Овруцького кряжу і вже у сутінки поверталися додому на нічліг. Обід готували в лісі на вогнищі. Попри нечисленність колективу і короткий термін роботи (виїздили на Овруччину тричі по 6-

8 днів) експедиція виявилася надзвичайно продуктивною, що безумовно пояснюється професіоналізмом і великим досвідом її учасників.

Природа Овруцького кряжу

Кряж являє собою витягнуте зі сходу на захід, складене лесовими відкладами плато площею 60 × 20 кілометрів, що підіймається над болотами Полісся на 120-150 метрів. В основі плато лежать кристалічні породи вулканічного походження (базальти, граніти) віком 1,2-1,5 мільярда років. Їх перекривають лінзи пірофілітового сланцю (овруцького шиферу), над яким лежить товща рожевих овруцьких кварцитів потужністю 10-15 метрів.

Кам'яний фундамент кряжу, особливо в його східній частині, вкритий товстим шаром лесових відкладів двадцять і більше метрів завтовшки (мал. 85). Лес — це дрібний пил, який потужні холодні вітри з льодовикового щита зривали біля його підніжжя й несли на південь. Гребінь кряжу на шляху вітрів із льодовика гальмував повітряні потоки, і прильодовиковий пил випадав на землю, вкриваючи багатометровою товщею Овруцьку височину. Лесові відклади мають характерний світло-бежевий колір і містять кістки прильодовикових травоїдних — мамонтів, носорогів, бізонів, північних оленів, диких коней. На вищих точках Овруцького кряжу відкриті стоянки палеолітичних мисливців часів вимирання мамонтів 14-12 тисяч років тому.

Століття тому в глибоких ярах кряжу кісток прильодовикових травоїдних було так багато, що в 20-30-х роках ХХ століття

в Овручі працював спеціальний приймальний пункт по заготівлі кісток на потреби сільського господарства. Тут скуповували кістки прильодовикових тварин, які сільські мешканці збирали по ярах. Саме на цьому пункті відомий краєзнавець із Житомира Василь Олександрович Місяць знайшов і викупив знаменитий бивень мамонта з яру поблизу села Клинець, на якому палеолітичний мисливець на мамонтів вигравіював ялинковий орнамент.

Льодовиковий лес перекритий тонким шаром (20 сантиметрів) сучасного сірого ґрунту. Попри незначну потужність, сірі ґрунти виявилися доволі родючими, порівняно з піщаними ґрунтами Полісся, що оточує кряж. Тому дубові гаї, котрі споконвіку вкривали кряж, протягом останніх століть були вирубані, а звільнені площі розорані. Як наслідок розпочалося інтенсивне яроутворення. Глибина ярів на Овруччині часом сягає тридцяти метрів, а довжина — кількох кілометрів. Протягом останніх десятиліть їх інтенсивно засаджують сосною, березою та іншими породами, що дещо призупинило ерозію. Тому в наш час кістки доісторичних тварин у зарослих лісом ярах трапляються значно рідше, ніж раніше.

На кряжі збереглася реліктова флора, зокрема червонокнижні рослини, що пережили льодовиковий період: середземноморський рододендрон, або азалія понтійська, плющ вічнозелений, дуб скельний, рідкісні види орхідей.

Від давнього адміністративного центру кряжу — міста Овруч — на схід, до західної «столиці» регіону — селища Словечне — ведуть дві дороги: північна — уздовж північного краю кряжу, і південна — уздовж річки Норинь, що обмежує кряж із півдня. На цих стародавніх дорогах розташовано більшість

сіл регіону, багато з яких, судячи з археології, виникли ще у другій половині X-XI століттях і фактично безперервно розвивалися до нашого часу. Назви багатьох із них не мінялися принаймні з XV століття, судячи з писемних джерел — люстрацій XV- XVIII століть.

Овруцька пошукова експедиція 2016 року працювала в кількох наукових напрямках. Зокрема, досліджувалися стоянки палеоліту, оглядалися відомі пам'ятки середньовіччя X-XVIII століть, інспектувався стан збереженості археологічних пам'яток, вивчалася етнологічна проблема ранніх етапів україногенези. Попри короткий час роботи експедиції, отримані вагомі наукові результати як у галузі археології, так і етнології України.

Палеоліт

Учасники експедиції обстежили і прошурфували групу стоянок первісних мисливців кінця льодовикової доби, на поверхні яких зібрали численні крем'яні вироби. Пам'ятки являли собою окремі скупчення крем'яних артефактів на переораній плутом поверхні гребня плато, що простягся на 5-6 кілометрів уздовж північного краю кряжу, над дорогою Овруч-Словечне. Стоянки Желонь, Желонь 2, Желонь 3, Гаєвичі, Піщаниця-Клинець, Козулі, Келембет розміщені в північно-східній частині Овруцького кряжу, на плато. Більшість із них були відкриті кілька років тому Овруцькою експедицією ІА НАНУ під керівництвом А. П. Томашевського та Чернобильською експедицією С. В. Переверзева. Зусиллями експедиції 2016 року виявлена та обстежена нова перспективна стоянка Келембет, на якій зібрана виразна

колекція палеолітичних знарядь, зокрема знайдена унікальна скребачка з напівдорогоцінного каменю раухтопазу. Проведений експедицією ретельний збір археологічних матеріалів збільшив колекції артефактів згаданих стоянок в чотири рази і, що дало можливість віднести найчисленніші колекції (Желонь, Келембет) до числа еталонних пам'яток палеоліту Овруччини.

Друга група аналогічних стоянок розташована на південному краю Овруцького кряжу на високому березі р. Норинь. До неї належать стоянки Довгиничі, Збраньки, Шоломки I, досліджені раніше І. Ф. Левицьким, Д. Я. Телегіним, Д. Ю. Нужним відповідно. Наша експедиція відкрила й дослідила у 2021 р. стоянки Шоломки 2, 3, 4, Коренівка.

Стоянки на плато в районі стародавнього селища Желонь (тепер Поліське) та південніше над р. Норинню дали стандартний крем'яний інвентар епігравецького типу. Однотипність знахідок дає підстави для припущення, що стоянки були полишені спорідненими групами мисливського населення або навіть однією общиною мисливців на мамонтів кінця льодовикової доби, що неодноразово поверталася на традиційні місця сезонних стійбищ. Однією з причин концентрації стоянок на плато понад розгалуженою системою глибоких ярів у районі сіл Клинець та Павловичі є родовища кременю, що відшаровуються на дні ярів та в основі високого лівого берега р. Норинь.

Культурний шар стоянок зруйнований оранкою, бо крем'яні артефакти залягали не глибоко, на межі льодовикових лесових відкладів та сучасного ґрунту потужністю усього 20-30 сантиметрів. Умови залягання артефактів безпосередньо під сучасним ґрунтом, а також типологія виробів дають підстави датувати знахідки фінальним палеолітом, приблизно 14-12 тисяч років

тому, тобто часом вимирання мамонтів у Європі. Попри зруйнованість шару і відсутність фауністичних решток на пам'ятках через несприятливі умови збереженості кістки, припускаємо, що пам'ятки полишені мисливцями на мамонтів та інших стадних травоядних прильодовиків'я. Про це свідчать неодноразові знахідки відповідної фауни в сусідніх зі стоянками ярах, зокрема згадуваного бивня мамонта з вигравіюваним ялинковим орнаментом з яру поблизу села Клинець, знайденого відомим археологом В. О. Місяцем у 1955 році.

Руський Вручій

Історичним та адміністративним центром регіону з другої половини X століття до сьогодні є місто Овруч — Вручій киево-руських літописів. До нього перейшли функції головного центру Древлянської землі у другій половині X століття, після спалення княгинею Ольгою Іскоростеня у 946 році й підкорення Києву племені древлян. Овруцька волость стала осередком підвладного князю Києву служилого люду, функцією якого був військовий контроль над підкореними древлянами. Офіційно Овруцька волость була заснована в 1170 році і з XII по XVIII століття Овруцькому замку була підпорядкована велика округа поза межами кряжу з містами Олевськ, Лугини, Коростень, Народичі, Малин.

Уперше Вручій згадується в літописі під 977 роком у зв'язку з битвою між синами Святослава Олегом, що на той час сидів у Вручю, та його братом Ярополком. Іпатіївський літопис сповіщає, що, потерпівши поразку від Ярополка,

«... Олег же зі своїми воїнами побіг у місто, зване Вручій, а через рів до міських воріт був перекинутий міст, і люди, тіснившись на ньому, зіштовхували один одного униз. І зіштовхнули Олега з мосту у рів. Багато людей падали туди, при чому коні давили людей. Ярополк, увійшовши до міста Олегова, захопив владу і послав шукати свого брата, і шукали його та не знайшли. І сказав один деревлянин: “Бачив я, як учора зіштовхнули його з мосту”. І послав Ярополк знайти брата, і витягували трупи з рову з ранку і до півдня, і знайшли Олега під трупами; винесли його і поклали на килим. І прийшов Ярополк, плакав... І поховали Олега у полі біля міста Овруча, і є могила його біля Овруча до цього часу», — писав Нестор-літописець.

Головною святинєю руського Вручія є кам'яний храм святого Василя, збудований у 1190 році за правління князя Рюрика Ростиславича (християнське ім'я Василій) відомим київським зодчим Петром Мелонігом. Чотиристовпний, п'ятибанний храм, що за своєю архітектурою нагадував Софію Київську, збудували на місці дерев'яної церкви, побудованої ще у 997 р. київським князем Володимиром Великим, який під час хрещення отримав ім'я Василя. Внаслідок невдалих археологічних досліджень фундаментів храму у 1848 р. впали його склепіння, а на кінець ХІХ ст. зруйнувалися і стіни. Однак у 1907-1911 роках храм був поновлений під керівництвом відомого архітектора Олексія Вікторовича Щусева. На його відкриття у 1911 році приїздив сам російський імператор Микола II.

Стіни головної християнської святині Овруцької волості — храму святого Василя — зведені в характерній для руського зодчества техніці змішаної кладки. Ряди плінфи (давньоруської цегли

X-XIII ст.) перемешуюються блоками необтесаних валунів. Ця архітектурна традиція зародилася ще в стародавньому Римі у II столітті нашої ери, а на Русь принесена візантійськими майстрами.

Існує місцева легенда, що камені в стінах святого Василя — це наслідок нападу на храм язичників. Нібито, коли щойно збудували християнську святиню, із поліських хащ вийшли язичники й почали жбурляти каміння в храм. Бог не дав впасти стінам святині, однак кинуте нападниками каміння з тих пір стирчить у стінах храму серед плінфи (мал. 86).

З інспекційною метою експедиція 2016 року обстежила низку раніше відомих давньоруських городищ, селищ, майстерень, могильників, що потерпають від грабіжницької діяльності нелегальних «чорних археологів». Зокрема, обстежено розташований у лісі північніше села Нагоряни відомий давньоруський кар'єр із видобування пірофілітового сланцю. Кар'єр являє собою розгалужену систему ям різного розміру і вражає масштабом добування пірофіліту, більше відомого під назвою овруцький шифер.

Пірофіліт — вогнетривка гірська порода, що має рожевий колір різних відтінків і легко піддається обробці. За часів Русі плити овруцького шиферу, що фігурують у літописах під назвою «кам'яні дошки», використовували при будівництві храмів та княжих палаців. Плитами пірофіліту викладали підлогу, а барельєфами на пірофілітових дошках прикрашали стіни. Пірофілітовими «кам'яними дошками» з Овручу були оздоблені Десятинна церква, Софіївський, Михайлівський, Успенський та багато інших соборів та церков княжого Києва, Чернігова, Переяслава, Галича.

У XI-XIII століттях на Овруччині було налагоджене масове виробництво шиферних пряслиць, які набули надзвичайно популярності у Східній і Центральній Європі. За часів Русі вони поширювалися з Овруцького кряжу на величезних просторах сходу Європи — від Скандинавії до Кавказу та Болгарії, від Одери до Уралу. Висловлено припущення, що шиферні пряслиця могли виконувати функцію розмінної монети на Русі XI-XIII століть.

Із пірофілітовими кар'єрами північніше села Нагоряни пов'язані розташовані за кілька кілометрів від них давньоруські майстерні з вироблення пірофілітових пряслиць. Поверхня землі на місці майстерень устелена відходами їх виробництва (мал. 87). Цей масштабний промисел на Овруччині раптово увірвався у XIII столітті з приходом монголів, які зруйнували торговельну мережу Русі.

Овруцька околична шляхта

Яскравим історичним феноменом Овруччини з навколишніми територіями є так звана «овруцька околична шляхта».

У 1838 році Російська імперія відкрила для себе існування на Овруччині незвичайної верстви населення, яка не вписувалася в жорсткі рамки устрою імперської держави. Очільник Волинської губернії О. Маслов після інспекційної поїздки по ввірених територіях у рапорті до імператора Миколи I доповідав про бідну, але надзвичайно чисельну шляхту Східної Волині, яка живе цілими селами, що звать околицями, і, попри незаможність, вважає себе дворянством. «Сумно дивитися на

цих людей, які не відрізняються від селян ні ментальністю, ні способом життя, не платять податків, не підлягають державній службі, користуючись дворянськими привілеями, — писав губернатор. — Ці люди говорять по-малоросійськи, однак, не зважаючи на бідність, живуть вони гідно і чисто. В одному з сіл нарахували понад тисячу душ з однаковим прізвиськом, і всі вони вважають себе дворянами». На рапорт губернатора Микола I наклав резолюцію — «строго изучить!»²⁶.

Осередком овруцької околичної шляхти була Зауська волость, адміністративним центром якої, починаючи з 1170 року до XIX століття, як зазначалося, був Овруцький замок. Заушшя — землі, що за річкою Уша (сучасна річка Уж), звідки друга назва зазначеної соціальної верстви — зауська шляхта. Овруцькому замку в межах Зауської волості були підпорядковані середньовічні центри Житомирщини: Іскоростень, Олевськ, Лугини, Малин, Народичі.

Археологічні джерела свідчать, що зафіксовані люстраціями XV-XVII століть шляхетські села виникли ще в руський час, у XVIII століттях, — Мелені, Білка, Дідковичі, Недашки, Сингаї, Беги, Михайлівка, Васьковичі²⁷. Київський князь Володимир Ольгердович (1362-1394) виділив нові землі зауській шляхті під «ординську службу». Шляхтичі повинні були супроводжувати гінців та послів через степ в Орду, а також ставити намети для київського воеводи під час військових походів²⁸. Наприкінці XIV-XV століть по річках Уж, Ірша, Уборть засновано багато нових родових гнізд околичної шляхти. У документах XIV-

²⁶ Бовуа, 1996, с. 171, 172; Бовуа, 2007.

²⁷ Тимошенко, 2009.

²⁸ Яковенко, 1993, с. 223-224.

XVIII століть згадуються близько п'ятдесяти родів околичної шляхти, які проживали в родових селах відповідної назви: Баранівські, Бехи, Болсуновські, Васьковські, Верповські, Виговські, Гаєвські, Дідковські, Закусили, Кобилинські, Кончаковські, Костюшковські, Круковські, Левківські, Меленівські, Можарівські, Немержицькі, Недашківські, Пашинські, Пашковські, Сингаївські, Скуратівські, Ходаківські, Чоповські, Шваби, Яблонські та інші²⁹.

У XVI столітті у процесі становлення правових основ Литовської держави, зафіксованих Першим (1529) та Другим (1566) Литовськими статутами, оформився і правовий статус зауських бояр як шляхтичів³⁰. Гійом де Боплан пише про бідну шляхту, якій король надав маєтки: «Нащадки бояр успадковують їх за умов виконання військової служби за власний кошт. Усякий раз на вимогу великого гетьмана вони повинні виконувати все, що їм накажуть на користь держави»³¹.

Околична шляхта вела багатовікову боротьбу за православ'я, проти окатоличення та полонізації. Особливо вона посилилася під час визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, найближчим соратником якого був Іван Виговський, що згодом став гетьманом України. Крім роду Виговських, активну участь у війні брали роди Скуратівських, Яблонських, Боглевських, Богучевичів, Пашинських, які покозачилися³².

Цілеспрямований наступ на околичну шляхту в XVII-XVIII століттях вели за підтримки короля польські магнати. Чис-

²⁹ Томашевський, 2008.

³⁰ Довнар-Запольський, 1908, с. 99.

³¹ Боплан, 1990, с. 103.

³² Тимошенко, 2009.

ленні документи свідчать про тривалі судові тяжби із земельними магнатами дрібної шляхти, яка відстоювала свої давні права та вольності. Разом з тим, частина дрібної шляхти прийняла католицтво і брала участь у польських повстаннях кінця XVIII-XIX століть.

У плани Російської імперії не входило надання дворянських привілеїв дуже чисельній дрібній шляхті Правобережної України. Адже дворянство звільняло родину від податків і рекрутування до армії. До того ж частина шляхтичів через участь у польських повстаннях демонструвала свою нелояльність до Російської імперії. Після повстання 1830 року Микола I створив спеціальні повітові комісії для переведу зубожілих шляхтичів у стан громадян, що сплачують податки й рекрутуються до армії. З 1831 по 1845 роки скасовані дворянські привілеї близько 350 тисяч шляхтичів Правобережної України, статус яких понизили до податкового стану. Право на спадкове дворянство отримали лише найбагатші представники околичної шляхти. Наприклад, на 1913 рік у Вигові проживало 4,5 тисячі людей із прізвищем Виговські. Однак лише чотирнадцятеро з них мали у володінні більше п'ятдесяти десятин, що давало право на спадкове дворянство. Позбавлені дворянських привілеїв, шляхтичі втрачали соціальні перспективи — ставали платниками податків, рекрутувалися до армії, позбувалися права на вищу й навіть середню освіту³³.

Після більшовицького перевороту 1917 року бути дворянином-шляхтичем стало взагалі небезпечно. Але пам'ять про

³³ Бовуа, 1996; Плансон, 1899; Шандра, 2005; Тимошенко, 2009.

шляхетське походження збереглася в родових гніздах околичної шляхти на Овруччині до наших часів. Літня жінка на прізвище Можаровська із села Можари розповідала, що якби в молодості (у 60-ті роки минулого століття) вона спробувала одружитися з хлопцем із нешляхетським прізвищем, батьки вигнали б її з дому.

Нащадки околичної овруцької шляхти і в наш час продовжують ховати померлих на окремих шляхетських кладовищах. Наприклад, між заснованими ще в руський час селами Можари та Левковичі функціонують три кладовища, одне з яких називають шляхетським (мал. 88). На ньому ховають майже виключно Можарівських, Левківських та Немержинських, про що свідчать відповідні написи на могилах.

Вивчення околичної шляхти Східної Волині розпочав під час українського відродження у другій половині XIX століття родоначальник української археології Володимир Боніфатійович Антонович (1867). Він започаткував історіографічну традицію вбачати в околичній шляхті нащадків боярсько-дружинної верстви Русі, своєрідного українського аналога західноєвропейського лицарства. Їх осадили навколо Овруцького замку київські князі для контролю над упокореними княгинею Ольгою войовничими древлянами. Пізніше до проблематики овруцької шляхти зверталися інші дослідники³⁴, які підтримували й розвивали думки В. Б. Антоновича щодо руського коріння околичної шляхти Овруччини.

³⁴ Теодорович, 1888; Клепатский, 1912; Черв'як, 1927; Бовуа, 1996, 2007; Томашевський, 2008; Тимошенко, 2009.

Татарська альтернатива руським витокам родоводу околичної шляхти

Переважна більшість дослідників приєдналися до поглядів Володимира Антоновича на околичну шляхту Овруцької волості як нащадків дружинно-болярської верстви київських князів, що пережила монголо-татарську навалу і продовжувала нести васальну службу київському князю в литовський період. Альтернативну точку зору сформулювала чверть століття тому знай київський історик Наталя Миколаївна Яковенко. Вона вважає, що витoki околичної шляхти Овруччини та Заушша «криються не в спільному давньоруському корені», а в походженні «з п'яти родових стовбурів, започаткованих особою-родоначальником із тюркським іменем... Враховуючи, що найраніший відлік осілости тутешні роди беруть від Володимира Ольгердовича, гіпотетично можна припускати, що саме він оселив довкола Іскоростенського городища кілька татарських родин», які повинні були перепроводжати послів та гінців із півночі через степ до Орди³⁵.

Однак сама дослідниця наводить свідчення хронік, які заперечують її ж припущення, що «найраніший відлік осілости тутешні роди беруть від Володимира Ольгердовича» (1362-1394). Зокрема, бояри Чоповські й Білоцькі згадують привілеї, надані їм «гідної пам'яті княжатами руськими». А родова легенда Бехів виводила їхній рід від воеводи Беха, який разом із княгинею Ольгою здобував Іскоростень, помщаючись за смерть Ігоря³⁶.

³⁵ Яковенко, 1993, с. 224.

³⁶ Бех, 2014, с. 10.

Н. М. Яковенко вважає, що ці родові перекази околичної шляхти Овруцької волості «безумовно, слід віднести до області фантазій»³⁷. Припустимо, що це так. Але чому серед різноманітних родових легенд шляхти відсутні «фантазії» про походження з роду тюркського воєначальника, васала Володимира Ольгердовича? Останній правив на 500 років пізніше за княгиню Ольгу, тому пам'ять про тюркське коріння зауської шляхти повинна була б зберегтися краще, ніж про взяття Іскоростеня. Звичайно за умов, що це тюркське коріння справді існувало.

Якщо зауська шляхта — прямий нащадок «кількох татарських родин», то чому переважна більшість родових прізвищ околичної шляхти не тюркського походження? Чи отримавши наприкінці XIV століття землі під Іскоростенем, татарські родинизасновники околичної шляхти Заушшя зразу ж забули своє тюркське походження й мову? Така ситуація не відповідає історичній практиці. Наприклад, російське дворянство, яке, до речі, зароджувалося в часи того ж Володимира Ольгердовича, прекрасно зберегло свої тюркські прізвища до нашого часу — Шереметьєви, Басманови, Юсупови, Салтикови, Кутузови, Чаадаєви, Булгакови тощо.

В українській історії маємо приклад надання київськими князями XI-XIII століть тюркським родам торків, печенігів, ковуїв, турпеїв, берендеїв земель по річках Рось, Трубіж, Ірпінь за умови несення ними військової служби на кордоні зі Степом. Згадані роди та їхні очільники, навіть попри прийняття багатьма з них християнства, століттями зберігали свої родові прізвища тюркського походження — Сохмат, Козарин, Кундудвій,

³⁷ Там само.

Кулмей, Кокей, Чюрнай тощо. Літописні чорні клобуки або «наші погані» XI-XIII століть полишили в Пороссі й відповідну тюркську топонімію, яка місцями збереглася до нашого часу: гори Чюрняїв, Торчеськ, села Велике та Мале Половецьке.

Попри «гіпотетичне припущення» Н. М. Яковенко про походження околичної шляхти Заушшя від «кількох татарських родин», що мали «спільного родоначальника з тюркським іменем» та «щільне розселення тут тюркського елементу»³⁸, ні родові прізвища околичної шляхти, ні назви місцевостей (топонімія) Заушшя не мають слідів виразних тюркських впливів. А на це варто було б очікувати при «щільному розселенні тюркського елементу» в Заушші наприкінці XIV століття. Про відсутність тюркської топонімії на Заушші, зокрема в басейні Ужа, пише Микола Бех³⁹.

Схоже, роль тюркських родоначальників у родоводі околичної шляхти явно перебільшена. До того ж тривалими археологічними дослідженнями родових поселень околичної шляхти Овруччини та Заушшя встановлено, що засновані вони не в кінці XIV століття, як слід було б очікувати за припущенням Н. М. Яковенко, а значно раніше — наприкінці X-XI століть, що відповідає родоводу околичної шляхти за В. Б. Антоновичем. Новітні дані археології переконливо свідчать про значно глибше за часи Володимира Ольгердовича, руське коріння служилого шляхетського стану Овруччини та Заушшя⁴⁰.

Звичайно, повністю заперечувати будь-яку участь тюркського елемента в тисячолітній історії овруцької околичної

³⁸ Яковенко, 1993, с. 224.

³⁹ Бех, 2014.

⁴⁰ Томашевський, 2008, с. 486.

шляхти не варто. Тим більше, що випадки запрошення на військову службу татар князями Великого князівства Литовського добре відомі. Зокрема, великий князь Вітовт наприкінці XIV століття запросив на службу в Литву сорок тисяч татар на чолі з ханом Тохтамишем. Їхні нащадки мешкають у Литві та Білорусі і в наші дні. Однак ті нечисленні прізвища, в яких Н. М. Яковенко вбачає тюркське коріння (Беги, Бовсуни, Левківські) буквально тонуть у морі шляхетських прізвищ слов'янського походження.

Отже, дані етимології прізвищ, топонімії та археології переконливо свідчать, що історичне коріння овруцької околичної шляхти сягає не кінця XV століття, а кінця X-XI століть, коли відбулося приєднання племені древлян до Київської держави.

Археологія про тяглість культурно-історичного розвитку Овруччини

Значний внесок у вивчення овруцької околичної шляхти зробила Східноволинська археологічна експедиція Інституту археології НАНУ на чолі з А. П. Томашевським. Майже двадцять років, із 1996 по 2014-й, її співробітники проводили суцільні археологічні обстеження Овруччини з фіксацією за допомогою GPS не лише всіх археологічних пам'яток, а й окремих знахідок. У ході цих багаторічних робіт ретельно досліджувалися родові села-гнізда околичної овруцької шляхти — Левковичі, Можари, Гаєвичі, Білка, Беги, Кобилин, Шваби, Норинськ, Круки та інші. Цими роботами переконливо доведено руський час заснування численних сіл околичної шляхти Овруцької волості. При картографу-

ванні пам'яток виявилось, що села овруцької околичної шляхти розташовані безпосередньо на пізньосередньовічних та руських поселеннях. «Археологічні свідчення показують відносну безперервність існування місцевого заселення і його культури... протягом тисячоліття. Зони заселення киеворуської і наступної середньовічної Овруцької волості (і повіту) просторово суміщаються і генетично переростають одна в одну»⁴¹.

«Звертає на себе увагу наявність практично в усіх випадках цілих комплексів киеворуських пам'яток біля гнізд Овруцької околичної шляхти — курганних могильників, поселень, в деяких місцях зразу кількох (парних) поселень... В основі практично всіх реально і ретельно обстежених нами сіл-гнізд Овруцької околичної шляхти знайдено киеворуські пам'ятки. Це означає, що ці населені пункти були вкраплені в киеворуську систему заселення і ми спостерігаємо явище поступальної спадкоємності (аж до сучасності)»⁴².

Після спалення Іскоростеня княгинею Ольгою у 946 році та підкорення древлян адміністративним центром Древлянської землі став підвладний князюму Києву Вручій. А. П. Томашевський звернув увагу на тяжіння традиційних поселень околичної шляхти до скупчень пам'яток райковецької культури древлян рубежу X століття. Зокрема, концентрацію родових сіл околичної шляхти маємо в басейні річки Уж та по річці Ірша, в межах ужського та іршанського угруповань Древлянського племінного союзу. Дослідник припускає, що київські князі у другій половині X століття осаджували своїх бояр та дружинників у басейнах Ужа та Ірші для контролю над щойно підкореними древлянами⁴³.

⁴¹ Томашевський, 2008, с. 486.

⁴² Томашевський, 2008, с. 481.

⁴³ Там само, с. 482.

Навесні 2016 року Овруцька пошукова експедиція Інституту археології НАНУ обстежувала раніше відкриті Східноволинською експедицією ІА НАНУ на чолі з А. П. Томашевським стоянки палеоліту та пам'ятки часів Русі поблизу нині існуючих сіл околичної шляхти на Овруччині. Наявність у межах останніх археологічних матеріалів, перш за все кераміки, від кінця X століття до сьогодення — переконливе свідчення безперервного розвитку шляхетських родових гнізд протягом тисячоліття. Люстрації XV-XVI століть фіксують значну частину цих сіл під їхніми сучасними назвами.

Не лише села, а й деякі городища Овруччини безперервно функціонували з кінця X по XVIII століття, про що переконливо свідчать археологічні матеріали з їхніх культурних шарів. Таке городище-довгожител ь розташоване в селі Норинськ, неподалік від Овруча (мал. 89).

Тисячолітню безперервну тяглість розвитку сіл Овруччини наочно демонструють численні сільські кладовища, особливо цвинтарі родових сіл околичної шляхти. Серед руських курганів (часом до двох метрів висоти) стоять сучасні хрести та невеликі плити з місцевого червоного кварциту, що позначають могили останніх століть (мал. 90).

На Овруцькому кряжі відомо близько вісімдесяти руських курганних могильників. Багато з них до сьогодні використовуються місцевими жителями як традиційні місця поховань. Фактично, принаймні частина кладовищ Овруччини функціонує в якості цвинтарів із часів Володимира Великого. Іншими словами, корінні мешканці Овруччини багато в чому продовжують дотримуватися руської поховальної традиції, що пережила тисячоліття.

Співробітники Східноволинської археологічної експедиції ІА НАНУ розповідали, як спостерігали за чисткою криниці в

селі Прибитки. Спочатку разом із мулом дістали уламки глиняних горщиків XX-XVIII століть, потім — давніших пізньосередньовічних, і нарешті на дні криниці виявилися черепки характерного руського посуду XI-XIII століть. Отже, археологічні матеріали зафіксували функціонування криниці села Прибитки протягом тисячоліття.

Наведені археологічні та історичні факти дають підстави стверджувати безперервність культурно-історичного розвитку на Овруччині єдиного автохтонного етнокультурного організму, принаймні з другої половини X століття до нашого часу. Осаджені ще київськими князями тисячу років тому руські бояри та дружинники з підлеглими землеробами в пізньому середньовіччі трансформувалися в овруцьку околичну шляхту із залежними селянами.

Безперервність етнокультурного розвитку населення Овруччини з кінця X століття до сьогодні свідчить про розвиток у регіоні протягом тисячоліття одного народу, що в наш час відомий під етнонімом українці. Отже, населення Південної Русі, зокрема Овруччини, X-XIII століть можна вважати українцями на середньовічному етапі розвитку. Іншими словами, русичі Волині (зокрема Овруччини), Київщини, Прикарпаття X-XIII століть були українцями тією ж мірою, як тогочасні мешканці Польщі, Франції чи Англії були поляками, французами та англійцями відповідно. Згадане населення Середньовіччя з позицій сучасної етнології являло собою український, польський, французький, англійський етноси на середньовічному етапі історичного розвитку⁴⁴.

⁴⁴ Залізняк, 2008, с. 33, 45, 96; Залізняк, 2019, с. 456, 474.

«Чорна археологія» Овруччини

Справжньою бідою археологічних пам'яток Овруччини є їх тотальне розграбування «чорними копачами». Під час роботи експедиції 2016 року повсюдно виявлені масові сліди масштабного, незаконного, грабіжницького промислу «чорних». Так звані копи — ямки шириною і глибиною в штик лопати (тобто приблизно 30 × 30 × 30 сантиметрів) трапляються по Овруцькому кряжу всюди: не лише на давньоруських городищах, поселеннях, майстернях з обробки пірофіліту, курганних могильниках, а й на полях, у лісі, на дорогах та стежках, навіть у селах. Повсюдне поширення копів свідчить, що «чорні» шукачі скарбів системно (чи безсистемно) прочісують у пошуках не лише металобрухту, але насамперед науково цінних археологічних артефактів, усю місцевість, незалежно від розташування археологічних пам'яток.

Працюють мародери з металошукачами відкрито, не ховаючись від місцевих жителів і навіть археологів, свідками чого стали члени експедиції. В особистій бесіді зі скарбошукачами з'ясувалося, що ентузіасти розграбування археологічної спадщини країни впевнені, що за законом їм дозволено вибирати будь-який метал, зокрема археологічний, до глибини 30 сантиметрів. Нахабно грабуючи археологічну спадщину українців, мародери навіть не засипають свої копи, що становлять небезпеку для людей і тварин, які, випадково втрапивши в непомітний у траві коп, можуть травмуватися.

Наприклад, суттєво страждають від масштабних порушень культурного шару мародерами-скарбошукачами відомі давньоруські городища й могильники поблизу села Городець, що на заході

Овруцького кряжу. По периметру пам'яток та на самому городищі зафіксовано численні локальні дрібні зондажі-копанки розмірами 20-30 сантиметрів. В одному з таких зондажів на городищі виявлено частину унікального циліндричного давньоруського замка, а на укріпленому посаді знайдені залізні криці того ж часу, які були просто кинуті копачами як непотріб неподалік копів. Поряд із рештками свого стаціонарного табору на городищі «чорні археологи» полишили незасипаним цілий розкоп площею 2×3 метри, глибиною 0,5 метра. На численних курганах могильника, що займає багато гектарів навкрузи городища, зафіксовані не лише дрібні копи, а й грабіжницькі ями в насипах курганів.

Городище селища Норинськ на південному кордоні кряжу вкривають численні копи й навіть розкопи мародерів розмірами 2×2 метри, частина з яких не засипана. На поверхні та на схилі, в пошкодженнях культурного шару, зафіксовано багато фрагментів кераміки X-XVIII століть.

Вражаючі масштаби грабіжницької діяльності мародерів-скарбошукачів на Овруччині свідчать про непоправну втрату Україною своєї археологічної спадщини. Це відбувається на наших очах протягом багатьох років, при повній бездіяльності, а можливо й при безпосередній пайовій участі поліції, місцевої, а може й центральної влади. Окремі спроби археологів залучати міліцію для припинення мародерства, навіть затримувати й передавати силовикам грабіжників нічого не дали. Кажуть, в українському законодавстві немає відповідної статті, щоб притягти мародерів до кримінальної відповідальності. Часом складається враження, що місцева влада нерідко свідомо «кришує» «чорну археологію», серед любителів якої та колекціонерів нагробованого чимало чиновників і високопосадовців.

Схоже, що останніми роками боротьба з «чорною археологією» в Україні шляхом спроб прямої заборони їхньої діяльності зайшла в глухий кут. Закуплені населенням тисячі коштовних металошукачів вартістю дві тисячі доларів і більше законно конфіскувати неможливо. Тому неважко передбачити, що тисячі скарбощукачів, які вже відчули смак чорного пошуку антикваріату на продаж, а також його колекціонування, будуть безкарно продовжувати свій злочинний бізнес. На мою думку, необхідно ввести варварський пошук антикваріату із застосуванням металошукачів аматорами в рамки Кримінального кодексу, використавши багатий досвід правового унормування цієї діяльності в цивілізованих країнах Європи.

Можливо, варто дозволити пошук артефактів із застосуванням металошукачів, але лише за наявності платної ліцензії і поза межами археологічних пам'яток, при обов'язковій фіксації і пред'явленні знайденого фахівцям-археологам та музейникам, з правом держави на цінні з наукового погляду артефакти. Потребує відповідного правового унормування і чорний ринок антикваріату, археологічних артефактів, монет, що процвітає в Україні та сусідніх пострадянських країнах. Відповідно, невиконання зазначених правових актів злочинцями дасть юридичні підстави для притягнення порушників до кримінальної відповідальності.

Лише таким способом, на мою думку, можна зупинити нинішнє повальне розграбування археологічної спадщини України мародерами. Багаторічний негативний досвід лобової заборони металошукачів переконливо показав хибність цього шляху боротьби з «чорними копачами» не лише в Україні, а й на всьому пострадянському просторі.

Коростень

За 150 км від Києва на північний захід Варшавською трасою розташоване м. Коростень. Місто є прямим історичним нащадком літописного Іскоростеня, що більш ніж тисячу років тому був племінним центром древлян, які конкурували за панування у Середньому Подніпров'ї з княжим Києвом.

Легенда про київську княгиню Ольгу, яка помстилася за смерть свого чоловіка князя Ігоря войовничому племені древлян, спаливши їхню столицю Іскоростень відома кожному з нас зі шкільного підручника. Монах Києво-Печерської Лаври Нестор Літописець описав ці драматичні події під 945-946 рр. у найдавнішому київському літописі «Повість минулих літ». На той час княжий Київ саме підкорив войовничих древлян, що мешкали на Житомирщині і межували з київськими полянами по р. Тетерів.

Взимку 945 р. князь Ігор подався до древлян зі своєю дружиною збирати данину і перестарався у цій справі, спробувавши зробити це повторно. Розлючені древляни побили дружинників, а самого князя жорстоко стратили. «Древляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його; бо їх було мало. І похований був Ігор, і єсть могила коло Іскоростеня-города в Деревлянах і до сьогодні», — писав Нестор Літописець. Великий курган з легендарною назвою «Ігорева могила» понині височить неподалік м. Коростеня — колишнього літописного Іскоростеня.

Навесні наступного року вдова Ігоря Ольга очолила каральний похід київського війська на непокірних древлян. Оточивши Іскоростень, Ольга нібито поставила перед його мешканцями та древлянським князем Малом дивну вимогу сплатити данину горобцями та голубами з кожного обійстя. Отримавши бажане, воїни Ольги прив'язали до кожної пташки ганчір'я, підпалили його і випустили бідних пташок на волю. Пташки полетіли до своїх гнізд під стріхи хатів Іскоростеня і запалили місто.

Фантастичний сюжет про спалення міста за допомогою підпалених птахів має численні паралелі у фольклорі різних народів. Тому маловірогідно, що саме в такий спосіб Ольга спалила Іскоростень. Однак ці драматично-фантастичні події знайшли несподіване підтвердження під час недавніх археологічних досліджень літописного Іскоростеня. Масштабні розкопки на городищах Коростеня виявили потужні згарища, датовані серединою X ст., тобто часом походу війська княгині Ольги на древлян.

У 2001 р. Житомирська експедиція Інституту археології НАН України на чолі з Б. Звіздецьким розпочала тривалі розкопки на давньоруських городищах Коростеня, яких в колишній столиці древлян аж чотири. Дослідження літописного Іскоростеня з 2006 р. продовжила експедиція А. Петраускаса. Особливо результативними були роботи на головному з городищ міста — Замчищі, що височить у центральному парку міста на високій гранітній скелі над глибоким каньйоном річки Уж. Городище також відоме під назвами «Замкова гора», «городище Мала», «Свята гора», «Крем'яниця». Нещодавно сучасні нащадки древлян з м. Коростень побудували на Замковій

горі величний пам'ятник героїчному захиснику літописного Іскоростеня князю Малу.

Під час археологічних робіт на Замчищі та інших городищах Іскоростеня були виявлені сліди великої пожежі. На згарищах знайдені характерні для середини X ст. артефакти: спалені оборонні та житлові конструкції, характерна для того часу зброя, деталі обладунків, срібні та мідні прикраси і навіть рештки скелетів захисників фортеці древлян. За даними археології городища Іскоростеня припинили існування після пожежі в середині X ст. і поновилися лише у пізньому середньовіччі.

Навесні 2021 р. на заповідному Замчищі Коростеня сталася неприємна історія. Посилаючись на розпорядження президента В. Зеленського місцева влада вирішила встановити на Замчищі високий флагшток з національним прапором України. Процедура доручили відомому місцевому бізнесмену, який за 50 метрів позаду монумента князю древлян Малу викопав екскаватором величезний котлован — круглу яму діаметром 20 м і глибиною 5 м до скельної основи пагорба. Так без узгодження з археологами і пам'яткоохоронними органами на унікальній історичній пам'ятці було знищено близько 400 кв. м культурного шару (мал. 91, 92).

На цей злочин проти історичної спадщини країни влітку 2021 р. відреагувала Житомирська експедиція ІА НАНУ на чолі з А. В. Петраускасом. Було складено протокол і справу передали до прокуратури.

Під час огляду котловану археологами з'ясувалося, що під культурним шаром середньовічного городища в лесових відкладах льодовикової доби залягали бивень та щелепа мамонта, які супроводжувалися патинованими кременями палеолітичного вигляду (мал. 93).

Поруїнована пам'ятка нагально потребувала рятівних археологічних робіт на місці котловану. Однак розкопки були неможливі до винесення рішення прокуратурою.

Восени 2021 р. Овруцька експедиція ІА НАНУ, повертаючись повз м. Коростень до Києва після археологічних розвідок на Овруцькому кряжу заїхала до місцевого краєзнавчого музею. Разом з його співробітниками оглянули котлован на Замчищі. Гігантська яма вражала розмірами. Ніби її рили не для встановлення флагштоку, а для будівництва великого багатоповерхового будинку. Відповідно розмірам ями безглуздо і злочинно була знищена величезна площа культурного шару історичної пам'ятки — близько 400 м².

У відвалах поряд з котлованом, крім середньовічних артефактів Х ст., виявлені фрагменти бивнів та кісток мамонтів, шерстистого носорога та досить численні патиновані кремені палеолітичного вигляду. Враховуючи раніше зібрані співробітниками музею у відвалах котловану крем'яні артефакти колекція вкритих білою насиченою патиною кременів палеолітичного вигляду перевищила 100 екз. Серед кількох ретушованих знарядь особливої уваги заслуговує великий патинований, двобічно оброблений ніж на природному сколі завбільшки з долоню, що за морфологічними ознаками відповідає виробам доби середнього палеоліту (мал. 94).

Характерні особливості артефактів свідчили, що походять вони зі стійбища неандертальців, культурний шар якого порушений копачами котловану. В його стінці в лесових відкладах доби палеоліту, на глибині 1,5 м стирчав бивень та уламки щелепи мамута, які маркували рівень залягання культурного шару епохи мустьє.

Зазначимо, що Замчище — перша на Житомирщині стоянка епохи мустьє, у культурному шарі якої збереглися кістки тварин, які дуже важливі для відтворення способу життя первісних мешканців стоянки. На раніше відомих в регіоні стоянках неандертальців (Житомирська, Рихта, Точильниця) знайдені лише вироби з кременю, бо їхні культурні шари залягали у піщаних відкладах, несприятливих для збереження кісток.

Безпосередньо пошкоджена ділянка городища потребує проведення стаціонарних рятівних досліджень з метою повноцінного вивчення унікальної палеолітичної пам'ятки. Перш за все, відвали з котловану варто перебрати щоб вибрати палеолітичні кремені та артефакти часів функціонування середньовічної фортеці, які становлять значну наукову цінність. Другим етапом рятівних розкопок планувалася прирізка розкопу до котловану в південному напрямку у місці виявлених кісток мамонта.

Попередньо домовилися зі співробітниками музею, а також з керівником Житомирської експедиції ІА НАНУ А. В. Петраускасом, про спільні рятівні роботи на місці котловану навесні 2022 р. Наприкінці 2021 р. міська адміністрація м. Коростень сповістила Інститут археології НАНУ, що прокуратура дозволила рятівні розкопки на Замчищі і запросила Житомирську та Овруцьку експедиції ІА НАНУ провести коштом міського бюджету рятівні роботи на городищі у 2022 р. За січень 2022 р. була підготовлена відповідна документація і підписана угода між міською адміністрацією Коростеня та ІА НАНУ про співпрацю. А в лютому російські загарбники вдерлися з Білорусі на Житомирщину і окупували Коростень. Розкопки стійбища неандертальців на городищі древлянського князя Мала були відтерміновані на невизначений час, до кращих, мирних часів.

Бойові дії на Житомирщині зірвали заплановані на травень 2022 р. розкопки на Замковій горі у Коростені. Місто є великим залізничним вузлом, що стало причиною регулярних авіаційних ударів російських агресорів. Постраждала від ворожого бомбардування і Замкова гора. У перші дні вторгнення російські окупанти завдали з Білорусі авіаційного удару по так званому «бункеру Сталіна», який збудував в гранітній скелі під городищем на передодні Другої світової війни знаменитий генерал Д. Карбишев. Насправді генералісімус ніколи не відвідував бункер під городищем Мала, бо тунелі в гранітній скелі будувалися для штабу Коростенського укріпрайону РКК — найпотужнішої оборонної лінії на західному кордоні СРСР.

У 1935-1938 рр. в умовах надзвичайної секретності під пильним наглядом військ НКВС політв'язні пробрили в гранітній скелі під городищем на 40-метровій глибині три яруси тунелів. У наші дні доступний лише тунель середнього рівня, бо нижній затоплений, а верхній замуrowаний міською адміністрацією, після того як там заблукали двоє дітей. Тунель середнього ярусу являє собою коридор довжиною 156 м по обидва боки якого розташовано більше 30 кімнат. У наші часи у «бункері Сталіна» облаштовано чудовий військово-історичний музей «Скеля» з унікальною експозицією військового обладнання та озброєння передвоєнного СРСР (мал. 95).

З початком вторгнення росіян підземне приміщення музею набуло статусу бомбосховища. Однак окупанти вирішили, що тунелі під Замковою горою використовуються ЗСУ для військових цілей, тим більше, що перед музеєм виставлено кілька гармат часів Другої світової війни (мал. 95). Коростень є великим залізничним вузлом, який російські літаки бомбили з території

Білорусі з перших днів вторгнення. Дві авіаційні бомби вагою по 500 кг кожна 7 березня влучили в схил над музеєм «Скеля». Обидві бомби влучили в сходи на городище, що на фото за гарматою ліворуч (мал. 95). Бункер витримав бомбовий удар, врятувавши життя більш ніж 150 місцевих жителів, які на той час ховалися в ньому від бомбардування, однак вже не міг бути використаним як бомбосховище. Так, сховище побудоване в товщі гранітної скелі для захисту від бомбардувань німецькими фашистами в наші дні бомбували вже російські нацисти.

Зрозуміло, що за таких умов розкопки на Замковій горі, на превеликий жаль, відкладено до кращих мирних часів. Тим більше, що начальник Житомирської експедиції А. В. Петраускас у перші дні війни добровільно пішов до ЗСУ, був поранений під Васильковим і потрапив до шпиталю.

Автор цих рядків не ставив перед собою завдання подати власний вичерпний життєпис, деталі якого навряд чи зацікавили б читача. Тому у своїй археологічній біографії я зупинявся лише на значних експедиційних проектах, в яких мені довелося брати участь, лишаючи поза увагою дрібні експедиції, яких десятки якщо не сотні в житті кожного археолога. Крім двох польових сезонів на Шпіцбергені, були й інші виїзди за кордон для участі в міжнародних конференціях та експедиціях: Югославія, Польща, Німеччина, Австрія, Франція, Бельгія та ін. Зупинятися на своїх закордонних відрядженнях не буду, щоб не зловживати увагою читача й не збільшувати надміру обсяг книги.

Наступні розділи виходять за межі власне археології в суміжну галузь палеоетнології, конкретно таких її дисциплін як походження українців та індоєвропеїстика. Цією тематикою автор цих рядків почав займатися близько 30-ти років тому в Інституті українознавства КДУ та у НаУКМА, паралельно з основною роботою в Інституті археології НАНУ. Також дозволю собі дещо вийти за межі власного життєпису і згадати про досвід мого спілкування з такими непересічними особистостями української археології та індоєвропеїстики як Михайло Юліанович Брайчевський та Сергій Вікторович Конча.

М. Ю. Брайчевський як моральний авторитет української історичної науки та археології

Я формувався як фаховий археолог під впливом багатьох дослідників, але найбільше вдячний за науку видатним українським археологам Владиславу Миколайовичу Гладиліну та Дмитру Яковичу Телегіну. Якщо перший навчив мене «читати» кремінь, то другий дав мені безцінні уроки археологічної практики у справі організації експедицій та польової археології. Однак моїм найбільшим моральним авторитетом в археології та історичній науці безумовно був і є Михайло Юліанович Брайчевський.

Я належу до численної генерації археологів, які прийшли до Інституту археології УРСР на початку 70-х років минулого століття. Масштабні іригаційні роботи в українському степу передбачали руйнацію значної кількості курганів. На виділені під розкопки курганів новобудовні гроші за короткий час до штату Інституту взяли понад сотню молодих людей. Більшість із нас була закохана в археологію і присвячувала їй увесь свій час. Не всі, але значна частина співробітників Інституту скептично ставилися до влади, а «Голос Америки» слухали не лише вдома, а й в експедиціях і навіть на робочих місцях в Інституті.

Про скептичне ставлення до радянської влади свідчать тисячі політичних анекдотів, які масово поширилися в епоху «брежнівського застою». В них відверто збиткувалися не лише над Чапаєвим, Хрущовим та Брежневим, а навіть над пам'яттю самого Леніна. Згадується бучний ювілей сторіччя з дня народження В. Леніна у 1970 р., коли з'явилася серія дуже злих антирадянських анекдотів, які зокрема були популярні також серед археологічної молоді. В одному з них перераховується ювілейна продукція нібито вироблена в СРСР на честь 100-річчя В. Леніна: одеколон «Дух Ілліча», пудра «Прах Ілліча», мило «По ленінських місцях», вино «Ленін в розливі», цукерки «Ленін у шоколаді», триспальне ліжко «Ленін з нами», бюстгальтер «Ленінські гори» тощо. Пам'ятаю, в археологічних експедиціях 70-х з їх злидненим раціоном харчування відверто переповідали анекдот про те як газета «Правда» нібито написала, що в капіталістичному світі «мільйони людей недоїдають». У відповідь редакція газети начебто отримала тисячі листів від трудящих з пропозиціями надсилати недоїдене до СРСР.

Численні українські археологічні експедиції 70-80-х рр. ХХ ст. були своєрідними територіями свободи, куди на літо часом тікали від осоружної радянської дійсності представники дисидентствующої інтелігенції та богеми. Однак попри в цілому критичне ставлення до радянських реалій більшості українських археологів я не пам'ятаю жодного осередку свідомої, організованої дисидентської діяльності в київському ІА АН УРСР часів брежнівського застою. Причиною був не стільки страх перед усюдисущими секретними агентами КДБ (як тоді казали, сексотами або «стукачами»), як повна зануреність більшості археологів у свою археологічну тематику, що не лишала ні часу,

ні сил на якусь іншу серйозну діяльність. Не випадково справжні археологи не мають серйозних хобі. Їхнє хобі — це та сама археологія, що є справою їхнього життя.

Попри відвертий скепсис до радянських реалій, навчені гірким досвідом батьків, молоді археологи моєї генерації трималися подалі від політики й пересиділи роки «застою», як кажуть, в окопах, чи, точніше, у своїх розкопах. Ми мали вузьку спеціалізацію в межах археології, і більшість за ці межі не виходила, глибоко занурившись у свою наукову тематику.

Тож, коли у 1972 р. я потрапив до Інституту археології АН УРСР я вже давно не мав ілюзій щодо радянської влади, хоча й у дисиденти не рвався, пам'ятаючи нелегку долю батьків. Я добре затямив уроки їх драматичної біографії і щасливо оминув долю дисидента, на відміну від мого давнього товариша по археологічному гуртку Палацу піонерів Вадима Павлова, про якого йшлося в першій частині спогадів. Мої настрої в цілому були суголосні більшості молодих археологів Інституту.

Був ще один вагомий фактор, який змушував археологів 70-80-х років минулого століття триматися подалі від політики, демонструючи лояльність до існуючого режиму. В Інституті археології АН УРСР, як у всіх установах Радянської України, важливу роль грала парторганізація на чолі з виборними парткомом та парторгом. Комуністи, що до неї входили, брали активну участь у всіх сферах життя Інституту, зокрема і в контролі над морально-політичною атмосферою в колективі. Оскільки парторганізація складалася з науковців Інституту, більшість яких були інтелігентними людьми досить ліберальних поглядів то цей контроль не був надто жорстким.

Згадую, як на партійних зборах розглядали побутові інциденти: аморальну поведінку співробітників, які потрапили до вивертника; скаргу дружини на чоловіка-скандаліста, а також інциденти та фінансові порушення в експедиціях тощо. Часом до парткому чи райкому партії надходили анонімні листи на когось з колег. Однак не пам'ятаю жодного випадку розгляду на парткомі чи на загальних зборах питання про політичну неблагонадійність чи антирадянські висловлювання співробітників. Партком не обтяжував колектив Інституту і політінформаціями. Хіба що раз чи два на рік лектори з Печерського райкому партії читали в актовій залі Інституту лекції про міжнародну обстановку.

Разом з тим, членство в партії відкривало додаткові перспективи кар'єрного росту, давало певні переваги над безпартійними колегами. З партбилетом було легше стати начальником експедиції чи посісти крісло завідувача відділу. Члену партії було значно простіше з'їздити за кордон на конференцію чи для роботи в міжнародній експедиції. Партбилет також знімав зайві формальні перепони на шляху до захисту дисертації. Разом з тим, він ніяк не міг посприяти захисту неякісної дисертації. Вирішальне слово у визначенні її якості належало не парткому, а відповідним науковим відділам та Вченій раді по захистах.

Тож бажаючих стати комуністом ніколи не бракувало. Однак Інститут мав ліміт вакансій на вступ до КПРС — здається 1-2 особи на рік. Навіть існувала своєрідна черга на вступ у партію.

Було два головні шляхи в комуністи. Найбільш здібних і перспективних молодих дослідників запрошував до вступу парторг, з якого райком партії суворо вимагав готувати «молоді і перспективні кадри». Тому більшість успішних вчених

Інституту були партійними. Але серед них траплялися і безпартійні колеги: В. В. Отрощенко, Б. В. Магомедов, С. В. Рижов та ін.

Співробітники ІА, які не дочекалися запрошення парторга могли написати заяву в партком з власної ініціативи: «Хочу бути в передових рядах будівників комунізму». Однак нерідко приходила негативна відповідь: «Вибачте, ліміти на вступ на цей рік вичерпані».

Я в партком із заявою про вступ не ходив, бо не збирався вступати в партію і не лише з ідейних міркувань, але й через впевненість, що сина ворога народу все одно не приймуть.

За рік після закінчення університету у 1978 р. автор цих рядків підготував кандидатську дисертацію. Однак на шляху до її захисту постало кілька формальних перепон, зокрема й молодість дисертанта. Справа застопорилася, але чутки про молодого претендента в кандидати наук дійшли до парткому. Невдовзі парторг Інституту С. Д. Крижицький запропонував мені подавати заяву на вступ до КПРС. Пропозиція парторга була для мене шокуючою несподіванкою, адже в Інституті знали, що мої батьки були репресовані за політичними статтями. Я зам'явся, говорив, що молодий і ще недозрів, треба подумати. Парторг здивувався моїм сумнівам: «Думай швидше, Залізник. Двічі ми не запрошуємо».

Розмова з парторгом лишила неприємний осад разом з почуттям полегшення. З одного боку бентежили сумніви, чи не зробив я дурниці, відмовившись від заманливої перспективи швидкого адміністративного росту. А з другого тішило те, що не погрішив перед своїми переконаннями і пам'яттю батька, якого на той час вже не було серед живих.

Однак за місяць парторг Інституту при зустрічі спокусив мене ще раз: «Ну що, Залізник, надумав? У порядку винятку запрошую вдруте. Третнього разу не буде, охочих багато». І я взяв гріх на душу, погодився. Думаю, при живому батькові я б цього не зробив.

Попри те, що моя партійність була достатньо формальною, як і переважної більшості колег, вважаю свій вступ до компартії однією з великих помилок свого життя, яку мій батько мені ніколи б не простив. На жаль.

З партії я вийшов у часи Перебудови добровільно, другим в Інституті археології. Першим був колега з відділу давньоруської археології Богдан Звіздецький. Зранку 12 липня 1990 р. я відніс у партбюро відповідну заяву і партбілет, а увечері дізнався з телевізора, що в той же день Борис Єльцин оголосив про свій вихід з компартії СРСР. «Мабуть дізнався, що Залізник поклав партбілет», — жартували колеги.

Тож колектив Інституту археології АН УРСР у 70-80 рр. минулого століття являв собою «союз комуністів і безпартійних» з в цілому приховано-скептичним ставленням до офіційного режиму часів брежнівського застою. Звичайно траплялися й ідейні комуністи, але їх було не більше тих, хто «тримав дулю в кишені».

На цьому аполітичному тлі занурених у свою вузьку тематику науковців Інституту М. Ю. Браїчевський височів як людина з іншого світу. «Дон Кіхот Інституту археології», — назвав його хтось з колег. В особі Михайла Юліановича поєднувалися дві рідкісні в українській радянській науці риси: громадянська мужність і талант видатного вченого. Енциклопедичні знання та широта мислення вивищували його над

загалом українських істориків та археологів 60-80-х років ХХ століття (мал. 96).

Людей масштабу Михайла Юліановича прийнято називати доволі заявленим терміном «совість нації». Хтось сказав про нього, що він врятував честь мундиру української історичної науки часів щербицько-брежневського «застою». Хоча навряд чи можна було врятувати той мундир, суцільно заплямований масовим плазуванням істориків перед деградуючою, корумпованою владою. У часи, коли більшість сприймала інтелігентність як комічний релікт минулого, а байдужість до власного кар'єрного зростання — мало не як розумову ваду, Михайло Юліанович демонстрував зразки інтелігентності, енциклопедичної освіченості, наукової і громадянської принциповості.

Моє заочне знайомство з М. Ю. Брайчевським сталося ще в десятому класі школи, коли батько дав прочитати його знамениту працю «Приєднання чи возз'єднання?». Тому зі шкільних років Михайло Юліанович для мене був постаттю легендарною. Працюючи з ним в одному Інституті археології АН УРСР, а потім НАН України, я не надто тісно контактував зі значно старшим за мене, знаним у країні та за її межами істориком, археологом, дисидентом. Причиною була не лише різниця у віці та науковому та суспільному статусі, а й різні (навіть діаметрально протилежні) наукові інтереси. Він займався середньовіччям, а я — кам'яною добою.

Зрештою, ми зблизилися з Михайлом Юліановичем не на ґрунті археології, а на ниві україністики. З 1992 року я паралельно з роботою в Інституті археології НАНУ почав працювати в Інституті українознавства КНУ, де зацікавився проблемами

походження та націогенези українського народу. Співзвучність своїм думкам я знайшов у роботах Михайла Юліановича 60-70-х років минулого століття. То ж у 1994 році вчений люб'язно погодився бути рецензентом моєї книжки «Нариси стародавньої історії України». Михайла Юліановича особливо зацікавили її останні розділи, які тематично були ближчими до його безпосередніх наукових інтересів: «Походження слов'ян», «Київська Русь — праукраїнська держава», «Україна та Росія — різні історичні долі», «Обережно: імперія!». Після знайомства з рукописом ми мали кілька доволі тривалих бесід, під час яких я глибше познайомився з поглядами М. Ю. Брайчевського на слов'яно- та україногенез і національну історію українців. З'ясувалося, що Михайло Юліанович погодився бути рецензентом моєї книжки, бо мої погляди були співзвучні його баченню етноісторичних процесів в Україні.

На думку М. Ю. Брайчевського, ключовою проблемою історії Східної Європи є історична спадщина Русі. З позицій сучасної європейської етнології населення Південної Русі X-XIII століть на чолі з княжими Києвом, Переяславом, Галичем мало давньоукраїнську етномовну специфіку, тобто фактично було українцями на середньовічному етапі розвитку. Русь ніяк не могла бути першим етапом російської державності, оскільки виникла вона задовго до народження самих росіян. Русь була продуктом державотворення давньоукраїнців на середньовічному етапі їхнього розвитку.

Вивчаючи проблему походження слов'ян та українського народу, вчений спирався на власну струнку, продуману етногенетичну модель, що відповідає суворим вимогам сучасної етнології і над якою дослідник працював до кінця свого

життя. М. Ю. Брайчевський у своїх працях висловив низку глибоких міркувань щодо механізмів етноісторичних процесів, що призвели до формування не тільки українців, а й інших слов'янських етносів. Зокрема, дослідник був палким прихильником розуміння археологічних культур як археологічних відповідників давніх етносів: «Відмінність між археологічною культурою і етносом така сама, як між відбитком якоїсь речі в дзеркалі та самою річчю».

Тому він рішуче заперечував твердження деяких лінгвістів, впевнених у нездатності археології реконструювати етнічні процеси минулого. Мова й культура, на думку вченого, «являють собою безпосереднє відображення етносу, його ознак. Це різні проєкції того самого явища на площині»⁴⁵. А коли так, то вирішити проблему походження народу, спираючись лише на матеріали якоїсь однієї дисципліни, неможливо. «Етногенеза — проблема так би мовити, міждисциплінарна; вона є прерогативою й історії, і археології, і мовознавства, й етнографії, і антропології. Тільки залучення всіх цих матеріалів може забезпечити успіх дослідження». Усе це було надзвичайно співзвучно моїм міркуванням, чому я й звернувся за рецензією саме до Михайла Юліановича.

М. Ю. Брайчевський звернув увагу і підтримав висловлене в моєму рукописі припущення, що «слов'яногенез виглядає як відгалуження окремих слов'янських праєтносів від праукраїнського етнічного дерева, що з першої половини I тисячоліття нашої ери розвивалося на землях між Прип'яттю і Карпатами»⁴⁶. За даними археології, лінгвістики, етнології, антропології,

⁴⁵ Брайчевський, 2000, с. 146.

⁴⁶ Залізняк, 1994, с. 130; 1999, с. 184.

письмових джерел слов'янські етноси постали в процесі розселення з Північно-Західної України (Волинь, Прикарпаття, Поділля, лісостеп Правобережжя) носіїв слов'янських діалектів, а саме населення — пеньківської (анти) та празької (склавини) культур. У процесі асиміляції ними місцевої людності в колонізованих регіонах зародилися етнокультури та мови сучасних слов'янських народів. Людність, що лишилася на батьківських землях між Карпатами та Київським Подніпров'ям, дала початок українцям, а та, що рушила на південь, захід та північ, у процесі асиміляції місцевого населення започаткувала інші слов'янські народи.

Разом із тим дослідник не погоджувався, що археологічним відповідником історичних антів була неіснуюча, на його думку, пеньківська культура, і палко доводив, що анти полишили не пеньківську, а черняхівську культуру.

Михайло Юліанович неодноразово висловлювався і щодо загального стрижня української історії⁴⁷. Дослідник давно й послідовно відстоював започатковану М. С. Грушевським⁴⁸ концепцію походження українців від антів раннього середньовіччя. «Генетичною базою формування українського народу залишився загальноруський стовбур, що пройшов три стадії етнічного розвитку (анти — початкова Русь або “Русь у вузькому значенні слова” — Київська Русь IX-XIII ст.)»⁴⁹.

Порівняймо, що писав про українську національну історію М. С. Грушевський: «в антах маємо предків українських племен»⁵⁰.

⁴⁷ Брайчевський, 1993.

⁴⁸ Грушевський, 1898, 1904, 1913.

⁴⁹ Брайчевський, 1995, с. 81.

⁵⁰ Грушевський, 1913, с. 12.

«Київська держава, право, культура були утвором однієї народності, українсько-руської; Володимиро-московська — другої, великоруської... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII віку... Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своєму корені... Общеруської історії не може бути, як немає общеруської народності»⁵¹. Не був прибічником давньоруської народності і Михайло Юліанович.

М. Ю. Брайчевський вважав, що такого конкретного етносу як слов'яни (як і романці, греки, іранці, кельти, балти і т. д.), ніколи не було. Все це абстрактні, класифікаційні терміни, що в лінгвістичних та етнологічних схемах позначають групи мовно споріднених конкретних етносів⁵². Однак саме існування цих абстрактних класифікаційних етнонімів було використано для певного викривлення етнічної історії Східної Європи в ранньому середньовіччі.

У радянській літературі писали про праполяків (мазовшани, кашуби, вісляни, слензяни), праанглійців (англи, сакси, юти), прачехів, прасербів у I тисячолітті нашої ери, але сучасних їм дулібів, антів, склавинів, волинян, древлян, полян, уличів, тиверців, білих хорватів, що мешкали на території України в ранньому і навіть розвиненому середньовіччі, називати праукраїнськими племенами вважалось науково некоректним. Етнічна належність антів та склавинів V-VII століть території України визначалася безликим, штучним етнонімом «ранні слов'яни»,

⁵¹ Грушевський, 1904.

⁵² Залізняк, 1999, с. 54.

а літописних волинян, древлян, полян, уличів, тиверців, білих хорватів — не менш абстрактним «східні слов'яни»⁵³. Простежено навіть безперервний розвиток ранніх слов'ян в Україні з початку середньовіччя аж до виникнення Русі, а також їх розселення в цей час у Подунав'я, на Балкани, на Лабу, Одер⁵⁴.

Започаткована М. С. Грушевським більш ніж сто років тому ранньосередньовічна концепція походження українців у радянські часи свідомо замовчувалася. Рання, племінна фаза розвитку українського етносу (V-IX століття) фактично була безпідставно віддана історично абстрактним раннім та східним слов'янам, а давньоруська (X-XIII століття) — міфічній давньоруській народності⁵⁵.

Якщо племена лендзян, віслян, слензян, мазовшан Польщі визнавалися праполяками, а сакси, англи, юти Британії V-VIII століть, відповідно, праанглійцями, то чому сучасні їм анти, склавини, дуліби, волиняни, древляни, поляни, уличі, тиверці, білі хорвати території України з етнічного погляду донині вважаються не праукраїнцями, а якимись абстрактними ранніми та східними слов'янами?

Михайло Юліанович підтримав висловлену в рукописі думку про неперервність, тяглість культурно-історичного розвитку на землях етносу як головний критерій визначення віку цього народу. Тяглість культурно-історичного розвитку від антив і склавинів раннього середньовіччя до Русі й далі до козацької України дає всі підстави стверджувати, що з початку

⁵³ Етнокультурная карта..., 1985.

⁵⁴ Седов, 1982, 1995; Археология УССР, 1985, т. III.

⁵⁵ Залізняк, 1998, 2002.

середньовіччя до сьогодення в Північно-Західній Україні розвивався один етнос, знаний протягом останніх століть під етнонімом «українці»⁵⁶. Адже сучасна етнологія вік конкретного народу визначає ретроспективно, простежуючи за допомогою різних дисциплін глибину його безперервного розвитку на власних етнічних територіях.

М. Ю. Брайчевський неодноразово висловлював сумніви в існуванні якоїсь єдиної давньоруської мови, внаслідок поділу якої нібито й постали окремі східнослов'янські народи. Сповідуваний ним принцип мовотворення шляхом асиміляції колоністами аборигенів не лишає місця в глотогенезі Східної Європи улюблениці радянської історіографії — спільнослов'янській (давньоруській) мові, з частин якої нібито постали в пізньому середньовіччі споріднені українська, білоруська та російська мови.

Пам'ятаю, Михайло Юліанович негативно висловився на адресу нещодавно опублікованої тоді «Велесової книги». Він назвав її фальшивкою, яка чекає критичного аналізу фахівців. На моє запитання, чому б йому не проаналізувати цей текст, вчений відповів, що це повинні робити фахові палеографи, яких в Україні немає, хіба що Сергій Олександрович Висоцький.

До речі, невдовзі я принагідно запитав у С. О. Висоцького про його ставлення до «Велесової книги» й чи не має він наміру висловитися щодо цього твору публічно. Вчений відповів, що вважає її підробкою, але часу на серйозний аналіз наразі не має, бо завершує монографію «Київська писемна школа X-XII ст. (до історії української писемності)». Сергій Олександрович був пере-

⁵⁶ Залізняк, 1994, с. 130; 1996, с. 74, 75; 1997, с. 80-85; 1999, с. 226, 230; 2001, 2008.

конаний, що письмові джерела Південної Русі, зокрема й графіті Софії Київської, однозначно свідчать, що княжий Київ, Переяслав, Чернігів, Галич X-XIII століть говорили давньоукраїнськими діалектами. У рік виходу його книжки (1998) вченого не стало.

Подібних позицій щодо побутової мови мешканців Південної Русі дотримувався й Михайло Юліанович, судячи з його неодноразових висловлювань. Також він був твердим противником відмови від терміна «Київська Русь». Як відомо, останній не фігурує у літописах. Цей книжний термін (як і термін «Московська Русь») впроваджений у науковий обіг російським істориком XIX століття Сергієм Соловйовим. Принаймні з 70-х років XX століття радянська історична цензура наполегливо боролася проти вживання цього терміна як штучного, книжного, а не літописного, і настирливо нав'язувала назву «Давня» або «Древня Русь» попри те, що він такий самий книжний і нелітописний, як і Київська Русь. При цьому претензій до штучного, нелітописного терміна «Московська Русь» (запровадженого тим-таки С. Соловйовим) не висловлювалося.

У цьому цензуруванні сталої наукової термінології М. Ю. Брайчевський убачав чергову підступну спробу Москви загарбати руську спадщину, заперечити право українців на історичний спадок княжого Києва як столиці держави Русь. «Якщо Україна відмовиться від Київської Русі, то нас і кури загребуть», — висловився Михайло Юліанович.

Історіографія сучасної путінської Росії нарешті викорінила з ужитку російських учених ненависний термін Київська Русь, що аж ніяк не заважає московським та петербурзьким історикам-медієвістам широко вживати такі ж нелітописні терміни Древня Русь та Московська Русь.

Михайло Юліанович критично висловлювався щодо бюрократичного устрою Академії Наук України, зокрема інституту членкорства та академіків НАНУ. Пам'ятаю розмову з цього приводу, що відбулась з нагоди надання звання члена-кореспондента НАНУ заступнику президента НАНУ Бориса Патона з господарчих питань, тобто завгоспу АН Володимиру Цемку. Його «вагомий внесок в українську науку» полягав у тому, що В. Цемко «створював сприятливі умови для творчої праці видатних учених» шляхом розподілу державних квартир серед високопосадовців НАНУ. «Глибоко аморально призначати собі коханому десять мінімальних ставок лише за те, що ти академік, і п'ять ставок, бо тебе призначили членкором. І це в часи, коли тисячам науковців з інститутів НАНУ не вистачає грошей навіть на мізерні зарплати», — обурювався М. Ю. Брайтчевський. Академічні бонзи пригадали йому вільнодумство і «прокотили» на виборах у членкори, віддавши перевагу одіозному прорадянськи налаштованому гуманітарію. Михайло Юліанович прийняв цей удар долі філософськи: «Членкорів не обирають, їх призначають за вірну службу начальству, чим похвалитися не можу».

Мабуть, про таких людей як Михайло Юліанович поет написав:

*Шумлять над Києвом віки
І сумніви зринають часом:
Чи ще лишились козаки,
Чи подались всі в свинопаси?*

Широта мислення, енциклопедична ерудованість, патріотична принциповість і мужня стійкість вивищували Михайла

Юліановича над загалом українських істориків та археологів 60-80-х років ХХ століття. З роками його постать набуває дедалі більшого масштабу, а науковий спадок все ще потребує глибокого аналізу й осмислення.

Після смерті М. Ю. Брайчевського у 2001 році до моїх рук потрапив невеликий текст за його підписом під інтригуючою назвою «Експедиція С. М. Бібікова 1946 р. «Біла» та «чорна» кістки». У ньому йдеться про певні негаразди в експедиціях повоєнного часу. Текст здався мені цікавим для історіографів української археології і після певних вагань я наважився видати його в редакції М. Ю. Брайчевського.

Експедиція С. М. Бібікова 1946 р. «Біла» та «чорна» кістки

Експедиція С. М. Бібікова, що працювала 1946 року в с. Лука-Врублівецька на Дністрі, нагадувала скоріш каторгу чи гулагівські табори, аніж науковий колектив. Відповідною була тут і організація праці.

Не слід, однак, думати, що таким був загальний стан археології того часу. В інших експедиціях, що працювали в Україні, суворо дотримувалося законодавство, в тому числі і трудове. Робочий день там не перевищував 8 годин, існували вихідні й святкові дні і т. д.

У Бібікова ці звичайні норми порушувалися раз-у-раз, систематично. Декларувалися свої експедиційні правила й порядки, які Бібіков полюбляв повторювати безліч разів, подаючи

їх як безперечну доктрину. Один з найулюбленіших таких його сюжетів: в експедиції ненормована праця, а тому відпочинок — недоречна розкіш. Другий сюжет (йшлося, здається, про Сибір чи про Середню Азію, а може — Кавказ): начальникам експедиції дозволяється мати вогнепальну зброю з правом при потребі пускати її в хід. Третій сюжет: право начальника на арешт працівників експедиції і утримування їх під замком.

Режим у бібіковській експедиції був таким. Усі фахові її учасники (тобто археологи та інші науковці) де факто поділялися на дві категорії, які я умовно називаю «чорною кісткою» та «білою кісткою». Їхній статус був дуже різним — як щодо трудових обов'язків, так і щодо матеріального забезпечення.

«Чорна кістка» мала розпочинати роботу о шостій годині ранку, а для того треба було вставати о п'ятій, на сніданок. Отож, репрезентанти «чорної кістки» мали приступати до роботи не виспавшись як слід. «Біла кістка» вставала о восьмій годині, для неї готувався окремий сніданок підвищеної калорійності.

До «білої кістки» належали сам Бібіков, науковці П. Борисковський та М. Тиханова, а також родичі начальника — невістка та неповнолітній син.

Робота на розкопах тривала 9 годин (з 6-ої ранку до 3-ої полудні). О третій починалася обідня перерва, після чого «чорна кістка» поверталася на розкоп і працювала ще протягом 3-4-х годин. Таким чином, основна частина експедиційного персоналу, практично, зовсім не мала часу для особистих справ чи елементарного відпочинку.

Звичайно такий розклад мало кому подобався і не міг не викликати цілком зрозумілих претензій у більшості фахової публіки, яка теж належала до «чорної кістки». Були то молоді хлопці, яким хотілося і викупатися в Дністрі, і полежати на осонні, і пограти у волейбол чи теніс, і поупадати перед місцевими красунями, і написати листа чи почитати книжку. Отож, ця молода

парость експедиційних кадрів запропонувала таку реформу: половину тижня вони працюють до дев'ятої години вечора, зате друга половина лишається вільною після обіду. Пропонувалося чергування «днів» — через один. Ідею було підкріплено відомою латинською сентенцією: «Воздайте цесареві цесареве, а богу — богове».

Спершу Бібіков погодився на такий розпорядок, хоча й без особливого ентузіазму. Але дуже швидко латинська формула стала викликати у нього роздратування. «Богові дні» було ліквідовано і археологічну каторгу повною мірою відроджено.

У цій історії найбільш дивним і безглуздим видається те, що в подібній інтенсифікації трудового процесу не було жодної потреби. Основну земляну роботу виконували наймані копачі — з числа місцевих мешканців села. Вони мали нормативний робочий день і після обідньої перерви йшли додому.

Попри ненормативну працю, «чорна кістка» мала ще й проблему з харчуванням. Простіше кажучи, ця основна частина експедиційного корпусу була перманентно напівголодною.

Взагалі харчування у 1945-46 рр. становило одну з найскладніших проблем, що поставали перед учасниками польових досліджень. У країні панувала карткова система. І треба визнати, що проблема матеріального забезпечення експедицій була вирішена на державному рівні. І не тільки в Луці-Райковецькій — кожна експедиція отримувала пайки (переважно за рахунок ленд-лізу). Це продовольство надходило в картонних ящиках, що отримали назву «раціонів». Вміст кожного ящика був досить солідним. Сюди входило борошно (або печений хліб), крупа, рис, макаронні вироби, м'ясні та рибні консерви, цукор, кондитерські вироби і т. п. Такі раціони видавалися експедиціям з розрахунку на кожного фахового учасника. Отже, свої картки всі, як правило, залишали вдома, сім'ям, орієнтуючись на «раціонне» забезпечення.

Звісно, тут не обходилося без прикрих зловживань, особливо в експедиціях, очолюваних московськими фахівцями.

Зокрема Г. Вінницька розповідала мені, що, працюючи в складі керованої Г. Пасек Канівської експедиції, вона була свідком, як московська братія Переяславської експедиції, очолюваної Б. Рибаким, дуже весело реготала з того приводу, що вдалося облапошити «хохлів», привласнивши київську частину продовольчої квоти. А кількісний склад тієї київської групи був чималенький — М. Брайчевський, А. Сміленко, Л. Каленська, М. Бондар, Ф. Копилов, Н. Лінка-Гепенер, З. Володченко, Г. Василенко, С. Кілієвич, Н. Шендрик, Д. Бліфельд, Т. Оболдуєва. Всі вони були брутально пограбовані московськими колегами.

Яким було відношення до цього Б. Рибаківа. Звичайно, якихось документальних свідочств цієї ганебної історії не залишилося, але не дуже віриться, що вона пройшла поза його увагою. Для ілюстрації згадаю інший випадок, що стався у Переяславській експедиції, — до якого я мав причетність.

Одну з нагальних побутових проблем у Переяславі 1945 року становила проблема палива. Без її розв'язання не було змоги хоча б раз на день варити гарячу їжу.

Мушу покаятися: якимось, проходячи повз напіврозвалену хату, я не втримався і вкрав невелику дощечку, яка, здавалося, сама просилася в піч. Цю дощечку побачив Б. Копилов, і дізнавшись, звідки вона, вчинив вночі наскок на руїну. Але, на відміну від мене, він не вдовольнився таким дріб'язком, а вивернув великий сволок перекриття. І на тому був застуканий старенькою власницею обістя. Вона вчинила гвалт і навіть склала скаргу начальникові експедиції. Б. Рибаків викликав до себе Копилова і сказав: «Богдане Борисовичу, я розумію, що дрова потрібні, але робити треба так, щоб ніхто того не бачив...»

Гадаю, що керівник експедиції, який з такою відвертістю виклав своє більш ніж сумнівне кредо, і мізинцем не ворухне, спостерігаючи, як частина підлеглих обкрадає своїх колег.

С. Бібіков проблему харчування вирішував по-своєму. Левова частка пайкових продуктів йшла на харчування «білої кістки», а «чорній» залишалося «згадувати Кліма».

Щодо цього вислову потрібні деякі пояснення. Існує українська примовка: «Найкраща птиця — ковбаса». Але це скорочений варіант каламбуру, який потрапив до нас від дніпропетровського археолога С. Накельського, через посередництво І. Шовкопляса.

«Спитали раз, яка найкраща в світі птиця? Хто каже — горобець, хто каже — чиж, хто — чечітка. А голодний Клим з баса: найкраща птиця — білий хліб, горілка, мед і ковбаса».

Отже, «згадувати Кліма» — означало зголодніти, відчувати голод.

Певного часу С. Бібіков поставив мене обліковцем на розкопках і шурфах. Я мав обходити їх і лічити знахідки (переважно кераміку). Перевага цієї місії полягала в її рухливості: об'єктом моєї уваги була вся територія, де велися розкопки.

Вже після 12-ї починали скаржитися на голод. «Михайло, — казав І. Шовкопляс, — ти б нам хоч грушок яких приніс, а то хлопці “Кліма” згадують». Я збирав грушки, що падали від спілості, і приносив їх на розкопки. Цим і тамували відчуття голоду, але то, звичайно, не було вирішенням проблеми.

Звичайно, коли в експедиції працювало мало народу, прогудувати її учасників було не дуже важко, хоча вражала одноманітність меню, особливо призначеного для «чорної кістки». На сніданок завжди була варена картопля, на полудень — помідорний суп з рисом. Для заправки супу відпускалася кілограмова банка тушонки.

Спочатку споживачів того їдла було всього четверо: К. Бернякович, Е. Симонович, С. Лев та художник Михайло Михайлович (який пережив Ленінградську блокаду, ледве не вмерши від дистрофії, тому вважав наше Поділля справжнісіньким раєм). Але надалі ситуація почала змінюватися, прибували нові учасники розкопок: приїхав з Києва І. Шовкопляс, ми з Аллюю; приїхали з Одеси М. Спрарберг з дружиною, з Чернівців — Петриченко... Склад експедиції зростає, відповідно збільшувалася і кількість їдців, а суп заправлявся все тією ж банкою тушонки. Якщо на час мого приїзду на душу одного учасника розкопок припадало 100 г тушонки, то через якийсь час — лише 25 г.

Особливо геть поганим ставало харчування «чорної кістки» на завершення археологічних робіт. Часом навіть хліба не вистачало, а весь раціон складався з самих лише кавунів. Зголоднілим розкопщикам не лишалося нічого, як «згадувати Кліма». Чого, звичайно, не скажеш про «білу кістку», яка раювала за рахунок «зеконмленого» раціону посполитих колег.

М. Ю. Браичевський

Р. S. Слід зазначити, що зловживання з розподілом продовольства між учасниками експедиції відбувалися не лише через його нестачу, а й внаслідок певних традицій функціонування експедицій російських колег. У більшості московських та ленінградських експедицій часів СРСР начальство харчувалося окремо від підлеглих молодших учасників розкопок. Наскільки мені відомо, ця традиція збереглась і в наші дні, що сприяє різниці між раціонами керівництва та копачів і лаборантів.

Українські експедиції, принаймні ті, в яких я брав участь, були більш демократичними. Керівний склад переважно харчувався разом із молоддю «з одного казана» і за одним спіль-

ним столом. Зрозуміло, що за таких умов раціон начальства не відрізнявся від харчування підлеглих. Однак в усі часи раціон переважної більшості експедицій не відзначався різноманіт-тям чи надлишком м'ясних делікатесів. Серед причин продо-вольчих проблем експедицій — польові умови побуту, сумно-звісний дефіцит продуктів у радянський час, але головне — традиційне злиденне фінансування археології державою за за-лишковим принципом.

С. М. Бібіков, який фігурує в тексті М. Ю. Брайчевського, це відомий лєнінградський археолог, якого прислали до Києва пі-сля війни для зміцнення української археології, що втратила через Великий терор та Другу світову війну багатьох учених. У 1955 році Сергій Миколайович Бібіков став директором Інсти-туту археології АН УРСР і був лідером української археології по 1968 рік. Зрозуміло, що С. М. Бібіков привіз із собою до Ки-єва і російську традицію жорсткої стратифікації експедиції з окремим харчуванням її керівництва та перерозподілом запа-сів харчування на користь останніх. Українські археологи до цього не звикли, що викликало різку реакцію Михайла Юліа-новича. Звичайно, традиція ніяк не виправдовує зловживання, які М. Ю. Брайчевський спостерігав 1946 року на розкопках ві-домого трипільського поселення Лука-Врублівецька на Дніс-трі. Демократичність української археології збереглася до сьо-годні, що проявляється, зокрема, і в спільному демократич-ному харчуванні всього складу експедиції разом із керівницт-вом за одним столом і «з одного казана».

Як Л. Залізняк у член-кори ходив

У січні 2021 р. з подачі Президії НАНУ в Інституті археології було оголошено конкурс на звання член-кореспондента НАНУ. Його призначили на кінець січня, як раз за тиждень після того як автору цих рядків виповнилося 70 років. Людина — істота соціальна і тому очікує суспільного визнання своїх зусиль, зокрема й на ниві науки. Тож, після певних сумнівів, керуючись поговоркою «Поганий той солдат, що не прагне стати генералом» та спонуканнями друзів, автор цих рядків подав документи на конкурс.

Вимоги до претендентів були прості — наявність диплому доктора історичних наук та «вагомий внесок в розвиток української науки». Останній — поняття досить абстрактне, але більшість науковців розуміє його як кількість та якість наукових публікацій і, перш за все, монографій, особливо виданих в останні роки. Книжок у мене майже чотири десятки, до того ж останніми роками «вродило» — за 1,5 роки вийшло друком 6 монографій.

Разом з тим, в успіх справи я мало вірив, бо мав непрости стосунки з кількома «генералами» української історичної науки. Один з них навіть поклявся, «що поки він живий Л. Залізняк член-кором не буде». Мое бачення української історії суттєво відрізняється від офіційного радянського, апологетами якого була, а частково і залишається, значна частина старшої

генерації українських істориків. Тож своїми численними спробами розвінчання радянських та імперських історичних міфів за останні 30 років автор цих рядків нажив собі чимало опонентів серед поважних радянських істориків України. Свого відношення до мене вони не приховували, тож я не мав ілюзій щодо результатів голосування на конкурсі. Однак не взяти участь в останньому я теж не міг: все ж 70-річний ювілей та й не хотілось щоб сказали, що злякався. Думав: «А що я втрачаю? Не дожену — то зігріюсь», — як сказано у відомому анекдоті.

Як відбувався сам конкурс описав завідувач відділу етнології Інституту українознавства МОН України, к. і. н. Юрій Степанович Фігурний. Наведу кілька абзаців з його статті, що вийшла друком у ювілейній збірці, присвяченій моєму 70-річчю (Фігурний, Шакурова, 2021, с. 261, 262).

«...Леонід Залізняк ще на зорі незалежності сформулював і переконливо обґрунтував у своїх численних статтях та монографіях низку важливих положень сучасного українознавства. Серед них ранньосередньовічна концепція походження українців; СРСР, як більшовицька версія Російської імперії; давньоруська народність — імперський ідеологічний конструкт часів пізнього сталінізму; Київська Русь — давньоукраїнська держава, в лоні якої зародилися білоруси та московити-росіяни та ін.

Варто відзначити провідну роль Л. Залізняка у відторгненні етнологією та історією незалежної України квазінаукової та політизованої концепції давньоруської народності. Вже чверть сторіччя дослідник полемізує з прихильниками цього радянського ідеологічного покруча часів пізнього сталінізму, що, фактично, зробило його «могильщиком ДРН» в українській етнології. Через «політичну неблагонадійність», зокрема й тривале

протистояння затятим адептам ДРН, наукове життя вченого, за його висловом, «стало трудним, но интересным». Що під цим виразом мав на увазі дослідник демонструє його недавнє балотування на звання член-кореспондента НАНУ, яке відбулося 27.01.2021 р., за тиждень після його 70-літнього ювілею. Непересічність цієї події засвідчив факт явки на засідання Вченої ради Інституту археології НАНУ самого академіка П. Толочка, який попри те, що вже понад 3 роки тому пішов з Інституту, взяв активну участь у виборах кандидата в член-кореспонденти.

За статутом НАНУ головним і, фактично, єдиним критерієм член-корства є «вагомий внесок претендента у розвиток вітчизняної науки», основою якого є кількість монографій. Конкуренткою Л. Залізняка на висунення у член-кори була відома в Україні дослідниця античності, яка однак суттєво поступалася йому за основними науковими показникам і перш за все по «вагомому внеску». Якщо Л. Залізняком написано і видано 36 монографій, то конкуренткою лише 5. Однак конкурентка мала єдину, але суттєву перевагу над Л. Залізняком — займала високу посаду в адміністрації Інституту.

Після належної адміністративної обробки колективу, Вчена рада, «позичивши у Сірка очі», визнала 5 монографій адміністраторки вагомішими за 36 монографій Л. Залізняка. Один з учасників виборів після голосування відреагував на дивну діалектику оцінки «вагомого внеску» претендентів у член-кори відомою сентенцією російського письменника Івана Тургенева: «бывали хуже времена, но не было подлей».

До речі, у подібній ситуації чверть сторіччя тому опинився видатний український археолог, історик, дисидент М. Ю. Брай-

чевський. У середині 90-х років минулого сторіччя він спробував балотуватися в член-коресподенти НАНУ. Однак адепти радянської партійної науки не забули його дисидентства і провалили на виборах. Видатний вчений поступився місцем член-кора потужнішому кандидату — завгоспу АН УРСР В. Цемку, «вагомий внесок» якого полягав у «забезпеченні сприятливих умов для плідної праці провідних вчених шляхом розподілу державних квартир серед високопосадовців НАНУ». Михайло Юліанович підсумував своє невдале ходіння в член-кори НАНУ сентенцією: «Член-корів не обирають за наукові заслуги, їх призначає начальство за лояльність та сервілізм, чим похвалитися не можу» (Залізник 2020, с. 236, 237).

Аналогічна історія сталася з видатним істориком Західної України Ярославом Дашкевичем (сином генерал-хорунжого УНР, в'язнем ГУЛАГу, відомим дисидентом), якого також забалотували на виборах у член-кори НАНУ. Йому закинули нестачу монографій, за роки, що передували його балотуванню в член-кори.

Як зазначалося, у Л. Залізника проблем з монографіями не було — аж 36 штук! Лише за останні 1,5 роки дослідник видав 6 монографій загальним обсягом понад 125 д. а. Помогло воно йому? Питання риторичне. Схоже, зовсім не монографії є критерієм член-корства, а далекі від науки суб'єктивні фактори, про які казав М. Ю. Браїчевський. На жаль, за чверть сторіччя, що минули з того часу в незалежній Україні нічого не змінилося. Леонід Львович, фактично, повторив долю знаних українських істориків-дисидентів. Нелюбов до «священної корови» радянської історіографії давньоруської народності не минулася її багаторічному критику безкарно.

Підсумовуючи сказане зазначимо, що своїми ґрунтовними етнокультурними студіями протягом тридцяти років незалежності Л. Залізняк створив міцний фундамент науково-обґрунтованої ним же сучасної версії ранньосередньовічної концепції україногенези. Також ним проведена велика робота по розвінчання та відторгненню історіографічної спадщини радянської імперії в галузі етнології східних слов'ян. На жаль, ця невдячна, а часом і досить ризикована діяльність в оточенні адептів російської імперської історіографії та прибічників «русского мира», м'яко кажучи, не сприяє академічній кар'єрі, про що свідчать непрості наукові долі знаних українських істориків та археологів Ярослава Дашкевича, Михайла Брайчевського, Леоніда Залізняка» (Фігурний, Шакурова, 2021, с. 261, 262).

Чи страшні Україні «російські воші» та «українські гниди»?

Останніми роками поширилася небезпідставна думка, що численні негаразди в незалежній Україні, значною мірою, зумовлені, перш за все, невдалим державним адмініструванням, тобто поганим управлінням державою. На державні посади, з найвищими включно, повсюдно призначаються люди, які ні за освітою, ні за досвідом не мають відношення до галузі, керувати якою вони поставлені. У цьому сенсі показове недавнє призначення на посаду посла України в Болгарії не кар'єрного дипломата, а спеціалістки з ескортного бізнесу.

Маємо ще одну біду сучасної України — всемогутні олігархи, яких багато хто вважає справжніми господарями країни. Однак олігархи, по суті, є породженням і прямим наслідком неефективного, корумпованого адміністрування. Тобто останнє є справжнім підґрунтям українських олігархічних кланів.

Не меншу ніж погане адміністрування загрозу існуванню держави являють собою численні агенти «русского мира» на керівних посадах в Україні. Відомий вислів Володимира Винниченка («Не так страшні російські воші як українські гниди») ділить цю категорію ворогів Української держави на два різновиди, залежно від етнічного походження. В часи Януковича українську армію нищив громадянин Росії і міністр оборони України

П. Лебедев, якого розшукують українські правоохоронні органи. А нещодавно вибухнув скандал з іншим громадянином РФ, президентом стратегічного заводу «Мотор Січ», Героєм України В. Богуслаєвим, який протягом 9 років війни поставляв для росармії двигуни для бойових гелікоптерів, ще й допоміг росіянам налагодити їх власне виробництво. Такі «лебедеви» та «богуслаєви» є в кожній установі незалежної України і часто на керівних посадах. Є вони, на жаль, і в системі НАН України.

Нещодавно автор цих рядків випадково натрапив в журналі «Фокус» на інтерв'ю від 10.02.2017 р. одного з відомих сучасних істориків України, завідувача відділу новітньої історії та політики Інституту історії України Національної Академії наук України, доктора історичних наук, професора кафедри історії Києво-Могилянської академії, директора благодійного фонду «Інститут розвитку освіти» Георгія Касьянова (Касьянов 2017). Викладені в журналі «Фокус» погляди «українського» історика (як він себе позиціонує) на політичні процеси в Україні виглядають як антиукраїнський маніфест «русского мира» і заслуговують окремої уваги.

Ось кілька тверджень зі згаданого інтерв'ю Г. Касьянова: В Україні «борьба за свободу... переходит в ненависть к другим нациям..., борцы против русского языка демонстрируют явную ксенофобию».

В Україні нібито маємо «постколониальные синдромы без колониализма... Возникает интересная форма колониализма, при которой элиты колонии содействуют построению империи. Возьмем СССР, проанализируем сколько украинцев было в составе советских элит, и получим такую же картину». Звичайно «получим» бо, залучення місцевих кадрів («українські гниди», за

С. Петлюрою) до розбудови і функціонування імперій — наріжний камінь імперського будівництва від стародавнього Риму та імперії Чингізидів до Англійської, Австрійської чи Російської на усіх історичних етапах її існування аж до сучасного путінського включно. Не лише українці «Прокопович та Розумовские активно участвовали в ее создании», але й герой російської історії та сатрап хана Бату Олександр Невський розбудовував імперію Чингізидів, вирізаючи за допомогою монгольської кінноти населення повсталих проти монголів міст Верхнього Поволжя та підкоривши для Орди Новгород.

Г. Касьянов стверджує, що «в Советском Союзе больше всех страдала Россия. Получается, что классическая схема «колония — метрополия» здесь не работает... Прямолинейные заявления о том, что Украина является колонией, что ее эксплуатировали и вытягивали из нее все соки, — всего лишь удобная идеологема для разговоров на уличном митинге...».

Згадується стара радянська мантра «СССР — наш общий дом». Не «дом», а спільна «тюрма народів», як казав ще один будівничий Російської імперії на більшовицькому етапі розвитку — Володимир Ленін. У цій тюрмі народи сиділи по своїх національних камерах, а роль наглядачів виконували імперці-великороси з помічниками обрусілими нацменами.

Не витримує критики твердження Г. Касьянова, що «в Советском Союзе больше всех страдала Россия». Найбільші втрати підкорені імперією народи несли за національною ознакою, за так званий націоналізм. За національною ознакою у 1933 р. були виморені голодом мільйони українців та казахів. У 1944, 1945 рр. за національним принципом сотні тисяч кримських татар, чеченців, інгушів, українців були насильно вивезені до пустель Цент-

ральної Азії та сибірської тайги. До половини татар загинуло в ході їх депортації з Криму до казахських степів. На росіян кримінальна стаття за націоналізм взагалі не поширювалася, навіть коли їхній шовінізм сягав крайніх форм російського нацизму, як це сталося останніми роками в путінській Росії.

А чого вартують полум'яні докори Г. Касьянова українцям за їхню чорну невдячність росіянам та їхній імперії: «Давайте вспомним, где и как создавалось украинское движение. Где издавали журнал "Основы"? В Санкт-Петербурге. Где группировалась украинофильская интеллигенция, создавшая территориальную и культурную идею Украины? Во всевозможных имперских институтах — в научных обществах, в университетах, в земствах и т. д. Фактически империя стала основой для инфраструктуры украинского национального движения».

Пригадую дисидентську поговорку часів СРСР: «Пришла весна, настало лето. Спасибо партии за это!». Нібито в Російській імперії була альтернатива «всевозможным имперским институтам — научным обществам, университетам, земствам и т. д.», де можна було б «украинофильской интеллигенции... создавать территориальную и культурную идею Украины».

«В ответ на разговоры о русификации и преследованиях украинского языка хочу напомнить еще об одном факте: радикальная украинизация была проведена в 1920-х — начале 1930-х годов. Именно при проклятой московской власти украинский окончательно оформился как язык высокой литературы и всеобщей грамотности». Докоряючи невдячним українцям, що саме московською владою була проведена «радикальная украинизация 1920-х — начала 1930-х годов», «український» історик чомусь не згадав, чим завершилася та сумнозвісна сталінська

українізація — замореними влаштованим Москвою голодом 1933 р. мільйонами українців та тотальним нищенням української інтелігенції під час Великого терору 1937-1939 рр.

А чи не здається «українському» академічному історичу Г. Касьянову, як він себе позиціонує, що становлення українства відбувалося всупереч імперії, а не завдяки їй? Чому «український» професор історії забув про численні заборони української мови, вилучення українських книжок з їх спаленням від часів Петра I до сучасних російських «освободителей» Херсонщини та Донбасу? Публічне заперечення Г. Касьяновим загальновідомих фактів «руссификации и преследования украинского языка» переконливо свідчить про його наукову тенденційність і політичну заангажованість ідеями «русского мира».

Г. Касьянов заперече очевидне — що російська мова була і є зрядям агресивної імперської пропаганди, інструментом одурманення мільйонів людей на пострадянських просторах і за їхніми межами, що врешті рещт привело до кривавої війни в Україні і до сотень тисяч жертв «русского мира». Як казав черговий російський скажений диктатор В. Путін: «Где русский язык — там русский мир». А де «русский мир» — там будуть і російські танки, як показала кривава, багаторічна війна в Україні.

Закінчив своє інтерв'ю журналу «Фокус» Г. Касьянов песимістичним прогнозом найближчого майбутнього України: «в ближайшие десять лет радикального улучшения экономической и социальной ситуации в Украине ждать не следует, а украинский проект не удастся». Якщо українська нація не відбулася бо український проект не вдався, то хто дав по зубах путінській

«второй армии мира» в Україні? За змістом інтерв'ю Г. Касьянова складається враження, що прогноз є спробою його автора видати бажане за дійсне.

А ось, що пише про Г. Касьянова українська Вікіпедія: «Народився 1961 р. у м. Челябінськ, в сім'ї офіцера Радянської армії, росіянин... У 1986 році захистив кандидатську дисертацію на тему: «Инженерно-технические секции профсоюзов Украины в социалистическом строительстве, 1926—1937 годы». Киев, 1986. — 239 с. (Цікаво, що писав у своїй дисертації молодий дисертант про роль профспілок в організації в Україні Голодомору 1933 р. та Великого терору 1937 р.? Питання риторичне. — Л. З.)

Напередодні великого вторгнення росіян в Україну 2022 року «спільно з Петром Толочком брав участь у круглому столі Російського історичного товариства під головуванням Сергія Нарішкіна, присвяченого питанням вивчення історії України та ... сучасним підходам до вивчення культурної спадщини, що зумовлює історичну єдність росіян та українців».

У рубриці «Погляди» Вікіпедія сповіщає: «Георгій Касьянов активно публічно виступав проти процесів декомунізації та дерусифікації, зокрема проти перейменування проспекту Московського у Києві на проспект Степана Бандери. Критикував УПА, стверджував, що її основним ворогом були поляки, а не СРСР чи Третій Рейх. Також стверджував, що в Україні був ухвалений закон, який забороняє публічно засуджувати ОУН, а дозволяє лише прославляти цю організацію. Заявляв, що метою ОУН була побудова тоталітарної держави. Стверджував, що Україна не була колонією Росії, а український національний рух зобов'язаний своїм існуванням Російській імперії. Виступав на підтримку поширення та вивчення російської мови

в Україні, заперечував використання Росією російської мови як засобу боротьби проти України під час війни».

У 2020 р. до Бундестагу ФРН була подана Петиція про визнання Голодомору геноцидом. З цього приводу 24 вересня 2020 року проведено резонансний міжнародний вебінар Німецько-української комісії істориків «Чи можна вважати Голодомор геноцидом?». Українську сторону представляли відомі історики, доктори історичних наук з Інституту історії України НАН України Людмила Гриневич та Георгій Касьянов. Українська дослідниця визнала «Голодомор геноцидом, ...вістря якого, насамперед, було спрямоване проти етнічних українців». Судячи з опублікованих матеріалів вебінару, Г. Касьянов Голодомор геноцидом не визнав і пристав до думки, «що концепція геноциду стосовно цього конкретного випадку не надто вписується в науковий підхід, і краще б використовувати інші поняття». Ще й додавив: «я рішуче заперечую право тих, хто вважає Голодомор геноцидом нав'язувати свою думку іншим...».

Чи варто дивуватися, що при демонстративному запереченні Голодомору як геноциду українців одним з керманичів академічної історичної науки України більшість країн світу і в наш час не визнають Голодомор 1933 р. геноцидом.

У російській «Вікіпедії» в статті про Г. Касьянова читаємо: «Критически оценивает тенденцию переписывания истории Украины в рамках классического национального нарратива, характерную для 1990-2000-х годов, а также внедряемую в научное и массовое сознание схему истории Украины, основанную на этноцентрическом нарративе. Г. Касьянов координатор и руководитель проектов, имеющих целью системную реформу украинской образовательной системы».

З такими поглядами координаторів і керівників реформи української освітньої системи не дивуймося недавньому рішенню МОН України про скасування іспиту ЗНО з предмету «історія» та виключенню його з переліку обов'язкових освітніх дисциплін в Україні.

Нагадаю, що національна історія є стрижнем національної самосвідомості народу, який консолідує його представників у міцну, здатну до успішного розвитку модерну націю. Незнання національної історії громадянами країни виключає можливість їх консолідації в життєздатній модерній нації і веде до неминучої асиміляції народу, який не знає своєї біографії, сусідами.

З античних часів відома мудрість говорить: «Для завоювання народу мало захопити його територію, треба написати його історію». Численні приклади написання української історії імперськими істориками Москви та Петербургу добре відомі українцям. Достатньо згадати сумнозвісну «концепцію триединого русского народу» імперських мракобісів графа С. Уварова та В. Путіна, що стала ідейним підґрунтям кривавої агресії «второй армии мира» в Україну. Сюжети з російського варіанту історії України, писаного в імперській метрополії, декларує в своєму інтерв'ю Г. Касьянов.

Тож, доручаючи справу української національної історії та національної освіти представникам «русского мира» ми рано чи пізно опинимося там, де недавно були — у «русском имперском мире». І немає на те ради крім ЗСУ і твердої позиції кожного українця в протистоянні представникам імперської Москви в Україні та за її межами.

Інститут українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

На початку 90-х років минулого століття з проголошенням незалежності України у Києві почали відкриватися наукові та освітні заклади, в яких активно розроблялися «непопулярні» в радянські часи проблеми українознавства. До таких установ належали Інститут українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (ІУ КНУ) та відроджений В. С. Брюховецьким Національний університет «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), до яких мене запросили працювати на пів ставки в якості науковця і викладача.

Фундатором Інституту українознавства КНУ був колишній декан філфаку КНУ Петро Петрович Кононенко — людина енергійна, пробивна, з явним організаторським талантом. Новий Інститут мав досить строкатий склад, однак серед співробітників були й відомі вчені.

У відділ етнології ІУ КНУ мене привів наприкінці 1992 р. мій давній товариш, відомий антрополог С. П. Сегеда. Моя археологічна спеціалізація в галузі кам'яної доби не відповідала українознавчій тематиці інституту. Довелося обирати принципово нову наукову тематику відповідну профілю відділу етно-

логії. Вибір наукової теми в галузі україногенези був зумовлений не лише її актуальністю, але й досвідом дослідження етногенетичних процесів у первісних суспільствах, отриманим мною за місцем основної роботи в Інституті археології НАН України. Так, 30 років тому автор цих рядків паралельно зі своєю прямою археологічною спеціалізацією почав розробляти дві етнологічні теми — «Походження українського народу» та «Походження індоєвропейців за даними археології».

Робота в тематиці україногенези швидко переконала мене в правдивості відомої схеми етногенези східних слов'ян М. Грушевського, декларованої ним у першому томі «Історії України-Русі» та у програмній статті 1904 р. Нагадаю, що батько української історії виводив українців з раннього середньовіччя від праукраїнських племен антів (Грушевський 1913, с. 177).

За офіційною ж радянською версією українці родом з посттатарських часів. А у князюму Києві та у Південній Русі X-XIII ст. нібито мешкали не українці на давньоруському етапі їх історичного розвитку, як вважав М. Грушевський та його прибічники, а окремий східнослов'янський етнос давньоруська народність (ДРН). Останню нібито зруйнувала агресія монголів та поляків. З уламків ДРН вже у пізньому середньовіччі за радянською історіографією почали формуватися великороси, малороси та білоруси. Тобто східнослов'янські народи постали зі злої волі агресивних монголів та поляків. Однак вони пам'ятали свою єдність часів Київської Русі, тому їхньою заповітною мрією нібито було об'єднання в єдиній державі — Московському царстві, яке трансформувалося в Російську імперію, а потім в Радянський Союз.

Заснована у повоєнний час ленінградським істориком В. Мавродіним концепція ДРН мала прозору неоімперську спрямованість, тому стала офіційною радянською версією походження

східних слов'ян. Фактично проблема етногенези східних слов'ян була переведена з наукового у політичне русло і набула чітких обрисів ідеологічної конструкції часів пізнього сталінізму.

Аргументи на користь існування давньоруської народності на Русі X-XIII ст. здалися мені непереконаливими і тенденційними. А без скасування цього міфічного претендента на княжий період української історії поновити правдиву, на мою думку, схему походження українців з раннього середньовіччя неможливо. Тому свої сумніви щодо історичної реальності ДРН у формулюванні радянських етнологів 40-80 рр. ХХ ст. я висловив у численних статтях та монографіях.

Моя активність у критиці радянських міфів відносно походження українців, в тому числі і в доступній для широкого загалу інтелігенції формі, дала підстави адептам радянської історичної міфології проголосити автора цих рядків не справжнім етнологом, а популяризатором науки. Зокрема відомий історіограф проблем слов'яногенези К. Івангородський чомусь обмежив мій фах лише питаннями епохи мезоліту, а всі мої публікації з етнології українців (усього близько 250) відніс до розряду публіцистичних, а не наукових (Івангородський 2018, с. 81).

К. Івангородський стверджує, що нібито Л. Залізняк «є, передусім, знаним фахівцем з епохи мезоліту», а не фаховим етнологом. На доказ свого відверто маніпулятивного твердження історіограф наводить цитату з моєї статті 2009 р.: «Мої публікації мають науково-публіцистичний характер і розраховані на широкі кола інтелігенції, а не на академічне середовище» (Залізняк 2009, с. 70). Цитата близька до оригіналу за виключенням перших слів. В оригіналі не «мої публікації», а «значна частина моїх публікацій» (однак далеко не всі), що, погодьтеся, далеко не одне й теж.

Загалом у сфері україністики, переважно етногенези та націогенези українців, маю до 100 науково-популярних публікацій в різних журналах та газетах, понад 100 наукових статей і 24 одноосібні та колективні монографії. Тож в моєму доробку в галузі україністики (перш за все україногенези) науково-популярних текстів менше третини. Всі інші відповідають критеріям наукових, головним з яких є наявність посилань по тексту і бібліографії у кінці. Більшість з них вийшли друком в різних наукових виданнях — академічних, університетських, музейних тощо.

Тож щиро здивований, що солідний історіограф вдається до перекручень в цитатах, на базі чого робить далекосяжні неправдиві оцінки дослідників та їхніх праць. «Плідну» ідею етнологічної нефаховості Л. Залізняка підхопили мої давні затяті опоненти, переважно адепти московських етнологічних концепцій походження українців. Серед них полум'яна захисниця дітища кремлівських етнологів часів пізнього сталінізму приснопам'ятної давньоруської народності Н. Юсова (2006, с. 353) та відомий пошановувач «московської етнологічної школи» в Україні В. Балушок (2004, с. 25, 28). У тривалій дискусії з прихильниками ДРН я не прагнув переконати опонентів, не маючи з цього приводу ілюзій. Однак намагався показати імперську суть ДРН, яка по суті є не науковою концепцією, а ідеологічним конструктом доби пізнього сталінізму.

Таким чином, тритина моїх публікацій в галузі україногенези мала науково-публіцистичний характер і була розраховані на широкі кола інтелігенції та студентства, а не на академічне середовище. Я робив це свідомо бо інфікована радянськими ідеологемами українська історична наука повільно позбавлялася радянської спадщини. Старше покоління вчених не поспішало відмовлятися від того, що партійна радянська наука

змушувала писати в молодості. А молодші вчені не бажали псувати стосунки з метрами.

Своїм опонентам нагадаю, що професійність вченого визначається не стільки дипломом вузу чи місцем роботи, як наявністю наукових статей та монографій відповідної тематики, на які посилаються фахівці відповідного профілю, тим самим визнаючи їх за наукові. З цим у мене проблем ніколи не було як і з кількістю наукових публікацій палеоетнологічної тематики, яка в двічі перевищує число науково-популярних статей в журналах та газтах. Що до праці в етнологічних інституціях, як критерію фахового етнолога то автор цих рядків близько десяти років працював над проблематикою україногенезу у відділі етнології Інституту українознавства МОН України і двадцять років був членом ради КНУ ім. Т. Шевченка по захисту докторських дисертацій за спеціальністю «етнологія».

Не секрет, що багато хто в Україні дивиться на її минуле, сьогодення та майбутнє очима Москви та Петербургу. Тому ключові моменти української історії є полем перманентної боротьби українців з опонентами. До числа ключових належить і проблема ДРН, що гнилою колодою лежить поперек української історії, вкорочуючи її вдвічі, відбираючи в українців право на культурно-історичну спадщину княжого Києва на користь «Великой России». Тому всяка критика цього наріжного каменю «великорусской истории» викликає супротив численних симпатиків білокам'яної. Не дивно, що «творчі пориви» на захист ДРН, в редакції кремлівських етнологів доби пізнього сталінізму, знаходять в середовищі медієвістів незалежної України «повсякчасне моральне заохочення... авторитетних колег»

(Юсова 2006, с. 16, 17). У наш час ідеологічні релікти радянських часів на кшталт ДРН стоять на заваді об'єктивного вирішення проблеми україногенези.

Вихід з цього глухого кута пострадянської етнології, на нашу думку, лежить у зверненні до широкого загалу української інтелігенції та студентства з метою поновлення інтересу українців до забутої, але правдивої схеми етногенези східних слов'ян М. Грушевського. Саме вона є наріжним каменем моєї концепції україногенези. Тому критика радянської концепції ДРН в моїх роботах не є самоціллю, а лише засобом затвердження ранньосередньовічної версії походження українців шляхом повернення до схеми етногенезу східних слов'ян М. С. Грушевського. До речі, мабуть передчуваючи майбутню з'яву на світ у середині ХХ ст. неоімперської концепції ДРН батько української історії писав: «Общеруської історії не може бути, як немає общеруської народності» (Грушевський 1904).

Спробую познайомити читача з колом наукових проблем, якими почав займатися в Інституті українознавства 30 років тому, чим накликав на себе гнів істориків та етнологів з московоцентричним баченням історії України. Особливо затята критика була спрямована проти мого розуміння проблеми походження українського народу та його слов'янських сусідів. При чому ранньосередньовічна версія зародження українського народу, прибічником якої є автор цих рядків, затято критикувалася як адептами неоімперської ідеології давньоруської народності, так і вітчизняними міфотворцями, які фанатично вірять у трипільські витоки українців.

Від антів та склавинів до модерної української нації

У середині 90-х років минулого століття автор цих рядків виділив три головні версії зародження українського народу: пізньосередньовічну (радянська), трипільсько-арійську (романтично-фантастична) та ранньосередньовічну (наукову). Біля витоків останньої стояв М. С. Грушевським (1988, с. 11). Яка з них достовірна і відповідає критеріям сучасної науки?

За доби незалежності в українській етнології сталися суттєві зрушення. Вони були прямим наслідком 30-літньої дискусії між прибічниками різних версій україногенези (ранньосередньовічної, киеворуської, пізньосередньовічної, трипільської), яка часом протікала в досить гострій формі. Згадана «тридцятилітня війна» українських етнологів була корисною в справі затвердження правдивої версії україногенези. Зокрема, на дальньому маргінесі опинилися аматорські фантастичні «концепції» про походження українців від різних доісторичних пращурів — трипільців, арійців тощо. Пішла в небуття радянська ідеологема давньоруська народність, що була основою офіційної в СРСР пізньосередньовічної версії походження східнослов'янських народів, зокрема й українців. Їй на зміну прийшла започаткована М. Грушевським і розроблена кількома поколіннями українських істориків, етнологів, лінгвістів, археоло-

гів ранньосередньовічна концепція україногенези, яка відповідає закономірностям етно-історичного розвитку народів середньої смуги Європи за доби Середньовіччя, Нового та Новітнього часів. Останні були сформульовані саме в ході згаданої тривалої дискусії українських етнологів доби незалежності.

Отже, сучасна етнологія свідчить, що етногенез українців підкорювався загальноєвропейським універсальним історичним закономірностям і протікав у тих же хронологічних рамках, що й процес формування інших великих етносів помірної смуги Європи. А це дає підстави екстраполювати відносно добре вивчені закономірності етногенезу поляків, чехів, сербів, німців, англійців, французів на україногенез, корегуючи його з урахуванням універсальних загальноєвропейських законів етно-історичного розвитку.

Універсальні принципи етнічного розвитку середньої смуги Європи

При вирішенні питань етногенезу сучасна етнологія спирається на декілька універсальних принципів (Залізняк 2001, с. 49; 2019, с. 436):

1. Підхід до етносів як етнокультурних організмів, що в певний час народжуються, проходять життєвий цикл і неминуче дезінтегруються, розчиняючись серед сусідів. Методологічним підґрунтям такого підходу є напрацювання класиків європейської історичної науки Освальда Шпенглера (1923), Арнольда Тойнбі (1992) та їх послідовника Льва Гумільова (1993), які ро-

зглядали відомі соціальні феномени (культура, цивілізація, етнос) як соціальні організми, що у своєму розвитку проходять певний життєвий шлях.

2. Вік етносу визначається ретроспективно, шляхом визначення за допомогою даних різних дисциплін (історія, археологія, мовознавство, етнографія, антропологія тощо) початкової точки безперервності етнокультурного розвитку конкретного народу.

3. Переважна більшість європейських народів, що мешкають в зоні культурно-історичного впливу Римської імперії, народилася в ранньому середньовіччі у V-VII ст. (французи, німці, англійці, іспанці, чехи, серби, хорвати, поляки, українці та ін.) (мал. 97). Слов'янські народи зароджуються на початку середньовіччя внаслідок розселення з території України склавинів та антів, археологічним відповідником яких була людність пражської та пеньківської археологічних культур відповідно (мал. 98).

4. Перша племінна фаза розвитку згаданих народів припадає на раннє середньовіччя (V-X ст.), коли вони склалися з окремих мовно і культурно споріднених племен з власними етнонімами і близькими діалектами. Праанглійська етнічна спільнота складалася з англів, саксів, ютів; прапольська — з мазовшан, лендзян, кашубів, слензян, віслян; праукраїнсько-руська — з полян, деревлян, волинян, уличів, тиверців, білих хорватів (мал. 97).

5. Племінний етап розвитку європейських етносів почався на зорі середньовіччя (мал. 98) і закінчився в IX-X ст. їх консолідацією у власних державах з назвами, що походять від етноніму консолідованого державотворчого етносу (Англія, Франція, Чехія, Сербія, Польща, Русь), що знаменувало виникнення

відповідних аристократичних націй середньовіччя. Консолідації споріднених племен навкруги правителя в державах середньовіччя сприяло поширення монотеїстичної релігії християнства, як це сталося в державі Русь за часів Володимира Хрестителя. Впливи централізованих держав нерідко поширювалися на етнічні території сусідніх народів, формуючи середньовічні імперії з назвами утвореними на основі етноніму титульного етносу.

6. Імперські народи (Рим, Англія, Іспанія, Київська Русь) породили у завойованих провінціях дочірні етноси (романська, англійська, іспанська, руська групи народів), власна історія яких почалася в лоні відповідних імперій. Згадані дочірні етноси народилися внаслідок синтезу пануючої імперської етнокультури завойовників з автохтонною культурою завойованих етносів.

7. Внаслідок буржуазних революцій XVII-XIX ст. на зміну аристократичним елітам феодальної Європи прийшла до влади численна, активна і освічена верства підприємців-буржуа. Радикальна зміна національних еліт призвела до формування націй принципово нового типу — модерних націй Нового часу, які існують і в наш час у формі національних держав європейського типу (Фінляндія, Польща, Чехія, Угорщина, Франція тощо).

8. Однак буржуазні революції у Східній Європі були придушені пануючою тут деспотією азійського типу — Російською імперією. Вона не лише нищила будь які спроби автохтонних народів будувати власні незалежні держави, але й нищила прояви буржуазних відносин, насамперед паростки ринкової економіки.

9. Як наслідок на відміну від Західної та Центральної Європи на сході континенту трансформація народів у модерні нації не завершилася, що є головною соціально-економічною проблемою народів пострадянського простору, зокрема й українців (Залізняк 2019, с. 589-595).

Україногенез як локальний прояв універсальних принципів етнічного розвитку народів Європи

Сучасний стан етнологічних джерел дає можливість узгодити етногенез українців із згаданими універсальними законами етнічного розвитку середньовічної Європи, фундаментом якої, як відомо, була Римська імперія. Європа успадкувала державну релігію Риму — християнство, римське право, греко-римську інтелектуальну спадщину, культуру, мову. Латина стала мовою церкви, науки та дипломатії західноєвропейської цивілізації. Дезінтеграція Римської імперії була настільки значущою подією для Європи та прилеглих до неї територій Азії та Африки, що саме з неї починають нову історичну епоху — середньовіччя.

Розпад будь-якої імперії супроводжують війни, які метрополія веде з колишніми колоніями та сусідніми державами. Не випадково падіння Риму збіглося з великими пертурбаціями на континенті, відомими під назвою Великого переселення народів. Поступово ситуація стабілізувалася, тому безперервність розвитку європейських етносів (тобто їхнього зародження) у

зоні культурно-історичного впливу Риму простежується саме з доби відносної стабілізації у ранньому середньовіччі. З цієї причини саме тоді — у V-VII ст. зародилися великі етноси Європи — англійці, французи, німці, чехи, серби, хорвати, поляки, русини-українці та ін.

У Східній Європі впливи греко-римської цивілізації поширювалися через античні колонії Північного Надчорномор'я, і найпотужнішими ці впливи були в межах України. Природно, що етноісторичний розвиток території України випереджав більш віддалені від античних центрів лісові регіони Східної Європи і за темпами наближався до історичного розвитку країн Західної та Центральної Європи, які розвивалися під безпосереднім впливом античної цивілізації. Не випадково, що перша слов'янська держава Східної Європи Русь зі столицею у Києві виникла у сфері греко-римського впливу, який археологічно фіксується по сфері поширення амфорної тари, яка поширена у степовій та лісо-степовій смузі України, аж до Полісся.

Дані археології, мовознавства, антропології, письмові джерела переконливо свідчать про тяглість, неперервність розвитку в Північно-Західній Україні одного етнічного організму від дулібів, склавинів та антів V-VII ст. до сучасних українців (мал. 97). Археологічними відповідниками згаданих племен є празька та пеньківська культури V-VII ст., які трансформувалися в праукраїнські літописні племена волинян, деревлян, полян, білих хорватів, уличів, тиверців Північно-Західної України — райковецька культура VIII-IX ст. Остання була безпосереднім генетичним підґрунтям культури Південної Русі. Райковецька людність складалася з 7 споріднених праукраїнських

літописних племен, що стрімко інтегрувалися у відносно єдиний руський народ Південної Русі. Потужним стимулом консолідації руського народу навкруги київського князя стала монотеїстична релігія християнство, що на цей час поширилася в Центральній-Східній та Північній Європі.

Відповідно універсальним законам етно-історичного розвитку Європи народи середньої смуги континенту в IX-X ст. трансформувалися в аристократичні нації розвиненого середньовіччя, створюючи свої держави — Англія, Франція, Чехія, Сербія, Хорватія, Польща, Русь (Залізняк 2019, с. 585-589). Важливим фактором державної централізації було поширення в середній та північній смузі Європи монотеїстичної релігії — християнства.

Мешканці княжого Києва, Чернігова, Переяслава, Галича були на стільки ж українцями як тогочасні мешканці Лондона, Парижу чи Гнезно були відповідно англійцями, французами, поляками. За своїми етновизначальними ознаками (мовою, етнокультурою, ментальністю) вони відрізнялися від сучасних англійців, французів, поляків, українців. Фактично то були згадані народи на їх середньовічному етапі розвитку (Залізняк 2008, с. 66; 2019, с. 474). Зокрема, мешканці княжого Києва розмовляли староукраїнською мовою, яка мала виразні особливості сучасної української мови. До цього висновку ще сто років тому дійшов видатний лінгвіст Агатангел Кримський (1922). Про це ж свідчать численні графіті XI-XIII ст. на стінах Софії Київської, досліджені В. Висоцьким (1976) та В. Корнієнком (2015).

Київські князі створили державу Русь, яка швидко трансформувалася в ранньосередньовічну імперію, що в X-XIII ст. здійснювала потужну експансію на безмежні лісові простори півночі Східної Європи. Унаслідок колонізації праукраїнським

Києвом балтських та фінських племен лісової смуги Східної Європи постали молоді балто-руські (білоруси, псково-новгородці) та фіно-балто-руські (московіти-росіяни) етноси (Залізняк 1996, 5, 6; 2019, с. 488-497).

Отже, як стародавній Рим романізував свою варварську периферію, так і княжий праукраїнський Київ русифікував (похідне від «Русь», а не «Росія») лісову північ Східної Європи. Згідно з універсальними законами етнічного розвитку на варварській периферії Римської імперії постав спектр похідних від латинян молодих романських етносів (іспанці, португальці, французи, румуни та ін.). Відповідно, внаслідок колонізаційних зусиль праукраїнського княжого Києва на далекій північній периферії імперії сформувалися молоді етноси білорусів, псково-новгородців, московитів-росіян (Залізняк 2019, с. 488-497).

Як власна етнічна історія романських народів почалася після розпаду Римської держави, так і молоді руські етноси вийшли на історичну арену в процесі розпаду Київської Русі. Не випадково видатний російський історик В. Ключевський писав: «Великоросс вышел на арену истории лишь с князем Андреем». Мався на увазі Андрій Боголюбський, що княжив на Суздальщині у другій половині XII ст.

З позицій етнічної історії доба феодальної роздробленості (XII — початок XIII ст.), фактично, є періодом боротьби молодих білоруського, псково-новгородського, московського субетносів за політичну незалежність від праукраїнського імперського Києва. У нестримному бажанні до незалежності молоді руські етноси утворювали антикиївські військові коаліції і 1169 та 1203 р. навіть брали штурмом та руйнували столицю

імперії. Врешті-решт вони звільнилися від опіки київської імперської метрополії і Київська Русь як держава фактично розпалася ще до приходу татар (Чубатий 1964).

Монгольська, дещо пізніше польська експансії остаточно зруйнували першу українську державу Київську Русь. Український етнос втратив створену ним імперію, але продовжив своє буття в бездержавному стані на своїх етнічних територіях в складі Польської та Литовської держав. У XVII ст. український народ здійснює нову спробу створити власну державу під проводом Богдана Хмельницького. Третя та четверта спроби державного будівництва українцями припадають відповідно на 1917-1922 рр. та сучасність (Залізняк 2019, с. 583-617).

Три спроби модернізації української нації

Нація — це вища форма розвитку етносу, що проявляється в національній державі. Іншими словами, нація — це одержавлений етнос. У сучасному світі народ може нормально розвиватися лише у формі модерної нації, тобто у власній державі. Єдиною альтернативою може бути колоніальний статус у державі сусідів, що незворотно веде до неминучої асиміляції бездержавного етносу імперською метрополією. Якщо нація — це одержавлений етнос, то національна ідея — це державницька ідея. Іншими словами, національна ідея — це воля народу до незалежності, що реалізується у власній національній державі.

Як зазначалося, народи західної частини Європейського континенту ще у XVII-XIX ст. трансформувалися у модерні нації. Сталося це внаслідок буржуазних революцій, в ході яких фео-

дально-аристократичні еліти середньовіччя поступилися владою національній буржуазії — численному і динамічному класу підприємців. У Східній Європі, зокрема в Україні, буржуазні революції були придушені деспотичною Російською імперією. Остання, з часів Московського царства до розпаду СРСР включно, базувалася на архаїчному азійському способі виробництва, який є антиподом сучасної ринкової економіки — фундаменту модерних націй Європи.

Три останні спроби будівництва українцями незалежної модерної держави (повстання Б. Хмельницького, українська революція 1917-1922 рр., незалежна Україна 1991-2022 рр.) мають виразні риси незавершеної буржуазної революції. Перш за все це поширення ринкової економіки та спроба формування нової державної еліти за участю верстви національних підприємців (Залізняк 2019, с. 583-617).

В описі Гійома де Боплана Україна XVII ст. фігурує як держава козацької нації бо її провідною верствою (державною елітою) було козацтво. Бурхливий розвиток буржуазних відносин в Європі зумовив економічне піднесення та зростання населення в Європі, що збільшило попит на продукти харчування. Великі кошти спрямовувалися на закупку збіжжя на сході Європи, що стимулювало аграрну колонізацію родючих чорноземів лісостепової України. Через татарську небезпеку ця аграрна колонізація набула збройної форми — козацтва. Тобто сам феномен українського козацтва значною мірою зумовлений розвитком ринкової економіки в Європі і проникненням її елементів на територію України (Залізняк 2019, с. 589-593).

Тому повстання Богдана Хмельницького проти Польщі абсолютно закономірно мало виразні риси буржуазної революції. Серед них назвемо наступні:

1. Спроба побудови незалежної національної держави, як обов'язкова умова формування модерної нації на засадах ринкової економіки.

2. Знищення феодально-аристократичного правлячого класу польських земельних магнатів в Україні і заміну його новою козацькою елітою Гетьманщини.

3. Знищення феодальної власності поміщиків на землю і заміна її займанщиною — ранньою формою приватної власності на землю. А приватна власність на землю — одна з головних підвалин нової ринкової економіки Європи.

4. Чумакування, як оптова торгівля аграрною продукцією, зокрема збіжжям, з Європою є характерною ознакою ринкового господарства.

Не випадково лідер англійської буржуазної революції Олівер Кромвель вітав з перемогою Богдана Хмельницького, який фактично зробив досить успішну спробу спрямувати українську спільноту на європейський шлях розвитку, а саме побудувати модерну націю русинів-українців за європейськими принципами на засадах ринкової економіки.

Спроба відродити українську державу за часів Богдана Хмельницького закінчилася поразкою і скасуванням імперським Петербургом козацької держави Гетьманщини у 1764 р. Народне повстання гайдамаків у 1768 р. Коліївщина по суті було спробою повернення козацького устрою та відновлення козацької держави Гетьманщини.

Поновлення процесу формування модерної української нації почалося наприкінці XIX — початку XX ст., коли в Україні відбувався бурхливий розвиток ринкової економіки та капіталістичних відносин. Силами нової української інтелігенції відновилося формування ідеологічних засад модерної української нації. У 1917-1922 рр. українці на чолі з М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою зробили нову спробу побудови модерної національної держави. Ринкова модернізація суспільств завершилася перемогою буржуазної революції в лютому 1917 р. Однак вже за пів року споконвіку притаманний Російській імперії архаїчний азійський спосіб виробництва бере реванш. Паростки ефективної ринкової економіки, як і носії капіталістичних відносин, були фізично знищені більшовиками, які фактично відновили Російську імперію в нових комуністичних лаштунках (Залізник 2019, с. 594).

Процес формування модерних націй у Східній Європі був насильно призупинений більш ніж на 70 років до падіння більшовицького режиму і дезінтеграції СРСР. Як відомо останній (як і царська Росія) базувався на азійському способі виробництва, який був антиподом європейського ринкового господарства (Залізник 2019, с. 595-597). Після розвалу Радянського Союзу в 1991 р. на пострадянських просторах відновився незавершений процес формування модерних націй за зразками цивілізованих країн Європи.

Сказане повною мірою стосується й України. Тому українські майдани 1990, 2004, 2014 рр. мали певні риси буржуазних революцій (Залізник 2019, с. 597, 609-611), внаслідок яких в Європі ще у XVII-XIX ст. відбулася модернізація націй шляхом принципової зміни державних еліт.

Не випадково важливою складовою націонал-демократичних сил, що тричі виходили на майдан, була нова верства підприємців, без матеріальної підтримки яких (намети, транспорт, харчування тощо) київські майдани навряд чи були б успішними. Однак якщо в буржуазних революціях підприємницький клас боровся за провідну роль у суспільстві з феодалною аристократією, то на київських майданах підприємці та інтелігенція протистояли бюрократично-олігархічним кланам, що узурпували владу у пострадянських країнах, зокрема в Україні.

Соціологічні опитування показали високий освітній рівень учасників київських майданів. Зокрема опитування соціологами мітингуючих на майдані наприкінці 2013 р. з'ясували, що майже 80% мітингарів мали вищу або незавершену вищу (студенти) освіту.

Показово, що усі майдани висували перш за все політичні, а не економічні вимоги: незалежність України від Москви, заміна промосковської колоніальної адміністрації на національну еліту, європейський цивілізаційний вибір. Останній передбачав радикальну зміну цивілізаційного вектору розвитку українського суспільства, остаточний розрив з євразійською Москвою, переорієнтацію на Європу, будівництво незалежної України на засадах європейської ринкової економіки і за зразками цивілізованих країн Заходу.

Тому не дивно, що всі спроби зібрати майдан з економічними вимогами не були успішними (наприклад, майдани податковий, тарифний, Саакашвілі-майдан тощо).

Таким чином, усі три київські майдани 1990, 2004, 2014 рр., значною мірою, були проявами незавершеної в Україні буржу-

азної революції та переконливими свідченнями бурхливого процесу формування модерної української нації.

Потужним фактором консолідації модерної української нації стала відверта військова агресія Росії на землі незалежної України. Російсько-українська війна 2014-2021 рр. не є пересічним збройним конфліктом між сусідніми державами за володіння спірними територіями, якими було більшість війн в історії людства. Для українців, що захищають від російської агресії свою батьківщину, це вітчизняна війна, яка має виразні ознаки збройного зіткнення вищого порядку, що зветься війною цивілізацій. Її визначають як військовий конфлікт вищого порядку між суспільствами різної ментальності, культурної орієнтації, історичної пам'яті, традиції, між європейською та євразійською цивілізаціями. Фактично, Україна стала передовою барикадою оборони цивілізованої Європи від агресії азійської деспотії. Це повинні розуміти не лише українці, але й увесь цивілізований світ.

Трагічні події російсько-української війни 2014-2021 рр. змінили українське суспільство настільки, що виключають будь яку перспективу добровільного повернення українців під егіду імперської Москви. Після восьми років російської агресії навряд чи якийсь претендент на президентське крісло в Києві наважиться на зближення з Москвою коштом незалежності України. Адже це неминуче спричинить новий Майдан, який знесе промосковського керманіча країни, як це сталося з В. Януковичем (Залізник 2019, с. 611-617).

Відстоюючи свій європейський вибір зі зброєю в руках українська нація фактично захищає своє право на існування. Масштаб геноциду українців Російською імперією протягом останніх трьох сторіччь свідчить, що чергового «воз'єднання»

зі східним сусідом український народ не переживе. Тому єдиною гарантією подальшого історичного буття українців як окремої цивілізованої нації може бути лише європейський вектор розвитку, самостійна українська держава в лоні європейської цивілізації.

Висновки

Наведена схема історичного буття українського народу відповідає універсальним нормам етнічної історії великих етносів Європи. Тяглість історичного розвитку на етнічних землях українців у Північно-Західній Україні простежується з раннього середньовіччя, тобто протягом близько 1500 років (мал. 97). Отже, український етнос, зародився в ранньому середньовіччі, як і більшість великих етносів середньої смути Європи (французи, англійці, німці, поляки, серби, чехи, хорвати тощо), які неперервно розвиваються на своїх етнічних землях з V-VI ст. до нашого часу.

Відповідно універсальним законам етно-історичного розвитку Європи згадані народи середньої смути Європи у ранньому середньовіччі (IV-IX ст.) пройшли племінну фазу розвитку. На початок другого етапу своєї історії (у IX-X ст.) більшість великих етносів Західної та Центральної Європи творять свої держави, коли й на українських землях виникає держава Русь. Тому невизнання Київської Русі державою українців на середньовічному етапі історичного розвитку суперечить універсальним законам етнічного розвитку середньовічної Європи. Адже аналогічні і синхронні їй держави, що виникли в той же час на

землях французів, німців, англійців, чехів, поляків, сербів, хорватів беззаперечно визнаються світовою наукою першими державами відповідних етносів.

Іншими словами, за канонами сучасної етнології, Київська Русь X-XIII ст. була настільки ж українською, наскільки тогочасні Англійське і Польське королівства та Празьке князівство чехів були відповідно англійською, польською та чеською державами, у чому європейська етнологія не сумнівається. Тим більше, що на думку багатьох лінгвістів Південна Русь-Україна на чолі з Києвом, Галичем, Черніговом вже тисячу років тому говорила на праукраїнських діалектах (Кримський 1922; Німчук 1996; Півторак 1993, с. 134; Тараненко 1996). Сто років тому Агатангел Кримський писав: «Мова Наддніпрянщини та Червоної Руси XI віку — це цілком рельєфна, певно означена, яскраво індивідуальна одиниця. І в ній надто легко і виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоруської мови, бо вона ж має в собі величезну частину сьогочасних малоруських особливостей» (Кримський 1922). В. Висоцький та В. Корнієнко переконливо показали, що графіті Софії Київської XI-XIII ст. демонструють визначальні ознаки української мови, а значить кияни вже тисячу років тому говорили староукраїнською мовою.

Етногенез білорусів, псково-новгородців та росіян також узгоджується з універсальними законами етнотворення. Як латиняни в процесі колонізації периферії своєї імперії породили романські етноси, іспанці — іспаномовні етноси Південної Америки, англійці — англломовні етноси Північної Америки та Австралії, так і давньоукраїнці Русі (власне, мешканці Київсь-

кого Подніпров'я, Волині, Галичини) в процесі колонізації лісової півночі Східної Європи породили згадані молоді руські етноси. Якщо користуватися родинною термінологією, то білоруси і росіяни не брати, а діти українців, так само, як дітьми латинян є французи, іспанці, румуни; англійців — американці, канадійці, австралійці, новозеландці; іспанців — мексиканці, чилійці, аргентинці, болівійці тощо.

Уже зазначалося, що в основі схеми етнотворення в середньовічній Європі лежить принцип неперервності, тягlosti етноісторичного розвитку на етнічних землях народів Європи з часів падіння Риму. Не суперечить принципу безперервності розвитку європейських етносів протягом середньовіччя і періодична зміна ними етнонімів. Поляки у середньовічних хроніках фігурують під іменем ляхів, румуни — волохів, росіяни — московитів. Не є винятком з цього правила і українці. На ранньому племінному етапі своєї етнічної історії V-X ст. вони не мали спільного етноніму, а кожне праукраїнське плем'я чи племінне об'єднання носило власне ім'я: дуліби, склавини, анти, волиняни, деревляни, білі хорвати, уличі, тиверці, поляни. З часу консолідації в єдиній державі праукраїнці почали зватися руськими, русами, русинами.

Оскільки вплив держави поширився на землі сусідніх етносів, то етнонім державотворчого народу був поширений і на підкорені провінції, що властиво всім державам імперського типу. Навіть зараз московські урядовці звать росіянами не лише представників профільного етносу Російської Федерації, а всіх її мешканців, у тому числі бурятів, татар, башкирів, осетин, чеченців, чукчів та ін. З пізнього середньовіччя етнонім

руський на теренах України почав поступово витіснятися новим — українець. Однак, ще Богдана Хмельницького називали «князем руським», а корінних мешканців Галичини та їхню мову поляки звали руськими ще на початок ХХ ст. Русини Карпат — це релікт старого етноніму українців, який остаточно був замінений новим лише у наш час.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що слов'янську людиність, яка мешкала між Східними Карпатами та Київським Подніпров'ям у VI-X ст. не слід вважати сформованими українцями: вони були лише праукраїнцями на початковій (племінній) стадії етногенезу. Іншими словами, волиняни, деревляни, поляни, уличі, тиверці були настільки ж праукраїнцями, наскільки сучасні їм племена англів, саксів, ютів Британії можна вважати праанглійцями, а племена мазовшан, віслян, слензян, кашубів, лендзян — відповідно праполяками. Мешканці княжих Києва, Галича, Переяслава були у тій же мірі українцями, як тогочасні парижани, лондонці чи римляни були відповідно французами, англійцями чи італійцями. Усі вони були представниками існуючих у наш час відомих європейських етносів на середньовічній стадії їх формування.

Таким чином, заснована М. С. Грушевським більш ніж 120 р. тому ранньосередньовічна концепція україногенезу узгоджується з розробленою кількома поколіннями європейських вчених універсальною схемою етногенезу великих європейських етносів. У ній немає місця романтичним фантазіям чи політизованим спекуляціям на кшталт Священної трипільської Аратти Ю. Шилова чи давньоруської народності кремлівських етнологів.

Разом з тим, за роки незалежності правдива концепція походження українського народу так і не затвердилася належним

чином ні в українській науці, ні в освіті, ні в громадській свідомості. Ми продовжуємо борсатися в тумані аматорських міфів та політизованих спекуляцій. Ними рясніють навіть освячені Міністерством освіти України навчальні посібники та підручники, зі сторінок яких всерйоз закликають виховувати дітей не лише на засадах трипільської педагогіки, а навіть враховувати принципи виховання мисливців на мамонтів Мізинської палеолітичної стоянки. Усі ці квазіпатріотичні марення не лише дезорієнтують українську громадськість, але й дискредитують нашу науку, як і країну в цілому, в очах цивілізованої Європи.

Без вирішення проблеми походження українців наша національна історія не має початку, тобто лишається незавершеною, що є серйозною перепорою на шляху формування національної свідомості та ідентичності українців, а значить і повноцінної модерної нації.

Література до розд. «Від антів та склавинів
до модерної української нації»

1. *Балушок В. Г.* Етногенез українців. К.: ІМФЕ, 2004. 231 с.
2. *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской XI-XVII вв. К., 1976.
3. *Грушевський М. С.* Анти. Записки НТШ. Львів, 1988. Т. XXI. Кн. I.
4. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера земли. М., 1993.
5. *Залізник Л. Л.* Нариси стародавньої історії України. К., 1994. 256 с.
6. *Залізник Л. Л.* Походження українського народу. К., 1996. 80 с.
7. *Залізник Л. Л.* Від склавинів до української нації. К., 1997. -256 с.
8. *Залізник Л. Л.* Первісна історія України. К., 1999. -264 с.

9. *Залізняк Л. Л.* Проблеми етногенези українців з позицій сучасної європейської етнології // *Магістеріум. Археологічні студії*. Вип. 6. К., 2001. С. 49-56.
10. *Залізняк Л. Л.* Походження українців: між наукою та ідеологією. К., 2008. 104 с.
11. *Залізняк Л. Л.* Стародавня історія України. К., 2019. 640 с.
12. *Івангородський К. В.* Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси). Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2018. 422 с.
13. *Корнієнко В. В.* Графіті Софії Київської XI — початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерел. Автореф. док. дис. К., 2015.
14. *Кримський А. Ю.* Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася. Нариси з історії української мови. К., 1922.
15. *Німчук В. В.* Південні давньоруські говори — основа української мови. Історія української мови. К., 1996.
16. *Півторак Г.* Українці: Звідки ми і наша мова. К., 1993.
17. *Тараненко О. О.* Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. Історія української мови. К., 1996.
18. *Тойнбі А.* Дослідження історії: в 2 т. К., 1992. Т. 1, 2.
19. *Чубатий М.* Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. Нью-Йорк, 1964.
20. *Шпенглер О.* Закат Європы. М-Птб., 1923.
21. *Юсова Н.* Концепт давньоруської народності: умови актуалізації в Україні Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 2, ч. 1. К.: ІУ НАНУ, 2006. С. 352-380.

Індоєвропеїстика України часів незалежності

Археологія — це не лише розкопки та експедиції, а й марудна робота в лабораторіях та наукових кабінетах з обробки та інтерпретації добутих у полі археологічних матеріалів з метою реконструкції доісторичного минулого людства. В ролі прикладу суто теоретичної тематики, якій приділяють увагу археологи у вільний від розкопок час, коротко зупинюся на проблемі походження індоєвропейських народів, якою мені довелося займатися останні тридцять років паралельно з основною своєю діяльністю в галузі археології епохи каменю.

Індоєвропеїстика — це комплексна палеоетнологічна дисципліна, що вивчає індоєвропейську сім'ю народів, зокрема її походження та ранні етапи історії, за допомогою комплексу палеодисциплін: лінгвістики, археології, етнографії, антропології, генетики, письмових джерел тощо.

Зокрема, помітний внесок у вивчення початкових етапів розвитку індоєвропейців відіграли археологи України. Особливо важливі результати напрацювань українських дослідників у галузі вивчення матеріальної культури найдавніших індоєвропейців території України, зокрема у створення археологічної джерельної бази індоєвропейських студій.

Починаючи з XIX століття індоєвропеїсти різних країн світу розглядали південь України як можливу батьківщину народів індоєвропейської мовної сім'ї. У наш час науковці фактично поділилися на два табори. Одні вважають Північне Надчорномор'я та Надазов'я батьківщиною усіх індоєвропейців, інші — лише їхньої східної гілки: індо-аріїв, ірано-аріїв, якоюсь мірою хетів, фракійців, фригійців, вірменів, греків (мал. 99). Попри загальне визнання важливої ролі, яку українські степи відіграли в початковій історії індоєвропейських народів, індоєвропеїстика традиційно не належить до пріоритетних галузей української науки.

Головною причиною непопулярності індоєвропеїстики як напрямку досліджень серед українських учених XX століття були політичні гоніння на її симпатиків з боку радянських ідеологів.

Перші паростки індоєвропеїстики на теренах СРСР знищив академік Микола Марр зі своєю яфетичною теорією та його послідовники в 30-50-х роках минулого століття⁵⁷. Він розробив концепцію яфетичної мовної сім'ї, в яку включено мало не всі кавказькі мови, багато мов Середземномор'я та Близького Сходу. Нібито яфетиди й були справжніми творцями підвалин європейської культури, а індоєвропейці — це варвари, що зруйнували культурний спадок яфетидів, загальмувавши культурний прогрес. М. Марр називає індоєвропейську лінгвістику елементом буржуазної ідеології, побудованої на гнобленні народів Сходу європейськими загарбниками з їхньою вбивчою колоніальною політикою.

⁵⁷ Алпатов, 1991; Конча, 2017, с. 83–88.

Марризм за Йосифа Сталіна став елементом офіційної більшовицької ідеології, яка фактично знищила зародки індоєвропеїстики в СРСР, зокрема й в Україні. Після смерті академіка у 1934 році його ідеї продовжували гальмувати будь-який розвиток індоєвропеїстики в СРСР як науки буржуазної, тобто ворожої. Лише у 1950 році Й. Сталін особисто скасував марризм як шкідливу течію в мовознавстві СРСР. Однак ще тривалий час індоєвропеїстика в Союзі не могла позбутися статусу репресованої дисципліни, викликаючи підозру ідеологічних вождів.

Попри несприятливу політичну кон'юнктуру, українські дослідники ХХ століття (Михайло Грушевський, Валентин Даниленко, Дмитро Телегін, Юрій Павленко, Сергій Конча) зробили певний внесок у вивчення проблеми ранніх індоєвропейців та пошуки їхньої батьківщини.

Я зацікавився проблемою походження індоєвропейців наприкінці 80-х років ХХ століття. Стимулом до цього стали не лише щойно видані праці класиків індоєвропейської проблематики Тамаза Гамкрелідзе та Вячеслава Іванова⁵⁸, Коліна Ренфрю⁵⁹, Джорджа Меллорі⁶⁰, Володимира Сафронова⁶¹, а й результати власних досліджень пам'яток Поліської низовини. На той час я вже майже двадцять років досліджував фінальний палеоліт і мезоліт басейнів Прип'яті, Десни, Середнього Дніпра, Німану, Вісли. Крім пам'яток кам'яної доби, траплялися матеріали більш пізніх епох до середньовіччя включно. Дивувала «залізна» закономірність: археологічні старожитності Полісся

⁵⁸ Гамкрелідзе, Иванов, 1984.

⁵⁹ Renfrew, 1987.

⁶⁰ Mallory, 1989.

⁶¹ Сафронов, 1989.

та прилеглих територій переважно мали прямі паралелі на заході, у матеріалах Південної та Західної Балтії. На цій підставі була виділена балто-дніпровська культурно-історична провінція, яка функціонувала протягом останніх дванадцяти тисяч років у режимі міграційного коридору.

За археологічними даними простежується близько півтора десятка потужних міграцій, інвазій чи дифузій населення, що починалися в Ютландії та на півночі Німеччини й котилися середньоевропейськими низовинами далеко на схід, у басейни Німану, Середнього Дніпра, а часом і далі, до Верхньої Волги та Сіверського Дінця (мал. 100, 101). Як наслідок, на середньоевропейських рівнинах від Ютландії на заході до Десни на сході періодично утворювалися масштабні етнокультурні області генетично спорідненого населення. Серед них область культур із наконечниками на пластинах фінального палеоліту, область маглемозе (дювензее) початку мезоліту, постмаглемозська VI-V тисячоліть до нашої ери, культур лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівська та інші.

Одна із цих областей — постмаглемозе (від стоянки Маглемозе в Данії) в V-IV тисячоліття до нашої ери стала підґрунтям для формування двох центрів етногенези індоєвропейських народів — центральноєвропейського та надчорноморського (мал. 99). У V-II тисячоліттях до нашої ери з першого розселилися західні індоєвропейці (кельти, італіки, іллірійці, германці, балти, слов'яни, тохари), а з другого — східні індоєвропейці (ірано-арії, індо-арії, греки, фракійці, вірмени, можливо хетолувійці) (мал. 99). Наявність спільного постмаглемозського генетичного підґрунтя (мал. 100, 101) для двох віддалених на дві тисячі кілометрів центрів етногенези пояснює етно-культурну

спорідненість усіх народів індоєвропейської мовної сім'ї незалежно від того, чи походять вони з Центральної Європи чи з Надчорномор'я. Викладене вперше було опубліковано в моїй монографії 1994 року⁶². Пізніше ці положення розвивалися в розділах кількох індивідуальних⁶³ та колективних монографій, а також численних статтях⁶⁴.

Вже зазначалося, що на той час, крім основної роботи в Інституті археології НАНУ, я працював в Інституті українознавства КНУ ім. Т. Шевченка та викладав археологію в Києво-Могилянській академії. Тому в першій зі згаданих праць «Нариси стародавньої історії України»⁶⁵ проблеми індоєвропейстики викладені в доступній для студентів-археологів формі. У трьох розділах книжки була зроблена спроба пояснити в популярній формі сучасний стан індоєвропейстики та її ключові проблеми. Разом із тим, розділи містили й принципово нові наукові положення, зокрема згадану концепцію спільного постмаглемозського підґрунтя індоєвропейських народів⁶⁶.

На мою думку, класичний індоєвропейський культурний комплекс (курган, скорчені поховання з вохрою, колісний транспорт, скотарське рухливе патріархальне войовниче суспільство з ознаками тричленної соціальної диференціації, з культами бика, коня, зброї, сонця, вогню тощо) формувався у V-IV тисячоліттях до нашої ери у степах Надчорномор'я (культури Маріуполь, Середній

⁶² Залізник, 1994, с. 96–99.

⁶³ Залізник, 1998, 1999, 2012, 2019; Zaliznyak, 1997, p. 117–125.

⁶⁴ Залізник, 2005, 2016, 2017 та ін.

⁶⁵ Залізник, 1994.

⁶⁶ Там само, с. 96–99.

Стіг) та на півночі Центральної Європи (культури лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки). Однак генетичне коріння цих «класичних» індоєвропейців сягає мезолітичної людності Південно-Західної Балтії VII-VI тисячоліть до нашої ери.

Як зазначалося, попри велику значимість для світової індоєвропейстики українських степів, де дуже рано за даними археології з'явилися індоєвропейські скотарі, зазначена дисципліна, на жаль, не стала пріоритетною в Україні. Така ситуація виглядає неприродною. Значною мірою вона спричинена неприємними ремінісценціями старшого покоління пострадянських археологів про гоніння на прибічників дисципліни з боку фанатичних послідовників академіка Миколи Марра та ортодоксальних марксистів. Свою негативну роль зіграли й невдалі ідеологічні маніпуляції з індо-германською проблематикою Густава Коссини та прибічника його ідей Адольфа Гітлера. Доводилося навіть чути від відомих археологів, що «індоєвропейстика — це профанація справжньої археології», або навіть «потенційне підґрунтя фашизму». Зрозуміло, що такі настрої серед учених не сприяли затвердженню й розвитку дисципліни в пострадянському науковому середовищі.

На початку 90-х років XX століття я пробував зацікавити індоєвропейстикою молодь через аспірантуру. Зокрема, до аспірантури Інституту українознавства КНУ ім. Т. Шевченка тоді взяли Юрія Фігурного, який захистив дисертацію та видав монографію про архаїчні загальноіндоєвропейські елементи у традиційній культурі українського козацтва. У листопаді 1995 року випускнику КНУ ім. Т. Шевченка Сергію Кончі була запропонована тема кандидатської дисертації «Походження ін-

доевропейців: аналіз концепцій». Вибір виявився вдалим: індоєвропейст-початківець активно працював над різномовною літературою, писав статті історіографічного змісту. У 1999 році він успішно захистив в Інституті українознавства КНУ кандидатську дисертацію на зазначену тему (мал. 102).

Сергій Конча ретельно вивчав і глибоко знав фахову літературу з мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзової та ранньозалізної доби Центрально-Східної Європи. Однак польова археологія не стала його улюбленою справою. Він був кабінетним ученим — історіографом і теоретиком.

Сергій мав великий пієтет до лінгвістики й наполегливо самотужки освоював цю непросту науку. У своїх працях він безкомпромісно вимагав від археологів, які писали про індоєвропейстику, обов'язкового узгодження їхніх побудов із даними мовознавства. До лінгвістів Сергій був більш поблажливим і не наполягав на кореляції їхніх висновків з археологічним матеріалом.

Скрупульозний, педантичний, надзвичайно працьовитий Сергій Конча в індоєвропейстиці сягнув рівня провідних фахівців. Сміливо можна стверджувати, що в українській науці не було й поки ще немає людини, яка б знала цей складний предмет так глибоко і всебічно. При чому, як зазначалося, він фахово орієнтувався не лише в археологічних, а й специфічно лінгвістичних аспектах проблематики. С. В. Конча вільно володів величезним масивом різномовної літератури зі світової індоєвропейстики і продуктивно працював у цій складній галузі науки. Його численні праці з питань походження та ранньої історії індоєвропейців відомі фахівцям далеко за межами України. Індоєвропейстика стала головною темою наукової діяльно-

сті Сергія Вікторовича до останніх днів його життя. Дослідника по праву можна вважати першим в історії української науки фаховим індоєвропейстом.

Внеском до світової індоєвропейістики С. В. Кончі є близько тридцяти глибоких статей та фундаментальна монографія, яку можна назвати книгою його життя, — «Індоєвропейці: пізнання доісторії», що вийшла друком у 2017 році, коли Сергія вже не стало. Над нею він працював близько двадцяти років до самої своєї смерті від онкології шлунка 7 липня 2016 року, на 48-му році життя.

Довелося й мені кілька місяців попрацювати над рукописом книжки Сергія, оскільки полишив він його в технічно незавершеному стані.

Сергій Конча був прибічником балто-дніпро-донецької версії прабатьківщини індоєвропейців. Його бачення генези індоєвропейців не надто відрізняється від мого й базується на давно, ще у 1994 році, запропонованій мною концепції балтійської культурно-історичної провінції Центрально-Східної Європи. «Але те, що Ви називаєте праіндоєвропейцями, я вважаю вже справжніми індоєвропейцями», — сказав незадовго до смерті Сергій.

Малася на увазі вже згадувана так звана постмаглемозська етно-культурна спільнота, що в VI-V тисячоліттях до нашої ери утворилася на низинах від Нижнього Рейну та Ютландії на заході до Середнього Дніпра й Сіверського Дінця на сході внаслідок міграції пізньомезолітичних мешканців Балтії на схід (мал. 101). Саме цей пізньомезолітичний постмаглемозський пласт Сергій

Конча вважав індоєвропейцями, а я — лише генетичним субстратом, на якому постали справжні найдавніші індоєвропейські культури енеоліту Європи IV-III тисячоліть до нашої ери.

Останні роки Сергій Конча мав активні наукові контакти з видатним археологом-теоретиком, патріархом радянської та пострадянської археології із Санкт-Петербурга Львом Самуїловичем Клейном, одним із напрямків наукової діяльності якого є індоєвропейістика. Лев Самуїлович високо цінував Сергія як індоєвропейіста, вважав його «надзвичайно талановитим дослідником, сміливим і проникливим», і передрікав йому велике наукове майбутнє. Про «книгу його життя» корифей східноєвропейської археології сказав: «Це найкраще, що вийшло з індоєвропейістики за останні тридцять років».

Мрія С. В. Кончі потрапити до штату Інституту археології НАНУ лишилася нездійсненою. Його науковий профіль індоєвропейіста-теоретика дисонував зі звичними стандартами головної наукової установи України, зорієнтованої переважно на традиційну археологію, тобто на розкопки та інтерпретацію добутих матеріалів. Лишається сподіватися на кращі часи, що настануть для української індоєвропейістики в майбутньому.

Попри негаразди, що переслідують індоєвропейістику в Україні, українські дослідники доби незалежності запропонували власну версію походження індоєвропейців, пов'язану з балтодніпровською культурно-історичною провінцією Європи⁶⁷ (мал. 101).

⁶⁷ Залізник, 1994, 2016; Конча, 2017.

Києво-Могилянська академія. Від магістерської програми до кафедри археології

Паралельно з роботою у відділі кам'яної доби Інституту археології НАНУ та у відділі етнології Інституту українознавства КНУ я вже багато років працюю в НаУКМА, куди мене запросили у 1995 р. читати лекції з археології та стародавньої історії України.

Києво-Могилянська академія, разом з Острозькою академією, є найдавнішими університетами Східної Європи. Київська братська школа була заснована у 1615 році на землях та в приміщеннях, подарованих Галшкою Гулевичівною. У 1632 році зусиллями Київського митрополита Петра Могили вона була об'єднана з Лаврською школою — так утворився Києво-Могилянський колегіум, що 1658 року за Гадяцькою угодою набув статусу Академії, тобто вищого навчального закладу.

У часи козацькі Києво-Могилянська академія була школою державної, культурної, релігійної еліти України. З її стін вийшли гетьмани Іван Мазепа, Іван Самойлович, Пилип Орлик, Павло Полуботок, Іван Скоропадський; філософ Григорій Сковорода, архітектор Іван Григорович-Барський, композитори Артемій Ведель та Максим Березовський; діячі християнської церкви Феофан Прокопович, Степан Яворський, Дмитро

Туптало, канцлер Російської імперії Олександр Безбородько, російський науковець Михайло Ломоносов. У XVIII столітті Академія стала для Російської імперії своєрідним донором державної, інтелектуальної, православної еліт. Зокрема, вихідці з Могилянки стали фундаторами та викладачами першого в Росії Московського університету, заснованого 1755 року.

У 1819 році Києво-Могилянську академію указом імперського Синоду перетворили в духовну академію. А через сто років її остаточно закрили більшовики. Збудований у XVII столітті коштом Івана Мазепи Богоявленський собор у 1935 році зруйнували, а в стінах колишньої академії розмістили військово-морське політичне училище, яке готувало замполітів для радянських підводних човнів.

Києво-Могилянська академія була відроджена з ініціативи і зусиллями В'ячеслава Степановича Брюховецького у 1991 році. Засновником археології в оновленій НаУКМА був відомий український археолог М. О. Чмихов, який у 1992 році організував в університеті кафедру культурології та археології. На жаль, 1994 року Микола Олександрович після засідання кафедри несподівано помер від інсульту у віці сорока років.

У 1995 році мене запросили читати лекції з археології студентам кафедри культурології та археології НаУКМА (мал. 103). Згодом відбулося моє знайомство із заступником головного редактора «Наукових записок НаУКМА» професором-хіміком М. Т. Бриком. Коли я подарував йому свою щойно видану книжку «Первісна історія України» (1999 р.), з'ясувалося, що Михайло Теодорович, окрім хімії, цікавився й археологією. Дізнавшись, що кілька років поспіль я не можу знайти видавця для своєї монографії «Фінальний палеоліт північного заходу Східної

Європи», Михайло Теодорович сприяв її публікації коштом НаУКМА. Невдовзі він несподівано для мене запропонував відкрити при НаУКМА магістерську програму з археології.

Скільки себе пам'ятаю, я мав стійку й непереборну відразу до адміністративної діяльності. А необхідність підготовки якогось бюрократичного документа й сьогодні викликає неприємне відчуття оскомини. Однак ці свої вади я не поспішав демонструвати оточенню. Адже у влаштованій за принципом командно-адміністративної піраміди радянській науці швидке кар'єрне зростання було ознакою перспективного, здібного вченого. Відповідно, людина без адміністративних амбіцій вважалася відхиленням від академічної норми і якщо не збоченцем, то таким собі диваком несповна розуму. Тому, як казав гострий на язик видатний український неолітчик Валентин Даниленко: «У радянській науці ніколи не бракувало керівників, на відміну від справжніх учених». Щось подібне говорили про Радянську армію: «Генералів у нас достатньо, не вистачає сержантів».

Через стійку відразу до адміністративної роботи я неодноразово відмовлявся від посад завідувача кафедри чи наукового відділу в різних університетах та наукових установах Києва — кафедра культурології НаУКМА, кафедра археології та музеєзнавства КНУ, відділ етнології Інституту українознавства МОН, кафедра археології НаУКМА. Однак відмовити інтелігентному й делікатному М. Т. Брику, якому я був до того ж зобов'язаний виходом у світ своєї книжки, я не зміг. В успішне відкриття магістерської програми з археології через Міністерство освіти України я не особливо вірив. Думав — спробую, а як не вийде, буде підстава відмовитися від безнадійного проекту з незалежних від мене причин.

Отож, долаючи нехіть, я підготував численні необхідні документи, заручився підтримкою керівництва НаУКМА, зокрема Вченої ради університету, і навесні 2000 року відніс пакет документів до Міністерства освіти України. Через певний час документи повернули з численними зауваженнями, які довелося врахувати. Після кількох моїх візитів до міністерства з допрацьованими паперами їх нарешті прийняли та затвердили. Так було отримано дозвіл МОН на відкриття при НаУКМА першої в історії освіти України магістерської програми з археології під офіційною назвою «Археологія та давня історія України» (мал. 104).

Відкриття програми стало можливим значною мірою завдяки демократичним порядкам, що панували в Могілянці часів президента В'ячеслава Степановича Брюховецького, віцепрезидента Володимира Пилиповича Моренця, декана Віталія Олексійовича Щербака, завідувача кафедри історії Юрія Андрійовича Мицика. Додатковими складовими успіху стало залучення наукового потенціалу Інституту археології НАНУ та наявність колективу викладачів-одномумців, який складався з двох десятків знаних археологів України, науковців з того-таки ІА НАНУ.

Перші роки історії програми були нелегким часом її становлення. Згаданий дозвіл міністерства відкрив справжній «ящик Пандори» з незчисленними господарчими та організаційними проблемами, без вирішення яких неможливе нормальне функціонування програми. Крім подолання численних бюрократичних формальностей на шляху відкриття першої в історії української освіти програми з підготовки фахових археологів, значних зусиль докладено до розробки науково-педаго-

гічних принципів роботи з магістрами-археологами. Викладачі програми, переважна більшість яких була науковцями ІА НАНУ й не мала педагогічного досвіду, підготували й запровадили в педагогічну практику 35 ексклюзивних лекційних курсів з усіх галузей археології, антропології та стародавньої історії України.

Університет виділив програмі три приміщення: під спеціалізовану археологічну аудиторію, бібліотеку-лабораторію та методичний кабінет. За сприяння адміністрації університету вирішено низку непростих господарчих проблем із капітального ремонту аудиторії, обладнання приміщень електронною оргтехнікою, меблями, навчальними посібниками тощо. На благодійних засадах створено спеціалізовану археологічну бібліотеку, яка в наш час налічує понад п'ять тисяч книжок. З метою забезпечення повноцінного навчального процесу створено навчальний археологічний музей з експозицією оригінальних археологічних артефактів різних періодів стародавньої історії України.

Для проведення археологічної практики студентів-істриків та археологів 2002 року створено Археологічну експедицію НаУКМА. Протягом майже двох десятків польових сезонів експедиція здійснила масштабні дослідження куща неолітичних стоянок поблизу села Добрянка на Черкащині та багаторічні розкопки унікальних палеолітичних пам'яток поблизу міста Новомиргород на Кіровоградщині. У процесі цих робіт добуто величезні колекції археологічних матеріалів, які використовуються студентами бакалаврату та магістеріуму, а також аспірантами для написання дипломів і кандидатських дисертацій.

Того-таки 2002 року проект програми набув логічного завершення з відкриттям аспірантури за спеціальністю «археологія», в якій уже пройшли навчання 32 наших аспіранти.

Студенти та викладачі магістерської програми з археології підготували й видали десять випусків періодичного ВАКівського видання НаУКМА «Магістеріум. Археологічні студії». Щорічно в січні в рамках наукового проекту «Дні науки в НаУКМА» проводиться наукова конференція «Археологія: проблеми та перспективи», на якій заслуховуються численні доповіді з різних галузей археології.

Магістерська програма з археології НаУКМА унікальна за своїм викладацьким складом, до якого вдалося залучити провідних фахівців з головної археологічної установи країни — Інституту археології НАНУ. Серед викладачів програми — члени-кореспонденти НАНУ, завідувачі відділів, доктори наук, професори, численні кандидати наук. Викладачі програми не лише читають лекції студентам, а й стають науковими керівниками магістерських дипломів та кандидатських дисертацій, що під їхнім проводом пишуть наші численні магістри та аспіранти. Великий науково-педагогічний потенціал програми вилився в курси лекцій «Первісна історія України» (1999 р.), «Археологія України» (2005 р.), «Стародавня історія України» (2012, 2019 рр.), що вийшли друком за час роботи програми.

За двадцять років існування магістерської програми з археології величезна робота була проведена з незчисленною кількістю навчально-методичної документації, яка лягла на плечі досвідчених методисток Валентини Олександрівни Шумової та Тетяни Анатоліївни Борисової. Без їхньої щоденної, часом

невдячної праці програма не проіснувала б в адміністративно-бюрократичній атмосфері університету й одного триместру.

Пишучи про університет, не можу обійти увагою актуальну в Україні проблему корупції та хабарництва, точніше їх відсутності принаймні серед викладачів НаУКМА. За чверть сторіччя мого викладання в університеті мені навіть не доводилося чути про отримання викладачем хабара чи його пропозицію з боку студентів. Один із молодих викладачів гуманітарного факультету розповідав, що студентка після кількох невдалих спроб скласти іспит нібито запропонувала йому розплатитися «натурою». На що викладач нібито відповів: «Якщо це допоможе Вам вивчити предмет — я готовий». Однак сумніваюся, що це правдива історія. Найімовірніше, це університетський анекдот сумнівного змісту.

Великий позитивний вплив на становлення та динамічний розвиток магістерської програми з археології НаУКМА справили багаторічні контакти з Інститутом класичної археології Техаського університету США на чолі з професором Джоозефом Картером. На базі археологічної експедиції Техаського університету в Херсонесі (Крим) щорічно проходили практику найкращі студенти програми. Американські колеги започаткували щорічні стипендії для найкращих студентів-археологів. Коштом американських спонсорів була відремонтована спеціалізована археологічна аудиторія, закуплена електронна оргтехніка для програми, вітрини для музею, стелажі для бібліотеки, меблі, здійснені спільні українсько-американські видання, зокрема збірник статей «Археологія в Києво-Могилянській академії». Тривалий час професор Дж. Картер виділяв спонсорські кошти для Археологічної експедиції НаУКМА, в якій

пройшли археологічну практику сотні студентів-істориків та археологів НаУКМА, а також спонсорував премію ім. Петра Толочка для молодих вчених Інституту археології НАНУ.

Без багаторічної спонсорської допомоги американських колег магістерській програмі з археології НаУКМА результати її роботи були б значно скромнішими. Окремої подяки від археологів Могилянки заслуговує референтка професора Дж. Картера Світлана Іванівна Теленкова, яка тривалий час представляла наші інтереси в контактах з американськими колегами.

За роки свого існування магістерська програма «Археологія та давня історія України» пройшла довгий шлях вдосконалення й розвитку, логічним завершенням якого стала її трансформація в окрему кафедру археології НаУКМА на чолі з професором Віктором Івановичем Ключком. Сталося це восени 2013 р., коли керівництво університету вчерговий раз запропонувало автору цих рядків перейти з Інституту археології НАНУ на повну ставку до НаУКМА в якості вже не керівника магістерської програми, а завідувача окремої кафедри археології. Кажали, що лише в такий спосіб можна зберегти археологію в НаУКМА. Пропозиція була заманливою, однак піти з відділу кам'яної доби ІА НАНУ, з яким пов'язане усе моє наукове життя, я не зміг. Щоб зберегти археологію в НаУКМА місце завідувача кафедри археології було запропоноване мною співробітнику ІА НАНУ д. і. н. В. І. Ключку, на що він люб'язно погодився.

Основу викладацького складу кафедри, як і раніше, складають погодинники з Інституту археології НАНУ, які працюють за мізерні гроші. Протягом усієї своєї історії спочатку магістерська програма, а потім кафедра археології існувала коштом

усього лише трьох стандартних ставок. Одна з них виплачувалася методистці, а дві інші ділилися серед двох десятків викладачів-погодинників. Причиною низьких зарплат були невеликі навантаження викладачів, кожен з яких читав усього один-два курси зі своєї прямої спеціальності.

Пам'ятаю, як заступник директора ІА НАНУ, вже покійний член-кореспондент Гліб Юрійович Івакін називав свою зарплату на магістерській програмі в тридцять гривень на місяць «біблійними тридцятьма срібниками». На той час Гліб Юрійович очолював експедицію з кошторисом п'ять мільйонів гривень, яка досліджувала відомий Арсенал на Печерську. Щодо мізерних зарплат на магістерській програмі професор Віталій Михайлович Зубар повчально казав: «Справжній учений працює не за грóші!», на що інший викладач додавав: «А за гроші».

Одна з причин, чому, попри низьку оплату, відомі археологи роками продовжують читати курси в НаУКМА, — це пошук молодих, перспективних співробітників у свої катастрофічно старіючі наукові відділи Інституту археології НАНУ. Завдяки кафедрі археології НаУКМА проблема старіння наукових кадрів ІА НАНУ значною мірою подолана, оскільки останній став головним місцем працевлаштування наших випускників. На сьогодні в Інституті працює близько чотирьох десятків випускників кафедри археології НаУКМА.

З 2000 року спочатку магістерська програма, а потім кафедра археології підготували сто шістдесят магістрів археології, з яких більше половини працюють за прямою спеціальністю в ІА НАНУ, музеях та університетах, а двадцять дев'ять уже захистили кандидатські дисертації. Враховуючи сумний факт,

що в Україні в наш час маємо лише близько трьохсот археологів, що активно працюють за фахом, наші випускники складають близько 20% українських археологів. Не буде перебільшенням стверджувати, що магістерська програма та кафедра археології НаУКМА підготували нове покоління українських археологів доби незалежності. Кафедра археології НаУКМА фактично є головною школою молодих археологів України, оскільки на сьогодні кожен п'ятий український археолог — наш випускник (мал. 105).

Висока продуктивність кафедри пояснюється кількома факторами. Передовсім, це тісна співпраця з провідним центром археологічних досліджень у країні — Інститутом археології НАНУ, потужний науковий потенціал якого та інфраструктура (наукова бібліотека, архів, фонди, численні експедиції тощо) залучені для підготовки нової генерації українських археологів. Запрошення провідних учених Інституту до викладення археології в НаУКМА забезпечує високий рівень підготовки магістрів.

Після закінчення магістратури найкращі випускники мають змогу продовжити підготовку в аспірантурі за спеціальністю «археологія». Успішні аспіранти та магістри програми мають реальну можливість працевлаштуватися в Інститут археології НАНУ. Таким чином кафедра вибудувала чітку освітню вертикаль від магістратури через аспірантуру до працевлаштування в головну археологічну інституцію країни, де наші випускники складають уже суттєву частину штату.

Висока ефективність підготовки молодих археологів кафедрою також зумовлена активним пошуком здібної молоді в численних археологічних експедиціях, що працюють по всій Ук-

раїні. Запрошення на програму здібних молодих людей, які позитивно проявили себе в експедиціях і вже обрали шлях в археологію ще до вступу в магістратуру, суттєво збільшує продуктивність кафедри як центру підготовки молодих учених.

Попри очевидні успіхи в підготовці вчених, програма неодноразово з різних причин опинялася на межі закриття. Вона часом нагадувала мені ту саму «валізу без ручки, яку нести неможливо, а кинути шкода», бо надто багато зусиль витрачено на її створення. Зокрема, протягом усієї історії магістерської програми та кафедри археології над ними висів дамоклів меч недобору студентів на вступних іспитах, що загрожувало самому існуванню освітньої структури.

Однією з головних причин недобору студентів на спеціальність «археологія» є відсутність археологічного бакалаврату. Відкриття останнього в НаУКМА маловірогідно, але початок спеціалізації студентів з першого курсу наявного бакалаврату з історії значною мірою вирішив би проблему пошуків абітурієнтів на магістеріум з археології. До того ж останнім часом МОН наполягає на виборі студентами спеціалізації ще на першому курсі бакалаврату, а історичний факультет КНУ ім. Т. Шевченка з 2017 року пішов саме цим шляхом. Тепер при вступі на істфак КНУ студенти обирають напрямок, за яким вони бажають спеціалізуватися. Ті, що обрали спеціальність «археологія», на кожному році навчання на бакалавраті слухають по два-три курси за майбутнім фахом, таким чином завчасно готуючись до вступу на археологічний магістеріум. Хотілось би, щоб керівництво НаУКМА врахувало цей позитивний досвід головного університету країни.

Труднощі, які в наш час переживає археологія в НаУКМА, значною мірою зумовлені глибокою кризою науки та освіти в

Україні, з якої вони можуть вийти лише спільними зусиллями. У наш нелегкий для науки час намагаємося зберегти кафедру археології в НаУКМА як провідну структуру країни з підготовки кваліфікованих молодих археологів. Зруйнувати її неважко, а поновити в нинішніх несприятливих умовах перманентної кризи буде практично неможливо.

Думається, що проблеми з розвитком археології в НаУКМА також певною мірою пов'язані зі скрутним фінансовим становищем країни, зумовленим війною на сході. Але війни рано чи пізно закінчуються. Тож будьмо оптимістами і сподіваймося на краще. Усе буде гаразд. «Ще так не було, щоб ніяк не було», — казав мій учитель археології професор Дмитро Якович Телегін.

Українська археологія: стан і перспективи

Усе своє свідоме життя (вже п'ятдесят років) я працюю у відділі археології кам'яної доби Інституту археології АН України (мал. 106). За цей час пройдені щаблі академічної кар'єри від лаборанта на добровільних засадах до завідувача відділу. Останніх на моїй пам'яті було три: Дмитро Якович Телегін (1968-1987), Станіслав Васильович Смирнов (1987-2000) та, власне, я — з 2000 року (мал. 107). За ці півсторіччя в Інституті змінилося п'ять директорів: Федір Павлович Шевченко (1968-1972), Володимир Данилович Баран (1972), Іван Іванович Артеменко (1973-1986), Петро Петрович Толочко (1987-2017), Віктор Петрович Чабай (з 2017 року).

Сам Інститут археології за моєї пам'яті і з волі академічного керівництва тричі міняв свою дислокацію. До 1974 року ми займали два нижні поверхи корпусу гуманітарних наук АН УРСР за адресою вул. Кірова, 4 (нині Грушевського, 4). У 1974 році Інститут переїхав до мальовничого Видубицького монастиря на південній околиці Києва. А у 1996 році археологія поступилася монастирськими келіями православної церкви Київського патріархату та опинилася «в приймах» у Інституту гідробіології НАНУ, що височить над Дніпром на Оболоні.

Значний стаж роботи (п'ятдесят років) у великому науковому колективі провідної археологічної установи країни — Інституті археології НАНУ — надав мені сміливості висловити

суб'єктивні враження про стан і можливі перспективи української археології.

Україна — одна з найбагатших на археологічні пам'ятки країн Європи. Більша частина яскравої археології Східної Європи сконцентрована саме в Україні. Пояснюється це її розташуванням на міграційних шляхах: із Балкан на Правобережжя Дніпра, з Балтії у Полісся, із Центральної Азії степовим коридором через Надчорномор'я в Центральну Європу.

Найдавніші людські істоти на сході Європейського континенту з'явилися саме в Україні 1 мільйон років тому, звідки пізніше відбулося їх розселення в північно-східному напрямку. Землеробство прийшло у Східну Європу з Балкан через Україну. Близько шести тисяч років тому з надчорноморських степів почалося розселення індоєвропейських народів. Шедеври давньогрецької торевтики⁶⁸ походять не з Афін, Спарти чи Коринфу, а з курганів скіфських царів півдня України. Більшість античних центрів Східної Європи розташовані на чорноморському узбережжі України. Саме звідси культурні впливи греко-римської цивілізації поширювалися серед первісних племен Східної Європи. Надчорноморські кургани зберігають безцінну археологічну спадщину численних іраномовних та тюркомовних номадів, що останні три тисячоліття як у калейдоскопі змінювали одне одного в українських степах: кіммерійці, скіфи, сармати, гуни, авари, болгари, хозари, угри, печеніги, торки, половці, татари. Північно-Західна Україна була батьківщиною не тільки власне українців, а й більшості слов'ян-

⁶⁸ Торевтика — мистецтво рельєфної обробки скульптурних художніх виробів з металу.

ських народів. Русь — перша середньовічна держава сходу Європи, історичний досвід якої став підґрунтям для державного будівництва не лише українців, а й литовців, росіян та інших східноєвропейських народів.

Однак багатство української археології дисонує з традиційно невеликою кількістю українських археологів. У сучасній Україні близько трьохсот активно діючих археологів, що в рази менше, ніж у розвинених країнах Європи.

До проблеми нестачі археологів додалося фактичне припинення у 90-х роках минулого століття державного фінансування археологічних розкопок та видання наукових праць. Усі ці негаразди, разом із появою верстви багатих людей, що скуповують старожитності, та бездіяльністю правоохоронних органів, спричинило розквіт грабіжницького «чорного копу». За останню чверть століття пострадянський простір накрив мутний вал «чорної археології».

Природа не терпить порожнечі. Тому нестача «білих» академічних, університетських та музейних археологів почала компенсуватися на теренах колишнього СРСР (зокрема в Україні) зростанням чисельності «чорних», що займаються нищенням, розграбуванням та розпродажем археологічної спадщини країни. За влучним висловом професора Олега Михайловича Приходнюка, вони такі ж археологи, як серійний убивця Чикатило — хірург. Враховуючи кримінальну суть їхньої діяльності, їх варто називати «чорними копачами», хоча звать вони себе «камрадами».

Незаконний промисел старожитностей в Україні в наш час за своїм територіальним розмахом значно перевершив масштаб нелегального промислу волинського бурштину. А наші численні «непримиренні» й високо оплачувані борці з організо-

ваною корупцією — НАБУ, НАЗК, САП, МВС України, як писав класик, «мовчать собі, витріщивши очі... Бо благоденствують». Зокрема, чому не порушуються кримінальні справи проти таких відвертих пропагандистів «чорного копу» в Україні як пріснопам'ятний сайт Violiti, під проводом якого в останні роки безкарно грабується і розпродується археологічна спадщина країни? Та й Спілці археологів України варто активніше ініціювати перед правоохоронними органами країни питання не лише щодо кримінального промислу «чорних камрадів», а й щодо злочинного розпродажу археологічної спадщини України на деяких сумнівних сайтах.

На превеликий жаль, доводиться визнати, що українська влада та «біла археологія» програли війну з «камрадами», яка кволо велася протягом останніх десятиліть у неефективному прямолінійному режимі «не пущать». Як і слід було очікувати, пряма заборона «чорного» пошуку старожитностей у країні, де «суворість законів повсюдно пом'якшується необов'язковістю їх виконання», зазнала поразки. За останні чверть сторіччя тридцять верхніх сантиметрів поверхні України, куди сягає більшість металошукачів, на 90% «вибито», тобто очищено від археологічних артефактів та антикваріату (монети, прикраси тощо).

Певною втіхою для археологів є те, що саме тридцять сантиметрів є середньою глибиною оранки поля плугом. Оскільки більшість археологічного металу «камрадів» походить із розораних у давнину чи вже в наші дні пам'яток, то їхня незаконна здобич здебільшого є фактично вирваним з археологічного контексту під'ємним матеріалом, що суттєво знижує його наукову цінність. Однак продукти «чорного копу» лишаяються ар-

хеологічними джерелами за умов коректної роботи з ними із застосуванням спеціальних наукових методик.

Пряму заборону пошуків археологічного металу з металошукачами «камради» легко обходять відмовками на кшталт, що шукають вони не археологію, а металобрухт, рештки Другої світової війни чи пошкоджену трубу водогону. До речі, металошукачі в Україні відкрито продаються нібито саме для пошуків труб водогонів чи електричних кабелів. Не вирішить проблеми «чорного копу» і пряма заборона продажу металошукачів у країні. Адже населення вже придбало тисячі цих приборів. Конфіскувати їх неможливо, бо, як відомо, закон зворотної сили не має.

На нашу думку, необхідно було вже давно принципово міняти стратегію боротьби з нелегальним промислом старожитностей в Україні за відомим принципом «якщо процес не можна зупинити, то його треба очолити». Охоронне законодавство України в частині захисту археологічної спадщини від розграбування «чорними копаками» варто реформувати з урахування досвіду розвинених країн Європи. У деяких із них пошук археологічного металу з металошукачами дозволений, але у вузьких рамках жорсткого законодавства.

За обставин, що склалися, металопошук археологічних артефактів повинен законодавчо обмежуватися платною ліцензією, заборонаю пошуку на археологічних пам'ятках, обов'язковим наглядом офіційного наукового куратора (фахового археолога), зобов'язанням пред'являти знайдені артефакти кураторам, обов'язковою фіксацією знахідок на місцевості, щорічними звітами при отриманні нової ліцензії тощо. Іншими словами, нелегальний «чорний коп» треба ввести в цивілізовані рамки шляхом контролю над ним державних органів із залу-

ченням фахових археологів. Це створить умови для спрямування зусиль «чорних копачів», принаймні кращої їх частини, на користь науки археології. Асоціальна діяльність «чорних копачів» повинна бути скорегована законодавством у русло науки, що піде на користь обом ворожим сторонам.

Разом з тим, із деяких видів аматорського металопошуку варто зняти безглузді заборони. Зокрема, це стосується «пляжного копу», тобто пошуку сучасного монетного дріб'язку та загублених прикрас у піску сучасних місць відпочинку на березі водойм. Звичайно, металопошук на пляжах під археологічними пам'ятками, що руйнуються береговою ерозією (хвилями водойми), повинен вестися за ліцензією і лише фахівцями.

Хтось заперечить, що жорстке адміністрування «чорного археологічного промислу» неминуче призведе до масового порушення «камрадами» охоронного законодавства. Очевидно, що попервах так воно й буде. Але це дасть підстави для притягнення найбільш затятих копачів до кримінальної відповідальності, що за сучасним законодавством неможливо. Я не маю ілюзій щодо повного припинення «чорного копу», але суттєво зменшити його масштаби шляхом кількох показових судових процесів над найбільш затятими грабіжниками археологічної спадщини цілком реально. Адже в цивілізованих країнах Європи якось впоралися з їхніми «камрадами». То чому б не застосувати європейський досвід у приборканні «чорних копачів» в Україні?

Ажіотажний попит на цінні археологічні артефакти з боку численних багатіїв-колекціонерів стимулює не лише злочинну діяльність «чорних копачів», а й масову підробку старожитностей. Через примітивність первісних технологій склалася ситу-

ація, коли підробляти старожитності стало простіше й багатого вигідніше, ніж шукати в землі унікальні оригінальні речі. Тому «чорний» ринок археологічних артефактів заповнили відверті підробки старовинної зброї, ювелірних виробів, монет, яким не загрожує фахова експертиза через мізерну кількість професійних археологів у країні.

Років зо два тому Київська митниця запросила колегу з Інституту археології НАНУ в ролі наукового консультанта для оцінки конфіскованого антикваріату. Конфіскату набралось кілька мішків, в яких траплялися найрізноманітніші речі — від кавалерійських шабель XIX — початку XX століть до справжніх оригінальних скіфських старожитностей. Траплялися й підробки, зокрема кілька сучасних реплік знаменитої пекторалі з Товстої могили. Вони були виготовлені із золота, однак завбільшки з чайне блюдце. Діаметр справжньої пекторалі удвічі більший за діаметр підробок — 30,6 сантиметра. Відомий випадок, коли окремі елементи декору підробної пекторалі були прикручені з тильного боку гайками. Вочевидь, фальшувальники не мали уявлення ні про розміри пекторалі, ні про технології стародавніх ювелірів і тупо копіювали пектораль із музейних буклетів, в яких масштаб зазвичай відсутній, як і зображення зворотного боку прикраси.

Перед «білою археологією» та українською владою стоїть ще одна масштабна задача, прямо пов'язана з результатами багаторічної злочинної діяльності «чорних копачів». Мається на увазі добутий останніми роками величезний обсяг археологічного металу, який у наш час перебуває поза межами наукового обігу. Нагальною потребою сучасної археології є розробка наукових методик та юридичних принципів залучення цього не-

легально добутого археологічного матеріалу як специфічних джерел наукової реконструкції минулого. Очевидно, одним із перших етапів вирішення зазначеної складної задачі повинна бути публікація з відповідними коментарями добутих «чорними копачами» археологічних артефактів.

Обмежена кількість фахівців із первісної історії та археології стала однією з причин своєрідного «здичавіння» суспільства в галузі первісності. Дикі фантазії та небилиці на кшталт «Священної трипільської Арати — колиски трьох братніх народів» народного академіка Юрія Шилова тиражують солідні видання, радіо, телебачення як альтернативу до точки зору відсталих академічних «консерваторів».

Справу «спасителя людства і народного академіка» Ю. Шилова в наш час розвиває професор Валерій Бебик. Він переконаний, що столицю Лівії місто Тріполі так назвали трипільські емігранти з України; римський імператор Сулла походить із Посулля; засновники Риму Ромул і Рем — із міста Ромни на Сумщині. Із тієї-таки Сумщини походять, на його думку, і легендарні сумери або шумери, а перший фараон Єгипту Менес — із райцентру Мени на Чернігівщині. Його землячкою, виявляється, була знаменита «фараонеса» Нефертіті. А нащадки стародавніх єгиптян копти, на думку В. Бебика, родом з України, бо тут є село Коптилівка.

Важко сказати, чого більше в наведених «концепціях» шановного професора, — дрімучого невігластва, хворобливих фантазій чи відвертих дурниць. Язик не повертається аналізувати

чи хоча б коментувати всі ці нісенітниці, які у вигляді «вагомого наукового доробку» навіть були подані на здобуття Національної премії України імені Тараса Шевченка. Дивує не лише сам «доробок», а й керівники державних мас-медіа, які державним коштом поширюють і пропагують відверті нісенітниці, засмічуючи мізки громадян інформаційним сміттям, що абсолютно суперечить історичним реаліям.

Фантастичні «концепції» В. Бебика, по суті, є профанацією науки та дискредитацією не тільки Держтелерадіо, яке його пропагує, а й усїєї країни. Висловлювання подібних дурниць на будь-якому суспільному рівні, а тим більше — в офіційній газеті Верховної Ради, на національному радіо та телебаченні, викликає, м'яко кажучи, здивування або саркастичну посмішку у вітчизняних істориків. Дарма, що за кордоном усе це може бути розцінене як свідчення невігластва «диких» українців та первісного стану нашої історичної свідомості.

Користь Україні від таких далеких від історичних реалій псевдопатріотичних «концепцій» сумнівна, а шкода очевидна. Вони не тільки не наближають нас до істини, а навпаки, зводять на далекі від історичних реалій манівці. Крім того, що в наш непростий для України час громадськість дезорієнтована і введена в оману, дискредитується й українська історична наука в ідеологічній боротьбі за місце України в сучасному світі.

Сповідуючи та декларуючи ці абсурдні фантазії, ми дискредитуємо себе, українську науку та державу в очах світового загалу. Не отримавши належної фахової оцінки, дикі фантазії аматорів на історичні теми мають небезпечну тенденцію поширюватися в суспільстві, потрапляючи на сторінки не лише

«жовтої» преси, а й шкільних підручників, і викривляти історичну свідомість наступних поколінь.

На жаль, в Україні професор В. Бебик — не єдиний міфотворець у галузі первісної історії. Мас-медіа повняться сенсаційними відкриттями на кшталт: слово «райдуга» означає «дуга бога Ра», що нібито свідчить про тісні зв'язки слов'янства з Єгиптом епохи фараонів; нібито легендарна Троя розміщувалася на лівому березі Дніпра напроти Києва, де нині мікрорайон Троещина, що успадкував назву від легендарного міста; Дарниця — це земля, подарована скіфо-українцям персидським царем Дарієм за мужність, проявлену під час скіфо-перської війни 514 року до нашої ери.

Подібна маячня на археологічній ниві буйним цвітом розквітла не лише в Україні, а й на всьому пострадянському просторі, що значною мірою є прямим наслідком кризи радянської археологічної науки, зокрема й через різке скорочення її фінансування державою та мізерну кількість археологів.

Академічна організація науки в радянські часи, безумовно, мала свої сильні сторони. Зокрема, концентрація фахівців із певної дисципліни в одному інституті робила його флагманом відповідної галузі науки в республіці, давала змогу вирішувати масштабні наукові задачі. Значна кількість науковців переросла у високу якість інституції. Гриф Інституту археології АН на монографіях є своєрідним знаком якості. Вчені ради та наукові відділи, через які проходили наукові монографії та дисертації, не пропускали халтури, аматорства чи плагіату. За п'ятдесят років роботи в Інституті археології не пам'ятаю випадку,

щоб рада по захисту дисертацій проголосувала за плагіат чи за-мовлену за гроші дисертацію.

Інститут археології АН УРСР отримував хай невелике, але регулярне фінансування, що разом із жорсткою організацією науки дало змогу розвивати всі галузі археології і підняти її на високий професійний рівень.

Не применшуючи значення Академії Наук УРСР для розвитку української археології, варто назвати й низку недоліків, які успадкувала сучасна археологія України. Серед них і зайве жорстке адміністрування науки, і невиправдано роздутий бюрократичний апарат, і відставання від передових шкіл західної науки через жалюгідне фінансування за залишковим принципом та тривалу штучну ізоляцію від західних колег, і замкнутість нечисленної касти українських археологів, що, до того ж, має надто слабкий зв'язок з університетською молоддю. Нечисленність археологів на пострадянських просторах — стара академічна традиція радянських часів, коли археологія, як і деякі інші галузі гуманітарних знань, фінансувалися за залишковим принципом.

Характерною рисою археології УРСР та інших союзних республік був історично зумовлений емпіризм, уникнення широких узагальнень. «Біда нашої археології, що в нас надто багато видатних черепкознавців», — казав Валентин Миколайович Даниленко. І ця біда республіканських археологій в СРСР, зокрема української, була історично зумовлена колоніальним статусом провінцій, цілеспрямованим нищенням їхніх інтелектуальних еліт, ізоляцією від наукових центрів Європи. Відповідно до імперської структури держави наука в метрополії мала незрівнянно потужніші можливості, ніж у провінціях.

Вона краще фінансувалася, столиця абсорбувала ліпші наукові кадри, можливості контактів яких із зарубіжними колегами були значно більшими, ніж у науковців Києва, Вільнюса чи Мінська. Історично склалося, що археологи в союзних республіках, добуваючи й систематизуючи археологічні матеріали, не наважувалися на широкі теоретичні узагальнення, полишаючи їх столичним колегам із Москви та Ленінграда.

Радянська Академія Наук — це типова адміністративно-бюрократична структура, що була породженням свого часу. Величезна надцентралізована командно-адміністративна піраміда, якою був СРСР, складалася з менших галузевих пірамід: оборона, промисловість, сільське господарство, медицина, освіта, Академія Наук тощо. Тому в радянські часи наука й не могла існувати в іншій формі, ніж адміністративна піраміда АН, органічними складовими якої були численні пірамідки академічних інститутів.

З адміністративно-бюрократичного принципу організації АН СРСР органічно витікає ще один її очевидний гандж — адміністративний кар'єризм. Тож науковця, що не виявляв адміністративних амбіцій, вважали таким собі відхиленням від академічної норми і якимось диваком несповна розуму. Великим недоліком радянської та пострадянської науки, зокрема і в наші часи, є оцінка науковця не за його наукові досягнення, а перш за все по його адміністративній посаді в системі АН.

Показово, якщо докторський ступінь присуджується за конкретне фундаментальне дослідження, подане у формі дисертації, то для отримання найвищих академічних звань членкора та академіка таке дослідження не вимагається. На передній план виходять успіхи на ниві адміністративної

кар'єри. Зокрема, призначення на посаду директора академічного інституту автоматично передбачало отримання звання членкора АН з реальною перспективою дослужитися до академіка. Низька ефективність радянської науки значною мірою була зумовлена тим, що співробітники АН нерідко приділяли більше уваги і зусиль своєму кар'єрно-адміністративному зростанню ніж науковим дослідженням.

Уже згадувався анекдотичний випадок надання звання члена-кореспондента НАНУ заступнику президента НАНУ Б. Патона по господарчих питаннях, тобто завгоспу АН В. Цемку, «вагомий внесок якого у вітчизняну науку» полягав в тому, що він «створював сприятливі умови для творчої праці видатних вчених» шляхом розподілу державних квартир серед високопосадовців НАНУ. За цим принципом можна надавати науковій ступені вахтерам президії та інститутів НАНУ «за охорону плідної праці науковців України».

Тому, попри численні наукові заслуги, такі моральні авторитети української науки як Михайло Юліанович Брайчевський чи Ярослав Романович Дашкевич, на відміну від завгоспа НАНУ Володимира Цемка, не дочекалися належного визнання від академічного керівництва й пішли з життя в статусі докторів наук. Академічна система НАНУ не пробачила їм ані наукового вільнодумства, ані політичного дисидентства.

Як відомо, академічна форма організації науки поширилася в перші роки радянської влади з метою забезпечення інтелектуальним потенціалом народного господарства, зокрема індустріалізації країни. Дореволюційна наука розвивалася при кафедрах провідних університетів, зокрема Святого Володимира

в Києві, Імператорського університету в Харкові. Після більшовицької революції першорядним завданням науки стає негайне досягнення практичних результатів досліджень. Наукові розробки набувають виразного господарського спрямування. Зоологи концентруються на боротьбі зі шкідниками полів, ботаніки — з бур'янами.

Однак левова частка бюджету Академії наук СРСР та АН союзних республік спрямовувалася на розробки в галузі військової техніки, на наукове забезпечення військово-промислового комплексу. Значну частину величезного прихованого військового бюджету СРСР складали кошти на наукові програми ВПК, які освоювалися через спеціально створені в структурі АН величезні інститути (електрозварки, надтвердих матеріалів тощо), які академічної науки стосуються доволі віддалено. Тому нарікання наукового чиновництва пострадянської України на багаторазове скорочення фінансування НАН України після розвалу СРСР звучать не дуже щиро. Адже свідомо замовчується всім відомий факт, що це скорочення найбільше торкнулося надзвичайно коштовних суто військових програм, які у всьому цивілізованому світі здійснюються коштом окремого військового, а не академічного бюджету.

У цій атмосфері жорсткої направленості радянської академічної науки на обслуговування ВПК та народного господарства археологи також намагалися, як могли, прагматизувати свою специфічну й дуже далеку від господарських та військових потреб діяльність. Народжується езопова формула для спілкування з радянським чиновництвом усіх рангів: «Інститут археології АН УРСР шляхом археологічних розкопок курганів

та поселень звільняє території для їх подальшого сільськогосподарського та промислового використання». В епоху брежневського «застою» склалася абсурдно-анекдотична ситуація, коли археологія в УРСР існувала не для поглиблення знань людства про своє найдавніше минуле, а для звільнення колгоспних ланів від курганів.

Отже, археологія та деякі інші віддалені від безпосередніх потреб народного господарства екзотичні дисципліни в Академії Наук радянських часів значною мірою грали роль своєрідного фігового листка, який прикривав відверту військову спрямованість більшості розробок радянської академічної науки. А фіговий листок, як відомо, немає необхідності робити надто великим. Звідси ставлення до археології як другорядної наукової дисципліни, що не дає прямого економічного ефекту народному господарству. Цим пояснюються глибокі традиції фінансування археології за залишковим принципом та прямо зумовлена цим традиційна нечисленність замкнутої касты археологів. Із радянських часів в українському суспільстві закоренився погляд на археологію як щось екзотичне і другорядне, що не приносить економічної користі суспільству. Значна частина українців уявляє собі археолога як дивака з лопатою, що раніше звільняв колгоспні лани від курганів, а в наш час видає дозволи на будівництво дач і автобанів та забезпечує олігархів кумедними дрібничками та сувенірами.

Як зазначалося, до спадщини радянських часів варто додати й відірваність науки від студентської молоді, що, як не дивно, пов'язано саме з виникненням Академії Наук. Її створення призвело до концентрації науковців у відокремлених від університетів академічних установах, а освіта студентів була перек-

ладена на плечі окремої верстви викладачів вишів. Їх перевантаженість лекціями не давала можливості сконцентруватися на науковій діяльності. Та й у цьому не було потреби, оскільки в радянських вишах платили, як і нині платять в університетах України, за читання лекцій, а не за наукові розробки. Тобто в СРСР університетська наука для більшості викладачів фактично була безкоштовним хобі, яким охочі займались у вільний від читання лекцій час.

Зрозуміло, що така ситуація шкодила як науці, так і освіті. Молодь не мала можливості отримувати знання безпосередньо від його генераторів з Академії Наук, а науковці втратили можливість залучати до наукового процес здібну університетську молодь. Отже, відірваність від університетів академічної археології зумовила проблеми з комплектацією галузі перспективною молоддю і врешті-решт призвела до катастрофічного старіння академічних наукових кадрів.

Успішною спробою залучення здібної молоді в археологію є відкриття у 2000 році в Києво-Могилянській академії магістерської програми «Археологія та давня історія України», яка у 2013 році трансформувалася в кафедру археології НаУКМА. Метою цієї освітньої програми є підготовка фахових археологів у відповідності з вимогами сучасної науки та освіти. Протягом двох років студенти слухають тридцять п'ять курсів з археології, які читають провідні фахівці Інституту археології НАНУ. Про ефективність цієї форми підготовки молодих археологів свідчить той факт, що більше половини зі ста шістьдесяти випускників кафедри працюють за спеціальністю археологія, зокрема тридцять п'ять — у штаті Інституту археології НАНУ. Вже тридцятьоро з них захистили кандидатські дисертації. 20% активно

діючих археологів сучасної України є випускниками НаУКМА. Саме завдяки випускникам кафедри археології НаУКМА Інституту археології НАНУ вдалося подолати хронічну для академічних інститутів України проблему катастрофічного старіння наукових кадрів. Висока ефективність кафедри археології НаУКМА пояснюється поєднанням демократичних засад освіти університету з потужним науковим потенціалом Інституту археології НАНУ.

Разом з тим, труднощі із залученням здібної молоді в українську археологію зберігаються. Ситуація ускладнилася стрімким падінням престижу науковця в очах громадськості. Сучасна епоха первинного накопичення капіталу з численними прикладами миттєвого фантастичного збагачення деяких співвітчизників, схоже, справила відповідне враження на молодь, яка хоче «всього, багато і зразу». За даними соціології за останні десятиліття, рейтинг наукового співробітника у громадській думці на пострадянських просторах катастрофічно знизився й за шкалою престижності професій посідає «почесне» місце у третьому десятку після значно більш престижної, на думку молоді, професії валютної путани.

Шлях романтичної молоді до української археології, яка завжди гостро потребувала її, ніколи не був легким. Взаємна зацікавленість не полегшувала доступ молоді ні в радянську, ні в сучасну археологію, що різко дисонує із ситуацією у наших західних сусідів.

Археологія сучасної України зберігає старі академічні традиції. Тому більшість фахових археологів України традиційно концентруються в Інституті археології НАНУ в Києві. Це най-

більша не тільки в Україні, а й у всій Європі археологічна інституція, де тепер працює близько ста двадцяти наукових співробітників, переважно докторів та кандидатів наук.

З 1990 року практично припинено фінансування державою експедиційної та видавничої діяльності Інституту. Кошти виділяються лише на заробітну плату співробітників, і то не в повному обсязі. Однак завдяки великому науковому потенціалу Інституту археології НАНУ навіть в умовах мінімального фінансування поки що вдається зберігати високий рівень фахової археології в Україні.

Разом з тим, немає впевненості, що українська археологія і надалі буде існувати переважно в її сучасній академічній формі. Адже таких великих археологічних установ як київський ІА НАНУ в інших країнах немає. Та й сама Академія Наук НАНУ не має аналогів у розвинених країнах світу. У них археологія існує переважно при університетах, музеях, археологічних інспекціях, у невеликих дослідницьких інститутах, чисельність науковців у яких здебільшого не перевищує двох десятків. Не варто сподіватися, що сучасна Україна з її перманентними соціально-економічними проблемами може стати законодавцем світових стандартів організації археологічної науки. Тим більше, що успадковані від СРСР Академії Наук колишніх союзних республік, зокрема АН РФ, уже зазнали суттєвих трансформацій.

Найгіршим сценарієм розвитку подій у ситуації, що склалася, була б передчасна дезінтеграція АН НАНУ, а в її складі й Інституту археології НАНУ, який, незважаючи на всі негаразди, утримує високий рівень археології в країні. Його рес-

структуризація виправдана лише за умов попереднього створення прийнятних для України археологічних структур європейського зразка, що потребує великих додаткових коштів. Небезпечні експерименти з українською археологією в умовах перманентних фінансових труднощів можуть взагалі відкинути її на задвірки сучасної європейської науки. Усе ж археологів України, схоже, рано чи пізно чекає важке випробування, пов'язане з реформацією науки в напрямку європейських зразків, зокрема і в бік її наближення до університетів, а отже, до студентської молоді.

Підсумовуючи сказане, зазначу, що створення Академії Наук, при всіх безумовно позитивних для вітчизняної науки наслідках, запустило негативний процес відокремлення науки від університетської освіти. Університети стали займатися освітою, а інститути Академії Наук — виключно наукою. Програла й ті, й інші. Відірвані від молоді науковці не могли нормально залучати талановитих юнаків та дівчат до наукової роботи. А студентство було позбавлене можливості отримувати знання безпосередньо від учених, які його добувають. У вишах з'явилася окрема верства викладачів, які переказують на лекціях студентам те, що роблять науковці Академії Наук. Викладач університету — це своєрідний медіум, посередник, який передає наукову інформацію від власне науковців до студентів. Виникає ефект «поламаного телефону». Що далі від джерела науки, то менша якість отриманих знань. У викладачів університетів немає ні часу, ні ефективних стимулів займатися наукою, бо вони перевантажені лекціями. Та й гроші їм платять, як зазначалося, не за наукову діяльність, а лише за лекційну.

Академія Наук зіграла свою позитивну роль, однак у наш час вона не ефективна й не відповідає стандартам організації сучасної світової науки. Автору цих рядків трапилося в літературі визначення сучасної АН НАНУ як «іржавої клітки», яка дісталася українській науці в спадщину від СРСР. Уже йшлося про те, що адміністративна піраміда АН була органічною складовою командно-адміністративної піраміди СРСР. Однак розпад останнього поклав край командно-адміністративним принципам організації суспільства, а отже, піраміда Академії Наук приречена і в сучасній нереформованій формі далі існувати не може.

У наукових колах багато розмов про умисне нищення української науки. Не наука руйнується, а іржава клітка, в якій та наука опинилася, — колишня Академія наук УРСР, яка своє віджила. Але якщо та клітка розвалиться раптово та неконтрольовано, то справді привалить усю українську науку, бо, на жаль, так сталося, що наша наука сконцентрована переважно в цій застарілій і неефективній структурі. Тому скорочувати Академію варто лише після створення альтернативних до неї наукових структур. Адже розумні люди не валять стару хату, не побудувавши нову.

У цивілізованих країнах світу успішно функціонує кілька моделей організації науки, які могли б стати альтернативою пострадянським адміністративним принципам НАНУ. Наприклад, на Заході дуже поширена грантова система забезпечення науки. Дослідники в умовах конкуренції борються за гранти, які роблять їх відносно незалежними від бюрократії. Якщо хтось зарекомендував себе ефективним дослідником у попередніх грантах, то для нього полегшується шлях до наступного.

Щоразу можна набирати нову команду — відповідно до поставленого завдання й фаху колег. Відбувається природний добір кращих, продуктивніших дослідників, які отримують широку перспективу для реалізації своїх талентів.

Однак грантів повинно бути багато й різних. Вони мають бути доступними для різних категорій науковців від початківців до академіків і не розподілятися корумпованою бюрократією через систему «відкатів». Наприклад, у США діє близько двохсот різноманітних грантових проєктів, спеціально розрахованих на археологів. Зрозуміло, що грантовий шлях фінансування науки можуть собі дозволити лише багаті країни, до числа яких Україна, на жаль, поки що не належить. Для бідної і корумпованої України цей шлях, якщо і не безнадійний, то надто довгий. А рятувати українську науку треба негайно, поки вона не загинула разом із НАНУ.

Грантову систему в науці нині активно запроваджує Росія, казна якої переповнена нафто- та газодоларами. Оскільки Україна не має нафтодоларів, то в умовах, що склалися, в Україні, більш перспективним видається повернення науки на кафедри провідних університетів країни. Мається на увазі створення на кафедрах провідних університетів країни робочих місць для наукових співробітників. Дві-три наукові ставки, поділені між викладачами кафедри, сприятимуть науковим дослідженням в університетах не у вільний від лекцій час у режимі добровільного й безкоштовного хобі, а на офіційних підставах. Це відкриє реальну можливість для наукової діяльності викладачів, які мають до цього хист і бажання.

Такий викладач-науковець шляхом виконання планових наукових тем частину платні буде отримувати за наукову діяльність,

а решту — за лекційну. Співробітник кафедри, читаючи лекції лише за своєю вузькою спеціальністю, буде мати час і можливості для наукової діяльності. А прямий контакт науковців зі студентами без посередництва спеціальних медіумів-викладачів не лише підніме якість викладання, а й дасть змогу залучити в науку здібну молодь. Виграють і наука, і університети, і молодь. А поки що освіта й наука в Україні доволі ізольовані одна від одної, хоча й підпорядковані одному міністерству.

Повернення науки на кафедри українських університетів відкріє додаткові можливості вирішення ще одного важливого національного завдання — порятунку української науки. Мається на увазі реальна перспектива дезінтеграції АН НАНУ через можливе стрімке скорочення державного фінансування. За цього негативного сценарію розвитку подій певна частина академічних науковців могла б знайти прихисток на кафедрах університетів в ролі науковців-викладачів.

Я в жодному разі не закликаю до скорочення фінансування НАНУ та розпорошення її наукового потенціалу по університетах України. Однак в умовах перманентної соціально-економічної кризи в країні академічна наука України, зокрема й українські археологи, повинні бути готові до можливого негативного розвитку подій, і на такий випадок варто мати запасний ефективний план порятунку української науки.

На мою думку, Академії наук України та інститутам як її структурним підрозділам загрожує не так дезінтеграція та повне знищення, як суттєве скорочення функцій та штату співробітників внаслідок скорочення державного фінансування. За цих формажорних умов перетікання частини наукового потенціалу системи НАНУ до менших наукових структур (університетських ка-

федр, науково-дослідних лабораторій при вишах та музеях тощо) стало б ефективною формою порятунку української науки, зокрема й археології. Однак цей шлях збереження академічних наукових кадрів можливий лише за умов завчасного створення державою відповідних наукових структур при кафедрах провідних університетів країни.

Вимушено скорочена НАНУ могла б очолити загальнонаціональні наукові програми та наукові структури національного значення, наприклад, Центральну Наукову бібліотеку ім. Вернадського, Центральний науковий архів тощо. Відповідно, під егідою реформованого Інститут археології НАНУ повинні лишитися Національні археологічні фонди, Центральна археологічна бібліотека, Науковий археологічний архів, Спеціалізована рада по захисту дисертацій, Національний польовий комітет з видачі відкритих листів із групою експертів з археологічних звітів тощо.

Отже, українська наука і вища освіта вже тривалий час перебувають у стані глибокої кризи, вийти з якої вони можуть лише спільними зусиллями. Подане бачення проблем української археології я неодноразово оприлюднював як перед науковцями, так і освітянами, зокрема і в контактах із керівництвом НаУКМА та ІА НАНУ. На жаль, поки що без особливих успіхів.

Однак будьмо оптимістами — «вода камінь точить». Усе буде гаразд. «Ще так не було, щоб ніяк не було», — кажуть в Україні, і як казав один з моїх вчителів професор Д. Я. Телегін.

Чи потрібні археологи Україні?

Автор цих рядків кілька років тому брав участь у міжнародній конференції, де мав бесіду з польськими колегами про університетську підготовку археологів у Європі. Виявляється, тільки Варшавський університет щорічно набирає на спеціальність «Археологія» сто тридцять першокурсників. Для порівняння нагадаю, що головний університет України (КНУ ім. Т. Шевченка) ще кілька років тому на весь історичний факультет із його півтора десятками різноманітних кафедр щорічно приймав усього сто п'ятдесят студентів. Мое питання про працевлаштування величезної кількості археологів, що випускають польські університети, викликало здивування. Виявляється, в усіх розвинених країнах Європи археологія вважається престижною спеціальністю. На археологів існує значний попит не тільки в державних установах, а й у приватних фірмах. «Вважається, що археологи мислять глибоко, широко й нестандартно», — сказав польський професор.

Історія — це колективний досвід людства. Її вивчають не лише з цікавості, щоб знати, як люди жили в минулому, а й щоб уникнути помилок сьогодні та в майбутньому. Глибина історичної пам'яті пересічного європейця сягає Другої світової війни. Лише дехто щось знає про Наполеона та Жозефіну, а з романів Дюма — і про мушкетерів короля Людовика. Археологи — носії історичного досвіду людства з часів олюднення

мав три мільйони років тому. Ця унікальна інформація, на думку європейців, робить їхнє мислення нестандартним, здатним підійти до проблеми з нетрадиційного боку, поглянути на неї з урахуванням історичного досвіду людства, як кажуть, «з глибини віків». Тому диплом археолога в Європі відкриває для молодій людині доволі широкі перспективи.

Складні соціально-економічні проблеми сучасного постіндустріального суспільства в розвинених країнах уже вирішуються не шляхом накопичення вузьких фахівців із конкретної тематики, а через принципово новий підхід до неї людей із нестандартним мисленням, які незашорені вузькою спеціалізацією. Тому в розвинених країнах Європи існує попит на гуманітаріїв широкого профілю та фахівців «екзотичних» професій, зокрема археологів.

На відміну від Європи, на пострадянських просторах законсервувалася архаїчна ментальність часів індустріалізації, перших п'ятирічок та будівництва ДніпроГЕСу. Проблеми традиційно вирішують шляхом концентрації вузьких фахівців, сподіваючись, що їхня кількість діалектично переросте в нову якість. Однак, на відміну від «мозкового штурму» з нетрадиційними підходами до проблеми, така технократична лобова атака давно не ефективна в сучасному динамічному світі.

За останні десятиріччя виші України наштампували сотні тисяч правників. Хіба це допомогло нам стати правовою державою шляхом переростання величезної кількості юристів із сумнівними дипломами у високу якість української судової системи? Питання риторичне.

Кажуть, юристи — це еліта нашого часу. Однак історія свідчить, що еліти всіх часів нечисленні, а їхні представники мислять нетрадиційно. Як археологи в Україні: усього триста на

сорок п'ять мільйонів, і всі —унікальні фахівці у своїй археологічній тематиці. До того ж «мислять глибоко, широко і нестандартно», як вважають польські професори і вся цивілізована Європа. Окрім України. Тому поляки в Європі, а ми — у підвищеному стані між цивілізованим світом та деспотичною імперією. І там залишимося, доки не станемо мислити категоріями постіндустріального суспільства, а не сталінських п'ятирічок, і доки будемо уявляти собі археолога як наївного дивака з лопатою, що звільняє колгоспні лани від курганів, видає дозволи на будівництво дач і автобанів та забезпечує багатіїв кумедними дрібничками та сувенірами.

Наприкінці липня 2019 року МОН України сповістило, що цього року, як завжди, найбільшою популярністю у вступників до українських вишів користується спеціальність правника. А на спеціальність «Археологія» у НаУКМА за тиждень до вступних іспитів здали документи лише п'ятеро абітурієнтів. Схоже, українці в розбудові своєї держави продовжують керуватися старою марксистсько-ленінською догмою про переростання великої кількості в нову, високу якість. Співвітчизники свято віряють, що шлях до правової держави лежить через максимальне збільшення в країні чисельності правників із дипломами сумнівної якості.

Хочу закінчити свої археологічні спогади словами Агати Крісті, другий чоловік якої, Макс Маллован, був відомим археологом. Англійська письменниця тривалий час брала участь в археологічних експедиціях чоловіка на Близький Схід, тому була добре обізнана з реаліями археології.

*Ось такий в археологів труд,
Всі без грошей вони, бідняки.
Проте вони довго живуть
І здорові, неначе бики.*

Твердження щодо грошей, точніше їх відсутності, не викликає заперечень. А щодо довгожителства археологів — то це вже явне перебільшення. Зокрема, молодший за письменницю на п'ятнадцять років Маллован пережив дружину лише на два роки й помер у віці 74-х.

Підсумовуючи свій 60-річний шлях в археології (якщо розпочинати його з монетної канави на Куренівці), скажу, що, схоже, я прожив щасливе життя, займаючись улюбленою справою. За це дякую, перш за все, батькам, моїй археології, численним колегам і друзям та моїй коханій дружині Ганні — незмінній супутниці в моїх багаторічних археологічних мандрах (мал. 108, 109).

Частина третя

БИТВА ЗА КИЇВ

Цей далекий від археології розділ написано під враженням від драматичних подій, які автор цих рядків спостерігав з оточеного російськими окупантами Києва у лютому-травні 2022 року.

Нове пришествя «великого триєдиного російського народу»

Повномасштабному вторгненню Росії в Україну передувала програмна стаття В. Путіна від 12 липня 2021 р., в якій він зробив спробу ідеологічно обґрунтувати і виправдати давно задуману збройну агресію в Україну (мал. 112). На час написання статті одержимий імперськими мареннями В. Путін вже почав готуватися до вторгнення в Україну і стягував військову техніку та підрозділи армії РФ до східного кордону України, в Крим, до Білорусі. В процесі підготовки до загарбання України лідер останньої на континенті імперії, розразився черговим імперським маніфестом в надії перезавантажити і врятувати свою агонізуючу державу.

Імперська агресія потребує ідеологічного обґрунтування за допомогою імперського міфу, що виправдовує претензії на землі чергової жертви, не надто переймаючись правдивістю своєї аргументації. Поширеною версією імперського міфу, за якою у нас відібрали Крим і половину Донбасу, є заява що все то колись давно було російським і В. Путін «лише повертає своє». Як писав Тарас Шевченко:

*«Кажуть, бачиш, що все то те
Таки й було наше.
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу...»*

Для виправдання свого збройного вторгнення на південь та схід України Москва свідомо перекручує історичні факти і реанімує старий імперський міф про вільний край новоросів, нібито колись захоплений українцями. Зокрема той же В. Путін, виправдовуючи військову агресію росіян на Донбас ще у 2014 р., заявляв, що «Харьков, Луганск, Донецк, Херсон, Николаев, Одесса не входили в состав Украины в царские времена. Это все территории, которые были переданы в Украину в 20-е годы советским правительством. Зачем они это сделали, Бог их знает».

Важко сказати чого більше в цій заяві президента: невігласства, самовпевненості чи свідомого бажання надурити громадськість. Зокрема попри брехливе твердження російського президента про передачу Україні радянським урядом у 20-ті рр. ХХ ст. Харкова, Луганську, Донецьку, Херсону, Миколаєва, Одеси, то такої передачі взагалі не було. Адже зазначені регіони були включені в межі України раніше, при утворенні УНР у 1917 р., до чого радянська влада не мала прямого відношення. Однак остання визнала ці області українськими при утворенні УРСР, враховуючи національний склад населення Донбасу та Надчорномор'я, 70-85% якого на початок ХХ ст. були українцями.

Ще одним старим і далеким від історичних реалій міфом російської історії є багато разів спростована імперська казка про «великий триєдиний російський народ», який складається з великоросів, малоросів та білоросів.

Про цього відроджуваного Владіміром Путіним невмирущого триголового змія російського імперіалізму не писав лише лінивий. Неупереджені історики вважають його яскравим прикладом імперської ідеологемі, в якій російські загарбники ще з ХІХ ст. заявляли свої претензії на землі сусідів. В. Путін далеко

не перший, хто за допомогою цього пропахлого нафталіном імперського конструкту претендує на землі «братів» українців та білорусів. На його думку, якщо ми не лише брати, а взагалі «єдиний народ», то на українські та білоруські землі зайді-росіяни мають таке ж право, як і їхні споконвічні мешканці.

Біля витоків цієї імперської конструкції стояли українці Інокентій Гізель та Феофан Прокопович кінця XVII — початку XVIII ст. На той час освічені київські релігійні діячі, філософи, професори та студенти Києво-Могилянської академії активно розбудовували Московську державу. Під впливом ідей Прокоповича Петро I у 1721 р. перейменував Московське царство в Російську імперію. Згадані церковні діячі першими заявили про походження московських правителів від Рюриковичів княжого Києва. Слідом за ними «співець російського імперіалізму» Ніколай Карамзін проголосив київських князів з дружинами «воинством российским», а мешканців княжого Києва росіянами. Національна історія Росії була штучно поглиблена за рахунок історії українців більш ніж на 300 р. до часів виникнення Києва та його держави.

Відверта абсурдність претензій імперської Москви на княжий Київ очевидна бо столицею Русі Київ став в X ст., а «великорос вишел на арену истории только вместе с князем Андреем Боголюбским», тобто у XII ст., як писав видатний російський історик Василь Ключевський. Сучасна російська етнологія повністю підтвердила слова класика про зародження росіян на Верхній Волзі в XII-XIII ст., тобто принаймні на три століття пізніше виникнення Києва з його державою.

Усі ці старі, неодноразово спростовані імперські претензії на спадок княжого Києва оприлюднив в липні 2022 р. в процесі

підготовки до масштабного нападу на Україну В. Путін. На його думку слова Віщого Олега «Київ є мати містам руським» нібито свідчать про монолітну єдність прашчурів росіян, українців, білорусів у «триєдиному русском народі». Це не так, бо за часів Олега, Володимира, Ярослава Мудрого під Руссю розуміли лише Середнє Подніпров'я з містами Київ, Чернігів, Переяслав. Та й не було на той час ні росіян, ні білорусів. Етногенез перших, як зазначалося, розпочався в XII ст., а других — на початку XI ст.

Твердження про «об'єднання однією мовою слов'янських та інших племен (мабуть фінських та балтських — Л. З.) на величезному просторі — від Ладоги, Новгород, Пскова до Києва і Чернігова» теж суперечить даним лінгвістики. Берестянські грамоти Новгород на думку росіян Валентина Яніна та Андрія Залізняка свідчать про формування окремого псково-новгородського діалекту, а графіті Софії Київської XI-XIII ст. мають виразні ознаки староукраїнської мови. Видатний лінгвіст Агатангел Кримський ще сто років тому дійшов висновку: «Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI віку — це цілком рельєфна, певно означена, яскраво-індивідуальна одиниця. І в ній надто легко і виразно можна пізнати прямого предка сучасної української мови, бо вона ж має в собі величезну частину сьогочасних українських особливостей».

Один мій знайомий розповідав як на Хрещатику двоє росіян спитали у нього як доїхати до Печерської лаври. На його пояснення українською росіяни відповіли: «Ми псковичи, по-українски не розуміємо». Що це за єдиний народ, коли одна частина якого не розуміє мови іншої? І чому до єдиного народу

Владімір Путін у своєму листі від 12 липня 2021 р. звертається двома різними мовами?

Через необхідність обґрунтування загарбань нових земель імперські правителі активно цікавилися історією та етнологією і не зупинялися перед їх фальсифікацією на власну користь. Широко відома активна діяльність Єкатерини II із «впорядкування» давньоруських літописів. Під її контролем багато років працювала комісія, яка на думку багатьох дослідників, переписувала і фальсифікувала літописи на користь імперської Росії.

У XIX ст. концепції «великого триєдиного російського народу» разом з пріснопам'ятною імперською формулою «православ'є, самодержав'є та народність» набули офіційного статусу ідеологічного підґрунтя Російської держави. На них аж до 1917 р. базувалися всі ідеологічні структури імперії від міністерства освіти та церкви до «Союзу руського народу», більш відомого під назвою «Чорна сотня». До речі останню очолював сам імператор Ніколай II, а всі офіцери Російської армії слідом за головнокомандувачем вступили до її лав. Саме вони в багатьох випадках очолювали масові погроми євреїв після розвалу фронту у 1917 р. і відходу підрозділів російської армії на схід через Україну та Білорусь, де єврейське населення за чисельністю було на другому місці після корінних мешканців — українців та білорусів.

Остаточна версія «триєдиного російського народу» як ядра Російської імперії сформувалася на початку XX ст. під впливом шовіністичних ідей російських націоналістів, зокрема, українофоба, чорносотенця і антисеміта Василя Шульгіна. Він був переконаний, що доля Російської імперії на пряму залежить від самоідентифікації українців — лишаться вони малоросами

чи трансформуються в українців, тобто окремий від росіян народ. Ідеї В. Шульгіна суттєво вплинули на погляди В. Путіна на «українське питання», про що переконливо свідчить текст послання.

Зазначимо, що шовіністична концепція «триєдиного російського народу» значною мірою спричинила зміну русинами свого давнього етноніму на українці. Про це ще в 1913 р. переконливо написав видатний український культурний та політичний діяч та меценат Євген Чикаленко (2011, с. 261-262): «...Дійсно, ми, «українці», споконвіку були «руськими» і віра наша звалась «руською», а територія «Руссю». На Галичині і на Закарпатті наш народ досі зве себе «русинами» і мову свою «руською». Так ми називалися і в літописах, і в стародавніх литовсько-польських актах до часу приєднання України Хмельницьким до Москви і так досі нас уперто називають поляки.

З приєднанням України москалі присвоїли собі нашу назву і стали називатися «руськими» й державу свою стали називати «Россією» або «Руссю». Попросту сказавши, вони, користуючись силою, взяли собі наш паспорт, а нам дали новий з візантійською назвою — «малороссів» або московською «хахлов»... Наш народ називав великоросів «москалями» або «кацапами» (слово кацап чи касап на тюркських мовах і в молдаванській означає — різник, різун, живоріз), а згодом почав москалів називати «руськими».

Щоб відрізнити свою націю й територію від москалів, інтелігенція наша мусіла відкинути свою давню назву «руською» й прийняла для своєї нації нашу народну назву — «українська» а для території назву «Україна» яка вживається в наших народніх піснях і якою поляки називають Київщину,

що разом з Волинню та Поділлям становила територію давньої Руси.

Багато плутанини внесла ота зміна нашої стародавньої назви і багато нам шкоди наробила та ще й досі робить. Користуючися цим, москалі вважають себе законними спадкоємцями Київської Руси і доводять, що українська нація виробилася пізніше під литовсько-польським пануванням, від сумішки «русского народу» з польським та литовським.

Щоб зберегти преємственність з давньою Руссю, М. Грушевський назвав свою історію «Історія України-Руси» (Чикаленко 2011, с. 261-262).

На більшовицькому етапі розвитку Російської імперії триєдиний народ реінкарнувався в двох іпостасях — давньоруської народності та «нової етнічної спільноти радянський народ». Обидві були потворним породженням російської імперської ідеї.

Як відомо, квазінаукові марення на ниві історії — характерна риса багатьох тоталітарних правителів, а не лише сучасного очільника кремля. Іосіф Сталін теж цікавився історією і полишив після себе «Краткий курс истории КПСС» — далекий від історичної правди маніфест істориків більшовицької імперії. Він також щільно і тривалий час займався національним питанням та цікавився мовознавством. В радянській етнографічній літературі довго фігурувало «сталінське» визначення націй, яке, насправді, «вождь народів» запозичив у мудрих німців ХІХ ст.

Ще один видатний імперець Адольф Гітлер також кохався в етнології, активно цікавився аріями, походженням германців, їх походами в доісторичні часи, зокрема й в Україну. Фюрер надзвичайно поважав німецького археолога та лінгвіста

Г. Коссину, ідеями якого обґрунтовував експансію Третього Рейху на нібито завойовані ще в доісторичні часи германо-аріями землі Європи.

Доречі, якщо Владімір Путін палкий прибічник триєдиного східнослов'янського народу то фігурер активно просував ідею двоєдиного німецько-австрійського народу, доки у 1938 р. не досяг своєї мети — аншлюсу Австрії та Німеччини, що став прологом Другої світової війни. Цікаво, що нападу Третього Рейху на Скандинавію передувало проголошення данців, норвежців та шведів відгалуженнями від єдиного великого германського народу. Причому скандинавів, що боролися з німецькою навалюю пропагандисти Гітлера проголосили злочинними націоналістами, а колаборантів німецьких окупантів — справжніми германськими патріотами. Маємо прямі історичні паралелі між фігурерами нацистської Німеччини та сучасної рашистської Росії.

Отже, Владімір Путін, як видатний імперець сучасності, рятуючи деградуючі рештки колишньої імперської величі, закономірно повернувся до старих, брехливих і давно дискредитованих імперських міфів, якими навряд чи переконаєш європейську громадськість. Якщо сто років тому вони не врятували Російську імперію від розвалу, то навряд чи врятують путінську.

Історичні пасажі Путіна взагалі не витримують критики. Чого вартує твердження, що окремий від росіян український народ придумали польські націоналісти та австро-угорський генштаб наприкінці XIX ст. і навіть Ленін, а до того України нібито взагалі не було. А як же українська мова Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, Т. Шевченка, Пересопницького Євангелія та графіті Софії Київської XI-XIII ст.? Чи мова

століттями функціонувала без її носіїв, яких придумали недоброзичливці Росії трохи більше як сто років тому?

Анекдотично звучить твердження: «в Російській імперії йшов активний процес розвитку малоросійської культурної ідентичності» якщо пригадати вирізаний Батурін за спробу українців звільнитися з імперського ярма, нищення Запорізьких січей, численні Валувівські та Ємські укази по забороні мови тощо.

А як розуміти проголошення Путіним творів Івана Котляревського, Григорія Сковороди, Тараса Шевченка «нашим спільним літературним і культурним надбанням»? Ніколай Карамзін відібрав в українців княжий Київ, проголосивши його російським, а Путін прихватує класиків української літератури на тій підставі, що проза Тараса Шевченка написана російською. Вчені УРСР були змушені писати дисертації російською і відправляти їх в Москву до єдиного ВАКу СРСР. То хіба це підстава, щоб вважати все старше покоління українських науковців російськими вченими? Подібними абсурдними твердженнями рясніє вся стаття очільника сучасної Російської імперії.

Особливо зворушливі пасажі про перманентну нелюдську любов українців до росіян. І це після Батурінської різні, руйнування козацької держави Гетьманщини, знищення Січі, заборон української мови, кривавого завоювання України більшовиками, голодоморів, Великого терору Сталіна, загарбання Криму, кривавої війни на Донбасі, вкраденого Криму тощо. За даними російських соціологів 86% громадян Росії у 2014 р. підтримали введення російських військ в Україну. Найогидніше те, що про вічну російсько-українську взаємну любов пише людина, на совісті якої тисячі вбитих українців, яка спить і бачить як знищити Україну разом з усіма її мешкан-

цями включно з російськомовними, про що відверто пише в своїй статті В. Путін.

Якщо Україна, за В. Путіним, є придуманою В. Леніним фейковою державою, а українці — це частина єдиного великого російського народу, то чому українці вже дев'ятий рік затято захищають свою незалежність від поглинення нібито єдинокровними з ними росіянами?

Список недоречності і відвертої неправди в статті легко продовжити, та в цьому немає потреби. Звернення Путіна аналізувати з наукових позицій немає сенсу, бо його автор оперує не науковими фактами та аргументами, а застарілими імперськими міфами та ідеологемами, яким давно і неодноразово дали належну оцінку не лише науковці, але й історія. За своїм жанром лист В. Путіна це імперський маніфест, декларація своїх агресивних намірів і претензій до України. Нічого подібного за рівнем відвертої імперської агресії з демонстративним ігноруванням усіх законів міжнародних відносин повоєнна історія Європи ще не знала. Нахабно ігноруючи загальновизнані закони співіснування народів неадекватний кремлівський диктатор закликав замість сили міжнародного права керуватися варварським правом сили.

Цей демонстративний виклик не лише Україні, а всьому світовому співтовариству потребував належної реакції з боку керівних органів України та міжнародних організацій. На жаль, реакція світового співтовариства на параноїдальні погрози з боку тоталітарного правителя Росії зламати існуючий світовий порядок була надто кволою і неадекватною реальним загрозам з боку кремлівського режиму. Вже вкотре

чергове зазіхання на світовий правопорядок хворого на ма-
нію імперського «в्याличия» кремлівського правителя мину-
лося безкарно, штовхаючи його на небезпечний шлях імпер-
ської агресії.

Махрово-шовіністична пропагандистська маячня Путіна
нагадала мені слова Тараса Шевченка:

*Теплий кожух, тільки шкода —
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите*

Безпека в прикордонній смузі РФ настане лише після завер-
шення розпаду Російської імперії, зокрема після відмови Мос-
кви від останніх колоній та імперських претензій на землі сусідів.
Статися це може досить швидко, оскільки час імперій, як
архаїчних і неефективних державних структур минув, а право
народів на державне самовизначення ніхто не скасовував.

Відомий радянський мистецтвознавець Ігор Грабар назвав
храм Василя Блаженного на Красній площі в Москві «огоро-
дом чудовищних овочей». З точки зору історичної науки пре-
тензійний імперський маніфест кремлівського правителя від
12.07.2022 р. виглядає саме як жажливий «огорог чудовищних
овочей». Особливо якщо врахувати, що ці хворобливі імпер-
ські марення кремлівського вождя не лише обґрунтовували,
але й обіцяли народу України реальну криваву навалу москов-
ської орди в наступному 2022 р.

Критичний тиждень

Про активну підготовку повномасштабного вторгнення в Україну російських військ неодноразово попереджали українське керівництво західні союзники, зокрема спецслужби США та Британії. Більш ніж за місяць до початку агресії до Києва завітав сам директор ЦРУ Вільям Бернс. Він попередив українську владу про точну дату вторгнення і рішення В. Путіна нанести удари з Білорусії по гостомельському аеродрому з метою захоплення Києва, а також про наступ з Криму на Херсон та Мелітополь. Офіс президента в різкій формі звинуватив союзників у поширенні панічних настроїв, які відлякують зарубіжних інвесторів від України. Навіть за 2 дні до нападу президент та міністр оборони України заявили, що вторгнення росіян не буде. Потім скажуть, що казали так, «щоб не було паніки».

Тож, вище керівництво України не лише не зробило належних висновків з загрозованих попереджень союзників, а навпаки напередодні ворожого нападу вивело боєздатні частини з Гостомеля на східний фронт, а дороги і мости на Перекопі та Чонгарі були розміновані. Як наслідок, протягом першого дня вторгнення росіяни на півдні захопили Херсон, Мелітополь, Каховську греблю, а на півночі зайшли у північні пригороди Києва.

Про початок обіцяної В. Путіним війни киянам сповістили перші вибухи крилатих ракет та несамовите виття сирен

близько 4-ої ранку 24 лютого 2022 р. Згадалися слова старої радянської пісні про початок Другої світової війни:

*«...ровно в четыре утра, Киев бомбили,
Нам объявили, что началась война».*

Вдень 24 лютого кремлівський диктатор оголосив офіційно з трансляцією по російському телебаченню про початок так званої «спеціальної операції по денацифікації та демілітаризації України».

Після анексії Криму та 8-ми років війни на Донбасі переважна більшість киян не мала особливих ілюзій щодо «старшого брата», однак у повномасштабну війну не хотілося вірити. Тривалі розмови та прямі попередження лідерів США та Британії про неминуче повномасштабне вторгнення Росії в Україну не вберегли киян від шоку, в якому більшість з нас перебували принаймні кілька днів після 24 лютого. Попри численні попередження і явні симптоми неминучої катастрофи, що невблаганно насувалася, розум відмовлявся вірити в той жах, що розгортався на наших очах. Вислів «Я не міг навіть уявити собі, що доживу до такого!», — став крилатим серед киян у перші дні війни. А відома російська пісня «Хотят ли русские войны» зазвучала як цинічна насмішка підступного, брехливого і кровожерливого сусіда над одуреною ним жертвою.

Значна частина киян, зокрема й автор цих рядків, припускали можливість повномасштабної війни з Росією. Однак вважалося, що росіяни нападуть зі сходу. Тому вторгнення агресорів в Україну з усіх, крім західного, напрямків стало шокуючою несподіванкою для українців.

Особливо вбивчою для психіки мешканців прифронтового Києва була фактична одностайність лідерів та експертів країн Заходу з окупантами, які всі були переконані, що Київ протримається під ударами «другої армії світу» не більше 2-3 днів. Зокрема такий прогноз давала розвідка США. У переддень вторгнення міністр фінансів Німеччини відмовив Україні у фінансовій допомозі, бо вважав такі витрати марнотратством, оскільки, на його думку, за три дні Київ окупують росіяни.

У перші дні російської навали в те, що Київ встоїть не вірили не лише західні союзники України, але й найближче оточення президента В. Зеленського — О. Резніков, О. Данилов, О. Арестович. Союзники пропонували президенту України політичний притулок на Заході, зокрема в Британії, звідки легітимний український уряд в екзилі нібито міг би запобігти узурпації влади в Києві російськими загарбниками або їхніми маріонетками. Без сумніву, евакуація вищого керівництва України на Захід спровокувала б масову втечу за кордон чиновництва середньої ланки, що неминуче призвело б до розвалу урядових структур в столиці та адміністрацій на містах і врешті решт спричинило б розвал фронту.

Попри всі негаразди перших днів підступного нападу росіян професійні українські військові, що мали драматичний досвід російсько-української війни 2014-2022 рр., робили свою справу і готувалися до вторгнення, всупереч запрошенням цивільного керівництва держави до весняних пікніків. Завдяки їхнім зусиллям була врятована бойова авіація та ППО України.

В. Путін був настільки впевнений у блискавичному захопленні столиці України, що запланував на третій день війни переможний парад на Хрещатику і навіть завіз парадні мундири.

Заздалегідь була навіть викарбувана медаль «За взяття Києва» (мал. 113). З перших днів агресії кремлівський диктатор обрав столицю України головним напрямком удару московських орд, сконцентрувавши на київському напрямку кращі з'єднання армії вторгнення. Приречені на окупацію московськими орками кияни як зачаровані прикипіли до екранів телевізорів та комп'ютерів, з жахом спостерігаючи як з боку білоруського кордону та від Сум і Чернігова на Київ сунуть величезні броньовані колони окупантів. Довжина колони бронетехніки ворога на Гостомельському шосе сягали 60 км.

Не додавала оптимізму киянам і обіцяна В. Путіним загадкова денацифікація українців. Тим більше, що на передодні вторгнення від американської розвідки надійшла інформація про підготовку Москвою «розстрільних списків» на 40 тис. активних українців, які підлягають «знищенню або відправленню до спеціальних таборів» у Сибіру. Кремль негайно спростував цю інформацію, але давні московські традиції фізичного нищення і депортацій українців (вирізаний у 1708 р. Батурин, розстріл генералом Муравйовим у 1918 р. кількох тисяч киян за українську мову, великий сталінський терор в Україні, масові розстріли та депортації свідомих галичан восени 1941 р. та у повоєнні роки тощо) підказували, що денацифікація за допомогою розстрільних списків може стати сумною реальністю, а надто у випадку захоплення росіянами Києва. Люди втратили будь-який інтерес до звичних повсякденних справ і довоєнних проблем. Про КОВІД, що вже кілька років кошмарив людство, ніхто й не згадував. Кияни цілими днями шукали в інтернеті заспокійливі новини, що ворог зазнав поразки і його зупинено.

Гнітюче враження справляли новини про загиблих та поранених серед військових та мирних мешканців, а особливо знайомих, колег, близьких. Не оминуло нещастя і сім'ю автора цих рядків. Вже на третій місяць війни загинув племінник — колишній пілот військового гелікоптера на пенсії. Разом з сім'єю він мешкав у центрі Донецьку. Ще у 2014 р. його дружина з донькою виїхали до Києва, а племінник лишився сторожити квартиру. До того ж, з часів служби в радянській армії він мав певну ностальгію за радянським минулим.

З початком повномасштабного вторгнення росіян в ОРДЛО відбулася тотальна мобілізація чоловічого населення. Через солідний вік (58 років) племінника відправили не на передову в окопи, а охороняти військові склади в с. Олександрівка під Донецьком. Внаслідок артобстрілу ЗСУ склади здетонували і згоріли. Тіло племінника знайшли за тиждень і поховали у Донецьку.

Погані новини змінювалися обнадійливими і навпаки. Ці інформаційні «гойдалки» розхитували психіку. Психічне здоров'я рятували заспокійливими препаратами, снодійним та пошуками відволікаючих занять. Дружина подалася у волонтерки забезпечувати інвалідів та старших пенсіонерів медпрепаратами та харчовими наборами. Оскільки за віком автор цих рядків особливої цінності для ЗСУ не мав довелося зайнятися звичною справою — писати. Але писати не про мезоліт, мамонтів чи індоєвропейців, чим автор займався в Інституті археології НАНУ останні пів сторіччя, а про жахіття, що творилися на очах киян у столиці та по всій Україні.

Опис драматичних подій перших місяців вторгнення відволікав від цілодобового перегляду новин, що, як зазначалося, згубно діяло на психічний стан. Тож я вдячний виданню, що спо-

нукало мене до цього терапевтичного, заспокійливого заняття і замовило текст на тему «Битва за Київ очима очевидця».

Згадую, що події на київських майданах 2004 та 2013-14 років не сприймалися їхніми безпосередніми учасниками так драматично, як людьми, що слідували за ними з дому по телевізору. Пам'ятаю тогочасний вислів: «гірше сидіти на дивані ніж стояти на майдані». Щось подібне сталося і на початку вторгнення московитів, коли віддалені від фронту люди часом переживали і жахалися більше ніж значно інформованіші безпосередні учасники подій на лінії зіткнення.

Вже в перші дні війни окупанти зайняли Овруч, Коростень, Іванків, Бородянку, околиці Броварів та Чернігова. Усі ці міста і села північної та східної Київщини були мені добре знайомі з часів моєї археологічної молодості. У 70-х роках минулого сторіччя я обійшов пішки усі річкові долини Київщини у пошуках мезолітичних стоянок, на матеріалах яких у 1978 р. захистив кандидатську дисертацію «Мезоліт Києво-Житомирського Полісся».

Передумовою до швидкої окупації України агресори планували встановлення повного контролю неба над країною. Для цього московські стратеги мали намір у перші години агресії масованими ракетними ударами по аеродромах знищити українську військову авіацію на землі, а системи ППО на місці їхньої дислокації.

Однак сподівання агресора на повне панування в небі над Україною та її столицею на виправдалися. Завчасно попереджені західними союзниками пілоти бойової авіації з першими ударами ракет підняли бойові літаки у повітря і передислокували їх невеликими групами з аеродромів базування на запасні летовища. Ракетні удари по українському ППО

теж не були успішними. Тож у першу ніч вторгнення, всупереч сподіванням агресора, втрати бойової авіації України, як і зенітно-ракетної ППО, не були критичними. Як наслідок, перші нальоти російської авіації супроводжувалися значними втратами з боку агресора.

Зокрема у перші кілька днів нападу були спроби російської авіації залітати в небо над Києвом. Однак наприкінці лютого за 11 хвилин в небі столиці України ППО збило 7 російських штурмовиків та винищувачів. Після втрати на початку навали значної кількості літаків та гелікоптерів росіяни вже не наважувалися літати не лише над Києвом, а й взагалі заглиблюватися на територію України.

Російські загарбники у своїх планах блискавичної окупації Києва робили ставку на захоплення за допомогою повітряного десанту київських аеродромів в Гостомелі, Василькові, Жулянах з метою їх використання в якості плацдармі для захоплення центру столиці з урядовими кварталами.

Визначальну роль в обороні аеропорту «Київ» в Жулянах відіграв бойовий генерал Сергій Кривоніс, який з початку 2000-х командував спецпризначеньцями ЗСУ, а у 2014 р. керував обороною летовища у м. Краматорськ на Донбасі. Згодом С. Кривоніс служив на керівних посадах у ЗСУ, зокрема першого заступника командувача спецоперацій, заступника РНБО України, був натхненником і організатором військ самооборони України, які відіграли одну з провідних ролей в обороні Києва. Напередодні російської навали за критику вищого керівництва країни за бездіяльність і провал підготовки України до російської агресії С. Кривоніс був звільнений у запас.

На другий день вторгнення з'ясувалося, що розташований усього за кілька кілометрів від урядового кварталу аеродром «Київ» в Жулянах, абсолютно беззахисний перед реальною загрозою авіаційного десанту загарбників. Керівництво аеропорту разом з його охороною втекло, а озброєні лише автоматами розрізнені військові підрозділи аеропорту навіть не мали єдиного командування.

Головнокомандувач ЗСУ В. Залужний 25.02.2022 р. усним розпорядженням доручив С. Кривоносу взяти під командування оборону аеропорту, що підтвердив письмовим наказом від 13 березня. С. Кривоніс об'єднав розрізнені підрозділи нацгвардії, прикордонників, ветеранів-добровольців, тероборони, курсантів Військового інституту університету ім. Т. Шевченка та побудував оборонні об'єкти по периметру летовища. Злітно-посадкову смугу залили машинним мастилом і перегородили технікою, зокрема й автомобілями-заправниками з авіаційним паливом — щоб унеможливити приземлення ворожих літаків з десантом. Оперативні дії командувача обороною аеропорту завадили окупантам висадити повітряний десант у центрі міста, що створило б критичну ситуацію для оборонців столиці.

Наприкінці березня, коли «бліц криг» окупантів остаточно провалився і орки втекли з-під Києва до Білорусі, генерала С. Кривоноса відсторонили від командування обороною аеропорту «Київ», а наказ головнокомандувача В. Залужного заднім числом скасували. А наприкінці серпня, за пів року після згаданих подій в Жулянах, кишенькове ДБР з подачі офісу президента завело кримінальну справу на С. Кривоноса, як писали «за незаконну оборону аеропорту». Бойовому генералу інкриміну-

вали звинувачення в «пошкодженні злітно-посадкової смуги та іншого майна аеропорту, що не було обумовлене військовою необхідністю». Кажуть, історія людства не знає доброї справи, за яку добродій рано чи пізно не був би покараний.

У цій скандальній справі вагому роль зіграла політична складова: президент В. Зеленський та керівник його офісу А. Єрмак бачили в опальному генералі політичного опонента і прибічника колишнього президента П. Порошенка, Кияни жартували, що провина бойового генерала полягала в тому, що заблокувавши на другий день вторгнення розташований в межах столиці аеропорт «Київ» він завадив елітним біженцям комфортно втекти з оточеного Києва до Монако.

Аеродром поблизу м. Васильків, що за 20 км південніше Києва, зазнав ракетного удару двома «Іскандерами» у першу ж ніч вторгнення. Загарбникам не вдалося знищити бойові літаки на летовищі бо їх завчасно передислокували на запасні аеродроми.

У ніч на 26 лютого масованого ракетного удару російських агресорів, окрім аеродрому, зазнала військова частина, нафтобаза, житлові квартали Василькова. Була здійснена спроба висадити парашутний десант з великих десантно-транспортних літаків Іл-76. Кажуть, що нібито один з них був знищений разом з десантом українським винищувачем Су-27, другий Іл-76 скинув парашутистів в околицях міста. Наступного дня після невдалих спроб десантування на летовище аеропорту ворожі гелікоптери висаджували десантників у навколишніх селах.

Протягом тижня в околицях летовища і в самому Василькові точилися запеклі бої з ворожим десантом. У них загинули як воїни ЗСУ і тероборони, так і мирні мешканці. Зокрема був

поранений колега-археолог з Інституту археології НАНУ, доброволець ЗСУ Андрій Петраускас.

Внаслідок героїчної оборони Васильківського аеродрому окупанти втратили надію захопити його в якості плацдарму для подальшого просування на Київ. Тому 12 березня летовище було остаточно зруйновано масованим ракетним ударом восьми «Іскандерів».

Вирішальне значення в обороні Києва мали важкі бої, що точилися з першого дня вторгнення протягом усього березня за аеропорт «Антонова», що за 10 км північніше від Києва поблизу містечка Гостомель. Окупанти заздалегідь обрали Гостомельський аеродром як головну базу для захоплення столиці, про що ще 12 лютого інформував керівництво України директор ЦРУ США В. Бернс.

Поблизу аеропорту дислокувалася військова частина нацгвардії, більшість боєздатного складу якої напередодні навали відбула разом з технікою на східний Донбаський фронт. Для захисту летовища лишилася рота (близько 100 осіб) солдат строкової служби зі старим зенітним озброєнням радянського виробництва, зокрема переносними ракетними комплексами «Ігла». Однак через зраду завербованого росіянами працівника аеродрому, який здав загарбникам позиції ППО, останнє було значною мірою знищене ще в перші години нападу.

Вже у перший день вторгнення на Гостомельський аеродром з Білорусі налетіла хмара російських бойових та десантних гелікоптерів (за різними даними від 36 до 50). За годину бою з нападниками оборонці Гостомеля збили 3 гелікоптери, а ще 3 підбитих здійснили вимушену посадку в навколишніх полях. Однак надвечір 24 лютого захисники аеропорту, розстрілявши

увесь боезапас, були змушені полишити аеропорт. Висаджений нападниками вертолітний десант чисельністю 200 окупантів в ніч з 24 на 25 лютого були знищений українськими десантниками, що невдовзі прибули з Києва.

Внаслідок масованого артилерійського удару та авіаційного нальоту ЗСУ була зруйнована злітно-посадкова смуга летовища. Тому 15 великих російських десантних літаків Іл-76, що вже вилетіли з Білорусі на Гостомель, не змогли приземлитися щоб висадити десант. Вони були змушені повертатися назад з тисячами десантників на борту. Лише за кілька днів російські десантники-невдахи добралися з Білорусі до летовища наземним транспортом. На той час зруйнований Гостомельський аеропорт ім. Антонова втратив своє стратегічне значення і був остаточно полишений підрозділами ЗСУ.

Увесь березень окупанти просиділи в аеропорту під регулярними ударами української артилерії та авіації, втрачаючи живу силу та техніку. Численні спроби форсувати затоплену долину Ірпеня і прорватися Варшавською трасою південніше до Києва виявилися марними. Дорогу на Київ надійно заблокувала 72-га механізована бригада ЗСУ, а колони ворожої бронетехніки регулярно нищила українська артилерія та авіація.

Тоді окупанти спробували прорватися на Київ лісом через с. Мощун, де також зазнали значних втрат від артилерії ЗСУ і були зупинені тією ж 72-ою бригадою ЗСУ. Не мав успіху і наступ орків з Гостомеля у західному напрямку через Ворзель на Бучу та Ірпінь з метою оточити Київ із заходу. Окупантам завадила героїчна оборона Бучі та Ірпеня спочатку місцевою теробороною, а з початку березня підрозділами ЗСУ за підтримки артилерії та авіації.

Більше місяця тривали запеклі бої за стратегічний Гостомельський аеродром, в ході яких був зруйнований найбільший літак в історії людства — знаменита «Мрія». Попри те, що на радість киян «другій армії світу» так і не вдалося використати аеродром невеликого містечка Гостомель як плацдарм для захоплення Києва «за 2-3 дня», пропагандисти кремля зняли героїчний фільм з пафосною назвою «Двісті спартанців». У ньому ганебний провал Гостомельської десантної операції подається як славна перемога російських десантників.

На ранок другого дня вторгнення група переодягнених у форму ЗСУ окупантів на кількох захоплених у нацгвардії військових автомобілях спробувала прорватися на північну околицю Києва. Протягом лічених годин загарбники були розстріляні територіальною обороною Оболоні. Кажуть, що навіть місцеві голпники активно брали участь у цій святій справі. Відео розстрілу автомашин окупантів, що вдерлися на Оболонь, продемонструвало телебачення та було поширено в інтернет-мережі.

За кілька годин після першого нічного бомбардування столиці крилатими ракетами кияни дізналися, що з Білорусі на місто суне довжелезна колона військової техніки. Серед окупантів був і елітний полк чеченського спецназу імені Ахмета Кадірова на чолі з відомим генералом Магомедом Тушкаєвим. Полк нараховував близько півтори тисячі добірних спецназівців, які повинні були першими захопити урядові структури столиці України. Ходили чутки про понад 20 тис. кадірівських військ, що у перші дні вторгнення нібито надіслав з Чечні в Україну Рамзан Кадіров. Казали, що половина з них рухалася з Білорусі на Київ, іншу завезли на Донбас.

Невдовзі стало відомо, що кадірівців вже бачили у північному передмісті Києва Святошині, звідки вони рухалися Брест-Литовським проспектом до центру міста. Справді, кілька десятків чеченців захопили легкові автівки киян і навіть швидко допомогу, на яких спробували прорватися до центру Києва. При перевірці документів, кадірівці виявили себе, застреливши поліцейського. На наступному блокпосту неподалік від станції метро «Політехнічний інститут» автомобілі з окупантами були розстріляні з автоматів. Колега був на місці події і бачив 6 легкових автомобілів, посічених кулями «як решето».

Наступного дня, а саме 27 лютого з'явилося відео вулиці Залізнична міста Буча, захарашеної спаленою військовою технікою. З'ясувалося, що це рештки механізованої колони згаданого кадірівського полку, який спалила разом з генералом М. Тушкаєвим артилерія ЗСУ та місцева тероборона нібито з подачі співробітника ФСБ з Москви. Казали, про приховану затаїту ворожнечу між Рамзаном Кадіровим та ФСБ РФ.

Окупанти рухалися на Київ чотирма величезними колонами, довжина кожної з яких сягала кількох десятків кілометрів. Дві колони з Білорусі підходили до столиці з півночі та північного заходу по Варшавській та Житомирській трасах і були зупинені у перші дні війни шляхом підризу мостів через річку Ірпінь.

На початку березня небезпека окупації нависла над Києвом також зі сходу. Дві довжелезні колони бронетехніки з тисячами орків сунули на столицю з боку Чернігова та Сум і були зупинені лише за 10 км від столиці під Броварами. Канонаду запеклих боїв ЗСУ з орками під Броварами було добре чути навіть у центрі Києві протягом кількох днів.

Військова адміністрація столиці заблокувала рух транспорту, зокрема й метро, мостами через Дніпро щоб запобігти проникненню диверсійних груп до центру міста. В. Зеленський підтвердив, що мости через Дніпро були заміновані і будуть підірвані у випадку прориву орків у східні райони столиці Дарницю, Троєщину, на Харківський масив.

Пам'ятаю як у перші 3 критичні дні російської навали через психологічну напругу і невизначеність на українських політиках, блогах, ведучих телепрограм «лиця не було». Однак вже за лічені дні після початку агресії кияни зітхнули з полегшенням і перевели дух. З'явилися перші обнадійливі звістки про розгром кадірівців, зупинені колони загарбників, що рухалися на Київ з півночі та сходу, спалені російські танки, масову здачу в полон «освободітелів». Вони виглядали далеко не героїчними витязями, а голодними, чумазиами, переляканими голодранцями, які слізно каюлися і брехали, що не збиралися вбивати українців, а лише їхали на «учення». Однак у перехоплених СБУ телефонних розмовах зі своїми дружинами та матерями москвіти вихвалялися, що «мочат хахлов всех подряд», грабують місцевих мешканців та сільмаги, бо через нестачу їжі у військах Москва за особистим розпорядженням В. Путіна перевела їх «на самообеспечение», тобто дала «добро» на мародерство.

СБУ перехопила численні телефонні розмови окупантів зі своїми дружинами та матерями, які заохочували їх до грабунку і навіть гвалтування українок, а також замовляли собі крадені «сувеніри». Один з мародерів вихвалявся перед дружиною, що в якості трофеїв він прихопив у магазині ноутбук та смартфон і возить їх з собою в БМП. На запитання дружини чи командир дозволяє це робити прозвучала відповідь: «Так он сам возит с

собой автомобильные колеса, как сувенир из Украины». Співбесідники гнівно обурювалися, що «хочли живут лучше нас, у них в селах асфальт, дома кирпичные и все жрут нутеллу», що нібито давало підстави оркам грабувати буржуїв. Вржала мова як «защитников Отечества», так і їхніх дружин та матерів, суцільно всипана брудними матюками.

На Київщині загарбники захопили приватні будинки, вигнавши їхніх господарів до підвалів. Після деокупації з'ясувалося, що орки жили в страшному бруді та антисанітарії. Харчувалися в одному кутку кімнати, а справляли нужду в іншому. Дехто з окупантів ніколи не бачив унітазу і розпитував у місцевих про призначення цього дивного пристрою. Дикі люди! В одному такому вщент розграбованому і загаженому помешканні в Бучі на стіні зберігся напис: «Кто вам разрешил так красиво жить?».

І це та «велич русского духу на тлі бездуховного Заходу», якими так пишається багато рокі Москва? Мабуть правий російський філософ Іван Ільїн: «Всю свою историю эта нация барахтается в дерьме и при этом желает утопить в нем весь мир».

За місяць окупації містечка уздовж північної околиці Києва (Ірпінь, Буча, Ворзель, Гостомель) були пограбовані і зруйновані «освободителями» вщент. Масштабне мародерство з тотальним виламуванням дверей у квартирах багатопверхових будинків супроводжувалося звірствами, пограбуванням мирних жителів, гвалтуванням жінок, дітей, розстрілами цивільних чоловіків зі зв'язаними за спиною руками і слідами катувань. Грабувалося і вивозилося до Білорусії все: від приватних автомобілів та пральних машин до дитячих іграшок, вживаної нижньої білизни і навіть собачих будок та унітазів. Чомусь особливою популярністю

користувалися килими, що, схоже, свідчило про наявність серед мародерів східного елемента з Поволжя, Прикаспію чи півдня Сибіру. Про це ж красномовно свідчила і характерна монголоїдна антропологія значної частини «освободітелів».

Армія вторгнення орків у переважній більшості складалася з вихідців з депресивних регіонів та заселених національними меншинами глибоких провінцій РФ — Поволжя, Урал, Сибір, Кавказ, Алтай, Бурятія, Якутія, Далекий Схід тощо. Впадала у вічі нечисленність серед окупантів етнічних росіян, а особливо практична відсутність в ній москвичів та петербуржців. Схоже влада не наважувалася призивати до лав окупантів України столичних мешканців, побоюючись збурення у безпосередній близькості до владного кремля. Походження більшості «освободітелів» з національних окраїн РФ, соціальних низів та депресивних, злидених регіонів стало одним з визначальних факторів у перетворення російського воїнства в дику орду орків.

Кремль формував армію вторгнення в Україну за традиційним для московитів імперським принципом, який передбачав використання в якості «гарматного м'яса», перш за все, «тих кого не жалко», тобто населення національних окраїн. Це давало можливість зберегти імперський «богоизбранный народ» московитів, та ще й зменшити чисельність неросійського населення, яка останніми роками швидко зростає, загрожуючи самому існуванню імперії.

Наприкінці березня армія вбивць і мародерів ганебно втекла з північного передмістя Києва до Білорусі, попередньо замінювавши усе що можна: квартири мешканців, пральні машини, холодильники, легкові автівки, дороги, ліси і навіть ди-

тячі іграшки та трупи розстріляних орками людей. Навіщо це робилося — незрозуміло. «Умом Россию не понять».

Невдовзі орда мародерів, штурмувала поштові відділення Білорусі, з метою відіслати награбоване (як вони казали, «київські сувеніри») додому, своїм дружинам та матерям. Мас-медіа розповідали, що у білоруських містах Наровля та Мозирь навіть виникли спеціальні базари, де мародери розпродавали вкрадені «сувеніри». В ютубі з'явилося багатогодинне відео з камер білоруських поштових відділень, на якому орки жваво пакують і відправляють додому намародерене на Київщині побутове майно. Цікаво, що багато «трофеїв» відправлених мародерами поштою інші орки розікрали по дорозі на «Родіну».

Варварські методи ведення війни «второй армией мира» вжахнули світ. Тотальне знищення міст і сіл разом з їхніми мешканцями, масові вбивства, звірства, згвалтування мирного населення, тотальне пограбування і безглузде нищення майна асоціювалося з навалою дикої орди середньовіччя. «Друга армія в світі» виявилася воєнізованою бандою вбивць, гвалтівників та мародерів. Пізніше з'ясувалося, що число закатованих і розстріляних орками мирних мешканців північних передмість Києва вимірювалося тисячами. Через цей жахливий антураж «освободителей» з перших днів війни за ними міцно закріпилася назва «орки», які прийшли до нас з диявольського «Мордору». Пізніше для позначення дикої московської орди поширилася народна аббревіатура ОРК — окупаційний російський контингент. Після оприлюднення «подвигів» московського воїнства заяви верховного правителя Мордору В. Путіна, що українці з орками — «єдиний народ» стали сприйматися як відверте глузування чи нахабна брехня.

Особливо прославилася кривавими звірствами на півночі Київщини 64-та мотострілкова бригада армії РФ, яка тривалий час дислокувалася у Бучі. Наприкінці березня бригада ганебно втекла з-під Києва до Білорусі. Однак «нагорода знайшла героїв»: «за героїзм і відвагу» президент РФ В. Путін присвоїв бригаді вбивць, гвалтівників та мародерів почесне найменування «гвардійської». Мабуть щоб знищити свідків масових військових злочинів на початку квітня 64-ту бригаду перекинули на місце найзапекліших боїв східного фронту під м. Ізюм, де багато хто з новоспечених гвардійців знайшов свою смерть.

Тож менш ніж за добу після початку вторгнення танкові колони орків з Білорусі були вже під Києвом, а дві бронегрупи навіть прорвалися до міста по Брест-Литовському шосе у Святошин та по Гостомельському до Оболоні, де були благополучно знищені. Основні сили ворога так і не змогли форсувати р. Ірпінь, що захищає Київ з північного заходу і впадає у Київське море. Широка, заторфована долина Ірпіня у нижній течії річки лежить нижче рівня Київського моря, тому відділена від нього греблею, руйнування якої призвело до затоплення заплави річки водами водосховища. Захисники міста вже на другу добу з початку агресії 25.02.2022 р. підірвали мости через річку поблизу с. Стоянка на Житомирській трасі, в Ірпені, Гостомелі, Демидові. Шість мостів через річку Ірпінь підірваних в останній момент, буквально перед гусенями рашистських танків, фактично, врятували столицю від прориву ворожих колон на вулиці міста у перші дні нападу.

Інакше як «диво на Ірпені» не назвеш драматичні події, що розгорнулися в середині березня в с. Мощун, що розташоване на північ від Гостомеля. Після провальних спроб захоплення

аеродрому заводу ім. Антонова в Гостомелі вище керівництво РФ кинуло кращі сили (3 дивізії ВДВ та 2 бригади морпехів) на форсування р. Ірпінь в с. Мощун. Після тривалої героїчної оборони села підрозділами 72 бригади ЗСУ загарбникам вдалося форсувати річку і захопити Мощун, з якого відкривалася пряма дорога на Київ. Саме в цей момент широка заплава р. Ірпінь була затоплена водами Дніпра внаслідок підриву шлюзів, що відгороджували гирло Ірпеня від Київського моря. Тож під'їзди до понтонної переправи через Ірпінь в Мощуні були затоплені, а самі понтони змиті повинню. Окупанти були змушені відмовитися від подальшого руху на Київ, кинути бронетехніку і спорядження в щойно окупованому селі і 19 березня тікати вплав назад, на лівий берег річки.

Фронт оборони Києва стабілізувався по річці Ірпінь і попри численні спроби росармії прорвати його і вдертися в Київ з північного заходу Ірпінський рубіж виявився неприступним для орків. Ірпінський оборонний рубіж з вчасно підірваними мостами і залитою водами Київського моря заплавою р. Ірпінь відіграв визначальну роль в обороні Києва.

До речі, про велике стратегічне значення долини р. Ірпінь для оборони Києва свідчить відомий факт, що по Ірпеню проходила лінія оборони міста не лише від російських, але й від німецьких загарбників у 1941 р. Німими свідками тих подій є низка бетонних дотів, руїни яких збереглися по правому березі річки від міста Ірпінь аж до гирла р. Ірпінь поблизу с. Демидів. Деякі з цих дотів використовувалися захисниками Києва і в лютому-березні 2022 р.

Вже згодом з'ясувалося, що панічні настрої серед киян, які гнали їх зі столиці на Захід України і далі в еміграцію до Європи мали під собою вагомі підстави. Адже у перший місяць

вторгнення Київ опинився під реальною загрозою окупації орками. З часом стали відомими драматичні подробиці запеклих боїв захисників Києва з орками на північних підступах до столиці. З'ясувалося, що ситуація часто складалася далеко не на нашу користь через значну чисельну перевагу загарбників у живій силі та військовій техніці та безпечність державного керівництва країни. Новітнє озброєння західних союзників лише починало надходити на фронт. Адже багато хто з союзників у перші дні вторгнення не вірили в можливість втримати Київ силами ЗСУ та тероборони.

Попри численні попередження розвідок США та Британії про неминучий напад росіян вище керівництво країни вело себе неадекватно загрозі. Замість укріплення підступів до столиці та активних мобілізаційних заходів офіс президента закликав українців продовжувати «дорожнє будівництво» та «готуватися до шашликів». На передодні вторгнення шосейні шляхи з півночі на Київ лишалися не захищеними, що значною мірою спровокувало В. Путіна на блискавичний кидок з території Білорусі на столицю України.

На думку учасників оборони Києва ситуацію вдалося переломити на користь українців, перш за все, за рахунок їх високої вмотивованості, незламної стійкості та самопожертви воїнів місцевої самооборони та ЗСУ і низькому бойовому духу орків. Попри чисельну перевагу над захисниками столиці «освободителі» тікали з поля бою при першій можливості.

У перші дні навали росармія несподівано для себе зіткнулася під Києвом, Черніговом, Сумами, Броварами з бійцями надзвичайно вмотивованої і ефективною місцевою самообо-

рони. Крім ЗСУ в Україні виявилася ще одна армія з добровольців — тероборона, яка в перші дні війни відіграла мало не провідну роль в захисті згаданих міст. Тероборона стала тим резервом з якого ЗСУ поповнювала свої ряди найбільш вмотивованими, військово підготовленими бійцями.

Величезну роль в обороні Києва на початку вторгнення орків відіграв вже згадуваний Ірпінський оборонний рубіж з підірваними мостами та залитою водами Дніпра широкою заплавою річки. В історії Польщі відомі драматичні події під назвою «диво на Віслі», коли у 1920 р. польське військо за участю дивізій УНР під проводом С. Петлюри та генерала УНР М. Безручка зупинили навалу російських більшовиків під Варшавою і вигнали московських окупантів далеко на схід, звільнивши Київ. За сто років потому сталося «Ірпінське диво», коли незчисленні орди рашистів були зупинені під Києвом і відкинуті за р. Прип'ять до Білорусі.

Грандіозні масштаби вторгнення, тисячі загиблих серед мирних жителів та військових, тактика випаленої землі та масові військові злочини окупантів спричинили швидке поширення серед мешканців України нової назви російської агресії 2022 р. — «велика війна». Вітчизняні та зарубіжні експерти однозначно визнали російське вторгнення в Україну 2022 р. наймасштабнішим збройним конфліктом після Другої світової війни.

Київ не вимер, він зачаївся

Невдала спроба агресорів у першу ніч навали опанувати небо столиці не завадила регулярним ракетним ударам по місту. З першого дня навали окупанти цілодобово (особливо вночі) обстрілювали ракетами усю територію України: від Львова на заході до Краматорська на сході, від Одеси на півдні до Житомира на півночі. Стріляли з білоруського міста Мозир, акваторії Чорного моря і навіть з Каспію як по військових, так і по цивільних об'єктах — заводах, аеродромах, нафтобазах, складах, торгівельних центрах, залізничних вокзалах, школах, лікарнях, готелях, багатоповерхових житлових будинках тощо.

Крилаті «Калібри» та балістичні «Іскандери» регулярно прилітали не лише на військові, а й на цивільні об'єкти Києва. Значну їх частину збивала зенітна ППО над містом і уламки падали на голови й помешкання киян. Під час однієї з повітряних тривог крилата ракета з потужним гулом і шипінням пролетіла низько над дахом нашого будинку.

Регулярні ракетні удари по столиці, що супроводжувалися виттям сирен та вибухами зенітних ракет, змушували киян шукати бомбосховища. Більшість з них на початок вторгнення росармії являли собою непристосовані для прийому людей, захищені усіляким непотребом підвали. Нашому будинку, що неподалік від Червоного корпусу Київського університету

ім, Т. Шевченка, повезло. Під ним виявилось справжнє фундаментальне бомбосховище часів СРСР, з виведеною на подвір'я великою вентиляційною трубою. Однак кілька років тому у підвалі влаштували кафе. Його господар, попервах, не хотів пускати людей до бомбосховища зі словами: «Після вас доведеться ремонт робити і меблі міняти». Однак за допомогою ЖЕКу та поліції справа скоро владналася.

Однак за тиждень-два з початку вторгнення ми з дружиною звикли до сирен і до бомбосховища не ходили. Як більшість знайомих, ми пересиджували повітряну тривогу в імпровізованому домашньому, «коридорному», як тоді казали, бомбосховищі, яким слугував вхідний коридор до квартири. Оскільки перші півтора місяці сирена вила 10-20 разів на добу хронічною проблемою стало порушення сну, яка вирішувалася за допомогою снодійного.

У перші дні війни великі натовпи військовослужбовців запасу буквально штурмували військкомати, щоб потрапити до збройних сил України (ЗСУ). Колега, який опинився в такому натовпі розповів, що з ганку військкомату до натовпу добровольців звернувся воєнком зі словами: «Усі, кому за 50 — розходьтесь по домівках і чекайте на персональний виклик». Так що з перших днів вторгнення РФ в бажаючих воювати нестачі не було. Сторінки фейсбуку повнилися фото новобранців ЗСУ та тероборони у військовій формі з автоматами.

Однак правди ніде діти, не всі молоді чоловіки штурмували військкомати щоб потрапити на фронті воюючої України. Частина з них рвалася не на фронтівий схід, а на благополучний Захід. Як співалося в радянській пісні: «Дан приказ ему на запад, ей в другую сторону». Дехто виїхав до Європи разом із

сім'ями в перші дні війни ще до заборони виїзду з України чоловіків призовного віку. Були й ті, хто намагався перетнути кордон нелегально, за допомогою місцевих контрабандистів чи недоброчесних прикордонників. «Ціна питання» у перші дні вторгнення — від \$1,5 тис. пізніше зросла до \$4-5 тис.

Сформувалася ще численна категорія так званих «ждунів». Вони нібито чекали на повістку не на місці реєстрації у своєму військкоматі, а в іншому регіоні країни. Ці дуже обурювалися, що поліція вручала їм повістку не за місцем реєстрації, а ще більше коли це траплялося в нічному клубі чи десь на пляжі. «Не за законом!» - вибухали «ждуни» праведним гнівом, добре знаючи, що за законом воєнного часу чоловіки призовного віку повинні добровільно з'явитися до військкомату. Стандартним виправданням різноманітних військових уклоністів стала сентенція: «Я не навчений військовій справі тому значно більше допоможу Україні-ненці не на фронті, а по жертвами із-за кордону чи волонтерством у тилу». Звучали такі запевнення мало-переконливо, а обіцяних жертв у ЗСУ навряд чи дочекалися.

За лічені дні наприкінці лютого остаточно сформувалася територіальна оборона міста, що відбувалося непросто. Бажаючих виявилось у кілька разів більше за потребу. Тому швидко набрали повний штат тероборони по районах Києва. Перевагу віддавали колишнім військовим чи хоча б тим, хто пройшов строкову службу. Всіх інших записали і відправили по домах очікувати виклику. Зброї, бронежелетів, шоломів спочатку на всіх не вистачало. При зміні охоронців на блокпостах бойові обладунки полишали новій команді. Кияни збирали кошти для закупки шоломів, броників, розгрузок своїм знайомим і незнайомим тероборонцям.

ЗМІ сповістили, що у перші дні війни новобранцям тероборони Києва роздали понад 20 000 автоматів Калашникова, що викликало небувале виття на московських болотах. Про цей «воєнний злочин київської хунти» несамовито волали рашистські пропагандисти О. Скабеева та В. Солов'єв. Адже масова роздача автоматів мешканцям столиці може зіпсувати запланований Москвою на третій день вторгнення парад «освободітелів» на Хрещатику.

Зброю киянам роздавали поспіхом, авральним порядком, бо російські танки були вже на підступах до столиці. Очевидець розповідав як до місця збору майбутніх тероборонців приїхало кілька вантажівок. З кузова почали скидати дерев'яні ящики з автоматами. Від удару об асфальт ящики розколювалися і новобранці розбирали зброю прямо з землі. Часом навіть прізвища та номер паспорта тих, кому дісталася зброя не фіксували.

Автомати зі складів були густо змащені солідолом і недосвідчені новобранці пробували зарядити їх не знявши мастило. З часом фахові військові привели до тями початківців. Однак не обійшлося без нещасних випадків: по необережності один неофіт прострелив собі ногу.

Наступної ночі по Києву лунала стрілянина. За офіційною версією нібито відбувалася ліквідація ворожих диверсійно-розвідувальних груп (ДРГ). Насправді стрілянину, певною мірою, зчинили самі новоспечені тероборонці, які серед ночі надумали освоювати свою зброю. На одному з блокпостів навіть влаштували імпровізований тир, пристрілюючи автомати в стіну житлового будинку. У перші дні було кілька випадків так званого «дружнього вогню», коли вночі різні підрозділи тероборони приймали сусідів за ворожі ДРГ і почи-

нали перестрілку. Зрозуміло, що в багатьох випадках не обійшлося без алкоголю. Дуже скоро в столиці ввели «сухий закон», який частково зняли за місяць, коли орків вигнали з-під Києва за білоруський кордон.

На ранок військова влада Києва призначила командирами кожного блокпосту досвідчених військових, нацгвардійців чи поліцейських, які відправили додому неадикватів і невміру п'ючих, відібравши у них зброю. Наступна ніч пройшла спокійніше без зайвої стрілянини.

Тероборона — це помічники ЗСУ. Її функція чергування на блокпостах для контролю транспорту та пішоходів, з метою звільнення солдатів ВСУ для виконання їхніх прямих військових обов'язків. Блокпост — це оборонна конструкція на дорозі з масивних залізобетонних блоків, мішків з піском та протитанкових «їжаків». Поряд з блокпостом за потребою рили окопи, будували бліндаж. Тероборона користувалася безмежною повагою і всілякою підтримкою місцевих мешканців від робочої сили для риття окопів та приготування «коктейлів Молотова» до домашнього чи навіть ресторанного харчування, що регулярно доставлялося на блок-пости.

За перші дні війни по Україні набудували тисячі блок-постів. Вони надто ускладнили рух військової техніки та біженців по шляхах. Тому багато з них невдовзі було скасовано — споруду блокпосту лишали, але її особовий склад переводили в інше місце.

У добровільні захисники Києва записувалися «з мала до велика» і навіть літні люди. Мій давній університетський товариш разом з дружиною попри поважний вік (70 років) теж записалися до тероборони. На моє запитання чи не завадить по-

хилий вік воювати, товариш відповів, що бігати вже не може, але стояти на блокпосту ще здатен. Щодо дружини, то вона буде лежати поряд на карематі за кулеметом. Однак повоювати моїм друзям-пенсіонерам не довелося і врешті-решт вони з'їхали до своїх дочок у Німеччину. І нас з дружиною кликали. Та перспектива поневірятися біженцями на старості років на чужині здалася нам непривабливою і ми лишилися у прифронтовому Києві. У подібних випадках кажуть: «Поїдеш — пожалкуєш і лишишся — пожалкуєш. То не варто і смикатися».

За перший місяць війни з Києва виїхало 2/3 населення. Повітряні тривоги, вибухи крилатих ракет, очікуване оточення та можлива окупація Києва орками гнали людей з дому на захід України, до Польщі, Німеччини, у Францію. Телебачення, інтернет демонстрували промовисті відео-сюжети із залізничного вокзалу Києва, де натовпи біженців штурмували поїзди західного напрямку — на Львів, Івано-Франківськ, Ужгород. На пероні біля кожного входу до вагонів стояв нацгвардієць з автоматом, періодичними пострілами вгору приводячи до тями штурмуючий вагони натовп та намагаючись пропустити до вагонів перш за все дітей та жінок. Залізничні квитки на евакуаційні потяги відмінили і пасажирів набивалися до вагонів як оселедці в бочку. Сидячі місця доставалися меншості, а переважна більшість багато годин їхали стоячи. Це сумне видовище панічної втечі справляло гнітюче враження. Було сумно спостерігати як поступово виїжджають друзі, колеги, сусіди. У нашому під'їзді з 12 квартир люди лишилися у 3-4-х. Житлові будинки вечірнього Києва незвично світилися поодинокими вікнами.

Зі слів мера Києва В. Кличка напередодні вторгнення у столиці постійно мешкало 3,5 млн. людей. Ще близько 1 млн. що-

денно приїздили до міста на роботу з Київської області. На кінець березня внаслідок масової евакуації чисельність населення Києва зменшилася до 1 млн. Ганебна втеча орків з-під Києва спричинила масове повернення біженців-киян до дому і населення столиці на кінець квітня сягнуло 2,2 млн.

Попри усі мої вмовляння тимчасово виїхати з Києва до знайомих на Прикарпаття дружина твердо заявила, що одна без мене не поїде. Так ми лишилися разом з кішкою утрюх у прифронтовому місті, якому постійно щось загрожувало: оточення, окупація, денацифікація, крилаті «калібри» та «іскандери», артобстріли, бомбардування, хімічна, біологічна і навіть ядерна зброя. Зібрані нами ще у перші дні вторгнення «тривожні» рюкзаки так і простояли на балконі всю весну 2022 р. Дружина днями волонтерила на ниві забезпечення інвалідів та старших пенсіонерів ліками та продуктами, а я писав археологічні статті та твір невизначеного жанру під робочою назвою «Битва за Київ».

За лічені дні після початку вторгнення столиця невізнанно змінилася і перетворилася на прифронтове місто. Київ не вимер, а скоріш причаївся. Протягом місяця після нападу орків з міста виїхало більшість його мешканців, а так звані «залишенці» намагалися не виходити з домівок без особливої потреби. Кількість пішоходів та автомобілів на вулицях зменшилася у кілька разів. Переважна більшість магазинів зачинилися. Працювали лише нечисленні продуктові магазини, зокрема супермаркети. Біля поодиноких працюючих аптек утворилися довгі черги.

Як гриби після дощу на вулицях і біля входу до держустанов вирости численні блокпости з озброєними автоматами теро-

боронцями у військовій формі. Колони Червоного корпусу Київського університету ім. Т. Шевченка заклали мішками з піском з бійницями. Казали в університеті базувався підрозділ тероборони на чолі з Д. Корчинським, який мешкав поряд з нами у сусідньому під'їзді.

Громадський транспорт майже не працював за виключенням метро, робота якого була суттєво обмежена відповідно комендантському часу. Станції підземки перетворилися у бомбоховища. На платформах метро кияни облаштували індивідуальні та колективні спальні місця, принесли навіть меблі (стілці, столи), навіть невеликі намети встановили. З одного боку платформи стояв потяг, у вагонах якого ночували люди. З іншого — курсувала одна електричка на всю лінію метро. Тому перерви між потягами сягали 40 хвилин.

Щоб ускладнити нападникам орієнтацію в місті зі стін будівель зняли таблички з назвами вулиць та номерами будинків. З 20 до 8-00 введено комендантський час, коли без перепустки знаходитися поза помешканням заборонено. Затримані теробороною порушники мерзли на блокпостах до ранку.

Війна змінила не лише столицю, але й її мешканців. Попри те, що кияни зпохмурнішали на вигляд, вони стали більш чуйними, доброзичливими і приязними до оточуючих, і не лише до близьких, а й до сусідів та навіть зовсім незнайомих людей. З екранів та сторінок різних мас-медіа лікарі-психологи попереджали, що занурення в невеселі новини з фронтів негативно впливає на психіку, сприяє процесам старіння, збільшує кількість серцево-судинних захворювань та числа померлих від них киян. Кияни ж ковтали валокордин і знову перемикалися на стрічку новин з фронту.

У середині березня разом з колегами-археологами кілька днів працювали з експозицією Археологічного музею Інституту археології НАНУ, що на вул. Богдана Хмельницького. Діставали з вітрин найцінніші речі і пакували їх у ящики, які заносили подалі від вікон у підвал, щоб вберегти їх від артобстрілу та бомбардування. Щось подібне робилося в усіх київських музеях. Найцінніші експонати намагалися сховати подалі від можливого бомбардування та підготувати до евакуації на випадок захоплення міста рашистами. Численні пам'ятники Києва обклали мішками з піском. А для пам'ятника Тарасу Шевченку в однойменному парку навіть виготовили спеціальний металевий футляр у вигляді величезного паралелепіпеду (рис. 114).

Пам'ятник княгині Ользі та святителям Русі братам Кирилу та Мефодію на Михайлівській площі обклали мішками з піском (рис. 115). Пізніше, коли орки ганебно втекли з-під Києва, поряд з похованими під мішками з піском Ольгою, Кирилом та Мефодієм виник імпровізований музей розбитої техніки рашистів, яку звезли з околиць Києва (мал. 117). Цей музей понівеченого військового заліза набув популярності не лише у киян, але і у гостей міста, зокрема іноземних делегацій, які відвідували його з президентом В. Зеленським та іншими очільниками України.

Попри всі негаразди після місячної перерви через початок агресії росіян поновили навчання в режимі онлайн київські університети. Зокрема повернулися до читання лекцій дистанційно і викладачі Києво-Могилянської академії, зокрема й кафедри археології.

Група студентів-магістрів кафедри археології НаУКМА, де я вже чверть століття читаю лекції, пережили двотижневу дра-

матичну пригоду в окупованому орками містечку Ворзель, що розташоване між Бучею та Гостомелем у північному передмісті Києва. Студенти-археологи (О. Потоцький, Є. Хлистун, В. Шатковський, А. Колесник) мешкали в розташованому Ворзелі університетському гуртожитку разом з іншими могилянцями з різних кафедр НаУКМА. З їхніх слів більшість студентів з'їхали з гуртожитку додому 24 лютого 2022 р. Однак близько 35 мешканців гуртожитку не встигли цього зробити бо на другий день вторгнення Ворзель був окупований орками.

Евакуація студентів на Київ припинилася, коли неподалік від гуртожитку окупанти розстріляли три автомобілі з мирними мешканцями. Одна сім'я з розстріляного автомобіля дивом врятувалася і отримала притулок у гуртожитку.

З приходом «освободітелів» в гуртожитку зникла електрика, вода та газ, що стало справжньою катастрофою для більшості непристосованих до форс-мажору студентів. Однак археологи мали досвід організації експедиційного побуту в польових умовах. Разом з вахтеркою, яка також не встигла евакуюватися до приходу орків, вони організували у дворі гуртожитку польову кухню, викопали і обладнали туалети, яму для сміття тощо.

Їжу готували на вогнищі централізовано для всіх мешканців гуртожитка. Однак за кілька днів скінчилися продукти, запаси яких вдалося поповнити рахунком студентів, що встигли виїхати в безпечніші місця. Вони самі дзвонили мешканцям гуртожитку і просили забрати їжу з холодильників, бо вона немиче б зіпсувалася без електрики.

Воду для приготування їжі та побутових потреб носили з криниці, що за кілька сотень метрів від гуртожитка, за залізничним полотном. Походи по воду становили певну небез-

пеку, бо орки періодично обстрілювали залізничну колію з мінометів. Гуртожиток також потрапив під мінометний обстріл. На щастя міни не влучили в будівлю, але осколки посікли стіни, вікна і єдиний транспорт студентів — особисте авто одного з археологів.

Як бомбосховище студенти використовували перший, цокольний поверх гуртожитка, що мав товсті цегляні стіни. Під час обстрілів студенти лягали на підлогу в душовій кімнаті першого поверху гуртожитка.

Окупанти не надто турбували мешканців гуртожитку. Орки стояли табором у лісі за межами Ворзеля і найбільше переймалися грабунком багатих дач та маєтків, яких було немало в дачному пригороді Києва. Кожного ранку з табору окупантів повз гуртожиток рухалася військова техніка штурмувати Бучу та Ірпінь з метою оточення Києва із заходу. Надвечір поріділа колона орків з трупами загиблих на броні поверталася назад через Ворзель до свого табору на нічліг.

Чоловік, який мешкав з сім'єю по сусідству з гуртожитком, надивившись цих маневрів росармії, не втримався і подався до Бучі записуватися до тероборони. До тероборони його записали, але зброї не дали, бо не мали. Тоді доброволець взяв кілька «коктейлів Молотова» і пішов палити ворожі танки. Одразу він був поранений і потрапив до шпиталю. Зазначимо, що перший тиждень навали орків героїчну оборону Бучі тримала місцева самооборона за підтримки артилерії та авіації, доки на початку березня не надійшли на допомогу підрозділи ЗСУ.

З відкриттям «зеленого коридору» 9 березня студенти-могилянці були вивезені з Ворзеля автобусами на Київ, а археологи евакуювалися своїм ходом на посіченому осколками автомобілі.

У перші дні вторгнення до тероборони м. Києва записалися кілька студентів та викладачів кафедри археології НаУКМА. Зокрема студентка археологічного магістеріуму Ганна Аргунова навесні 2022 р. дистанційно слухала лекції та складала іспити з окопів тероборони на південній околиці Києва. У червні її разом з чоловіком перевели на східний фронт під Харків, де підрозділи Київської тероборони в складі ЗСУ воювали принаймні до початку літа 2022 р.

Студент другого курсу магістеріуму кафедри археології Степан Головка з січня 2022 р. воював у Маріуполі в складі легендарного полку «Азов». Востаннє його бачили у кінохроніці окупантів серед азовців, які по наказу верховного головнокомандувача виходили з підземель заводу Азов-Сталь 16-20 травня. Подальша доля Степана була довго невідомою. Лише в грудні 2022 р. визволений з полону шляхом обміну азовець розповів, що перед обміном бачив Степана серед полонених в Оленівці. Він дуже схуд і має проблеми з ногою, але живий.

Протягом першого місяця вторгнення рашистів Київ та кияни-залишенці, зачаїлися в очікуванні повного оточення столиці, майбутнього генерального штурму та грядущої окупації орками, щодо гуманності яких не було ілюзій. Великі надії киян на чарівну силу численних санкцій, накладених на Росію за неспровоковану військову агресію в Україну, не справдилися. Замість припинення вторгнення санкції викликали дивну реакцію «русского мира», яка свідчила про неадекватність його адептів. Ображені росіяни обурювалися: «Нас ненавидит весь мир потому, что все завидуют, что мы такие сильные и гордые!» А одіозна Валентина Матвієнко з найближчого оточення В. Путіна заявила про «щире бажання Росії закінчити

розпочату Києвом в Україні війну», чому заважають українські нацисти, бандерівці та їхні господарі з НАТО. Тобто в кровопролитті винні не окупанти, а українці, які не хочуть їм здатися і скласти зброю. Отакої! «Умом Россию не понять».

Скрепні ідеологи путінізму стверджували, що санкції навіть корисні для простого російського люду, який їх переживе і стане сильнішим. У Москві реанімували комічну «концепцію» відомого російського шовініста О. Проханова про глибинний російський народ-бурундук. Ніби-то під тиском жорстких санкцій «...русский народ перебьется, он уйдет из городов в поля, в леса. Будет собирать грибы, ягоды, орехи — русский народ готов в минуту больших печалей превратиться в народ-бурундук, народ-хомяк, он будет запасать на зиму всякие корешки, всякие луковки». Однак народ-бурундук на чолі зі своїми кремлівськими керманичами не послухав О. Проханова і подався не в ліси за корінцями, грибами та цибулинами, а на Київ мародерити, гвалтувати та вбивати українців.

Разом з тим, обнадійливі вісті з фронтів поступово робили свою справу. Шок перших днів вторгнення з часом змінювався спочатку слабкою надією, а пізніше впевненістю, що Київ встоїть проти навали орків. Численні відео сюжети з колонами спаленої на підступах до Києва військової техніки окупантів і трупами «освободітелів» вселяли надію (мал. 116). У інтернет-мережі поширився специфічний військовий гумор. Зокрема, хтось придумав оптимістичне гасло: «Країна з «флагом», на якому зображена курка ніколи не переможе країну з виделкою на прапорі».

Вже наприкінці березня, коли загроза оточення і штурму Києва минула, а орки ганебно тікали з Київщини до Білорусі, трагікомічна історія сталася на Чорнобильській атомній стан-

ції. Окупанти, які зайняли ЧАЕС ще у перший день вторгнення, розмістили свій командний пункт та батальйонну групу (близько 500 осіб) у найбільш зараженій радіацією місцині Чорнобильської зони, відомої під назвою «Рудий ліс». Рашисти мотивували свій вибір тим, що українська артилерія не буде стріляти по забрудненій ділянці, щоб не підвищити радіаційний фон на станції. Орки вирили окопи та побудували бліндажі в Рудому лісі, де просиділи близько місяця, доки не почали проявлятися ознаки променевої хвороби. Наприкінці березня окупанти полишили ЧАЕС, відступивши за білоруський кордон. У радіологічній лабораторії м. Гомель у 250 горе-вояків були виявлені ознаки променевої хвороби різних ступенів тяжкості, а дехто навіть віддав богу душу.

З цього приводу з'явився анекдот в жанрі чорного гумору. Пропонувалося звертатися до орків відповідно ступеню їх опромінення. При низькому рівні опромінення до прізвища додавати приставку «фон». При середньому ступені променевої хвороби форма звернення до пацієнта «ваша світлість», а при вищому ступені відповідно «ваше сіятельство». Із зрозумілих причин страшна помста українського Чорнобиля рашистам не викликала у киян співчуття до опромінених окупантів.

За п'ять тижнів невдалих спроб оточення і штурму Києва путінські орки з ганьбою і на радість киян полишили столицю, а заодно і чотири північні області України — Київську, Житомирську, Чернігівську та Сумську. Після місяця безглузких, кривавих безчинств під Києвом орки раптово втекли до свого Мордери, полишивши руїни міст і сіл, спалену ЗСУ військову техніку та численні трупи мирних мешканців та своїх товари-

шів-окупантів. Кияни жартували, що орки приходили щоб побачити Київ і померти.

Проведені в березні 2022 р. соціологічні дослідження засвідчили небувале зростання патріотичних настроїв в українському суспільстві та симпатій до європейських союзників. Майже 80% українців висловилися за вступ до НАТО. Український патріотизм часом набував дивних, навіть екзотичних форм. Наша споконвіку російськомовна сусідка-пенсіонерка, яку ми підозрювали у «ватних» настроях, раптом заговорила українською і наколола на руці тризуба. Проголошена В. Путіним денацифікація дала зворотній ефект.

«Русский мир» як різновид неонацизму, або кого і за що слід денацифікувати

Кривава повномасштабна агресія РФ в Україну знаменувала остаточне формування путинізму — сучасного різновиду російського неонацизму. Він видається навіть більш небезпечним для людства ніж німецький фашизм, оскільки на відміну від А. Гітлера В. Путін володіє ядерною зброєю і вже неодноразово погрожував її застосуванням. Попри величезні запаси хімічної зброї А. Гітлер так і не наважився на її використання, тоді як В. Путін вже застосував її не лише в Сирії, але й у Маріуполі. Тема російського неонацизму стала особливо актуальною у перший місяць вторгнення у зв'язку з абсурдною вимогою Москви денацифікувати Україну.

«Фашисти майбутнього будуть називати себе антифашистами», — пригадалися мені у прифронтовому Києві слова, які приписують Вінстону Черчілю. Вони повною мірою стосуються путінської Росії, яка брутально порушивши всі міжнародні закони, розв'язала криваву війну проти України під надуманим приводом її денацифікації. Режим Путіна, що має всі ознаки неонацизму, залив кров'ю Україну, цинічно звинувачуючи жертву своєї нічим не спровокованої агресії в фашизмі. При чому жодних конкретних доказів «фашизації України» ні В. Путін, ні його прибічники не навели. Хіба що сміхотворні

фейки кремлівських пропагандистів на кшталт «расп'ятого мальчика» чи винищення українцями снігірів бо нібито їхнє забарвлення нагадує кольори російського триколову. Кремлівський лідер звинувачує українців у нацизмі лише за те, що вони не вважають себе росіянами і бороняться від агресії останніх, а тому заслуговують фізичного нищення або тотальної русифікації. Абсурдність твердження путіністів про «глибоку нацифікацію українського суспільства» очевидна, якщо врахувати, що всенародно обраним президентом України є етнічний єврей.

Повертаючись до пророцтва В. Черчеля задаймося питанням, чи не є путінізм сучасним різновидом нацизму? Сучасна етнологія дає чітке визначення понять «націоналізм», «шовінізм», «нацизм».

Націоналізм — ідеологія, що відстоює право народу господарювати в межах своєї етнічної території за нормами цивілізованого співтовариства. Синонімом цього поняття вважається європейський патріотизм, на засадах якого функціонують сучасні європейські національні держави — Фінляндія, Швеція, Норвегія, Литва, Польща, Чехія, Франція тощо.

Шовінізм декларує вищість, винятковість своєї нації, що нібито дає право на експансію на землі сусідів.

Нацизм — це шовінізм в дії. Спираючись на примарну велич і винятковість власної нації нацисти здійснюють збройну агресію на територію сусідів під різними надуманими приводами, як розширення «життєвого простору» чи необхідності денацифікації жертви агресії. Підкорені нацистами народи піддаються різним формам етноциду — асиміляції, депортаціям, фізичному нищенню, голодоморам, які незчисленні в історії Росії.

Новітня історія Росії, зокрема Російсько-українська війна 2014-2022 рр., дає численні приклади типової нацистської політики етноциду Москви відносно українців, кримських татар, казахів, чеченців, грузинів, литовців, молдован, інших народів. Нацистською є й термінологія ідеологів «русского мира» — «Украина — фейковая недодержава, не имеющая права на существование; украинского народа нет, украинцы — часть великого русского народа».

Адольф Гітлер виправдовував напад на СРСР у 1941 р. необхідністю упереджувального удару по готовій до вторгнення в Німеччину червоній армії. В. Путін з О. Лукашенком називають свій віроломний напад на Україну «упреждающим ударом по украинским агрессорам», які нібито готувалися напасти на миролюбну Російську Федерацію та Білорусь. Причому якщо І. Сталін справді активно готувався до агресії в Європу, то ідея нападу України на Росію та Білорусь є неоковирною спробою виправдання нібито «упереджувального» удару росармії по агресивній Україні і перекласти провину початку війни з хворої голови на здорову.

А. Гітлер марив ідеєю «бліц кригу» — блискавичної перемоги, в режимі якої планував окупувати Київ і В. Путін. Прямі паралелі рашизму В. Путіна з нацистським режимом фюрера очевидні.

Якщо А. Гітлер вважав СРСР штучно створеною євреями державою, то В. Путін називає Україну штучним, фейковим утворенням на чолі з президентом-євреєм. Як А. Гітлер зятято переймався нищенням євреїв, так і В. Путін мріє про «окончательное решение украинского вопроса». Ідеологи рашизму відверто закликають до знищення українців за національною

ознакою. А це визначальний маркер етноциду — тяжкого злочину проти людства масово застосованого А. Гітлером.

Подібно до свого ідейного попередника В. Путін маніакально погрожує світу «встановленням нового світового порядку» з правом сильного диктувати свою волю сусідам. Сентенція В. Путіна «русский мир там, где звучит русский язык» є калькою з гітлерівського «Німеччина там, де звучить німецька мова».

Ця типова риторика Третього рейху не випадкова в тирадах прибічників путинізму. Адже улюбленим автором В. Путіна, якого він неодноразово цитував, є ідеолог російського фашизму та месіанства Іван Ільїн. Останній був полум'яним прибічником А. Гітлера, який на думку І. Ільїна «...оказал величайшую услугу всей Европе».

Другим ідеологічним «батьком» В. Путіна є ідеолог російського неофашизму та націонал-більшовизму, лідер «нових російських правих» Олександр Дугін. Затятий ворог європейського лібералізму та американізму професор МГУ О. Дугін навесні 2014 р. публічно заявив: «Украинцев надо убивать, убивать, убивать. Я вам как профессор говорю». В. Путін сприйняв цей заклик класика російського неофашизму до геноциду українців буквально. Показово, що О. Дугін фігурує в літературі під титулом «сірого кардинала путинізму».

Вірними ознаками нацизму є поширені у сучасній Росії культ незмінного національного лідера (фюрера) в особі В. Путіна, міф про золотий вік імперського минулого, а також антисемітські настрої кремлівських очільників. Міністр іноземних справ С. Лавров викликав міжнародний скандал офіційною заявою про вину євреїв у розв'язанні Другої світової війни та єврейське коріння А. Гітлера.

Важливим атрибутом нацистських режимів є апеляція до славного імперського минулого. У італійських фашистів це імперський Рим, у нацистів Німеччини — перший рейх Оттона I (862-1806 рр.) та другий О. Бісмарка (1871-1918 рр.). Рашисти героїзують сталінський СРСР, як вищу фазу розвитку Російської імперії, яку нібито слід відновити коштом людського та ресурсного потенціалу України.

Ідеологія реваншизму — ще один консолідуючий фактор нацистських режимів. Гітлерівський фашизм консолідувала реваншистська ідея повернення Великою Германією втрачених за Версальською угодою територій. В основі путінського неонацизму лежать реваншистські марення про повернення в лоно Російської імперії своїх колишніх колоній — перш за все радянських республік, а потім і країн так званого соціалістичного табору.

Отже, сучасний політичний режим Росії відомий під назвою путінізм має виразні риси не лише сталінізму, а й неонацизму з прямими паралелями в ідеології німецького та італійського фашизму. Разом з тим, путінізм, як сучасна версія російського неонацизму має свою специфіку. При безумовній злочинності як гітлерівського, так і путінського нацистських режимів останній відзначився крайньою корумпованістю, цинізмом, неспроможністю реформувати і модернізувати економіку, побороти злочинність та безробіття, що призвело до тотального зuboжінням одурманених керманичами громадян РФ. На відміну від В. Путіна нацистський злочинець А. Гітлер у 30-х роках ХХ ст. модернізував німецьку економіку, поборов злочинність і безробіття, суттєво підняв рівень життя німців. Тож путінізм є окремим різновидом неонацизму і не випадково останніми ро-

ками за ним затвердився промовистий термін «рашизм». Окремо відзначимо виразні архаїчні риси ментальності рашистів, успадковані від мешканців Московського царства і навіть від орд Чингізхана, про що йтиметься у наступному розділі.

Рашисти, слідом за своїм кремлівським фюрером, проголосили Україну фейковою державою, що нібито була придумана В. Леніним, а український народ таким, що не має права на існування бо нібито є частиною «великого російського народу». Абсурдність такого твердження очевидна, адже усі етнологи світу визнають українців, росіян, білорусів окремими етносами бо у кожного з них є власна мова, етнокультура, національна самосвідомість. До того ж, як Україну міг придумати В. Ленін чи австрійський генштаб, якщо українська мова та культура вже існували не лише в епоху Т. Шевченка чи в козацькі часи, а й задовго до російської мови — у Київській Русі. Адже стіни Софії Київської XI-XIII ст. списані текстами на староукраїнській мові.

Однак, за В. Путіним, Україна не має права на існування бо без неї немає «великої» Росії, тобто неможливо здійснити заповітну мрію диктатора — відновити Російську імперію. Тож ідея одного з фундаторів російського фашизму І. Ільїна та неонациста О. Дугіна «окончательного решения украинского вопроса» набула в побудовах путіністів абсурдної форми денацифікації України через її деукраїнізацію. Відповідно фашистські ідеї реалізувалися В. Путіним у російсько-українській війні 2014-2022 рр. шляхом застосування добре відомих методів етноциду тоталітарних імперій часів Сталіна-Гітлера XX ст.

Зокрема Москвою проголошено наміри депортувати 2-3 млн. активних українців до Східного Сибіру, де вони будуватимуть міста з метою стримування китайської експансії. Етноцид українців шляхом масових депортацій до Сибіру часів сталінського терору поновився з перших днів путінської агресії на Донбас у 2014 р. З того часу зі Східної України до РФ, зокрема до Сибіру вивезено більш ніж півтора мільйона українців. За три перші місяці повномасштабного вторгнення з Донбасу в Росію окупанти насильно виселили пів мільйона громадян України, зокрема з розбомбленого Маріуполя — більше 30 тис. мешканців. У депортованих відібрані українські паспорти, щоб виключити можливість їхнього повернення в Україну. Тисячі українських дітей вивезено до Росії з дитячих будинків Луганської та Донецької областей.

Як зазначалося, розвідка США оприлюднила інформацію, що готуючись до денацифікації України окупанти склали «розстрільні списки» з прізвищами та адресами 40 тис. свідомих українців: політиків, військових, активістів, журналістів, інтелігенції. Про серйозність намірів рашистів фізично деукраїнізувати Україну свідчать криваві події в Ірпені, Бучі, Бородянці, Іванкові. Їхні мешканці, які пережили окупацію, розповідають, що з перших днів вторгнення росіяни користувалися заздалегідь підготовленими списками для виявлення та розстрілів колишніх АТОвців та інших українських активістів.

Провал «бліцкригу» рашистів в Україні В. Путін пояснив «недооцінкою глибини нацифікації українського суспільства», тобто консолідацією не існуючого на його думку українського народу. Схоже, були зроблені відповідні висновки і невдовзі у щойно звільнених ЗСУ від орків містах та селах північної Київщини були виявлені жахливі сліди масових розстрілів українців призив-

ного віку. Чоловіків віком від 18 до 60 років зі зв'язаними руками ставили на коліна і вбивали пострілом у потилицю. Системність і масовість страт свідчить, що вони не були «ініціативою знизу», а здійснювалися централізовано за наказом згори і по суті були етнічними чистками — улюбленою зброєю нацистів усіх мастей минулого століття.

Цей відвертий етноцид українців Північної Київщини супроводжувався масовими військовими злочинами — мародерством небувалих масштабів, зґвалтуваннями жінок, дітей, масовими розстрілами мирних мешканців, тотальним руйнуванням інфраструктури та помешкань мирного населення. Показово, що незадовго до вторгнення згадані військові злочини були виведені з кримінального кодексу РФ. Тобто орки здійснювали їх безкарно, за участю офіцерів і з відома вищого командування.

Можна собі уявити жахливий масштаб звірств та етноциду українців якби бліцкриг В. Путіна відбувся і орки окупували б Київ. Крижаві злочини рашистів під Києвом вкотре показали, що масові звірства та мародерство є сталою історичною традицією російських «освободітелів». Варто згадати тотальне мародерство, масові звірства та зґвалтування мирного населення окупованого Берліна та інших міст і сіл Німеччини у 1945 р. Відоме «скрепне» гасло «русского мира» «діди воювали» після згаданих злочинів у Берліні та Бучі варто поміняти на «діди грабували».

Після ганебної поразки під Києвом, В. Путін лицемірно заявив, що взяття Києва, як і окупація усієї України взагалі не планувалися. Нібито спецоперація армії РФ мала гуманну мету звільнення народу Донбасу і всіх «русскоязычних» мешканців

України від гніту та знущань міфічних «українських бандерофашистів».

Однак методи «звільнення» російськомовних українців від нацистів вжахнули світову громадськість і нагадали Європі не-людські злочини гітлерівського режиму. Артилерія та авіація окупантів рівняли з землею міста і села разом з мирними «русскоязычними» мешканцями півдня і сходу України (Маріуполь, Харків, Волноваха, Сіверодонецьк, Лисичанськ). Зокрема в Маріуполі за два місяці «освобожденія» загинуло більше 20 тис. мирних російськомовних жителів. Нагадаю, що за 10 років війни в Афганістані загинуло лише 15 тис. російськомовних.

На окупованих українських теренах рашисти вдавалися до різних методів етноциду, добре відомих з нацистської практики минулого століття — депортації, асиміляція, розстріли за національною ознакою, спалення українських книжок з бібліотек тощо. На захоплених територіях окупанти проводили тотальну примусову мобілізацію чоловічого населення. Без будь-якої підготовки новобранців як гарматне м'ясо кидали на фронт в якості розхідного матеріалу. Бойовий дух наступаючих стимулювали сумнозвісні «заградотряди». Якщо І. Сталін для цього використовував війська НКВС, то В. Путін — кадірівців.

Тотальна мобілізація чоловічого населення окупованих ро-сармією територій України для його використання в якості гарматного м'яса на фронті переслідувало неодноразово декларовану В. Путіним ціль «остаточного вирішення українського питання», тобто фізичного знищення української нації. Кремлівський фіюер не придумав нічого нового, а продовжив справу майстрів геноциду І. Сталіна та «м'ясника» Г. Жукова, які під час так званого «звільнення» України у 1943-1945 р. поголовно

мобілізували українських чоловіків і без підготовки, а часом і без зброї гнали в атаку на німецькі позиції, вирішуючи «українське питання».

Як зазначалося, більш ніж пів мільйона мирного населення Луганської та Донецької областей були насильно депортовані в Росію до спеціальних фільтраційних таборів, прообразами яких були концтабори І. Сталіна та А. Гітлера. Звідти українські військові та активісти відправлялися за ґрати, чоловіки призовного віку — на фронт, решта — на освоєння Сибіру без права виїзду з Росії. Особливим злочином проти людяності є вже згадуване насильне вивезення до Росії тисяч українських дітей з Маріуполя та інших міст і сіл Донбасу.

Нацистського іміджу кремлівському режиму рашистів додають десятки фільтраційних таборів заздалегідь підготовлених і розгорнутих для українського населення на окупованих теренах сходу та півдня України.

Загальновизнаною формою етноциду є цілеспрямоване нищення цивільної інфраструктури України з метою погіршення умов життя населення. Армія РФ постійно займалася цим з моменту вторгнення в Україну у 2014 р., а особливо з повномасштабної агресії 24 лютого 2022 р. Ракетні, артилерійські, авіаційні удари щоденно завдавалися не лише по військових, але й по цивільних об'єктах: житлових будинках, складах продовольства, заводах, мостах, вокзалах, школах, лікарнях і навіть тваринницьких фермах. Згадані військові злочини з фашистського арсеналу ХХ ст. дають переконливі підстави вважати путинізм сучасною версією російського нацизму.

Сумніви щодо неонацистської суті путинізму остаточно розвіялися з виходом 03.04.2022 на головному державному сайті

кремля «РИА Новости» статті з промовистою назвою «Что Россия должна сделать с Украиной». Її автор — російський політехнолог Тимофій Сергєєв, який тривалий час працював у виборчих штабах українських політиків, зокрема Л. Кучми та В. Януковича. На президентських виборах 2004 р. саме він подав ідею відомого одіозного плакату про три сорти українців.

Переповнений звірячої ненависті та великодержавної пихи до українців текст статті світова спільнота оцінила як «маніфест неофашистів Росії» та «рашистський Майн Кампф». Відомий історик Тімоті Снайдер назвав статтю «керівництвом з геноциду українців». Стаття є неспростовним підтвердженням відверто неонацистської політики В. Путіна та його оточення, переконливим свідченням нацистських злочинів рашистів на майбутньому судовому процесі в Гаазі проти російських військових злочинців.

Цей «державний план геноциду українців» перед усім передбачав фізичне знищення українського війська: «Нацисты, взявшие в руки оружие, должны быть по максимуму уничтожены на поле боя». Не краща доля очікувала на цивільне населення України: «...Помимо верхушки, виновна и значительная часть народной массы, которая является пассивными нацистами, пособниками нацизма... Справедливое наказание этой части населения возможно только как несение неизбежных тягот справедливой войны против нацистской системы... Это социальное "болото", ...должно пережить все тяготы войны и усвоить пережитый опыт как исторический урок и искупление своей вины...

Дальнейшая денацификация этой массы населения состоит в перевоспитании, которое достигается идеологическими реп-

рессиями (подавлением) нацистских установок и жесткой цензурой: не только в политической сфере, но обязательно также в сфере культуры и образования. Должна быть проведена тотальная люстрация. Ликвидированы и запрещены любые организации, связавшие себя с практикой нацизма.

Денацификация неизбежно будет являться деукраинизацией... и деевропеизацией Украины».

Освячений путінською Москвою «маніфест неофашистів Росії» передбачає знищення як держави Україна, так і самих українців, зокрема наших збройних сил, мови, культури, українських книжок, зокрема підручників української історії. Натомість, під наглядом Москви, як «переможної окупаційної сили», в Україні прямо плануються масові люстрації та репресії місцевого населення, депортація активних українців до сибірських таборів, формування маріонеточних органів влади, тотальне запровадження російської освіти, мови, російської версії історії, встановлення відповідних пам'яток тощо. Терміном на 25 років пропонується створити на території України «органи денацификации» і «включить комплекс антифашистских и денацификационных норм в конституции народных республик». На думку кремля українська земля повинна стати російською або безлюдною. Адже українці рашистам потрібні не як окрема нація, а як будівничі нової версії Російської імперії, чим вони займалися з часів Переяславської ради.

Таку неонацистську риторику важко відшукати навіть в документах Третього рейху. Повна солідаризація з «маніфестом рашистів» Т. Сергійцева вищих урядовців РФ свідчить, що він висловив думки керманічів путінської Росії. Зокрема колишній президент Росії Дмитро Медведєв у притаманній йому

злюбливо-хамовитій манері московського шовініста висловився щодо України в тому ж «РИА Новости»: «Не стоит удивляться, что Украину, которая ментально превратилась в Третий рейх, записала в учебники истории имена иуд и нацистских прихвостней, его же судьба и постигнет. Туда ей и дорога, такой Украине! Как и отдельным уродам, считающим себя вправе подобную Украину представлять». Злочин України, на думку Д. Медведева, полягає в тому, що вона заважає Великій Росії будувати «відкриту Євразію від Лісабона до Владивостока», тобто чергову версію Російської імперії.

Судячи з цього висловлювання колишнього «ліберала» Д. Медведева, а також одіозного Рамзана Кадірова, що закликає «перемогти шайтанів та взяти Київ», верховний правитель Росії та його оточення твердо тримають курс на знищення українців та їхньої держави. Вони не лишають вибору українцям окрім вітчизняної війни за саме існування України до перемоги над російськими загарбниками з їх маніакальним прагненням тотального етноциду сусідів.

Зазначений «маніфест неонацистів Росії» Т. Сергєйцева надруковано на держресурсі РФ через два дні після виявлення слідів масових розстрілів українців у Бучі. Складається враження, що офіційна Москва виправдовує етноцид українців боротьбою з українським нацизмом. Однак ніяких доказів наявності масових проявів нацизму в Україні не наводиться. Це голослівне звинувачення за допомогою потужної державної пропаганди усього народу в нацизмі було потрібно В. Путіну для виправдання знищення українців та Української держави, які, з його слів, стоять на заваді поновлення нового варіанту Російської імперії. Невдала спроба виправдати масові роз-

стріли мешканців Бучі боротьбою з українським нацизмом не лише не переконали світову громадськість, але й привселюдно продемонстрували нацистську суть і злочинну практику путінського режиму.

Відверто нацистська стаття Т. Сергейцева виглядає як явка з повинною російських неонацистів на чолі з кремлівським фюрером В. Путіним, як неспростовне свідчення нацистських злочинів путіністів на майбутньому судовому процесі в Гаазі. Абсурдне звинувачення В. Путіним України та українців в нацизмі нагадує відому поговорку про злодія, який голосніше всіх кричав: «Тримай злодія!». Іншими словами, це спроба перекинути провину з власної хворої голови на здорову голову сусіда.

Нацистського іміджу путінізму додає повсюдне поширення серед його adeptів за участю провладних державних ЗМІ зображення латинської літери «zet» — символа російського неонацизму. Рашистська Z отримала промовисту назву «свастики XXI ст. », бо підозріло нагадує давньогерманську руну «zig», яка в міфології німецьких фашистів займала особливе місце. Вона символізувала перемогу, силу, владу, волю, честь, міць, її подвійне зображення було офіційною емблемою військ СС гітлерівської Німеччини.

Цікаво, що серед символів німецьких фашистів фігурувало кілька давньогерманських рун. Рашистська символіка також базувалася на кількох літерах латинського алфавіту. Крім згаданої Z для маркування техніки, шевронів орки використовували літеру V. Є вагомі підстави стверджувати, що Z позначали власне російські підрозділи, тоді як V маркували з'єднання з національних регіонів — Кавказ, Бурятія, Якутія, Тартарстан, Тува та ін.

Різні дослідники неодноразово зазначали, що тоталітарні режими ХХ ст. (російський більшовизм, італійський фашизм, німецький нацизм) — явища одного порядку. Їх споріднює культ вождя, культ золотого віку минулої імперської величі, тотальний контроль над суспільством, ідеологія реваншизму, силові методи правління (репресії, концтабори, депортації, геноцид населення), тотальна мілітаризація, агресивний експансіонізм у зовнішній політиці, брехлива більшовицько-гебелівська пропаганда тощо. Все це в гіпертрофованому вигляді маємо в сучасному рашизмі кремлівського фюрера В. Путіна.

Отже, риторика, політичні прийоми, міфологізація минулого (сталінського СРСР, ВОВ, «діди воювали»), нацистська символіка, оскраженіла пропаганда, варварські методи ведення війни рашистів мають прямі паралелі в атрибутах і діях фашистської Німеччини та інших тоталітарних режимів минулого століття, що дає підстави вважати путинізм сучасною версією російського нацизму. Кремлівський фюрер з його хворобливими мареннями на теми «русского мира», «нового світового порядку», «остаточного вирішення українського питання» фактично є прямим продовжувачем справи Б. Мусоліні, А. Гітлера та І. Сталіна. Ідеї В. Путіна — це ідеологічний секонд-хенд, спадщина тоталітарних нацистських режимів минулого століття.

Відверта пропаганда нацизму телебаченням путінської Росії призвела до глибокої нацифікації широких верств населення РФ. Як наслідок людиноненависницькі, ксенофобські настрої вразили не лише верхівку суспільства, але й пересічних росіян. Державне телебачення демонструє марші російських неонацистів у Москві під гаслом: «Россия для русских, Москва для москвичей!». У перехопленій СБУ телефонній розмові російська

мати закликає воюючого в Україні сина: «Мальчики, убивайте побольше украинцев и храни вас Господь!». Які ще потрібні докази глибокої, тотальної нацифікації росіян?

Сто років тому російський філософ Микола Бердяєв виділив три фази російського імперіалізму — московське царство, петровська імперія та радянське комуністичне царство (Бердяєв 1991). На наших очах російський імперіалізм перейшов у четверту фазу історичного розвитку, яка зветься путінським нацизмом або рашизмом.

Тож враховуючи сказане, денацифікації потребує саме путінська Росія, а не Україна, на чому наполягає Адольф Путін. Однак у перевернутому світі «імперії зла» на чолі з психічно хворим на манію імперської величі правителем антифашистами називають класичних нацистів, а фашистами — їхніх жертв, як і пророчив В. Черчіль.

«Умом Россию не понять...». І немає на те ради. Крім ЗСУ, українського народу та світової спільноти.

Історичні витоки імперської агресивності російських неонацистів

Нелюдське ставлення москвитів до підкореного населення, зокрема й окупованих районів України, має глибоке історичне коріння. За міжнародним законодавством вже згадувана насильна мобілізація чоловічого населення загарбаних територій до армії окупантів є військовим злочином. Зокрема наприкінці березня стало відомо про величезні втрати під Харковом, Маріуполем, Миколаєвом, Херсоном серед новобранців зі щойно окупованих територій Східної України. У перехоплених СБУ телефонних розмовах окупантів йшлося про тотальну мобілізацію чоловіків захоплених територій Донбасу, яких першими, без підготовки кинули на лінію оборони ЗСУ з метою виявлення вогневих засобів супротивника. За кілька днів боїв з 2000 новобранців живими й неушкодженими лишилося зо два десятки людей.

Усе це нагадує ситуацію з «чорносвітниками» — тотально мобілізованим Москвою у 1943-1944 рр. чоловічим населенням України, яке без підготовки, в цивільному одязі, часто без зброї гнали на німецькі кулемети за допомогою сумнозвісних «заградотрядів НКВД». Прообрази цієї форми етноциду маємо не лише в «заградотрядах Л. Троцького» 1919 р., але й у військовій практиці монголів XIII ст. Монголи брали в полон

мирне населення захоплених територій і гнали як худобу перед ордою на укріплення супротивника, використовуючи місцеву людність в якості «живого щита».

Як відомо, ідеологи кремля з часів білоемігранта князя М. Трубецького вважають Московське царство та Російську імперію прямими спадкоємцями імперії Чингізидів. Московське царство XIV-XVI ст. формувалося як улус Золотої Орди, відповідно військо московитів наслідувало татарську тактику. Тому не випадково саме таку нелюдську монгольську тактику використання мирного населення в якості «живого щита» застосував В. Путін при захопленні Криму у 2014 р.: «И пусть кто-то из украинских военных попробует стрелять в своих людей, за которыми мы будем стоять сзади! Пускай они попробуют стрелять в женщин и детей!»

Російська імперія споконвіку була азійською деспотією, що своїм історичним корінням сягає монгольської імперії Чингізхана та його нащадків. Тому сучасна версія російського неонацизму не винайдена В. Путіним. Вона органічно виростає зі споконвічних особливостей ментальності росіян, які століттями формувалися в жорстоких умовах азійської деспотії монгольської імперії Ченгізидів, про що неодноразово писали різні дослідники (рис. 118).

Криваве і безглузде вторгнення «русского мира» в Україну продемонструвало найгірші риси «загадкової російської душі», про які так багато говорили видатні мислителі минулого, а найбільше самі росіяни. Величезний обсяг наукових праць з цієї тематики не дає можливість бодай коротко розглянути їх на сторінках даної статті. Тож наведемо висловлювання авторитетних інтелектуалів про визначальні риси російського

характеру, що стали підґрунтям сучасної версії російського неонацизму, відомої під назвою путінізм.

Карл Маркс: «Московська держава зародилася у принизливих умовах монгольського рабства і являє собою типовий приклад східного деспотизму... Росія, яка не має ніякого відношення до Русі і яка отримала, вірніше вкрала, свою сучасну назву в кращому випадку у XVIII ст., зухвало зазіхає на історичний спадок Русі, створеної на вісімсот років раніше. Однак Московська історія — це історія Орди, пришита до історії Русі білими нитками і повністю сфальсифікована».

Князь Микола Трубецькой: «Московська держава виникла завдяки татарському ярму. Російський цар став спадкоємцем монгольського хана. Скинення татарського ярма полягало в заміні татарського хана православним царем і в перенесенні ханської ставки до Москви. Навіть персонально значний відсоток бояр та інших служилих людей московського царя склали представники татарської знаті».

Філософ Георгій Федотов: «В самій московській землі вводять татарські порядки в управлінні, суді, збиранні данини. Не ззовні, а зсередини татарська стихія оволодіває душею Русі, просочується у плоть і кров. У XV ст. тисячі хрещених і нехрещених татар йшли на службу до московського князя, вливаючись у ряди служливих людей, майбутнього дворянства, заражаючи його східними поняттями та степовим побутом. Саме збирання земель відбувалося східними методами. Знімався весь верхній пласт людності і вивозився до Москви, замінюючись прийшлими та служливими людьми. Без винятку викорчувували всі місцеві особливості та традиції...

Всі стани були прикріплені до держави службою та тяглом. Людина вільної професії була явищем немислимим у Москві... Кріпосна неволя стала повсюдною саме тоді, коли вона відмирала на Заході. Рабство диктувалося не примхами владарів, а новим національним завданням: створення імперії на злидненому економічному підґрунті. Тільки крайньою напрутою, залізною дисципліною, страшними жертвами могла існувати ця злиденна, варварська, безкінечно зростаюча держава».

Тож ментальність московитів, на думку класиків російської культури, формувалася в умовах степової, кочівницької стихії, що кілька століть панувала на батьківщині майбутніх росіян. Агресивний експансіонізм, нетерпимість і ксенофобія до сусідів, жорстокість, масові насилля аж до фізичного нищення мешканців захоплених територій з тотальним розграбуванням їхнього майна — ці негативні риси характеру московитів, що яскраво проявилися в наші дні в Бучі, Ірпіні, Маріуполі, Харкові, значною мірою, є історичною спадщиною кочового світу середньовіччя.

Агресивність і войовничість кочових скотарів минулого пояснюється не якимись вродженими вадами характеру степовиків, а скотарським способом життя. Численні стада домашніх тварин поїдали та витоптували траву, а тому постійно рухалися. Це змушувало кочовиків до постійних пошуків нових пасовиськ. Конкуренція між різними скотарськими групами за пасовиська та стада худоби робила перманентну війну з сусідами органічною складовою скотарського способу життя. Крім того, рухливий світ степовиків постійно потребував продуктів осілого господарювання — зерна, складної зброї та обладунків, ювелірних виробів, вина тощо. Частину зерна та ремісничих

товарів войовничі кочовики вимінювали у осілих сусідів, а ще більше відбирали насильно у підкорених землеробів через данину та пограбування. У кочових суспільствах середньовічних скотарів Євразійських степів війна, грабунок та данина були справою честі і доблесті воїнів, якими у кочовиків вважалися усі чоловіки.

Тож, жорстокі порядки середньовічних кочовиків дикого степу закарбувалися в «незбагненній російській душі» до нашого часу, судячи з жахливих масових злочинів рашистських «освободітелів» в Україні. Сталося це завдяки азійській деспотії, якою протягом усієї своєї історії по суті була російська держава. Її визначальною особливістю, принаймні з XIV ст., була перманентна експансія на землі сусідів. Архаїчна ідеологія агресивного експансіонізму дикого степу середньовіччя виявилася суголосною загарбницьким зусиллям правителів азійської імперії від Івана Калити до Володимира Пугіна. Тому ментальність дикої орди середньовічних кочовиків віками всіляко плекалася московською владою і розквітла кривавим цвітом «русского мира» в Україні в наші дні.

Таким чином, початковий монголо-татарський період російської історії тривалістю більше 400 років протікав в умовах ординського рабства, під потужним впливом татарської степової стихії, з її кривавими методами упокорення населення загарбаних територій. Жорстокі ординські порядки були підґрунтям ментальності московитів, світогляд яких здавна принципово різнився від світобачення європейців. Московське царство з XIII ст. формувалося як улус Золотої Орди і підкорялося монгольській династії Чингізидів аж до 1700 р., коли Петро I перестав платити данину своєму сюзерену кримському хану.

Тотальні запозичення з татарської практики торкнулися адміністративного устрою, війська, митниці, пошти, фінансової та грошової систем тощо. Показово, що терміни «таможня», «казначейство», «деньги», «ямщик», «артіль», «тюрма», «палач» — тюркського походження.

На перших московських монетах XV ст., які у росіян фігурують як неспростовний доказ суверенітету Московського царства, арабськими літерами написано: «Султан Тохтамиш хан, та подовжиться життя його» (мал. 119). Абсолютно залежний від Золотої Орди її Московський улус скопіював її грошову систему. Це стосується як основних номіналів грошей (деньга, алтин, полтина та ін.), так і способів карбування монети. За золотоординською технологією в Москві карбували гроші з XIV ст. до 1718 р., коли Петро I європеїзував грошову систему імперії.

Як державний устрій Московії формувався за зразками золотоординського, так на формування характеру самих москвитів визначально вплинули порядки середньовічної азійської орди, її ментальність, духовна і матеріальна культура.

У Москві за Василя II татарська мова стала мало не державною, знать переходила у мусульманство. В моду увійшов татарський одяг. Ще за Петра I москвити носили тюрбани і зовні мало відрізнялися від мешканців Центральної Азії. Тому термінологія російського народного вбрання суцільно тюркського походження: штани, куртка, рубаха, халат, карман, сапог, чулок, сарафан, тулуп, сюртук, армяк, башмак, башлик, кафтан, шаровари, епанча, картуз, колпак, фата тощо. Знамениті «русские валенки» — пряме запозичення традиційного зимового взуття монголів.

Закорінення на Верхній Волзі ординських порядків суттєво стимулювалося масовим проникненням в регіон степового елемента. Молоде Московське царство потребувало сильного війська. На той час неперевершеною ударною силою була татарська кіннота. Тому князі радо запрошували на службу татарську знать з дружинами, які осідали в столиці та інших містах Московії окремими слободами.

Ординські батири стали не лише основою московського війська, але й ядром нової аристократії — дворянства. Тому переважна більшість російської знаті та їх нащадків носить прізвища тюркського походження: Шереметьєв, Юсупов, Салтиков, Булгаков, Бунин, Тургенєв, Чаадаєв, Карамзін, Бутурлін, Дашков, Кутузов, Ушаков, Апраксин, Аракчєєв, Державин, Ермолов, Шереметьєв, Голицын, Милюков, Годунов, Кочубей, Строганов, Куракин, Сабуров, Мансуров, Тарбєєв, Баскаков тощо. Тож, крилата фраза російської інтелігенції XIX ст. «Поскреби русского — найдешь татарина» має під собою глибоке історичне підґрунтя (мал. 120).

Свідченням тих часів є масова тюркська топонімія Москви: кремль, Ординка, Таганка, Арбат, Китай-город, Шереметьєве, Ізмайлове, Басманна, Ямська, Кашира, Татарська слобода тощо.

В умовах тотальної тюркізації Московії XIV- XVII ст. ментальність азійської орди стала підґрунтям світогляду та моральних цінностей московитів середньовіччя та їхніх прямих нащадків — сучасних росіян. За сотні років ординського впливу жорстокі традиції азійських степовиків закарбувалися в московитів на рівні генного коду, визначивши незбагненну для європейців варварську дикість загадкової душі росіян. Звірячі традиції дикої орди періодично виливалися в жорстокий етноцид заво-

йованих московітами народів: криваві винищення новгородців військами Івана III та Івана IV в XV-XVI ст., різанина українців у Батурині у 1708 р., військові злочини радянських військ в Центральній Європі у 1945 р., різанина народів Кавказу військами генерала Єрмолова в XIX ст., а нещодавно росармією в Чечні за особистим наказом В. Путіна «мочить в сортире».

Давня схильність орди московитів до звірств і різанини закарбувалася у відомому неформальному етнонімі росіян — «кацап». Показово, що він походить від тюркського «казап», що значить «кат, м'ясник, лютий чоловік». Другий неформальний етнонім росіян в Україні «москаль» в розумінні мешканець Московії, відомий на землях Литви, Польщі, України з XIV-XV ст. Однак в Україні з другої половини XVII, а особливо у XVIII ст. він набув додаткового значення «солдат, військовий». Адже після Переяславської угоди московіти масово посунули в Україну в складі колоніальних військ Московії. З тих пір москаликами в Україні називають червоних комах родини клопів з чорними цятками на плескатій спині, що повзають по землі колонами, що нагадують військовий стрій.

Жорстока азійська деспотія, що своїм корінням сягає дикої монгольської орди всю свою історію практикувала кривавий етноцид відносно сусідів, що перевершував етноцид нацистів Німеччини. Вчоргове ординська духовна спадщина московитів матеріалізувалася на наших очах в масових, освячених московською владою та церквою кривавих злочинах російського воїнства в Україні — в Бучі, Ірпіні, Маріуполі, сотнях інших міст і сіл України. Вони демонструють разючу відмінність між ментальністю європейців та психологією дикої азійської орди середньовіччя. Поза сумнівом, це відмінності вищого, цивіліза-

ційного порядку, що демонструють принципову різницю між Заходом і Сходом, між Європою і Азією, між європейською та євразійською цивілізаціями, рештками якої після розпаду СРСР є сучасна путінська Росія.

До речі, зазначена принципова різниця в ментальності росіян і українців є ще одним свідченням, що це два різні народи не лише по етнокультурі, мові, але й по духовному складу та цивілізаційній належності, попри абсурдне твердження В. Путіна про «єдиний народ».

Про негативні риси російського характеру, які значною мірою є середньовіковою ординською спадщиною, неодноразово писали російські та іноземні інтелектуали.

Письменник Максим Горький: «Главной чертой русского национального характера является жестокость, и то жестокость садистическая. Говорю не об отдельных взрывах жестокости, а о психике, о душе народной». На її формування, крім ординської спадщини, вочевидь вплинуло споконвічне право сильнішого на насильство над слабшими членами сім'ї, перш за все жінками, дітьми, що аж ніяк не сприяло гуманізації та пом'якшенню «загадкової російської душі».

Історик Микола Карамзін: «Русскому соврать, что высморкаться. Их ложь исходит из их рабской сущности. Народ никогда не знавший и не говоривший правды — народ рабов духовных и физических. Убогие люди».

Філософ Іван Ільїн: «Россия — самая паскудная, до блевоты мерзкая страна во всей мировой истории. Методом селекции там вывели чудовищных моральных уродов, у которых само понятие Добра и Зла вывернуто на изнанку. Всю свою историю эта нация барахтается в дерьме и при этом желает потопить в нем весь мир».

Письменник Федір Достоевський: «Народ, который блуждает по Европе и ищет, что можно разрушить, уничтожить только ради развлечения».

Письменник Михайло Салтиков-Щедрин: «Если русским предоставит выбрать себе предводителя, они выбирают самого лживого, подлого, жестокого, вместе с ним убивают, грабят, насилюют, впоследствии сваливают на него свою вину. Спустя время церковь провозглашает его святым». Так було з Іваном Грозним, В. Ленінім, І. Сталінім, так буде і з В. Путінім.

Філософ Фрідріх Енгельс: «Любой захват территории, любое насилие, любое угнетение Россия осуществляла не иначе, как под предлогом просвещения, либерализма, освобождения народов». Не випадково тотальне знищення України разом з її населенням московськими окупантами подається як благородна справа звільнення країни від нацистів, якими оголошені самі ж українці.

Президент Шарль де Голль: «Русские люди никогда не будут счастливы, зная что кто-то живет лучше их. А так как к прогрессу они не способны — злоба и фрустрация являются постоянным душевным состоянием русских».

Письменник Олександр Солженіцин: «Нет в этом мире мельче, сволочнее и хамовитее особи, чем кацап. Рождённый в нацистской стране, вскормленный пропагандой нацизма, — этот ублюдок никогда не станет Человеком. У его страны нет друзей — либо холуи, либо враги. Его страна способна только угрожать, унижать и убивать. И за сохранение этого статуса Рассеей рядовой кацап готов пожертвовать собственной жизнью, жизнями своих родителей и детей, качеством жизни

собственного народа. Воистину: кацапы — звери. Лютые, кровожадные, но... смертные».

Філософ Василь Розанов: «Мы московиты сполрили киргизов, чимерис, бурят и других. Ограбили Армению и Грузию. Запретили даже богослужение на грузинском языке. Обокрали богатейшую Украину... Московия — это чудовище, которым даже ад побрезговал бы и изрыгнул бы на землю».

Президент Чеченской Республики Ичкерия Джохар Дудаев: «Русизм — это особая форма человеконенавистнической идеологии, основанная на великодержавном шовинизме, полной бездуховности и безнравственности. Отличается от известных форм фашизма, расизма, национализма, особой жестокостью, как к человеку, так и к природе... Принцип действия — уничтожение всего и вся, тактика выжженной земли. Отличается шизофренической формой мании мирового господства. Обладая рабской психологией, паразитирует на ложной истории, на оккупированных территориях и угнетаемых народах. Русизму характерен постоянный политический, правовой и идеологический терроризм».

Звірства орків з московського Мордора в Україні є неспростовними доказами правдивості сказаного, живими ілюстраціями визначальних особливостей «загадкової російської душі», про які так багато писали російські та зарубіжні мислителі.

Видатний польський письменник і філософ Станіслав Лем лишив опис жадливіх звірств російських солдат в окупованому Берліні у 1945 р., які багато чим нагадували нелюдські злочини «освободітелів» у Бучі та Ірпіні. Письменник пояснював злочинну поведінку росіян згубним впливом аморальної і безбожної більшовицької системи. Думаю, що історичні корені

зазначених особливостей «незбагненої російської душі» значно глибші за епоху комуністичних експериментів і сягають духовного спадку диких орд середньовічних кочовиків. Як писав Максим Горький: «В крови русского народа до сих пор жива рабская кровь татаро-монгольского ига» (мал. 121).

Тож, сучасний путінський неонацизм має глибоке історичне коріння в архаїчній ментальності російського народу, витoki якої сягають жорстоких традицій татарської орди. Іншими словами, В. Путін не є першопричиною імперської агресивності сучасного неонацистського режиму Росії. Навпаки, сам він, його ідеологія та політичні погляди є продуктами тривалого історичного розвитку російського народу — прямого історичного і духовного нащадка середньовічних орд Чингізхана та Батия.

Втеча орків з околиць Києва. Перемоги і поразки на півдні

Перша фаза повномасштабної агресії Росії в Україну, що отримала назву «битва за Київ» завершилася наприкінці березня повною поразкою рашистів. Після численних невдалих спроб прорватися через Ірпінський оборонний рубіж в столицю орки посунули величезними колонами назад до Білорусі. Киян дивувало і засмучувало те, що тікали загарбники безкарно, не зазнавши з боку української армії ні артилерійських, ні авіаційних ударів. Виникла навіть підозра, що безкарна втеча орків з під Києва відбулася за таємною домовленістю з українською владою.

Московські загарбники не досягли під Києвом жодної з поставлених задач. Зокрема планувалося після окупації столиці поставити на чолі України маріонеткових правителів В. Медведчука або В. Януковича, якого навіть вже перевезли до Мінську, щоб був під рукою. Однак першого арештували українські спецслужби, а другий «не солоно хлебавши» повернувся до Ростова. Численні спроби московитів оточити і взяти штурмом столицю України ганебно провалилися. В. Путін, як кажуть, «перевзувся на ходу», заявивши, що Київ брати ніхто і не збирався, а справжня мета «спецоперації» це нібито братська допомога «російськомовному народу Донбасу, що зазнає утисків від українських нацистів». Так, на початку квітня окупанти

були вимушені вивести своїх вбивць і мародерів з Київщини та Чернігівщини на схід і розпочати другу фазу війни з Україною, що отримала назву «битва за Донбас». Однак криваві бої розгорілися з новою силою не лише на Донбасі, а й по усьому півдню України. Окупанти рвалися в напрямку Одеси, Миколаєва, Кривого Рогу, Запоріжжя, Дніпра, щоночі засипаючи їх «калібрами» з кораблів Чорноморського флоту РФ (мал. 122).

Перемогу під Києвом кияни зустріли з великою радістю. Однак до закінчення війни було ще далеко. Страхи перед загрозою окупації столиці орками з перспективою обіцяної кремлівським фюрером росіян денацифікації змінилися новими. В мас медіа ширилися прогнози про реальну можливість застосування рашистами зброї масового знищення — хімічної, біологічної і навіть тактичної ядерної. Про цю невеселу перспективу попереджала американська та британська розвідки, говорили політики та військові експерти. Не хотілося вірити у ці жахи, але доводилося. Адже попередження спецслужб США та Британії про початок повномасштабного вторгнення росіян збулися.

Численні невеселі прогнози щодо можливого застосування неадекватним вождем орків зброї масового враження врешті решт змусили нас з дружиною придбати через інтернет армійські протигази. Що вони реально допоможуть вірилося мало, але на душі спокійніше. А психічне здоров'я вартує 350 грн. Протигази прислали з прифронтового Харкова, що породило підозру про їх походження з армійських складів. Згадалася стара армійська поговорка про злодійкуватих інтендантів Радянської Армії: «Кому війна, а кому мати родна».

Попри невтішні прогнози і заклики мера Києва В. Кличка до киян зачекати з поверненням додому зворотний потік біженців до столиці збільшувався з кожним днем. Через суттєве зростання кількості автотранспорту на вулицях міські служби знову увімкнули світлофори. Знову відкривалися магазини, кафе, ресторани.

Настрій киян піднімали втішні новини про масову поставку зброї та фінансову підтримку країн НАТО. А перемоги ЗСУ на півдні країни сприймалися як свято. Через цілодобовий перегляд військових новин з фронтів російсько-української війни кияни стали справжніми експертами у сучасній військовій справі.

Пам'ятаю, радісну звістку ранку 24 березня, коли ЗСУ, фактично, знищили угруповання з 4-х великих десантних кораблів на Азовському морі. Окупанти надумали влаштувати базу у порту захопленого Бердянська, звідки б війська, техніка та амуніція загарбників постачалися на fronti Східної та Південної України. Один з десантних кораблів («Саратов») був завантажений боеприпасами і після влучання ракетою «Точка-У», вибухнув біля причалу. Казали на ньому було 20 танків, 25 БМП та близько 400 десантників. Ще один корабель довелося затопити щоб загасити пожежу. Два інших, що зазнали пошкоджень і втрат серед команди, відвели на ремонт.

Втрата 4-х великих десантних кораблів у Бердянську, попри наявність в Севастополі ще семи націлених на Одесу, різко знизила небезпеку морського десанту окупантів на Азовському та Чорноморському узбережжях України, який очікувався протягом усього першого місяця війни.

Загарбання півдня України покладалося Москвою на велике угруповання військ в окупованому в 2014 р. Криму. Однак забезпечувати окупаційні війська під Миколаєвом, Каховкою чи

Мелітополем з баз на Кримському півострові, як і бомбити зазначені міста з аеродромів Криму, незручно і надто дорого. Так виникла ідея влаштувати великий логістичний центр по забезпеченню окупаційних військ ближче до їх дислокації в степах Нижнього Подніпров'я.

Невдача з організацією росіянами у Бердянську постачальної бази або перевалочного хабу для своїх військ на півдні та сході України була не першою за місяць агресії. Розгрому орків в Бердянському порту передувала невдала спроба влаштування головної бази забезпечення окупантів на півдні України на аеродромі поблизу Чернобаївки, що між Херсоном та Миколаєвом. Також Чернобаївка повинна була стати плацдармом для наступу на Миколаїв та Одесу. Окупанти надумали перенести сюди з Криму базу забезпечення та командний пункт усього угруповання російських військ Південної України. Протягом березня-початку квітня уночі артилерія ЗСУ неодноразово наносила потужні удари по заповненому гелікоптерами, бронетехнікою, складами боеприпасів та палива аеродрому у Чернобаївці. На ранок окупанти прибирали спалену вночі техніку і завозили нову, яку артилеристи ЗСУ палили наступної ночі. Так повторювалося зо два десятки разів на радість усім українцям. Втрати ворога в техніці та людях були колосальними. Лише бойових гелікоптерів вартістю до 14 \$ млн, кожен згоріло кілька десятків, не рахуючи іншу військову техніку, боеприпаси та паливо. У Чернобаївці були розгромлені кілька штабів різних військових з'єднань росіян, загинули вищі військові чини, зокрема генерал. Нарешті на початку квітня орки відмовилися від своїх планів відносно Чернобаївки.

Особливо запам'яталася історична перемога українців на морі, що сталася увечері 13 квітня. Дві українські крилаті

ракетні «Нептун» вразили флагман російського флоту, символ і гордість Севастополя ракетний крейсер «Москва», який щойно пройшов модернізацію. Внаслідок пожежі на судні детонував боезапас. Протягом ночі крейсер горів, а на ранок в процесі буксування до Севастополя потонув через значні пошкодження. Врятувалося лише 58 моряків з 510, які були на борту. Крейсер виконував функцію плавучого оперативного штабу Чорноморського флоту РФ і на ньому було багато вищих офіцерів флоту, переважна більшість яких загинула разом з капітаном. Загибель крейсера «Москва» стала найбільшою катастрофою військового судна після Другої світової війни.

Символізм події полягає не лише в назві флагмана, але й в тому, що саме у цей день 14 квітня 110 років тому потонув «Титанік». Саме крейсер Москва разом з фрегатом «Адмірал Ессен» у перший день вторгнення захоплювали о. Зміїний, коли захисники острова послали російські кораблі за відомою адресою. Невдовзі «Нептуном» був підбитий фрегат, а за місяць і крейсер. Символічно, що за два дні до потоплення крейсера «Москва» Укрпошта видрукувала поштову марку із зображенням крейсера якому з берега воїн ЗСУ демонструє промовистий жест з відомим підписом: «Русский корабль, иди на...!». «Оце послали так послали російські кораблі!», «На крейсери «Москва» відсвяткували свято Нептуна», — жартували в соціальних мережах (мал. 123).

На жаль, згадані перемоги українців на півдні у квітні 2022 р. супроводжувалися людськими і територіальними втратами. Україна суттєво поступалася своїми ресурсами ворогу. Якщо у перші місяці війни за чисельністю військового

складу ЗСУ мала певний паритет з росармією, то по військової техніці ми значно поступалися їй. Особливо це стосується артилерії, якої в окупантів було на порядок більше ніж у ЗСУ. Якщо росіяни мали необмежену кількість снарядів, то українські артилеристи через обмежений боєзапас не могли належним чином відповідати на постійні артобстріли русні. Обіцяні Заходом важкі гаубиці прибували в Україну, але підготовка екіпажів потребувала часу. Як наслідок орки попри великі втрати потроху просувалися зі сходу і півдня в напрямку Дніпра, Запоріжжя, Кривого Рогу.

Справжньою сакральною жертвою В. Путіна став Маріуполь. Вождь орків наказав «зрівняти із землею» півмільйонне російськомовне місто, щоб до 9 травня звільнити його від «гніту українських нацистів». За два місяці безперервних артилерійських та авіаційних ударів загинуло більше 20 тис. мирних мешканців, а саме місто фактично було знищено. Однак завод «Азовсталь» на кінець квітня лишався під контролем героїчного полку «Азов» та українських морпехів. Численні підземні тунелі заводу стали прихистком не лише для військових, але й для мирних мешканців — жінок, дітей, літніх людей, а також кількох сотень поранених. В. Путін демонстративно тривалий час не дозволяв евакуювати мирне населення і бомбив територію заводу важкими авіабомбами вагою до 3 т. Потужною бомбою було знищено підземний госпіталь з сотнями поранених військових і цивільних людей. Усі ці злочини проти мирного російськомовного населення Донбасу Москва назвала «безкомпромісною боротьбою з українським нацизмом».

Певні територіальні втрати України на півдні та сході значною мірою лежать на совісті її вищого керівництва. Інтенсивна

розбудова армії п'ятим президентом України різко загальмувалася у 2019 р. з приходом до влади його наступника пацифістські налаштованого В. Зеленського. Новий президент наївно вважав, що для припинення війни достатньо «просто перестати стріляти», а для примирення лише «зазернути в очі В. Путіну». До самого повномасштабного вторгнення росіян він так і не наважився назвати війну війною, а В. Путіна агресором і вбивцею. Нова влада суттєво скоротила фінансування численних військових програм, зокрема і держзамовлення на ракети «Нептун», «Вільха», «Стутна» та ін. На чолі збройних сил України поставлено безініціативних і профнепридатних командувачів.

Замість розбудови армії в умовах збройної агресії росіян на Донбасі, в Криму, величезні кошти були перекинуті на «велике дорожнє будівництво». Через небувалі масштаби розкрадання державних коштів в народі його назвали «великим крадівництвом». Коли напередодні вторгнення постало питання про додаткове фінансування армії президент сказав, що не може цього дозволити, бо доведеться скоротити фінансування будівництва доріг. На той час вже була відома точна дата вторгнення росіян і дипломатичні представництва різних держав терміново евакуювалися з Києва.

Замість того щоб в останні дні перед російською агресією кинути всі сили і кошти на зміцнення оборони країни та її столиці президент продовжив «велике будівництво доріг», як з'ясувалося для російських танків. Дісталось і західним союзникам, які нібито своїми фейковими попередженнями про військове вторгнення росіян відлякували спонсорів від України. Позиція президента у переддень вторгнення нагадувала слова героїні роману І. Ільфа та Є. Петрова: «Не надо нас учить, лу-

чше допомогте матеріально». Напередодні вторгнення «мудрий» президент закликав своїх громадян не зважати на залякування союзників і готуватися не до війни, а до «пікніків з шашликами». За місяць після початку кривавої агресії на закид керівництву держави про ігнорування численних попереджень союзників про збройний напад росіян з офісу президента пролунало недолуге виправдання: «Ми знали про неминучий напад росіян, але не хотіли лякати громадян, щоб не спровокувати паніку». Отакої!

А вже за тиждень після президентського заклику на шашлики російські танкові колони по новеньких дорогах з кількох напрямків швидко підійшли до околиць столиці. Окупанти з Криму по щойно збудованій автостраді просунулися до Херсону усього за кілька годин. Чому без усякого супротиву рашистів пропустили з Криму на Херсонщину через Перекоп і Чонгарський півострів? На виїзді з Криму є чотири мости, жоден з яких не був підірваний. Ходили чутки, що нібито і Перекоп в районі Армянська, і Чонгарський міст були розміновані на передодні вторгнення за наказом зверху. За іншою версією зрадило місцеве вище військове командування, яке завадило підризу мостів і передало ворогові карти мінних полів на Чонгарі та Перекопі. Що це — державна зрада чи чергова миротворча дурість, яка гірша за зраду? На ці питання влада відповідала, що вони провокаційні і не на часі бо розколюють українське суспільство з середини, «розхитують човен на руку окупантам». І взагалі, Херсонщину здали бо союзники надто повільно постачали зброю — прозвучало з офісу президента. Як кажуть: «хто винен — невістка».

Так чи інакше, а розмінування Перекопу та Чонгарських мостів сприяло швидкій окупації Херсонської, півдня Запорозької областей, Херсону, греблі Каховського моря, Енергодару, Мелітополя, Бердянська, Маріуполя, тобто півдня України від Херсону на заході до Маріуполя на сході. За цю злочинну недбалість комусь рано чи пізно доведеться відповідати.

Разом з тим, слід відзначити позитивні зміни, що сталися з президентом В. Зеленським відразу після віроломного вторгнення росіян в Україну. Зокрема він розпрощався з наївним пацифізмом по відношенню до Росії та її президента і почав називати речі своїми іменами. В. Зеленський відмовився від пропозиції політичного притулку прем'єра Великобританії Б. Джонсона і лишився в оточеному Києві, що знизило рівень панічних настроїв у столиці та взагалі в Україні. Невдовзі перед вторгненням він звільнив пасивне керівництво ЗСУ і призначив на посаду головнокомандувача бойового, авторитетного серед військових генерала В. Залужного, а на посаду міністра збройних сил досвідченого і ефективного менеджера О. Резнікова. Велику роль в консолідації українців перед смертельною загрозою відіграли щоденні звернення президента до українців та міжнародної громадськості. Продумана, емоційна і переконлива риторика з глибокими історичними екскурсами звернень В. Зеленського засвідчили не лише його неабиякі артистичні таланти, а й глибоку ерудицію та літературні здібності вдало підібраних спічрайтерів.

Все ж президенту не вистачило мужності переступити через дріб'язкові образи на свого попередника і головного конкурента в боротьбі за президентське крісло П. Порошенка. Він так і не зміг відмовити собі в задоволенні переслідувань п'ятого

президента, його прибічників та опозиційних мас медіа попри загрозу розколу суспільства в умовах кривавої вітчизняної війни українців за право на своє існування. А спроби переслідування владою бойових генералів В. Залужного, С. Кривоноса, Д. Марченка, вагомий особистий внесок яких в перемогу очевидний, засвідчив, що особисті, шкурні інтереси для значної частини владної верхівки важливіші за інтереси держави. Україна встояла в нерівній боротьбі з підступним ворогом всупереч недолугій владі завдяки самоорганізації та самопожертві народу та його армії.

Описую ці військові, політичні і побутові події, щоб показати чим днями й ночами переймалися кияни в прифронтовому місті протягом перших двох місяців вторгнення військ РФ. На кінець квітня стало очевидним, що ця війна надовго, принаймні до кінця царювання В. Путіна в Росії. Вождь Мордера налаштувався на тривалу війну — «до повної перемоги і до останнього бурята», яких так багато серед російського воїнства. Мало приваблива для автора перспектива безкінечного літописання змусила мене завершити хроніку драматичних подій перших місяців вторгнення армії російських неонацистів в Україну, підвести підсумок і повернутися до більш звичного для мене жанру археологічних текстів.

Післямова

Три перші місяці повномасштабного вторгнення російських окупантів, зокрема й героїчна оборона Києва, переконливо показали, що на сьогодні повна окупація України неможлива через надто високий рівень спротиву українців та солідарність світової громадськості.

Російське вторгнення 2022 р. в Україну продемонструвало народження і остаточне формування рашизму — нової, суто російської версії неонацизму XXI ст. Відверто антисемітська заява міністра іноземних справ РФ С. Лаврова 30.04.2022 р. про єврейське коріння А. Гітлера та вину самих євреїв у поширенні антисемітизму була «вишенькою на торті», яка символізувала остаточне формування неонацистського іміджу кремлівського фюрера В. Путіна. Путинізм за усіма своїми параметрами є генетичним нащадком гітлеризму, наймасштабнішим проявом нацизму у світі після Другої світової війни. Стрижнем неонацизму сучасної Росії проголошена ідея «остаточного вирішення українського питання», тобто етноциду українців шляхом їх тотального винищення та русифікації.

Останнім часом путінський режим одностайно визнали новою формою нацизму провідні історики та політики світу в своїх аналітичних дослідженнях та публічних заявах. Зокрема, авторитетний історик сучасності Тімоті Снайдер стверджує, що російський рашизм має прямі паралелі в фашизмі минулого

століття. Фундаментальними засадами гітлеризму та путінізму є культ єдиного лідера, культ мертвих («діди воювали»), міф про золотий вік імперської величі, культ волі, що дає право сильному на насилля над сусідами для повернення імперської величі. Важливою «скрепою», що поєднує німецький фашизм з російським рашизмом є ідеологія реваншизму. В першому випадку — повернення Німеччиною втрачених внаслідок поразки у Першій світовій війні територій, в другому — повернення в стійло Російської імперії колишніх радянських республік, що стали незалежними внаслідок розпаду СРСР в 1991 р. Тож повномасштабна агресія в Україну переконливо засвідчила, що путінський режим — прямий правонаступник нацистської ідеології А. Гітлера. А звинувачення рашистами жертви підступної агресії в нацизмі лише підтверджують вірність пророчих слів Вінстона Черчеля: «Фашисти майбутнього будуть називати себе антифашистами».

Крім очевидних генетичних зв'язків з нацистськими режимами Європи ХХ ст. рашизм має і власні глибокі корені в історії Московії. Московське царство XIV-XVII ст. було класичною азійською деспотією бо формувалося як улус Золотої Орди. Її деспотичні порядки та агресивний експансіонізм, значною мірою, успадкували надцентралізована Російська імперія та її прямий наступник більшовицький Радянський Союз. На початку ХХ ст. російський філософ М. Бердяєв писав, що «більшовизм є третє явище російської великодержавності, російського імперіалізму, — першим явищем було московське царство, другим явищем петровська імперія... Більшовизм виявився... найвірнішим деяким споконвічним російським традиціям..., методам

управління і володарювання насильством... Радянське комуністичне царство має велику схожість за своєю духовною конструкцією з московським православним царством...».

Тож визначальні особливості нацизму притаманні і російському більшовизму, який разом з фашизмом ХХ ст. став поживним підґрунтям неонацизму В. Путіна — прямого генетичного нащадка ментальності дикої орди, агресивного імперіалізму Царської Росії та більшовицької імперії СРСР. Іншими словами, сучасний російський неонацизм (рашизм або путінізм) є генетичним нащадком ментальності середньовічної орди, російського імперіалізму, тоталітарного більшовизму та нацизму першої половини ХХ ст.

Російсько-українська війна 2014-2023 рр. не є пересічним збройним конфліктом між сусідніми державами за володіння спірними територіями, якими було більшість війн в історії людства. Для українців, що захищають від російської агресії свою батьківщину, це вітчизняна війна, за незалежність і саме існування українського народу та його держави. Однак вона має виразні ознаки збройного зіткнення вищого порядку, що зветься війною цивілізацій. Її визначають як військовий конфлікт вищого порядку між суспільствами різної ментальності, культурної орієнтації, історичної пам'яті, традиції, як збройне зіткнення між європейською та євразійською цивілізаціями.

Російсько-українська війна по суті є цивілізаційною. Особливо виразно її цивілізаційний характер проявився на стадії повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Лідери рашистського режиму кремля публічно заявляють, що на теренах України Росія воює не з Україною, а з усією Європою та США, тобто з європейською цивілізацією в розумінні А. Тойнбі та С. Ганті-

нгтона. Останній передрікав, що Третя світова війна буде військовою цивілізацій. Однак чи сягне російська агресія в Україну 2014-2023 рр. масштабів світової війни — покаже найближче майбутнє.

З XIII сторіччя на Європейському континенті точиться конфлікт між двома принципово різними цивілізаціями — європейською та євразійською. Остання за своєю суттю є азійською деспотією, історичні корені якої сягають монгольської імперії Чигизидів. Якщо Київська Русь-Україна була східною частиною Європи то Московія формувалася як улус Золотої Орди. З цього приводу російський письменник Олексій Толстой писав: «Є дві Русі. Перша — Київська має своє коріння у світовій, а щонайменше у європейській культурі. Ідеї добра, честі, свободи, справедливості розуміла ця Русь так, як розумів їх увесь західний світ. А є ще друга Русь — Московська. Це — Русь Тайги, монгольська, дика, звіряча. Ця Русь зробила своїм національним ідеалом криваву деспотію і дику запеклість. Ця московська Русь з давніх-давен була, є і буде цілковитим запереченням всього європейського і запеклим ворогом Європи». Це висловлювання О. Толстого є ключовим для розуміння цивілізаційного конфлікту, який здавна точиться на теренах України, а в наші дні вибухнув кривавою цивілізаційною війною.

Численні політики, політологи, журналісти створили демонічний образ злого генія В. Путіна, що нібито винайшов ще незнану людством гібридну війну, за допомогою якої кошмарить сусідів. Як наслідок, російсько-українська війна 2014-2022 рр. часто розглядається як локальний, ситуативний конфлікт, що виник зі злої волі кремлівського фіурера та його брехливих пропагандистів, що не відповідає історичній дійсності. При-

чина агресії не в Путіні та його продажних журналістах, а в імперському устрої Росії та архаїчній ментальності росіян, що формувалася в жорстких умовах азійської деспотії в лоні середньовічної імперії Чингізидів, про що багато писали класики російської історичної науки.

Як переважна більшість деспотій Росія існує в формі агресивної імперії, що мала чотири фази історичного розвитку: Московське царство, Російська імперія, Радянський Союз та Російська Федерація В. Путіна. Ця кривава деспотія сторіччями змінювала історичну форму, лишаючись по суті кривавою тиранією.

Імперії — це надцентралізовані і мілітаризовані держави, що живуть за рахунок ресурсів загарбаних колоній. При виснаженні колонії імперія захоплює нові провінції щоб перетравити їх і так протягом усього свого існування. Імперська держава розростається вшир, витрачаючи ресурси не для внутрішнього розвитку, а для нових завоювань. Тому населення імперії живе в злиднях через надексплуатацію деспотичною державою та використання підданих в якості гарматного м'яса. Відомий російський філософ Георгій Федотов писав, що тотальне рабство в Московському царстві «...диктувалося не прихми владарів, а новим національним завданням: створення імперії на злиденному економічному підґрунті. Тільки крайньою загальною напругою, залізною дисципліною, страшними жертвами могла існувати ця злиденна, варварська, безкінечно зростаюча держава». Чи щось змінилося в Росії на початок XXI ст.? Питання риторичне.

Саме сусідство з імперією несе постійну загрозу збройного нападу. Тобто імперія — це такий собі голодний крокодил, який

інстинктивно періодично клацає щелепами — у 80-х роках минулого століття в Афганістані, в 90-х в Молдові, потім двічі в Чечні, у 2008-му в Грузії, тепер дійшла черга до України. І ніяка дружба з імперським крокодилом, до якої невтомно закликає Москва, не врятує сусідів від його дружніх щелепів. Як писав російський класик: «Ти виноват уж тем, что хочется мне кушать».

Усі ми багато років спостерігали палку любов і дружбу О. Лукашенка з В. Путіним. Поки імперська Росія на чолі з кремлівським фіурером не ковтнула О. Лукашенка разом з його державою на очах у світової громадськості. Сьогодні в зубах крокодила опинилася Україна. Далі дійде черга до Молдови, Казахстану, Киргизстану, народів Кавказу. Якщо московський крокодил не поламає зуби в Україні.

Як відомо, апетити російського імперського крокодила безмежні. Свого часу він ковтав не лише Польщу з Прибалтикою та Фінляндією, але й Східну Німеччину, Угорщину, Чехословаччину. Так що європейцям слід було давно збагнути, що українці на Донбасі захищають від російської імперської агресії не лише себе, а й народи Європи.

Отже, доки РФ зберігатиме імперський устрій, доти настання нової «русской весны» буде лише питанням часу й міся, де вона розквітне отруйним цвітом знову.

Але час імперій минув як архаїчних держав часів єгипетських фараонів та доіндустріальних суспільств. Поширення ринкової економіки призвело до їх розпаду на сучасні держави національного типу — Фінляндія, Норвегія, Польща, Литва, Угорщина, Чехія, Румунія, Україна тощо. Російська федерація одна з останніх імперій у світі, що знаходиться в стані глибокої

кризи і розпаду. Вона вже втратила свої найбагатші і найрозвиненіші колонії — Україну, Прибалтику, Молдову, Грузію, Азербайджан, Казахстан, Узбекистан тощо. Путінське «вставання з колін» — це фантомні болі за втраченими колоніями, конвульсія вмираючого імперського монстра, простимульована величезними надходженнями нафтодоларів, які однак вже закінчуються. Як сказав друг В. Путіна Д. Медведєв: «Денег нет, но вы держитесь».

Російська імперія в наш час нагадує останнього динозавра в міському сквері. Він ще страшний і небезпечний, але приречений на неминуче вимирання.

Саме в протистоянні деспотичної «імперії зла» цивілізований Європі полягає глибинна суть розв'язаної Росією на землях України загарбницької війни. Тому популярне в сучасній Росії твердження, що «мы воюем не с Украиной, а воюем с Америкой» відповідає дійсності. Нагадаю, що США, за Арнольдом Тойнбі, є американською філією європейської цивілізації. Розташована в прифронтовій смузі зіткнення європейської та уособленою Росією євразійської цивілізацій, сучасна Україна по суті є передовою барикадою цивілізованої Європи, що черговий раз борониться від агресії азійського деспотизму нащадків Золотої Орди.

Тож імперський рашизм Московії несе екзистенційну небезпеку європейській цивілізації. Відчайдушний спротив українців черговій московській навалі це не лише смертельний бій за саме існування українського народу, але й черговий захист Європи від диких азійських орд (мал. 124).

Попри руйнівну військову агресію Росії (а може й завдяки їй) відбувається бурхливе становлення сучасної консолідова-

ної української нації. Парадоксально, але потужним катализатором цих процесів став особисто В. Путін та розв'язана ним російсько-українська війна 2014-2022 рр. За вісім воєнних років українці зробили те, що не робилося протягом попередніх 20 мирних років незалежності. Викликані війною потрясіння в українському суспільстві призвели до швидкої консолідації українців та їх остаточної цивілізаційної переорієнтації на Європу. Українська нація спинається на ноги і має майбутню перспективу. Час працює на Україну.

Якщо для світової спільноти сучасна російсько-українська війна є міжцивілізаційною, для українців — вітчизняною війною проти окупантів, то для росіян — черговою «маленькою переможною війною», перемога в якій повинна була забезпечити зміцнення діючого політичного режиму. Однак російська історія багата прикладами програних військових конфліктів, що зазвичай спричинювало глибоку соціально-економічну кризу, а часом і крах правлячого режиму Росії.

Так, програна у 1904 р. російсько-японська війна спричинила революцію, падіння династії Романових і розпад Російської імперії. Результатом поразки в афганській війні став розпад СРСР — радянської версії Російської імперії.

Але найближчою аналогією «маленькій переможній війні» кремлівського диктатора В. Путіна в Україні 2022 р. маємо в кримській авантурі самодура Миколи I 1853-1856 рр. Затьмарений манією величі Великої Росії неадекватний імператор почав вимагати від країн Заходу визнання протекторату Росії над відсталою на той час Османською імперією. Але безглузда авантюра російського імператора збурила Європу, яка надала туркам не лише допомогу зброєю, але й відповідно міжнародним

угодам ввела в Крим французькі, англійські, турецькі війська та флот і гуртом поставила відсталу Російську імперію на місце. Розв'язана Миколою I у 1853 р. «маленька переможна війна» проти відсталого Османського імперії переросла в ганебну поразку Російської імперії в Кримській війні, небувалу кризу і стагнацію економіки та політичного режиму імперії. Росія втратила чорноморський флот, усі завоювання на Балканах, а імператор Микола I не пережив ганьби і вдався до самогубства.

До речі, в аналогічній ситуації опинився сучасний російський правитель, який міг би зробити велику послугу своїй країні та усьому людству, скориставшись прикладом Миколи I. Але й західний світ міг би слідувати досвіду європейської коаліції 1853 р. і діяти на українському фронті рішучіше, якщо не заради України, то для своєї власної безпеки, для захисту Європейської цивілізації від чергової навали орди азійських варварів.

Задумана кремлівським диктатором як «маленька триденна переможна війна» велика навала на Україну 2022 р. вилася в кошмарну катастрофу для путінського режиму. Він зазнав важкої політичної поразки на міжнародній арені, спровокувавши небувалу консолідацію Заходу та вступ в НАТО сусідів Росії Фінляндії та Швеції. РФ опинилася в майже повній дипломатичній ізоляції і під жорсткими економічними санкціями, які призвели до комплексної економічної кризи, фактичного дефолту, різкого падіння рівня життя росіян.

Самропроголошена «другою армією світу» російська армія виявилася колосом на глиняних ногах, неспроможним ефективно протидіяти армії України, столицю якої В. Путін обіцяв окупувати за три дні. Колосальні втрати росармії в живій силі

і техніці, ганебна втеча окупантів з під Києва, «жест доброї волі», як назвали росіяни свою втечу з о. Зміїний, потоплення ЗСУ флагмана російського флоту крейсера «Москва» та інших російських кораблів, неспроможність попри величезні жертви окупувати Донбас тощо свідчать про слабкість та загальну відсталість не лише росармії, але й усїєї путінської Росії, попри пафосні претензії на світове лідерство і «в्याличие» її неадекватного правителя.

Російська правляча еліта на чолі зі своїм фірером-невдахою опинилася в стані шоку після численних ганебних поразок в ході розв'язаної ними безглуздої «маленької победоносної війни». Жалюгідні виправдання на кшталт «упредительного удара» по нібито готовій до вторгнення в Росію армії НАТО звучать брехливо й непереконливо. Повірити їм можуть хіба що одурманені шовіністичною пропагандою найменш освічені верстви «глибинного народу» Росії, який кривавий кремлівський правитель тисячами жене на убій в Україну.

До речі А. Гітлер свій напад на СРСР у червні 1941 р. теж виправдовував упереджувальним ударом по багатомільйонних радянських арміях, розгорнутих уздовж свого західного кордону для нападу на Німеччину. Історія підтвердила інтенсивну підготовку СРСР на початку 1941 р. до походу на Німеччину, тоді як ніяких свідчень про агресивні наміри НАТО щодо військової агресії в путінську Росію не існує.

Мільйони людей в Україні та далеко за її межами усвідомили безглуздість кривавої війни, розв'язаної враженим ідеєю «в्याличия» неосвіченим нікчемою. Своїми неадекватними діями цей психічно хворий на манію величчї ідіот не лише оста-

точно дискредитував російську імперську ідею, а й привів Росію до тотальної соціально-економічної кризи і неминучої дезінтеграції, як останньої на планеті імперії. Цивілізаційна війна азійської деспотії з європейською цивілізацією продемонструвала перевагу і життєздатність європейських демократичних цінностей в протистоянні тоталітарним режимам, що останнім часом претендують на світове лідерство.

У наші дні російська армія в Україні дуже далека від перемоги, без якої В. Путін і його найближче оточення мають досить примарні перспективи затриматися в кремлі. Не зважаючи на остаточні результати російсько-української війни 2014-2023 р. Росія вже програла її стратегічно. Тож попри важкі втрати України маємо надію на щасливе для нас закінчення «маленької переможної спецоперації» В. Путіна. Не випадково сумнозвісний російський військовий експерт Ігор Гіркін порівняв останню з російсько-японською війною 1904 р., програш в якій спричинив загальну кризу і, в решті решт, розпад Російської імперії.

Тож, схоже спецоперація В. Путіна в Україні є його фатальною помилкою, яка вже має катастрофічні наслідки для релікта Російської імперії, яким є сучасна путінська Росія. Схоже велика путінська навала на Україну 2022 р. за своїми катастрофічними для РФ наслідками є великою стратегічною поразкою Росії, передвісником скорої остаточної дезінтеграції решток Московської «імперії зла». Задумана В. Путіним для зміцнення свого режиму «маленька переможна війна» в Україні обертається фатальною поразкою Росії, що веде її до неминучого розпаду.

Російсько-українська війна для імперської Москви є війною колоніальною, формою жорстокої розправи імперії зі своєю колишньою колонією, що відмовляється коритися волі колишньої метрополії. Наша перемога відкриє вікно можливостей для багатьох поневолених імперією народів, надихне увесь пострадянський простір до нових зусиль на шляху до повної незалежності від імперської Москви. Поразка «імперії зла» в Україні стратегічно важлива для консолідації евро-атлантичної цивілізації і затвердження європейських демократичних цінностей у світі.

Масштаби геноциду українців Російською імперією протягом останніх трьох сторіч свідчать, що чергового «воз'єднання» зі східним сусідом український народ не переживе. Та й проголошений В. Путіним новітній план денацифікації українців шляхом їх тотального етноциду росіянами не лишає нам вибору крім збройного самозахисту від жорстоких спадкоємців дикої азійської орди. Тому єдиною гарантією подальшого історичного буття українців, як окремої цивілізованої нації, може бути лише європейський вектор розвитку, тобто вступ до європейських структур ЄС та НАТО.

«Диво на Дніпрі», що сталося під Києвом наприкінці лютого-березня 2022 р. асоціюється з історичною подією столітньої давності — «Дивом на Віслі». У серпні 1920 р. польське військо разом з дивізіями УНР С. Петлюри зупинили більшовицьку орду під Варшавою, на ближніх підступах до Європи. В наші дні варварські орди азійської деспотії В. Путіна, що є ментальним нащадком Золотої орди, були зупинені українцями за допомогою Європи під Києвом. Тож обидві події визначили не лише історичних долі поляків та українців, а й усієї європейської цивілізації, а значить всіх демократичних країн світу.

Вони символізують не лише поступ європейської цивілізації на схід, але й подальший розпад євразійської цивілізації — азійської деспотії, що пройшла чотири фази історичного розвитку: Московське царство, Російська імперія, СРСР, путінська Росія і знаходиться в стані колапсу.

Успішна героїчна боротьба українців проти підступної «імперії зла», яка в багато разів переважає жертву агресії за своїм військовим, економічним та демографічним потенціалами, сприяла небувалому росту авторитету України на міжнародній арені, зростанню її суб'єктності як держави. Тож склалися надзвичайно сприятливі умови для вступу України до зазначених європейських структур ЄС та НАТО, що нарешті надійно захистить країну від імперських зазіхань агресивного сусіда. Втратити цей історичний шанс було б фатальною помилкою українців.

Тримаймося. Переможемо!

Леонід Залізник
28 травня 2022, Київ

Використані джерела та література

1. Державний архів Кіровоградської області, ф. 528, оп. 1.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 263, оп. 1, спр. 42 737 у 2 т.
3. *Алпатов В. М.* История одного мифа. Марр и марризм. Москва: Наука, 1991.
4. *Антонович В. Б.* О содержании актов об околичной шляхте. Архив Юго-Западной России. Ч. 4, Т. 1, К., 1867. С. 1-62.
5. Археология Украинской ССР. В 3 т. К., 1985, т. III (Раннеславянский и древнерусский периоды). 573 с.
6. *Балушок В. Г.* Етногенез українців. К.: ІМФЕ, 2004. 231 с.
7. *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма. М., 1991.
8. *Бех М.* Історія розвитку околичної шляхти села Бехи Коростейського району Житомирської області: формування соціально-культурних особливостей (XV — поч. XX ст.). Переяславський літопис, Вип. 5, Переяслав-Хмельницький, 2014. С. 9-16.
9. *Бінкевич В. В., Камеко В. Ф.* «... Град ім'ям Пересічень». Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпоріжжя. Дніпропетровськ, 2008.
10. *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні 1793-1830 рр. Львів, 2007.
11. *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). К., 1996.
12. *Боплан Г. Л.* Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Трансільванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. К., 1990.
13. *Брайчевський М. Ю.* Конспект історії України. К.: Наукова думка, 1993. 207 с.
14. *Брайчевський М.* Про походження українського народу. Матеріали до української етнології, Вип. 1 (4). К., 1995. С. 72-82.

15. *Брайчевський М. Ю.* До проблеми походження українського народу. Хроніка-2000, Вип. 27-28, 1998.
16. *Брайчевський М. Ю.* Етногенетичні проблеми походження українського народу. На службі КЛІО, Київ-Нью-Йорк-Львів, 2000. С. 137-155.
17. *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X-XII ст. (до історії української писемності). К., 1998.
18. *Гамкрелідзе Т. В., Иванов Вяч. Вс.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси: Изд. Тбилисского университета, 1984. Т. 1-2. 1328 с.
19. *Гладилин В. Н., Станко В. Н.* Мезолитическое местонахождение у с. Таценки на Киевщине. Археологические исследования на Украине в 1967 г. Вып. II, 1968. С. 99-102.
20. *Гладилин В. Н., Станко В. Н.* Мезолитическое местонахождение у с. Таценки // Археологические исследования на Украине в 1968 г. Вып. III, 1971. С. 113-115.
21. *Голобуцкий В.* Максим Железняк. М.: Соцекгиз, 1961. 70 с.
22. *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. Статті по славяноведенью. Вып. 1. С.-Пб., 1904. С. 298-304.
23. *Грушевський М. С.* Анти. Записки НТШ. Львів, 1898. Т. XXI, кн. I.
24. *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. I. Львів, 1913. 648 с.
25. *Добровольський А. В.* Восьма Ігринська неолітична стоянка. АП УРСР. Т. II. К., 1949. С. 243-252.
26. *Довнар-Запольський Н. В.* Украинские староства в первой половине XVI в. К., 1908.
27. *Залізняк Л. Л.* Мезолітичні пам'ятки типу Таценки-Кудлаївка. Археологія. № 20. 1976а. С. 60-66.
28. *Залізняк Л. Л.* Мезолит Юго-Восточного Полесья. К.: Наук. думка, 1984. 120 с.

29. *Залізник Л. Л.* Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья. Памятники каменного века Левобережной Украины. К., 1986. 70 с.
30. *Залізник Л. Л.* Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. К., 1989. 176 с.
31. *Залізник Л. Л.* Население Полесья в мезолите. К.: Наук. дум, 1991. 158 с.
32. *Залізник Л.* Нариси стародавньої історії України. К: Абрис, 1994. 255 с.
33. *Залізник Л.* Походження українського народу, К: Бібл. українця, 1996. 80 с.
34. *Залізник Л.* Від склавинів до української нації. К: Бібліотека українця, 1997. 256 с.
35. *Залізник Л. Л.* Передісторія України X-V тис. до н. е. К.: Бібліотека українця, 1998. 306 с.
36. *Залізник Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність. Пам'ять століть, 1998. №6. С. 2-15.
37. *Залізник Л. Л.* Первісна історія України. К.: Вища школа, 1999. 264 с.
38. *Залізник Л.* Проблема етногенези українців з позиції сучасної європейської етнології. Магістеріум. Археологічні студії. К., 2001. С. 49-56.
39. *Залізник Л. М. Ю.* Браїчевський і походження слов'янських народів. Михайло Браїчевський. Вчений і особистість. К.: Фенікс, 2002. С. 67-82.
40. *Залізник Л.* Походження українців: між наукою та ідеологією. К.: Темпора, 2008. 104 с.
41. *Залізник Л. Л.* Древнерусская чи давньоукраїнська народність. Магістеріум. Археологічні студії. Вип. 36. К., 2009. С. 70-75.
42. *Залізник Л. Л.* Стародавня історія України. Київ: Темпора, 2012. 542 с.
43. *Залізник Л. Л.* Мезолітичні витоки перших індоєвропейських культур Європи за даними археології. Археологія. 2016. №3. С. 3-18.
44. *Залізник Л. Л.* Чи повинні українці вибачатися за Другу світову і перед ким? Українознавство. 2016в. №1. С. 270-278.

45. *Залізняк Л. Л.* «Неолітична революція» в археології України початку ХХІ ст. *Археологія*. 2017. № 4. С. 5-25.
46. *Залізняк Л. Л.* Стародавня історія України. Видання 2-ге. К.: Темпора, 2019. 642 с.
47. *Залізняк Л. Л.* «Град русичів ім'ям Пересічень» у м. Дніпро та археологічні реалії. *Археологія*. 2019. №1. С. 95-104.
48. *Залізняк Л. Л.* Моя археологія. К.: Темпора, 2020. 352 с.
49. *Залізняк Л. Л., Степанчук В. М., Кухарчук Ю. В., Товкайло М. Т., Матвійшина Ж. М., Манько В. О., Ветров Д. О., Беленко М. М., Озеров П. І., Хоптинець І. М., Нездолій О. І., Дорошкевич С. П., Сорокун А. А., Шевченко Т. О.* Найдавніше минуле Новомиргородщини. Кам'яна Доба України. Вип. 15. К.: Шлях, 2013. 304 с.
50. *Івангородський К. В.* Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси). Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2018. 422 с.
51. *Касьянов Г.* Мифы замедленного действия. Историк Георгий Касьянов о Бандере, русском языке и щелчках истории. Интервью журналу «Фокус». К., 10.02.2017.
52. *Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли. Т. 1, Литовский период. Одесса, 1912.
53. *Козловський А. О.* Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в ІХ-ХІІІ ст. К.: Наукова Думка, 1990. 184 с.
54. *Колесник А. В., Коваль Ю. Г.* Широкинський горний комплекс по добыче и обработке кремня (Донбасс). *Археологический альманах*. №6. Донецк, 1997. С. 85-97.
55. *Конча С. В.* Індоевропейці: пізнання доісторії. К.: Видавець Олег Філюк, 1997. 414 с.
56. *Котляр М. Ф.* Хто ж такі бродники? Український історичний журнал. 1969. №5. С. 95-101.
57. *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. Т. 1. Спб, 1856. 322 с.

58. Кухарчук Ю., Конча С. Від палеоліту до незалежної Української держави. Кам'яна доба України. Вип. 13. К., 2010. С. 7-27.
59. Лазаревский А. Псевдо Железняк. Киевская Старина, 1889. С. 221, 222.
60. Лавріненко Н. П. Максим Залізняк. К., 2012. 80 с.
61. Літопис руський. Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. К., 1989. 591 с.
62. Макаренко Д. Голгофа українських геологів. К.: Логос, 2007. С. 164, 165.
63. Мушкетик Ю. Прийдемо, вклонімося... Сучасність. 1996. № 7-8. С. 15-114.
64. Плансон А. Сословия в древней и современной России, их положение и нужды. СПб., 1899.
65. Реєстр Віська Запорозького 1649 року. К.: Наукова Думка, 1995. 592 с.
66. Сафронов В. А. Индоевропейские прародины. Горький: Волго-Вятское книжн. изд-во, 1989. 402 с.
67. Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. М., 1982.
68. Седов В. В. Славяне в раннем средневековье. М., 1995. 416 с.
69. Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии, 1733-1768. Одесса, 1845.
70. Телегін Д. Я. Ігрєнське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезолті Східної Європи. Луганськ, 2002. 92 с.
71. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1888.
72. Тимошенко В. У лещатах двоголового орла. Овруцька околична шляхта в XIX — на початку XX ст. Українознавство. 2009. №2. С. 55-59.
73. Томашевський А. П. Середньовічна Овруцька волость і феномен Овруцької околичної шляхти. Наукові записки з української історії. Вип. 20. К., 2008. С. 466-488.

74. *Тутковский П. О.* Побережье р. Норина в Овруцком уезде (геологическое и географическое описание). Труды общества исследователей Волыни. 1911. Т. IV. С. 59-160.
75. *Тутковський П. О.* Словечансько-Овруцький кряж і узбережжя річки Словечни. К., 1923. 71 с.
76. *Фігурний Ю., Шакурова О.* Етнокультурні дослідження Л. Л. Залізняка за доби незалежності. Кам'яна доба України. Вип. 21. К., 1921. С. 249-265.
77. *Черв'як К.* Шляхта околична на Коростейщині. К., 1927.
78. *Чикаленко Є.* Щоденник (1907-1913). К.: Темпора, 2011. С. 261, 262.
79. *Шандра В. С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. К., 2005.
80. *Этнокультурная карта Украинской ССР в I тыс. н. е.* К., 1985.
81. *Юсова Н.* Концепт давньоруської народності: умови актуалізації в Україні Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 2, ч. I. К.: ПУ НАНУ, 2006. С. 352-380.
82. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків, у трьох томах. К., 1993. Т. 3. 586 с.
83. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. К., 1993. 414 с.
84. *Mallory J.* In search of the Indo-Europeans. London, 1989.
85. *Renfrew C.* Archaeology and language. New York, 1987. P. 340.
86. *Zaliznyak L.* The Swidrian Reindeer-Hunters of Eastern Europe. Berlin, 1995. 212 p.
87. *Zaliznyak L.* Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polessye. BAR-659. Oxford, 1997. 140 p.
88. *Zaliznyak L.* Ukraine and the Problem of the Indo-European Original Motherland. Archaeology in Ukraine. Kyiv-Ostin, 2005. P. 12-37.

Додатки

38

ПРОТОКОЛ ОЧНОЇ СТАВКИ

Между обвиняемыми ЛУПАНОМ Леонидом Сильвестровичем
и ЗАЛИЗНЯКОМ Львом Митрофановичем

от 3 декабря 1937 года

ВОПРОС ЛУПАНОУ: - Знаете ли Вы сидящего
перед Вами гражданина ?

ОТВЕТ: - Да, знаю. Это ЗАЛИЗНЯК Лев Митрофанович - бывший студент Киевского госуниверситета. С ним я познакомился в 1933 году. Каких либо личных счетов у меня с ЗАЛИЗНЯКОМ не было.

ВОПРОС ЗАЛИЗНЯКУ: - Вы подтверждаете показания ЛУПАНА по данному вопросу ?

ОТВЕТ: - Да, подтверждаю полностью.

ВОПРОС ЛУПАНОУ: - На следствии Вы дали показания о своем участии в антисоветской националистической группе. Сейчас Вы подтверждаете эти показания ?

ОТВЕТ: - Я утверждаю, что до дня своего ареста являлся участником антисоветской националистической группировки, существовавшей в Киевском госуниверситете. В эту группу я вошел лично ЗАЛИЗНЯКОМ Львом

Док. 1. Протокол очной ставки Л. М. Залізняка з Л. С. Лупаном.

3 грудня 1937 р.

39

Митрофановичем в 1935 году, при обстоятельствах подробно изложенных мною в показаниях данных на следствии. Эти показания я полностью подтверждаю.

ВОПРОС ЛУПАНА: - Изложите обстоятельства, при которых Вы привлечены ЗАЛИЗНЯКОМ к антисоветской националистической деятельности?

ОТВЕТ: - В 1935 году, весной, одновременно со мной ЗАЛИЗНЯК был исключен из университета, что нас в дальнейшем сблизило. ЗАЛИЗНЯК в личных беседах всегда прививал мне ненависть к партийной и комсомольской организации, активу и руководству университета, характеризова отдельных активистов глупцами, людьми безвольными, идущими на поводу партийной организации. Я соглашался с ним и со своей стороны также высказывал антисоветские настроения.

После этого ЗАЛИЗНЯК, в беседе со мной говорил, что советская власть не дает студентам украинцам учиться, преследует развитие украинской литературы. Это, говорил ЗАЛИЗНЯК, происходит потому, что Украина не самостоятельна. ЗАЛИЗНЯК призывал к борьбе с советской властью и на его предложение в дальнейшем проводить антисоветскую работу я дал свое согласие.

ВОПРОС ЗАЛИЗНЯКУ: - Вы подтверждаете показания ЛУПАНА по данному вопросу?

ОТВЕТ: - Показания ЛУПАНА, данные в моем присутствии я отрицаю. Учения в антисоветской национа-

Док. 1. Продовження

листяческой группе и ее практической антисоветской работе я не принимал.

Я признаю, что в беседах с ЛУПАНОМ я высказывал недовольство по адресу партийного руководства университета.

ВОПРОС ЛУПАНУ: - Какую практическую антисоветскую работу проводил ЗАЛИЗНИК и лично Вы под его руководством?

ОТВЕТ: - Об антисоветской националистической работе группы и лично моей я дел подробные изложения, которые полностью подтверждаю.

Наиболее влиятельным лицом в нашей группе был ЗАЛИЗНИК, который устраивал своего рода нелегальные собрания в общежития, куда приглашались студенты других курсов и под предлогом вылазок, проводились антисоветские националистические беседы. Там вводились клеветнические измышления в отношении партийных руководителей, восхвалялись украинский писатель-националист ВИВЧИЧЕНКО, ХВЫЛЕНКО и друг.

ЗАЛИЗНИК, СЕРГУШКО и лично я - ЛУПАН распространяли запрещенную литературу ВИВЧИЧЕНКО, СИВЯВСКОГО и других националистов.

Вместе с тем, ЗАЛИЗНИК проводил работу по оттягиванию молодежи от комсомола, высмеивал студентов, которые вступали или намеревались вступить в комсомол. Так было со мной и со студентом ШЛИХТОМ.

Док. 1. Продовження

41
4.-

ВОПРОС ЗАПИСНИКУ: - Вы подтверждаете показания ЛУПАНА ?

ОТВЕТ: - Эти показания ЛУПАНА я не подтверждаю.

Протокол написан с моих слов верно, сам лично прочитан.

ЛУПАН. ЗЕЛЕЗНЯК.

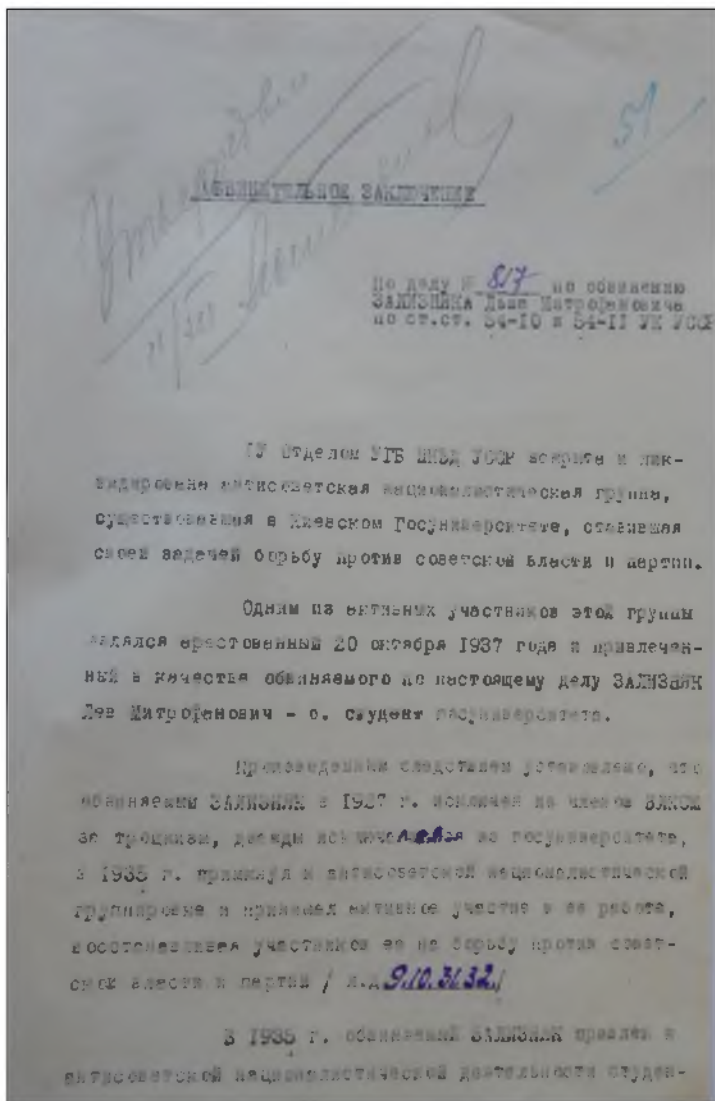
ОЧНУЮ СТАВКУ ПРОВОДИЛИ:

ОПЕРУПНОМОЧЕННЫЙ 1У ОТДЕЛА УГБ НКВД
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ /БАРАНОВ/

ОПЕРУПНОМОЧЕННЫЙ 1У ОТДЕЛА УГБ НКВД -
СЕРЖАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ /КАЗИН/

Верно Опер. Уг. Угб. Казин

Док. 1. Закінчення

Док. 2. Звинувачувальне заклчення. 3 грудня 1937 р.

... ЛУНАНА Досвідом і до дня вкрати руковода его агітаційською антифашистською роботою, дедалі видання провадити контрреволюційну агітацію среди молоді, заснавши її в духу ненависті к советській владі.

... "Між ними проходила откровенна бесіда, в якій ЗАЛІЗНИК говорив, що совєсть не дає студентам українці вчитися, преследует расквіє української літератури потому, що Україна не самостійна. Он призвал к боротьбі с совєстєм. И возделал его фашістские націоналістические верьды и на его предложение привади організованую антифашистскую роботу, для сего согласен."

/ Повідомле ЛУНАНА от 31/Х-37г.

Л.д. 31.32 /

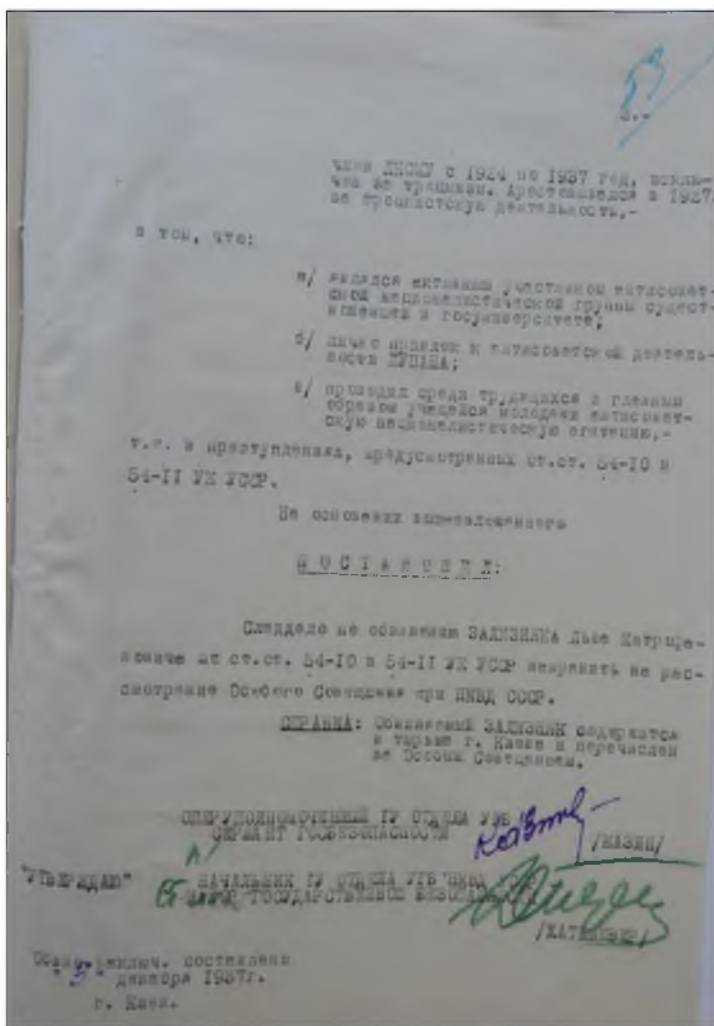
Повинен ЛУНАНА, обвиненні ЗАЛІЗНИК был організованно звязан с учасниками групировки РОМБОВ, ЗАЛІЗНИКОМ, СЕРГІЄНКО и др., вместе с которыми провадил контрреволюційну агітацію среди студентів, заснавши власну советську діяльність, а також ідеалізував діяльність націоналістів и распротравив среди студентів націоналістическую літературу / л.д. 31.32.33.34.35 /

Обвиненні ЗАЛІЗНИК не обвинен. Учасником повезення учасника антифашистської групировки ЛУНАНА и йогою звязан с ним / л.д. 31.32.33.34.35 /.

На шкідливі дії діячів обвинення:

ЗАЛІЗНИК Лев Дмитрович, 1907 г. народження, уроженец с. Обвинення Залізницького району, українця, громадянин СРСР, обвинен

Док. 2. Продовження

Док. 2. Закінчення

54

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Гор. Киев, декабря " 4 " дня, 1937г. Пом. Военного прокурора КВО-
военный прист 1 ранга ДАШКИН, рассмотрев следственное дело по обви-
нению ЗАЛИЗНЯКА, Льва Митрофановича, в преступлениях, предусмотренных
ст.ст. 54-10 ч.1 и 54-11 УК УССР

Н А Ш Е М

Материалами предварительного следствия установлено, что обвиняе-
мый ЗАЛИЗНЯК Л.М. являлся одним из активных участников в.с. национали-
стической организации, существовавшей в Киевском Государственном

Проводя к.р. националистическую агитацию среди студенчества, ЗАЛИЗ-
НЯК привлек к к.р. работе ЛУПАНА, который по заданиям ЗАЛИЗНЯКА прово-
дил также к.р. работу.

Принимая во внимание, что материалами предварительного следствия
не добыто достаточных данных для предания ЗАЛИЗНЯКА суду, но имеющи-
ся в деле материалами ЗАЛИЗНЯК Л.М. в достаточной степени изобличается
как антисоветская личность, поэтому,

П О С Т А Н О В И Д:

Согласиться с предложением 4 отдела УТЬ НКВД УССР о направлении
дела по обвинению ЗАЛИЗНЯКА Л.М. на рассмотрение Особого Совещания при
НКВД УССР.

ПОМ. ВОЕННОГО ПРОКУРОРА КВО
ВОЕННЫЙ ПРИСТ 1 РАНГА
/ДАШКИН/

Машкин

Док. 3. Заключение помичника Військового прокурора.
4 грудня 1937 р.

57

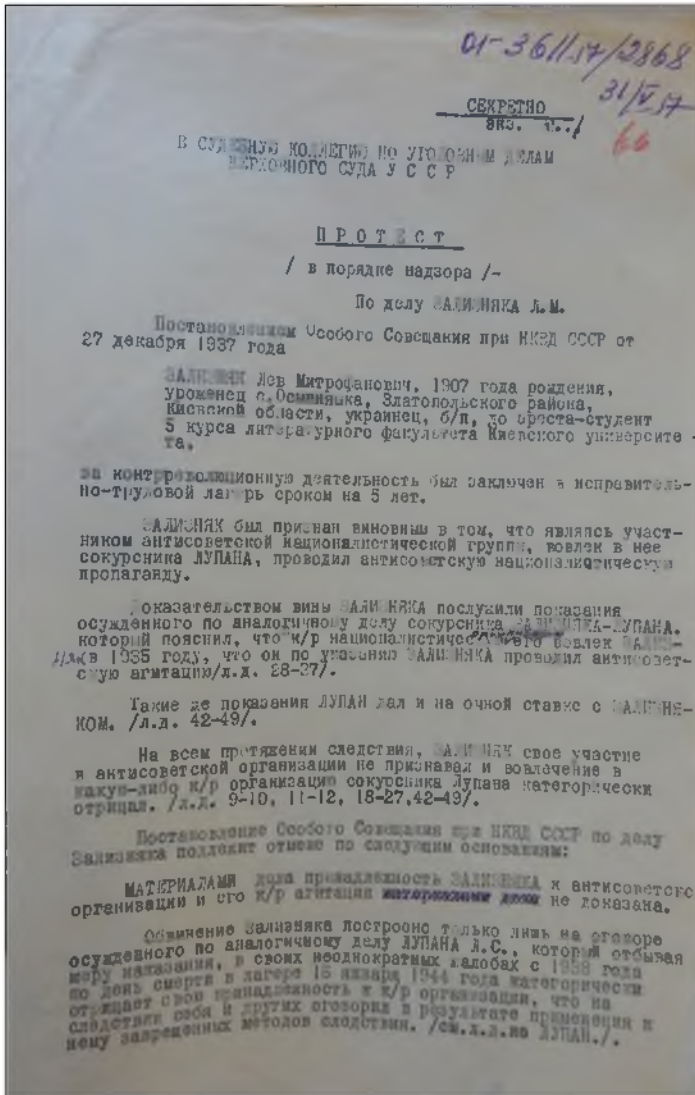
ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА
Общего Сопещения при Народном Комиссаре Внутренних Дел СССР
от „27“ декабря 1937 г.

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
<p>Дело № 817/УССР о: ЗАЛИЗНИК Льве Митрофановиче, 1907 г.р., студ. Киев. Гос. университета, б.чл. ВЛКСМ.</p>	<p>ЗАЛИЗНИК Льва Митрофановича - за к.-р. деятельность - заключить в исправительный лагерь сроком на ПЯТЬ лет, счит. срок с 20/Х-37г. Дело сдать в архив.</p>

Отв. Секретарь Особого Сопещения тислюк

Док. 4. Постановова ОС при НКВД СРСР. 27 грудня 1937 р.

Док. 5. Протест прокурора по справе Л. М. Зализняка.
31 травня 1957 р.

2.-

64

При дополнительной проверке материалов данного дела ЗАЛІЗНИК Л.М. 28 июля 1956 года показал, что вышестоящая инстанция в какой-либо антисоветской организации он не состоял и ему не была дана ни вообще такая организация в Киевском университете. Ему неизвестно, что во время следствия к нему применялись принудительные запрещенные методы.

В отношении очной ставки с ЛЕВИЦЫМ, ЗАЛІЗНИК пояснил, что ЛЕВИЦА во время очной ставки с ним все время плакал, а при выходе из кабинета сле свидетелем заявил, что: "это все неправда, но я ничего не могу". /материалы дополнительной проверки /л.д. 27-38/.

Следствием по делу на ЗАЛІЗНИКА и ЛЕВИЦА первоначально поименованы 4 отдела УТБ НКВД УССР Перцов, осуществившие в 1941 году Военным Трибуналом следственные действия в отношении Округа за фальсификацию следственных дел и применение запрещенных методов следствия. /Материалы дополнительной проверки л.д. 75-77/.

Допрошенные в июле 1956 года свидетели ЗАЛІЗНИК Ф.М. и КОСАЧЕНКО В.П. - однокурсники ЗАЛІЗНИКА, показали, что ЗАЛІЗНИКА знает только с положительной стороны, о его антисоветских действиях им ничего неизвестно /материалы дополнительной проверки л.д. 48-52/, 53-57/.

На основании изложенного и руководствуясь Указом Президиума Верховного Совета СССР от 19 августа 1956 года,

ПРОЦУ :

Постановление Особого Совещания при НКВД СССР от 27 декабря 1937 года по делу ЗАЛІЗНИКА Льва Митрофановича отменить и дело производством прекратить за отсутствием в его действиях состава преступления.

ПРИМЕЧАНИЕ: Архивно-следственное дело на 57-ми листах и копия заключения КТБ при СМ УССР, о дополнительной проверке материалов дела на 8-ми листах.

ЗАМ. ПРОКУРОРА УКРАИНСКОЙ ССР
Государственный Советник 3 класса

Сивачин И.А. ПЕРМИН.-

Отп. 4 экз.
вп. № 3934
24.У.57 г.
исп. Стариков.

		Копия	
ВЕРХОВНЫЙ СУД УССР			
№ 753н		2 августа 1957 г.	
Гр-ну ЗАЛИЗНЯК ЛЬВУ МИТРОФАНОВИЧУ			
С П Р А В К А			
<p>Определением Судебной коллегии по уголовным делам Верховного Суда от 30 июля 1957 г. постановление особого совещания от 27.XI.57 года отменено, а дело в отношении Зализняк Льва Митрофановича производством прекращено за отсутствием состава преступления.</p>			
И.о. Председателя Верховного суда Украинской ССР		/подпись/	Кухарь
Печать			
вк			
		Копия	
ВЕРХОВНЫЙ СУД УССР			
№ 754н		2 августа 1957 г.	
Гр-ну ЗАЛИЗНЯК Льву Митрофановичу			
<p>Определением Судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда от 27 июля 1957 г. постановление особого совещания от 10.II.57 года отменено, а дело в отношении Зализняк Льва Митрофановича производством прекращено с освобождением со спецпоселения.</p>			
И.о. председателя Верховного суда Украинской ССР		/подпись/	Кухарь
Печать			
вк			

Док. 6. Визначення Судової колегії по справі Л. М. Залізняка.
2 серпня 1957 р.

Додаток 7 А

ПРИЗВИЩЕ ЗАЛІЗНЯК/ЖЕЛЕЗНЯК

у клірових записах Свято-Петропавлівської церкви с. Оситняжка
Чигиринського уїзду Київської губернії
Державний архів Кіровоградської обл., м. Кропивницьк
Фонд — 528, опис 1.

Усього 6 справ: метричні книги про реєстрацію актів про народження та шлюби за 1831-1837, 1841-1850 рр., про поховання за 1831-1859 рр. Сповідальна відомість за 1853 р.

1. У жителя села Оситняжка помещика Грудзинского крестьянина **Никифора Корнилиева Железняка** и его первобрачной жены Дарьи Лукияновой родился сын Иоанн 25.05.1831 г.
2. Крестьянин **Григорий Алексеев Железняк** — 20 лет.
Жена Екатерина Ильина Буряковская — 18 лет.
Бракосочетание в Петропавловской церкви, с. Оситняжки
07.02.1831 г.
3. У крестьянина **Ивана Иоанновича Железняка** и его 2-ой жены Мелании Макаровны родились дети: Василий — 03.01.1832 г., Мария — 26.12.1833 г., Дорофей — 05.06.1836 г
4. У крестьянина **Ивана Корнилиевича Железняка** и жены его Мелании Макаровны (?) в 1831 г. родилась дочь Феодосия.
5. **Григорий Григориев Железниченко**, жена его Екатерина Ильина, у них 04.10.1832 г. родился сын Дионисий.

Исповедальная книга за 1853 г.
Свято-Петропавловская церковь с. Оситняжки

6. Умершего крестьянина **Никифора Зализняка** дети: Иоанн — 23 лет, Григорий — 18 лет.
7. Крестьянин **Петр Никифоров Зализняк** — 31 лет.
Жена его Параскева Максимова — 27 лет.
8. Крестьянин **Косьма Никифоров Зализняк** — 43 лет.
Жена его Мария Афанасиева — 37 лет. Их дочь Варвара — 15 лет.
9. Вдова **Мелания Макариевна Зализнячка** — 60 лет.
Дети ея: Феодосия — 22 лет, Мария — 20 лет, Дорофей — 17 лет.
10. Вдова Евдокия Петровна **Зализнячка** — 62 лет.
Григорий Григориев Зализняк — 37 лет. (Її син?, бо жили в одній хаті).
11. Крестьянин **Петр Петров Зализняк** — 34 лет.
Жена его Агрипина Федлорова — 26 лет. Их дети: Харитон — 9 лет, Дементий — 5 лет.

Виписки з метричних книг Свято-Петропавлівської церкви с. Оситняжки зробив у 2012 р. Петро Іванович Озеров з м. Новомиргород.

Виписки зі сповідальних книг Свято-Петропавлівської церкви
с. Оситняжки отримані від Васильченка Віктора Георгійовича
15.12.2020 р.

12. Сповідальний розпис 1865
Петр Петрович Железняк 48 л. Жена его Агрипина Феодосиева 44 л. Дети их: Харитон 18 л., Федор 6 л., Евдокия 4 л.
13. Сповідальний розпис 1838

Вдова **Ефросинья Филимонова Залізничка** 45 л.

Дети ее: Петр 15 л., Параскева 18 л., Пелагея 10 л.

14. Сповідальний розпис 1837

Вдова **Ефросинья Филимонова Залізничка** 44 л.

Дети ее: Петр 14 л., Параскева 17 л., Пелагея 9 л.

15. Сповідальний розпис 1809

Григорий Залізниченко 31 л., жена его **Евдокия Федоровна** 29 л.

Дети их: Мария 4 л., Параскева 2 л., Григорий 1 л.

Брат его **Иоан Иванов Залізниченко** 28 л. Жена его **Федора Корнилова** 19л **Петр** брат его 16 л.

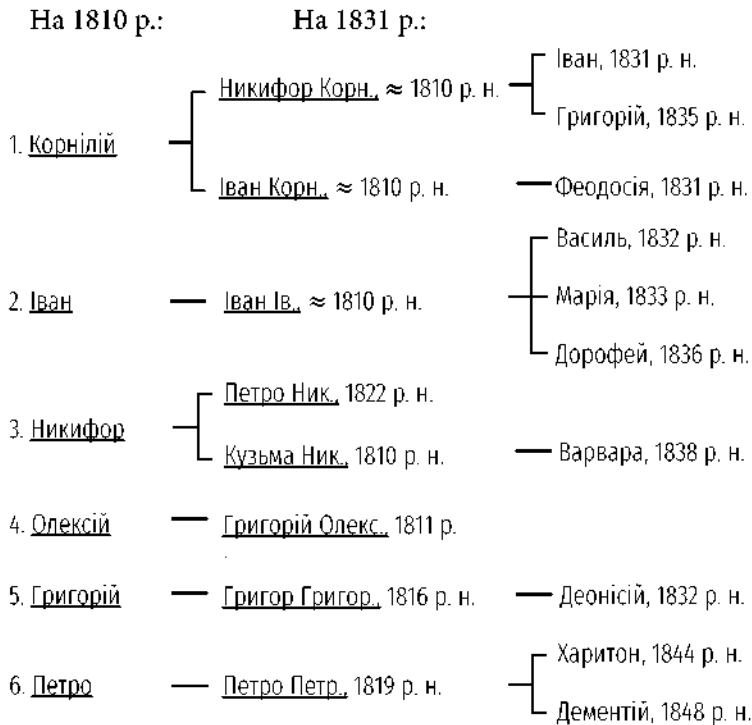
16. Сповідальний розпис 1802

Григорий Залізниченко 23 л., жена его **Анастасия** 20 л.

Иоан Железник, брат его **Алексей** 58 л., жена его **Анна** 49 л.

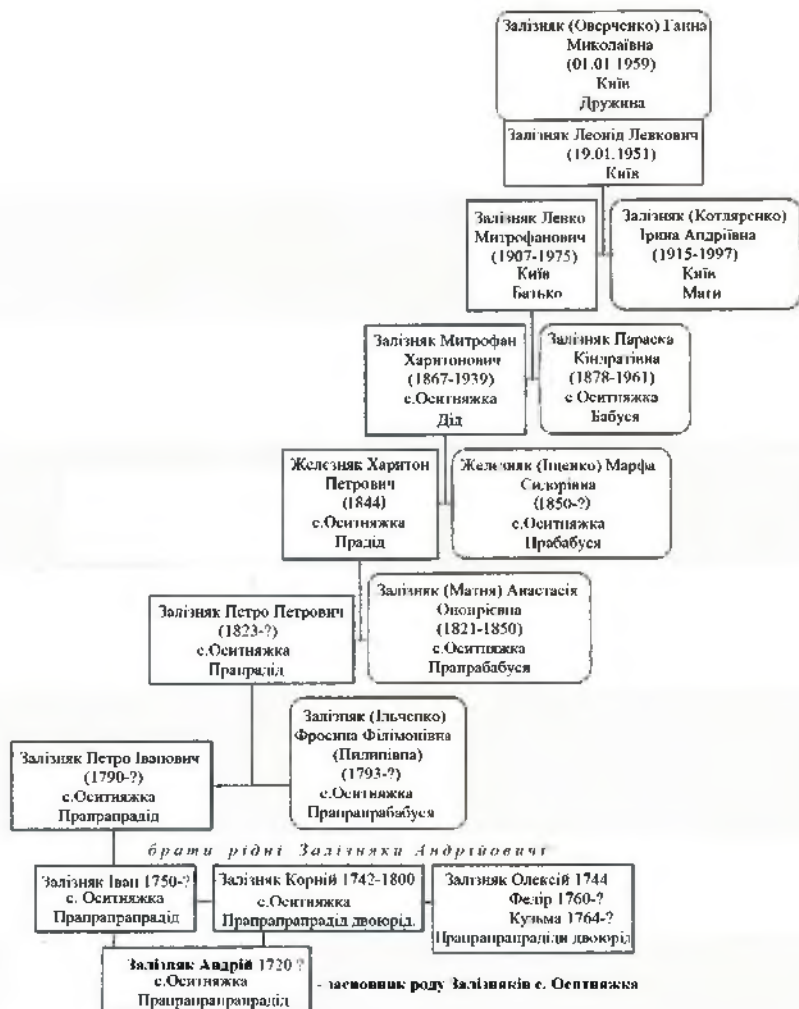
Додаток 7 Б

СХЕМА
сімей роду Залізняків/Железняків
с. Оситняжка на 1810-1853 рр.

Додаток 7 В

Родове дерево родини Залізняків с. Оситняжка

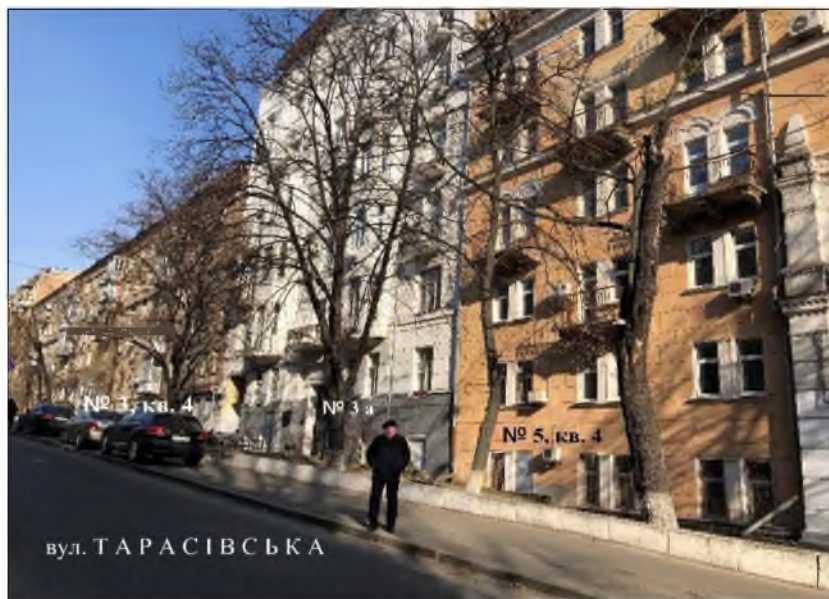
Ілюстрації

Мал. 1. Максим Залізняк. Портрети невідомих художників

Мал. 2. Батько з друзями за пів року до арешту, 3 травня 1937 р.
Зліва направо: Л. Лупан, Л. Залізняк, І. Голуб, А. Замула

Мал. 3. Колишній гуртожиток
Київського університету
ім. Т. Шевченка на вул.
Тарасівській №5, у кімнаті 4
якого мешкав і був
арештований батько
20 листопада 1937 р.

Мал. 4. Портрет батька невідомого
художника. Воркута, 1946 р.

Мал. 5. Фото батька з його слідчої справи. 1950 р.

Мал. 6. Котляренко Ірина Андріївна, моя мати. 1956 р.

Мал. 7. Оксана Митрофанівна
Фещенко.

19 січня 1955 р.

Мал. 8. Довідка про
звільнення батька із заслання
до Красноярського краю.

29 травня 1954 р.

МВД СССР
УПРАВЛЕНИЕ МВД
— по —
КРАСНОЯРСКОМУ КРАЮ
29 - Мая 1954

№ 24387
г. Красноярск

Видом на жительство не служит.
При утере не возобновляется.

СПРАВКА

Выдана Залізник
Льба Митрофановна
1907 года рождения, уроженцу С. Освітінська Златополь
Скорого района Кировоградской области
гр-н СССР, по национальности Украинка
осужденному В 1937 году особым Совещанием
при МГБ СССР
по ст. 54-102 и 54-11 УК УССР к лишению свободы на 11 лет
лет и находившегося в ссылке в Красноярском крае в том, что он на основании указа-
ния МВД и Прокуратуры Союза ССР от 24 апреля 1954 года из ссылки освобожден
29 - Мая 1954 года со снятием судимости в соответствии Указа Прези-
дента Верховного Совета СССР от 27 марта 1953 года.
Следует к месту жительства г. Косев УССР

Начальник отдела
Начальник отделения
Л. Залізник

ВЕРХОВНИЙ СУД
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ
СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

252801, Київ-24, ГСП, вул. Мечисла, 4

Гр. Зализняк Л.Л.
г. Київ

25 апреля 90г. № 754157

На № _____ от _____

СПРАВКА

Определением судебной коллегии по уголовным делам Верховного Суда УССР от 30 июля 1957 г. постановление особого совещания при НКВД СССР от 27 декабря 1957 года в отношении Зализняка Льва Игнатьевича, 1907 года рождения, студента 5 курса литературного факультета Киевского университета отменено, а уголовное дело произволом прекращено за отсутствием состава преступления.

Гр. Зализняк Л.Л. по данному делу реабилитирован.

Заместитель председателя судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда УССР *Овчинников* Е.И. Овчинников

Зам. 1909—50 000 1986 г.

УРСР

**МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ ОСВІТИ**

44 - 41 1957 г.

№ 15-09

Київ, Хрещатик № 34.
Телефон 4-04-83

М.К и І в
вул.Беліцька, Глухий завулок І-3

гр.ЗАЛИЗНЯКУ Л.Л.

Розглянувши Вашу заяву про поновлення Вас в складі студентів У курсу філософського факультету заочного відділу Київського університету, повідомляємо, що в зв'язку з великою перервою в навчанні /20 років/ і докорінною зміною умовних планів за цей час Ви можете бути поновлені в складі студентів Київського університету/заочного відділу/ тільки першого курсу.

Крім цього, Ви повинні представити в університет документ про закінчення середнього учебного закладу.

Додатки: 4 арк. Член колегії *Льбаченко* О.Льбаченко

Мал. 9. Довідка про реабілітацію батька та відмова в поновленні його студентом п'ятого курсу філфаку Київського університету

Мал. 10. Батько. 1972 р. Мал. 11. Л. Залізняк та В. Отрощенко. 1973 р.

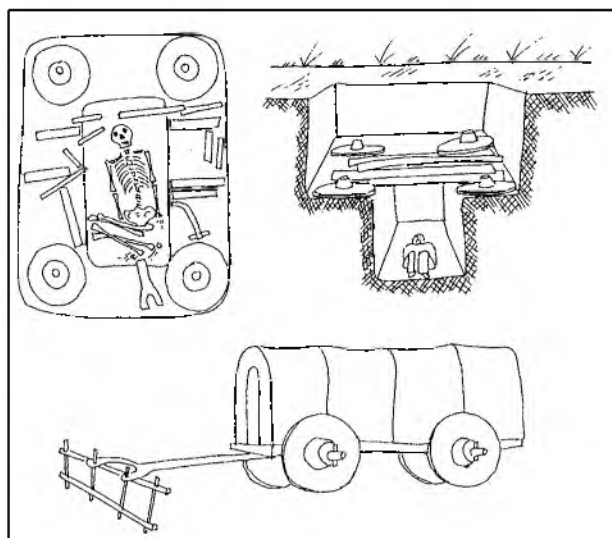
Мал. 12. Полювання на бізонів 19 тис. р. тому. Реконструкція за матеріалами стоянки Амвросіївка. Реконструкція О. Кротової, худ. П. Корнієнко

Мал. 13. Амвросіївка, 1989. Д. Фрізон та Л. Залізняк

Мал. 14. Стоянка Таценки. Я. Гершкович та Л. Залізняк. 1967 р.

Мал. 15. Поховання скотаря ямної культури з возом. Худ. П. Корнієнко

Мал. 16. Рядовий Л. Залізник. Мерефа під Харковом. 29 червня 1969 р.

Мал. 17. Гуртківці на привалі. Зліва на право: Д. Нененко, Д. Нужний, В. Степанчук, О. Боярський

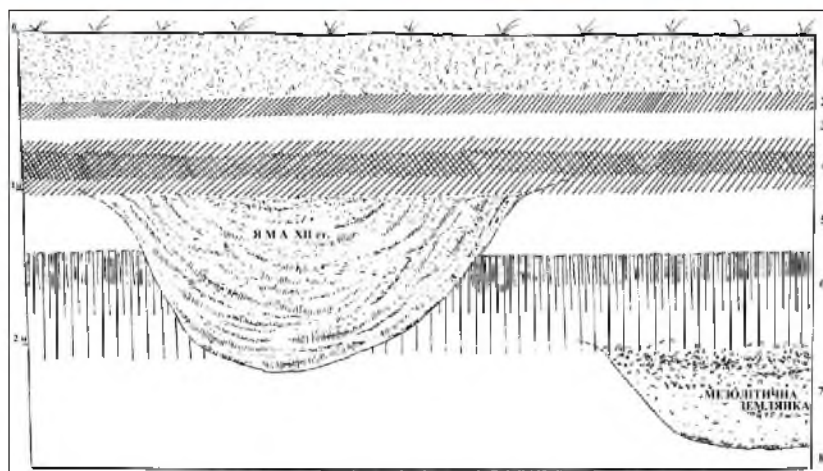
Мал. 18. Схема Передпоріжжя з Огриньським півостровом

Мал. 19. Огринь-1974. Зліва на право: невідома студентка, І. Телегіна, дерев'яний ідол, Л. Залізник. Внизу Жорж Макаров

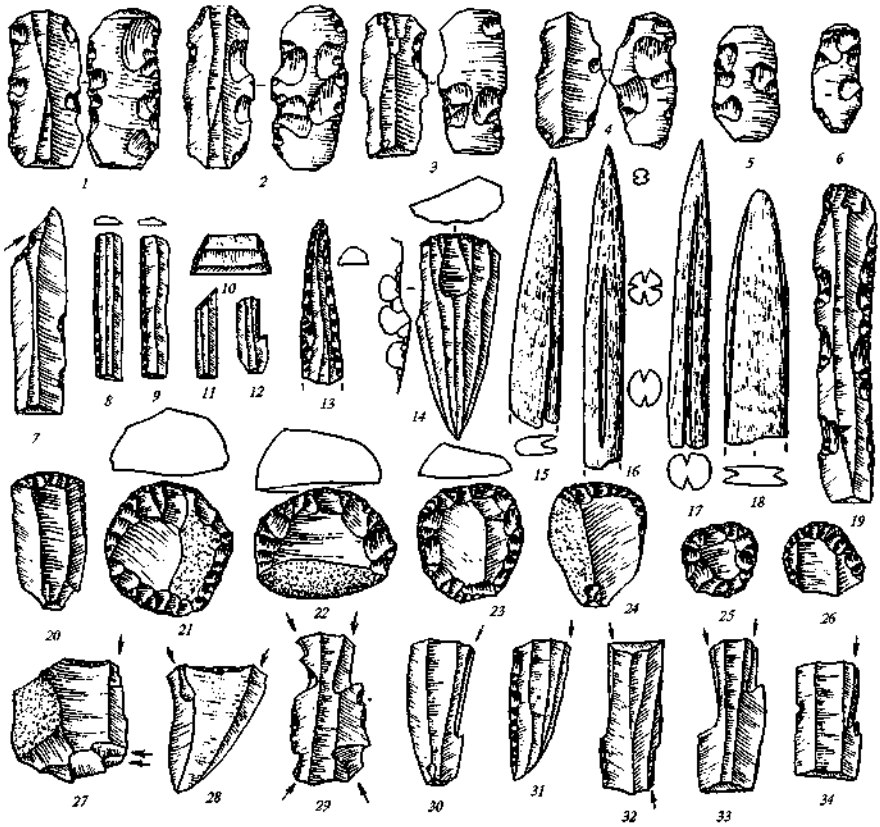
Мал. 20. Огринь-1986. Темне заповнення мезолітичної землянки №8, що розмивається водами Дніпра

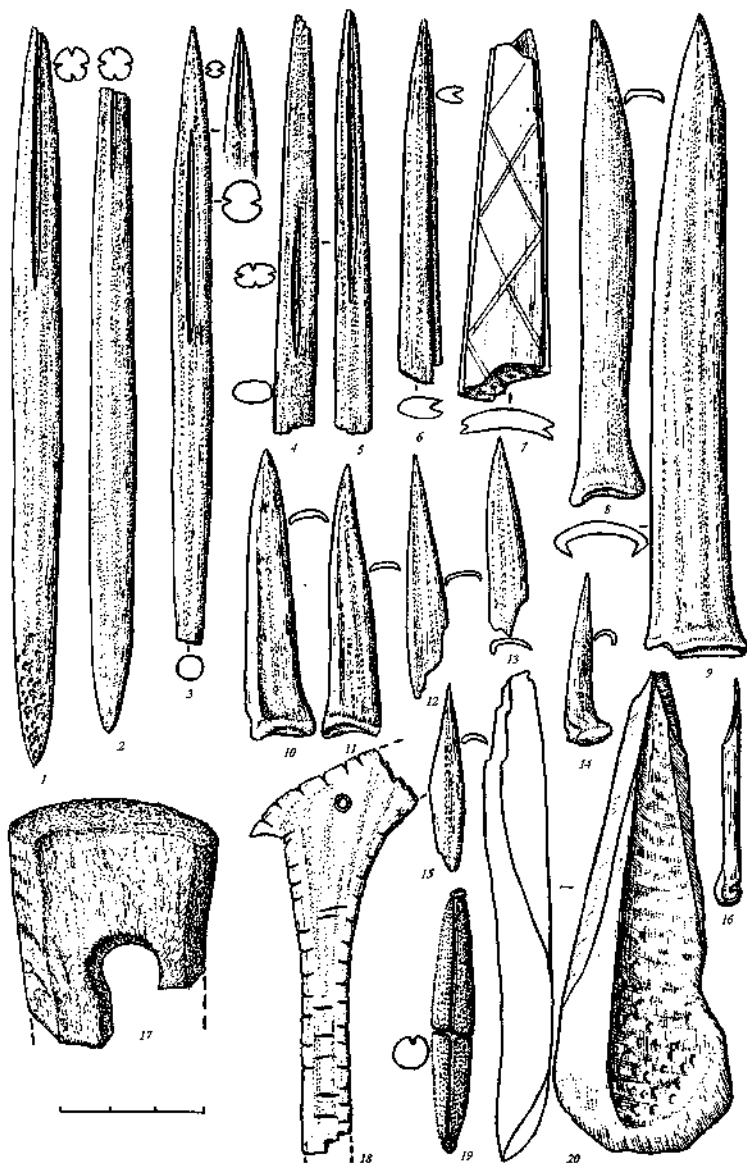
Мал. 21. Огринь 8, 2018 р. Розкопки господарчої ями XII ст.
та стратиграфія пам'ятки

Мал. 22. Полювання на тура в мезоліті. Реконструкція за матеріалами Огрині. Реконструкція Л. Залізняка, худ. П. Корнієнко

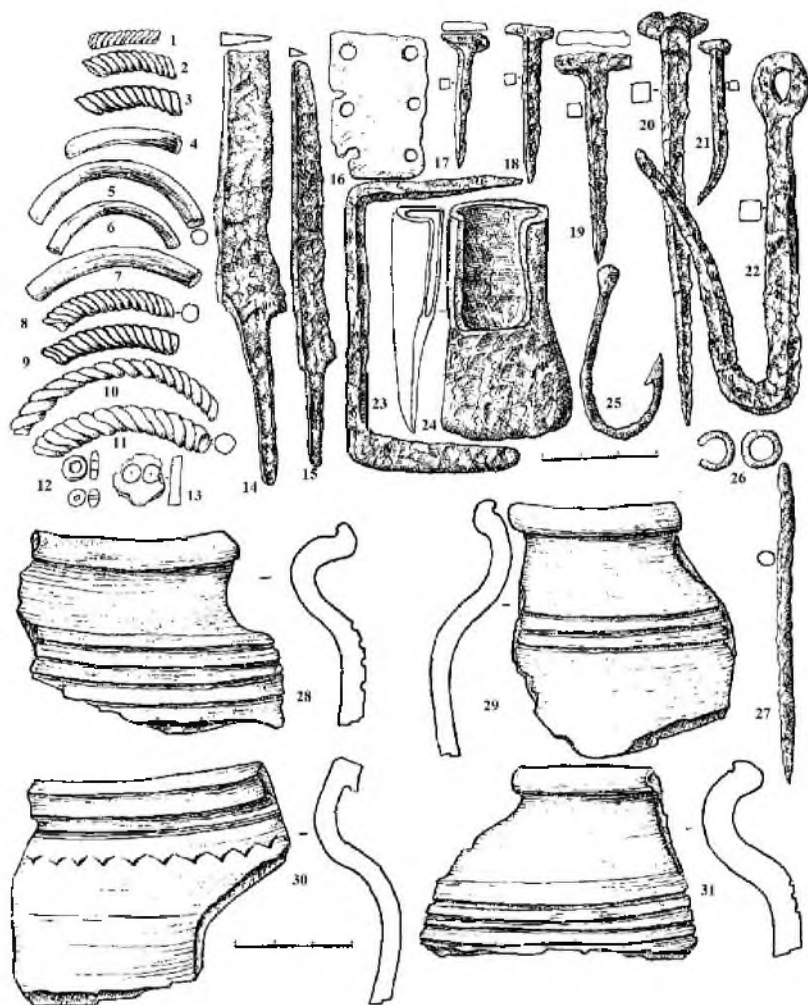
Мал. 23. Огрінь 8. Вироби з кременю та кістки

Мал. 24. Огринь 8. Кістяні вироби з мезолітичної стоянки

Мал. 25. Огринь 8, 1975 р. Лаборант Л. Залізник

Мал. 26. Огринь 8, 2018 р. Знахідки з киеворуського шару XI-XIII ст.
Скляні браслети (1-11), залізні інструменти (14-27),
фрагменти глиняного посуду (28-31)

Мал. 27. Огринь 8, 2018 р. Скляні браслети XII-XIII ст.

Мал. 28. Бухта Ласпі

Мал. 29. Ласпі, 1975 р. Зліва направо: О. Пархомовський,
С. Балакін, Л. Залізник

Мал. 30. Санаторій «Бухта мечти» на місці стоянки Ласпі 7

Мал. 31. Ак-Кая

Мал. 32. Крем'яні знаряддя неандертальців зі стоянок поблизу Ак-Каї

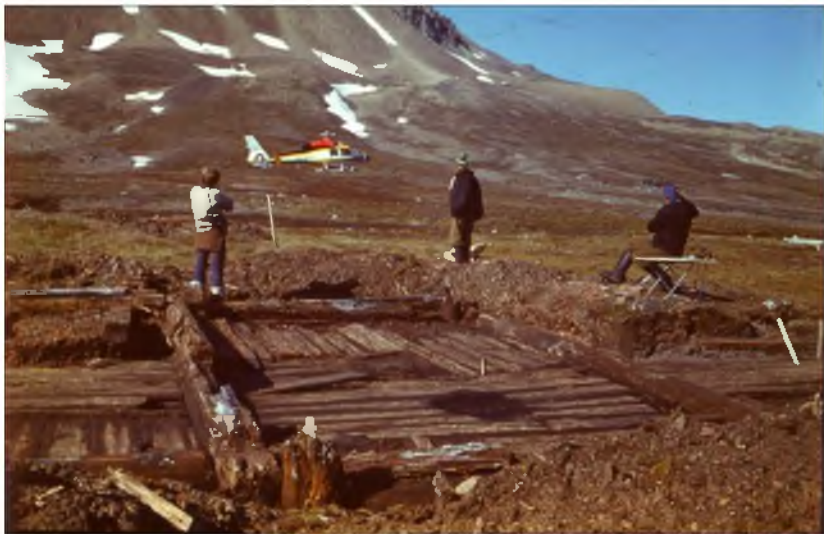
Мал. 33. Кандидат історичних наук Л. Залізник, 1978 р.

Мал. 34. Шпіцберген, 1979 р. Табір експедиції

Мал. 35. Шпіцберген, 1980 р. Табір експедиції

Мал. 36. Шпіцберген, 1979 р. Відвідини розкопу норвезькими поліцейськими

Мал. 37. Шпіцберген, 1980 р. Рештки зимів'я поморів

Мал. 38. Шпіцберген, 1979 р. Розкопки зимів'я XVIII ст.

Мал. 39. Шпіцберген, 1979 р. Знаряддя, мисливська зброя, уламки черепів моржів із зимів'я XVIII ст.

Мал. 40. Шпіцберген, 1979 р. Вкритий мохом зелений пагорб на місці зимів'я XVIII ст.

Мал. 41. Шпіцберген, 1979 р.
Експедиційний гвинтокрил Мі-8

Мал. 42. Шпіцберген, 1979 р.
Вишка для фотографування
розкопу на тлі льодовика

Мал. 43. Шпіцберген, 1980 р. Полярна куріпка в осінньому оперенні

Мал. 44. Шпіцберген, 1980 р. Тюлень

Мал. 45. Шпіцберген, 1980 р. Розстрілюємо патрони

Мал. 46. Шпіцберген, 1980 р. Пастка для ловлі білих ведмедів. Дірку в стінці прогризла ведмедиця, щоб звільнити з пастки ведмежа

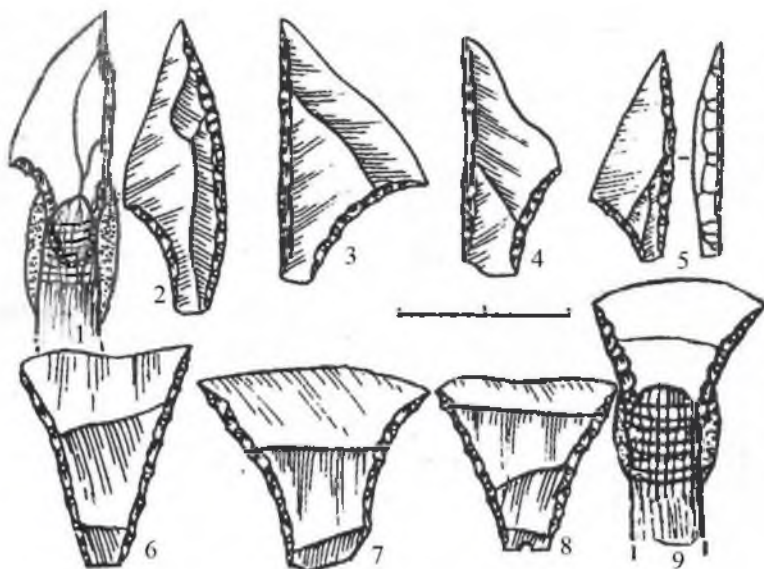
Мал. 47. Шпіцберген, 1980 р. Форштєвень китобійного судна оббитий залізом для захисту від плавучих крижаних полів

Мал. 48. Десна. Травень,
1981 р. В. Софійенко та
Л. Залізник

Мал. 49. Десна. Липень,
1982 р. О. Моця та
Л. Залізник

Мал. 50. Десна. Пісочний Рів. Наконечники стріл та спосіб їх закріплення

Мал. 51. Пісочний Рів, 1982 р. Гуртківці на розкопі

Мал. 52. Художники М. Трегуб та В. Баклицький

Мал. 53. Волинь, 1984 р. Обід експедиції

Мал. 54. Човном по оз. Нобель в пошуках стоянок

Мал. 55. Волинь, 2012 р. Човном в урочище Переволоки

Мал. 56. Полювання на північних оленів у Поліссі в фінальному палеоліті. Реконструкція Л. Залізняка, худ. П. Корнієнко

Мал. 57. Полювання на лося взимку.
Реконструкція Л. Залізняка, худ. П. Корнієнко

Мал. 58. Крем'яні вироби мисливців на північних оленів
з околиць оз. Нобель

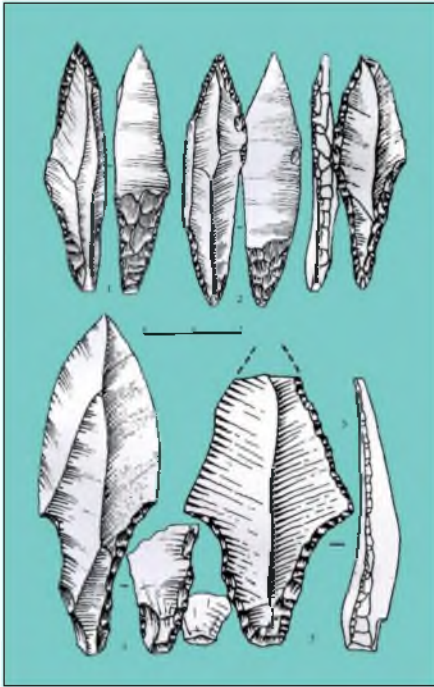
Мал. 59. Скупчення кременів на поверхні дюни в урочищі Переволоки

Мал. 60. Переволоки. Наконечник стріли свідерської культури

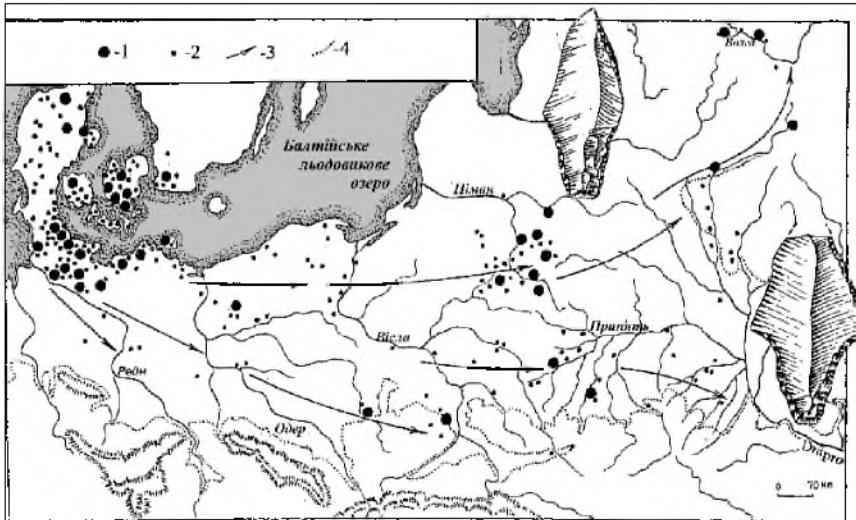

Мал. 61. Пересівання піску в пошуках крем'яних артефактів

Мал. 62. Наконечники стріл різних культур мисливців на оленя Полісся

Мал. 63. Карта міграції людності культури Лінгбі 12 тис. р. тому

Мал. 64. Волинь, 2012 р. Поліський пошуковий загін

Мал. 65. Пікетування Адміністрації Президента у 2002 р. Зліва направо, перший ряд: В. Отрошенко, Л. Залізняк, Г. Залізняк, О. Сегеда, Ю. Кухарчук; другий ряд: В. Софієнко, С. Сегеда, Ю. Кам'яний

Мал. 66. Стоянка Тетерів 3, 1989 р. Зліва направо: П. Шидловський, Л. Залізняк, Г. Залізняк

Мал. 67. Кам'янська Січ, 1990 р.
Могила отамана Костя
Гордієнка з кам'яним хрестом

Мал. 68. Кам'янська Січ, 1990 р.
Хрест на могилі отамана
Костя Гордієнка

Мал. 69. Кам'янська Січ, 1991 р. Темний прямокутник у верхній частині урвища — рештки козацького куреня, що руйнується Каховським морем

Мал. 70. Кам'янська Січ, 1991 р. Кам'яна викладка над татарським похованням XVII ст.

Мал. 71. День археолога,
15 серпня 1995 р.

Мал. 72. НаУКМА, Випуск
магістрів-археологів, 2008 р.

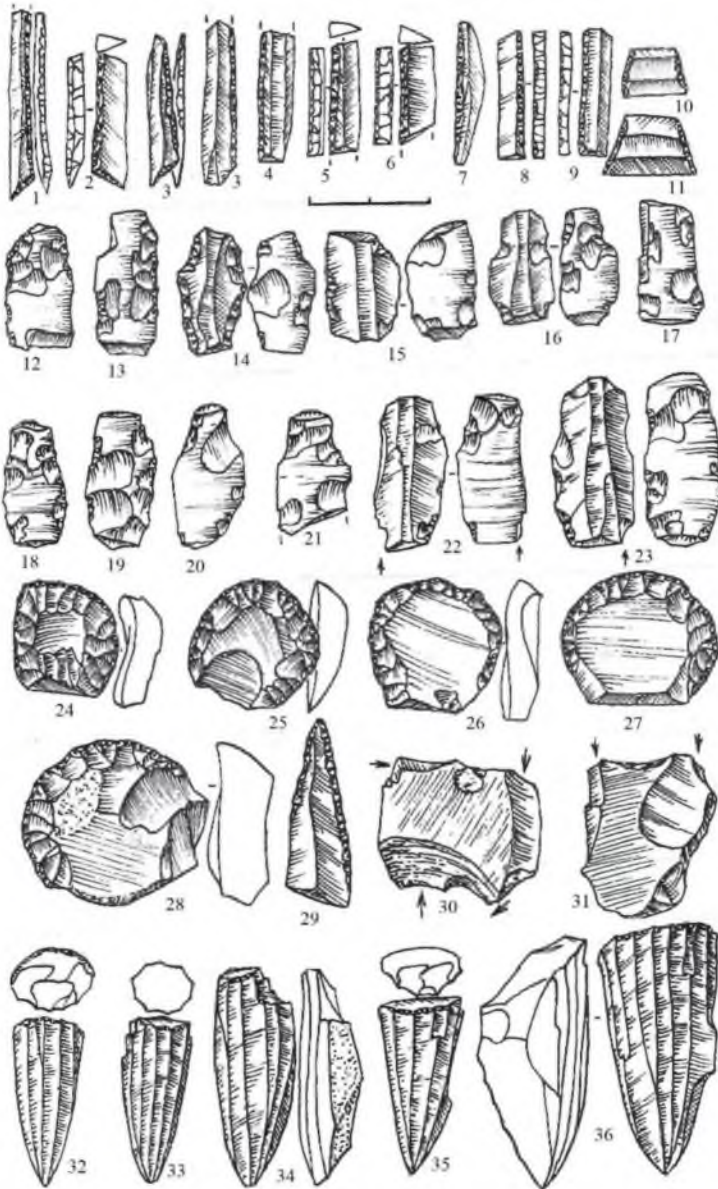
Мал. 73. Добрянка, 2001, 2004 р. Робочі моменти

Мал. 74. Добрянка 1, 2003 р.
Кам'яна викладка

Добрянка 3, 2005 р. Розчистка
неолітичного поховання

Мал. 75. Добрянка 1. Крем'яні вироби

Мал. 76. Добрянка 1,
2001 р. Розкоп

Мал. 77. Намогильна стела
XVIII ст. на сільському
цвинтарі поблизу
Новомиргорода

Мал. 78. Першовідкривач палеоліту Новомиргородщини П. І. Озеров

Мал. 79. Учасники Новомиргородської палеолітичної експедиції, 2010 р.

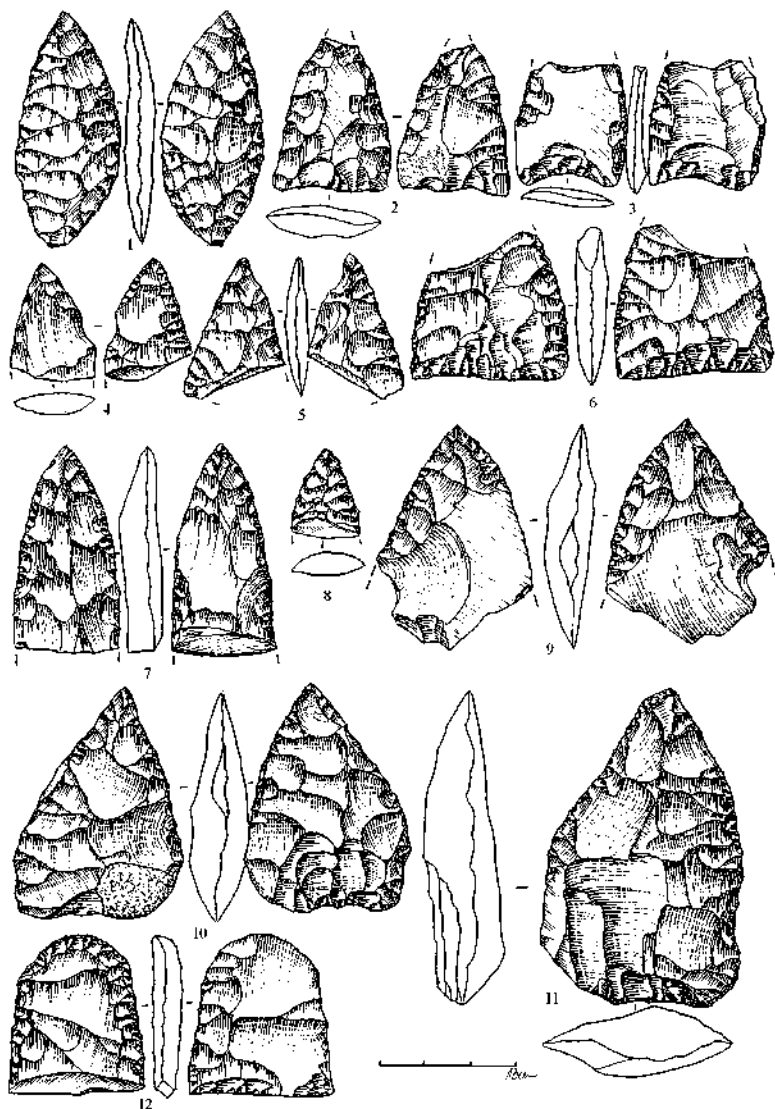

Мал. 80. Андріївка,
2012 р. Потужні лесові
відклади в розкопі

Мал. 81. Андріївка. Скребла-ножі неандертальців. 40 тис. р. тому

Мал. 82. Стоянка Вись. Крем'яні наконечники трикутної форми.
30 тис. р. тому

Мал. 83. Троянове. Крем'яні знаряддя кроманьйонців у культурному шарі стоянки, 25 тис. р. тому

Мал. 84. Троянове, 2009 р. Учасники експедиції, студенти та викладачі

Мал. 85. Овруцький кряж, 2016 р. Лесові відклади льодовикової доби

Мал. 86. Овруч. Стіни храму святого Василя XII ст.

Мал. 87. Відходи виробництва шиферних пряслиць з майстерні поблизу с. Нагоряни

Мал. 88. Шляхетське кладовище між селами Можари та Левковичі

Мал. 89. Курган X ст. поблизу Норинська

Мал. 90. Желонь. Кладовище із сучасними могилами на курганах XII-XIII ст.

Мал. 91. Коростень. Котлован на городищі Замчище. Жовтень, 2021 р.

Мал. 92. Коростень. Котлован на городищі Замчище

Мал. 93. Коростень. Крем'яні артефакти неандертальців з котловану

Мал. 94. Коростень. Крем'яний ніж епохи середнього палеоліту з котловану

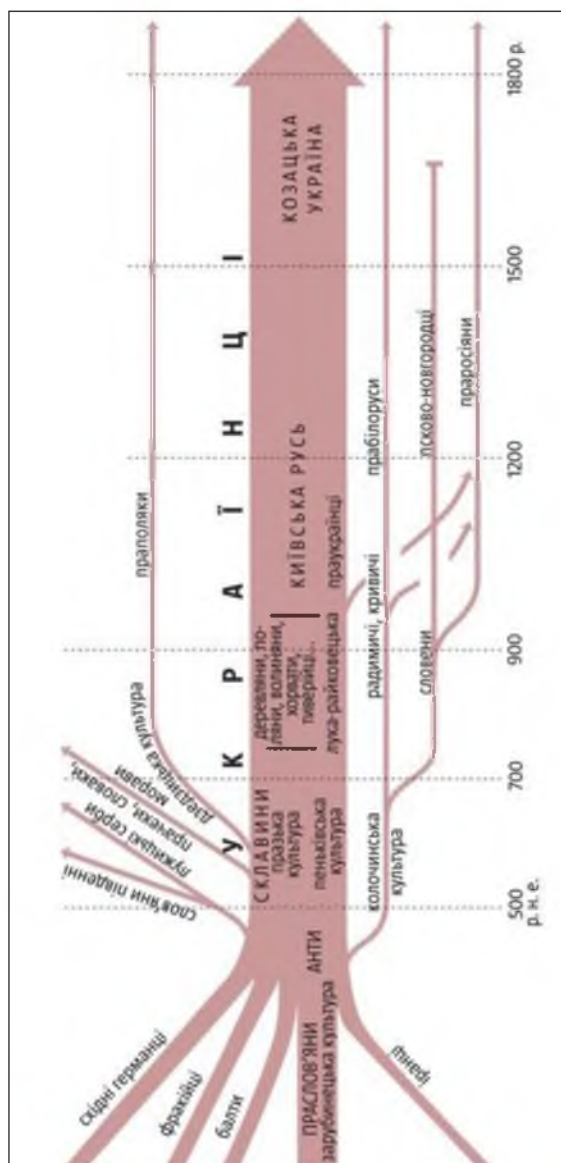

Мал. 95. Коростень. Музей «Скеля» в колишньому «бункері Сталіна», що під Замчищем. Дві російські авіабомби ФАБ-500 на початку березня 2022 р. влучили в сходи на Замчище, що на фото у лівому верхньому куті

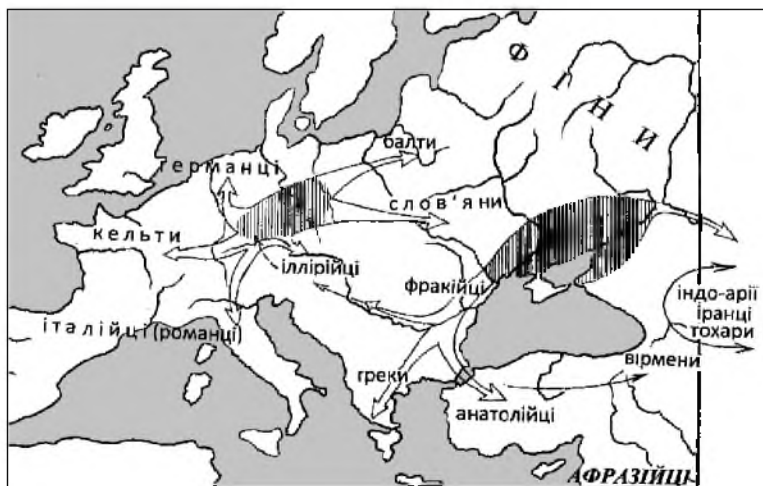
Мал. 96. Михайло Юліанович Брайчевський, 1999 р. Фото Ю. В. Кухарчука

Мал. 97. Схема етногенезу українців та їхніх слов'янських сусідів
(Залізник 1996, с. 74)

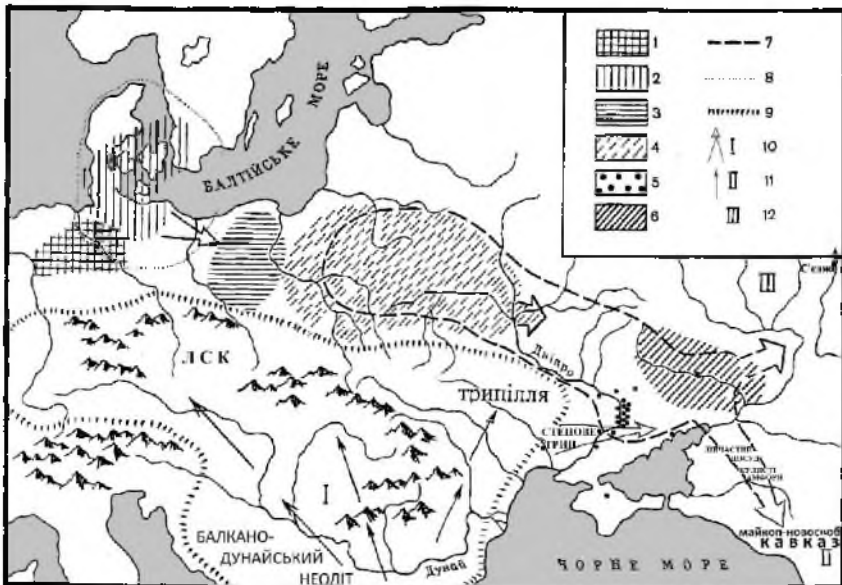
Мал. 98. Розселення слов'ян з території України у VI-VII ст.
Поселення: 1 — антів (пеньківська культура), 2 — склавинів (прагська культура), 3 — слов'яно-балтів (колочинська група пам'яток), 4 — праполяки (дзедзицька група)

Мал. 99. Схема розселення індоєвропейців у IV-II тис. до н. е.

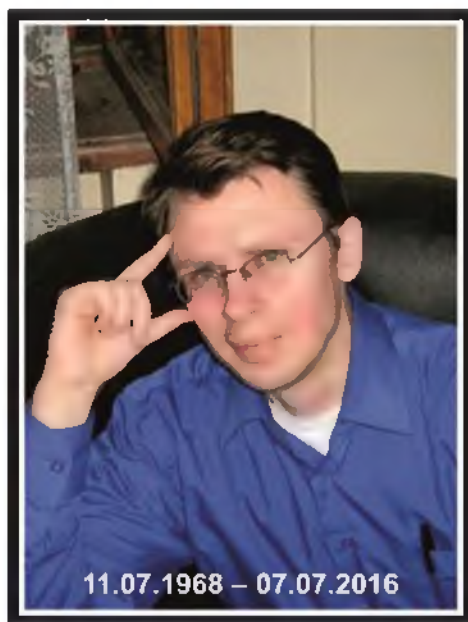

Мал. 100. Розселення людності культурної спільноти Дювензее VIII, VII тис. до н. е.

Мал. 101. Міграційні потоки в VII-V тис. до н. е.

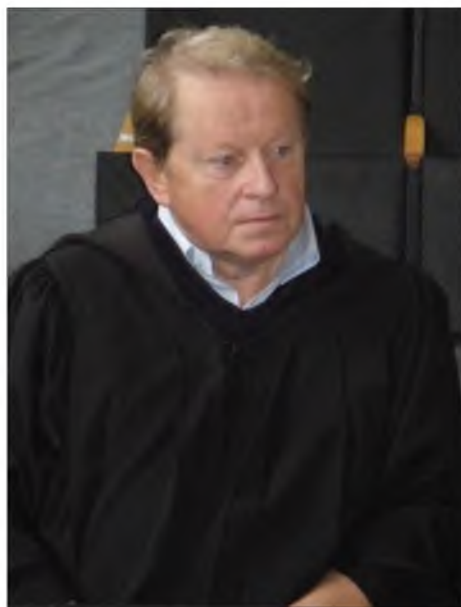
Леонід Залізник

Мал. 102. Сергій Вікторович
Конча, 2013 р.

Мал. 103. Л. Залізник,
1997 р.

Мал. 104. Л. Залізняк,
2008 р.

Мал. 105. НаУКМА.
Випуск археологів-
магістрів, 2011 р.

Мал. 106. Відділ кам'яної доби, 19 січня 1997 р.

Мал. 107. С. В. Смирнов та Л. Л. Залізняк, 2000 р.

Мал. 108. Відділ кам'яної доби ІА НАНУ, Оболонь, 20 березня 2000 р.

Мал. 109. Ю. Болтрик, Г. Залізняк, В. Отрощенко, Л. Залізняк, 2011 р.

Мал. 110. Мітинг на Європейській площі в Києві 24 листопада 2014 р.
Зліва направо: учні автора М. Беленко, І. Хоптенець, О. Нездолій, Д.
Гаскевич, а також В. Павлов, В. Манько, В. Отрощенко, Л. Залізняк,
О. Шевченко, Ю. Кухарчук (фото Ганни Залізняк)

Мал. 111. Майдан Незалежності 14 жовтня 2019 р. Перший ряд
зліва направо: В. Отрощенко, С. Погорелова, Г. Залізняк, В. Павлов.
Другий ряд: Ю. Болтрик, Б. Харахаш, О. Шевченко, Л. Залізняк

Мал. 112. Російський імперський ведмідь

Мал. 113. Медаль «За взятие Киева»

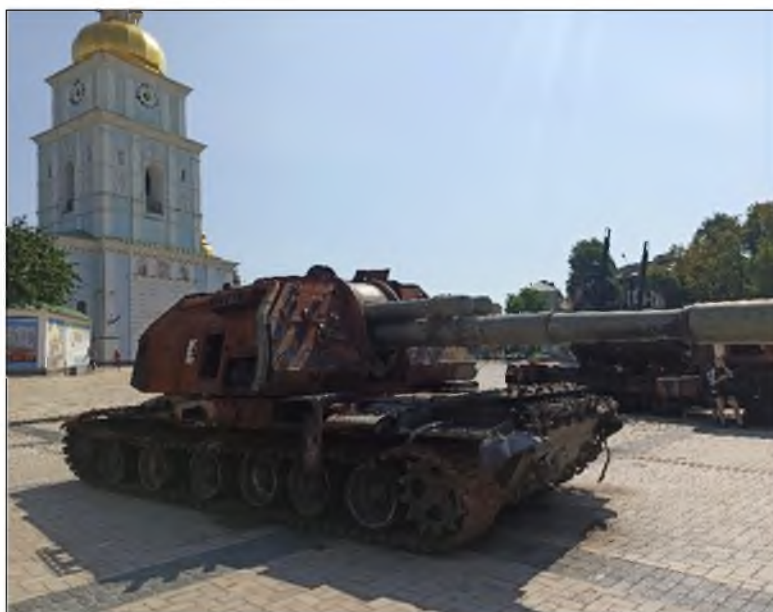
Мал. 114. Пам'ятник Тарасові Шевченку в захисному футлярі

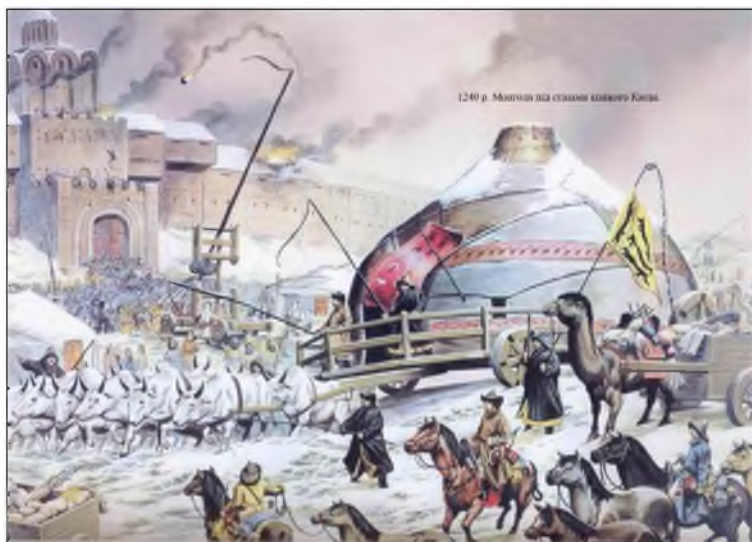
Мал. 115. Пам'ятник княгині Ользі, обкладений мішками з піском

Мал. 116. Російська техніка, спалена наприкінці березня на Київщині

Мал. 117. Російська техніка, спалена під Києвом

Мал. 118. Монголи під стінами Києва, 1240 р.

Мал. 119. Московська монета кінця XVI ст. з написом по-арабськи «Султан Тохтамиш-хан. Хай подовжиться життя його»

Мал. 120. Московські дворяни XVI ст. у татарському обладунку

Мал. 121. Монгольський хан

Мал. 122. Миколаївська ОДА після ракетного удару 29 березня 2022 р.

Мал. 123. Поштова марка «Русский военный корабль...»

Мал. 124. Подарунок від російських «братів».
Краматорськ, 25 липня 2022 р.

Леонід Залізник

Моя археологія. Битва за Київ

Біографічні спогади та враження про українську археологію
та облогу Києва російськими окупантами навесні 2022 року.

Київ, 2023

Леонід Залізник, доктор історичних наук, професор. Народився 1951 р. у Києві. У 1977 р. закінчив історичний факультет Київського університету ім. Тараса Шевченка. Останні п'ятдесят років — співробітник відділу кам'яної доби Інституту археології НАН України. З 2000 р. завідувач відділу. Професор кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія». Автор понад 400 наукових праць з археології, первісної історії, етнології України, зокрема 37 монографій, підручників та посібників для університетів, науково-популярних видань. Живе і працює в Києві.